

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia és
az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont folyóirata

121. kötet

Budapest
2025

Főszerkesztő
GUGÁN KATALIN

Szerkesztő
MATICSÁK SÁNDOR

Vendégszerkesztő
GIAMPAOLO SALVI

Szerkesztőbizottság
BÁNRÉTI ZOLTÁN
BENŐ ATTILA
CSEPREGI MÁRTA
SIPOS MÁRIA
SIPŐCZ KATALIN
VÁSÁRY ISTVÁN
WAGNER-NAGY BEÁTA

Technikai szerkesztő
LENGYEL MARIANN

Készült az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpontban,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexálja és a REAL archiválja.

TARTALOM

Agyagási Klára: Volga-vidéki etimológiák III. [Etymologies from the Volga Region. Part III]	5
Deme Andrea – Juhász Kornélia – Szánthó Zsuzsa – Zsoldos Szabina – Reinhold Greisbach: Magyar és német rövid és hosszú magánhangzók kényelmes tempójú és felgyorsított beszédben [Hungarian and German short and long vowels in a comfortable speech rate and in fast speech]	23
É. Kiss Katalin: A <i>-hAtÓ</i> toldalék rejtélye [The puzzle of the suffix <i>-hAtÓ</i>] ...	47
Hegedűs Attila: Módszertani megjegyzések 3. Olvasatok és értelmezések [Remarks on methodology 3. Readings and interpretations]	65
Kardos Éva: Fordulópontok a belső aspektus kutatásában [Turning points in research on inner aspect]	71
Rácz Péter: Az evangéliumok ómagyar és középmagyar fordításainak információsűrűsége [The information density of Old Hungarian and Middle Hungarian translations of the gospels]	107
Rácz Péter – Rebrus Péter – Tóth Szilárd: A magyar tárgyeset ingadozó kötőhangzójának kvantitatív elemzése [A quantitative analysis of the variable linking vowel of the Hungarian accusative]	131
Varga Mónika: Az intenzitásjelölő <i>annyira</i> szerkezeti variációjáról és változásáról [On structural variation and change of intensity-marking <i>annyira</i> ‘so much’]	145
 EMLÉKEZÉS HERMAN JÓZSEFRE	
Adamik Béla – Giampaolo Salvi: Herman 100. Emlékülés [Herman 100. Memorial session on the occasion of the 100th anniversary of József Herman’s birth].....	177
Kontra Miklós: Herman József nélkül megszületett volna a magyar szociolingvisztika? [Would Hungarian sociolinguistics have been born without József Herman?]	179

Giampaolo Salvi: A romanista Herman József [József Herman as a Romanist]	189
Sörös Anna: A francia nyelvészet Herman József munkásságában [French linguistics in József Herman's scientific activities]	211
Adamik Béla: Herman József és a digitális latin dialektológia [József Herman and the digital dialectology of Latin]	219
Paulus Nóra: A <i>syncope</i> gyakorisága a császárkori latin nyelvben [The frequency of <i>syncope</i> in Imperial Latin]	235
Szlovicsák Béla: A <i>genus alternans</i> megjelenésének vizsgálata a <i>Chartae Latinae Antiquiores</i> Sankt Gallen-i anyagában [A study of the occurrence of <i>genus alternans</i> in the St. Gall material of <i>Chartae Latinae Antiquiores</i>]	259
Pálfi Dorottya: Az <i>ipse</i> névmás interpretációja a Sankt Gallen-i oklevelekben. Fókusz erősség, halmozásos referáló kifejezések és szövegbeli távolság [The interpretation of the pronoun <i>ipse</i> in St. Gall charters. Focus strength, stacked referring expressions and textual distance]	277
ISMERTETÉSEK	
Horváth László: Zoltán András, Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből [Slavo-Hungarica. Studies on Slavic–Hungarian linguistic contacts]	301
Krizsai Fruzsina: Borbély Anna – Bartha Csilla (szerk.), Többsnyelvűség Magyarországon. Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről [Multilingualism in Hungary. Sociolinguistic studies of minorities]	307
Németh Dániel: Hoffmann István – E. Nagy Katalin (szerk.), A Hajdúnánási járás helynevei. Magyar Nemzeti Helynévtár 1. [Toponyms of the Hajdúnánás District. Hungarian National Toponym Registry 1.]	315
Orçun Ünal: August Ahlqvist, Tschuwaschisches Dialektwörterbuch	320

Volga-vidéki etimológiák III.

Agyagási Klára

Debreceni Egyetem

Research into linguistic relations across related and unrelated languages of the Volga–Kama Region started with bilateral investigations in the early twentieth century, using the historical-comparative method. However, that phase was replaced by the approach of areal linguistics in the early 1980s, complemented by the notion of sociolinguistic dominance, due to which fact, in investigating lexical borrowings, non-lexical linguistic influences were considered along with the relationships between dominant and non-dominant languages, and cases of indirect linguistic borrowing systematically appeared in that network of correspondences. But the intensity of such research also decreased around the turn of the millennium. The reasons for that decrease can be found in the inadequate number of available historical sources, the insufficient degree of elaboration of the historical phonologies of some languages, and in the restricted possibilities of the use of then still unpublished large dialect corpora. The author of the present article draws the reader’s attention to the need for overcoming that situation, and shows, via an etymological investigation of three lexemes of Chuvash, how elaborately one can use a wide array of sources and employ a recent theory of code copying to account for the linguistic developments having occurred since the Mongol invasion, developments that can only be interpreted in specifically areal linguistic terms.

Keywords: areal linguistics of the Volga Region, relationships between dominant and non-dominant languages, contacts between Volga Bulgarian and Mari, contacts between Tatar and Mari, strong and weak phonetic tendencies

Kulcsszavak: Volga-vidéki areális nyelvészet, domináns és nem domináns nyelvek kapcsolatai, volgai bulgár–mari nyelvi kapcsolatok, tatár–mari nyelvi kapcsolatok, erős és gyenge hangtani tendenciák

1. Bevezetés

A Volga-vidék török-finnugor nyelvi kapcsolatainak vizsgálata a szókészlet terén több mint száz éves múltra tekint vissza, elsősorban finn kutatóknak köszönhetően. Paasonen (1897), Wichmann (1903, 1923–24, 1924) és Räsänen (1920, 1923) fő célkitűzése a kezdeti kutatásokban a csuvas és a tatár eredetű kölcsönzések hangtani kritériumok alapján való elhatárolása volt a mordvin, mari és permi nyelvekbe került török eredetű szóállományban.

A későbbi kutatások során a célkitűzések között megjelent az időrendi rétegek meghatározásának igénye, még mindig zömmel a kétoldalú nyelvi kapcsolatok kijelölte keretben. A 20. század végéig elért eredményeket Róna-Tas András foglalta össze 1988-as tanulmányában (Róna-Tas 1988), melynek végén (Róna-Tas 1988: 774–780) megtalálható a kérdéskör releváns szakirodalma is. A századvégre azonban Bereczki 1983-as tanulmányával (Bereczki 1983) kezdődően az areális nyelvészeti nézőpont kezdett érvényesülni a kutatásban, mely két irányban mutatott újat a korábbi kutatásokhoz képest. Egyrészt a kutatók felvették a vizsgált jelenségek körébe a nem-lexikális nyelvi elemek kölcsönzéssel való terjedését egy történetileg létrejött, rokon és nem rokon nyelvek által alkotott, de a 10–16. század között belső határok nélkül működő, politikai egységet képező nyelvi térben, amit Volga–Káma-vidéki, újabban Volga–Ural-vidéki nyelvi areának nevezünk. Másrészt a kutatás átvette a szociolingvisztikából és történeti kontextusba helyezte a nyelvi dominancia fogalmát (Muysken 2000), így a lexikális kölcsönzések vizsgálata során domináns nyelveknek a nem domináns nyelvekkel való kapcsolatait elemezte, mely kapcsolati hálóban rendszerszerűen jelentek meg a közvetített nyelvi kölcsönzések esetei. (A nyelvi elemek átvételének és áttételének elméleti interpretációját ld. Johanson 2023.) Az areális vizsgálat egyik legkorábbi példája a közép-mongol jövevényszavak elterjedésének bemutatása a Volga-vidéken (Róna-Tas 1982a: 66–134), de azóta a hasonló kutatások száma jelentősen megnőtt. (A térség areális nyelvi kapcsolatainak és az area működési mechanizmusának bemutatását összefoglalóan, részletes szakirodalmi jegyzékkel ld. Agyagási 2025.)

Az areális nyelvészeti irányultság Volga-vidéki kutatásokban való elterjedésének kezdetén, a 90-es években született meg az a tervem, hogy a *Folia Uralica Debreceniensia* folyóirat hasábjain cikksorozatot indítsak, melynek célja a Volga-vidéki nyelvi area különböző nyelveiben használt egyes „közös” szavak etimológiai vizsgálata, valamint a forrásnyelv és célnyelv(ek) közötti történeti és térbeli viszony megragadása volt. Minthogy a térségben domináns nyelvi pozícióban a volgai bulgár és a kazányi tatár volt az idők folyamán, a török etimológiát egy ilyen kutatásban belső keletkezésű szavak esetében az őstörök korrig kell visszavezetni, a szavak térben és időben való elterjedését pedig megbízható forrásadatokkal kell dokumentálni. Két cikk publikálása (Agyagási 1994, 1999) azonban

megmutatta, hogy a 90-es évek végén még nem volt elérhető az a komplex törökségi és finnugrisztikai (és esetenként szlavisztikai) történeti és nyelvjárási forrásanyag, és nem állt rendelkezésre a domináns nyelvek és nyelvjárásaik történeti hangtana sem, melyek elengedhetetlenek egy ilyen célkitűzés megvalósításához.

A közben eltelt negyedszázad alatt a helyzet jelentősen megváltozott. Egyrészt az internet használatának köszönhetően könnyen elérhetőek a régebben kiadott nyelvi források, és időközben jelentős új történeti korpuszok (Ivanics – Usmanov 2002, Szergejev 2003, Wilkens 2021, Boeschoten 2023) és nyelvjárási szótárak (Moisio – Saarinen 2008, Ahlqvist 2023) is megjelentek. Külön említést érdemel az Orosz Akadémia által 1733–1743 között szervezett 2. kamcsatkai expedíció és az 1769–1774 között szervezett orenburgi expedíció során a Volga-vidéken fegyűjtött mordvin, mari és votják nyelvjárási gyűjtések anyagának igényes filológiai kiadása, melyet Maticsák Sándornak köszönhet a történeti nyelvtudomány (Maticsák 2016, 2024). Másrészt rendelkezésre állnak olyan alapvető fonológiai kutatások eredményei, melyek alapján a térség történeti areális-nyelvi viszonyait sokkal differenciáltabban lehet bemutatni. Lehetővé vált a volgai bulgár domináns nyelv három nyelvjárásának elkülönítése (Agyagási 2019: 160–183), és a volgai kipszak nyelvjárások adatainak történeti értelmezése is pontosabban történhet (Berta 1989, Ramazanova – Hayretdinova 2008, Eleusin 2021). Ezért felismerve az új helyzet adta lehetőségeket, visszatértem korábbi célkitűzésemhez (a Volga-Káma vidék nyelvi viszonyainak tér- és időbeli bemutatása), és a Volga-vidéki etimológiák sorozatot etimológiai szócikkek formájában megújítva folytatom.

2. Etimológiai szócikkek

Az alábbiakban három olyan szó történeti-areális vizsgálatára vállalkozom, melyek a törökségi domináns nyelvekből terjedtek tovább, a vizsgált példákban a mariba. Ezek közül az első kettő belső keletkezésű török szó, melyek esetében a volgai bulgár nyelvváltozatok voltak a dominánsak, tehát szükségesnek tartom a teljes törökségi háttér bemutatását a volgai bulgár és a többi török nyelvváltozatban fellelhető alakok történeti különbségeinek dokumentálására. A harmadik szó végső fokon arab eredetre visszamenő műveltségi terminus, mely a mariba mindkét domináns török nyelvből bekerült, és a közvetített szóképzleti réteg egy példáját képviseli.

Az adatbázisban a mai csuvas alakok szolgálnak címszavakként mindhárom esetben. A szócikkek a címszót követően első szerkezeti egységként történeti rekonstrukciót (folyamatábrát) tartalmaznak, mely bemutatja az adott szavak hangalakjának történeti változását a legkorábbra rekonstruálható proto-ogur hangalaktól (ill. a nyugati ótörökbe került kölcsönzött alaktól) a modern csuvasig. A továbbiakban a rekonstrukció alátámasztására következnek a csuvas nyelvjárási alakok (Csuvas.), a Volga-Káma vidéki areában kimutatható kipszak és mari alakok

(VKA), a török nyelvcsalád nyelveinek modern nyelvi adatai (MT), a középtörök írott források adatai (KT), a központi volgai bulgár (VB₂), a volgai tatár (VTat.) és a volgai turki (VT) adatai (amennyiben ezek rendelkezésre állnak), és végül a keleti ótörök (KÓtör.) írott források adatai Kāšgarī arab írással rögzített Dīvānja (Dankoff – Kelly 1985) és az ótörök kori ujjur írású emlékcsoport (Wilkens 2021) felhasználásával. A szócikket részletes etimológiai kommentár követi, melyben az ogur hangváltozásoknak, valamint a volgai bulgár alakváltozatok és azok mari nyelvjárásokba került hangalakjainak elemzése történik. A szócikket irodalomjegyzék zárja.

2.1. *xělēx* 'lőszőr'

< KCs **xilix* < **xilix* < Ny.ótör./VB₃ **xilix* ~ **xilix* < Ny.ótör./ogur **xilix* < **kilik* < **kil*+*ik* denom. < Proto-ogur **kil* 'lőszőr'.

Csuv.: cs.ir. *xělēx* 'конский волос; струна, струны'; A, V *xělēx*, *xělēk* 'волос конский, рыболовная леса, струна' (cs.A), A *xělēx* 'Pferdehaar (von dem Schweife), Saite' (cs.P); 1856: *hilih* 'струна' (cs.Ahl); 1785: *хилухъ* 'струна' (cs.D).

VKA: Tat.: tat.ir. *kil* 'волос (лошадиный), щетина, леса, леска (рыболовная), струна, волосок, нить (металлическая проволока)', *kil* 'Pferdehaar, dünne Saite' (tat.B); *qilaŋ* 'конский волос' (szib.tat.).

Bask.: bask.ir. *qil* 'волос (гривы, хвоста), щетина'; *qil* 'волосы козла' (bask.D1).

Mari: m.ir. *ə'lək* G 'конский волос'; K *ə'lək* 'Pferdehaar (des Schwanzes)' (m.B)¹; W₂ *ə'lək* 'Rosshaar (von der Mähne oder dem Schwanz)' (m.MS);

MT: ÉNy kirg. *kil* 'волос хвоста, гривы, волосок, шерстинка, струна'; kaz. *qil* 'волос хвоста, гривы'; kkalp. *qil* 'волос, волосок, щетина, струна'; nog. *kil* 'волос, волосок, щетина, струна'; krtat. *qil* 'Haar, Körperhaar, Ziegenhaar, Pferdehaar'; kar. *qil* 'волос из гривы лошади'; kum. *qil* 'волос (жесткий), щетина, струна'; krcsblk. –; DŇy tkm. *gil* 'волос, волосок, щетина'; az. –; tt. *kil* 'волос, щетина'; gag. *kil* 'волос (у животных)'; H *qil* 'Körperhaar'; DK üzb. –; ÉK *kil* 'die langen Pferdehaare; eine Vogelschlinge aus Pferdehaar; eine aus Pferdehaar gemachte Schnur' (alt.tel.); *kil* 'die langen Pferdehaare' (alt.leb); szag. *kil* 'die aus Pferdehaar gemachten Saiten der Balalaika'; hak. *xil* 'волос, волосок хвоста и гривы, шерсть, шерстинка, струна'; tuv. –; J *kil* 'конский волос (хвостовой)' (j.Sz).

¹ A nyelvjárási és nyelvtörténeti szótárakban használt, gyűjtőpontokra vagy forrásművekre használt rövidítések feloldását ld. az idézett művekben.

KT: **KK** *qil* (KKB/QT3, QA, NF, AH, GUL, LN, MG) 'hair'; *qil* (KKB/IM) 'tail of a horse'; *qil* (KKB/QA) 'rope'; *qil* (KKB/MaAn) 'string (music)'; **VB₂** –; **VTat.** –; **VT** –.

K.ótör.: *qil* 'a hair' (MK); *kil* 'Haar, Tierhaar, Seil' (UW).

A csuvas szó a proto-ogur **kil* 'lószőr' tőszóra vezethető vissza, mely a nyugati ótörök ogur változatában tovább élve felvette az *-(I)k* denominális főnévképzőt (Erdal 1991: 40). Az *-(I)k* képző a keleti ótörökben a nagyon ritka képzők közé tartozott, de a nyugati ótörök ogur változatának csuvas leszármazottjában gyakrabban fordult elő (vö. csuv. *uyăx* 'hold, hónap' << ny.ótör./ogur *ay+ik*, *tělěk* 'álom' << ny.ótör. *tül+ik*; *tălăx* 'árva' << ny.ótör./ogur *tul+ik*, ld. még Levitszkaja 1976: 143). A képző eredeti funkciója mára elhomályosult. A képzett szóban még az ótörök korban lezajlott a *[q] > x* változás, mely az ogur nyelvterület globális változása volt minden fonetikai helyzetben (Agyagási 2019: 70–76). A volgai bulgár korszakban, az */i/ : /ĩ/* oppozíciója */k/* utáni helyzetben semlegesült, amint azt csuvas példák sokasága jelzi, vö. csuv. *xěn* 'kín' << ny.ótör./ogur *kīn* 'id.',² *xěl* 'tél' << ny.ótör./ogur **kil* (vö. k.ótör. *kış* 'winter', Clauson 1972: 670) és sok más. A szó a nyugati ótörök kései korszakában a csuvas volgai bulgár elődjében (VB₃) **xilix* alakot vehetett fel.

A korai középcsuvasban a szó mindkét zárt magánhangzója redukálódott. A középcsuvas alak (**xilix*) terjedt el a teljes nyugati mari nyelvterületen, ahol a csuvas donornyelvi alak szókezdő *x*-ja lekopott. (További példákat a középcsuvas szókezdő *x* nyugati mari zéró képviselőjére ld. Räsänen 1920: 21–22.) A mari alak palatalizált szóközépi *-l-* mássalhangzója arra utal, hogy a kölcsönzés a kései középcsuvas korban történt, amikor a csuvas elődjében az elől képzett magánhangzókat tartalmazó szavakban már lezajlott a mássalhangzók másodlagos palatalizációja orosz hatásra (Agyagási 2019: 193–194).

Räsänen 1920: 21; Jegorov 1964: 297; Räsänen 1969: 262; Levitszkaja 1976: 143; Erdal 1991: 40–44; Eren 1999/1: 236; Fedotov 1996/2: 342; Ahmetyjanov 2015/1: 511; Agyagási 2019: 193–194.

2.2. *ăyă* 'ár, véső'

A *ăyă* 'ár, véső' (~ V *öyă* 'id.')

< KCs2 **iŷi* (~ *iŷi*) < KCs1 **iŷi* (~ **uyi*) ← VB₁ **ăyu* < VB **uyu* < **oyu* < Ny.ótör./ogur **oyu* < **öyug* 'véső' < Ny.ótör./ogur **öy-* 'kiváj, kivés' + *ug* deverb. suff. < Proto-ogur **öy-* 'kiváj, kivés'.

² A nyugati ótörök szó bekerült az ősmagyarba is, vö. Róna-Tas – Berta 2011: 548–550.

V *i*, *iĕ* 'ár, véső' (~ A *āyā* 'id.')

< KCs2 **i* ~ *iĕ* < **iĕ* ~ **iĕyĕ* < KCs1 **iĕyĕ* ~ **iĕyĕ* < VB₃ **iĕyĕ* ~ **iĕyĕ* < VB **iĕyĕ* < **uyu* < **oyuy* < **ōyug* 'véső' < Ny.ótör./ogur *ōy*- 'kiváj, kivés' + *ug* deverb. suff. < Proto-ogur **ōy*- 'kiváj, kivés'.

Csuv: cs.ir. *āyā* 'стамеска, долото'; A *āyā*, *āyā*, *iĕ* V *ōyā*, *iĕ*, *i* 'долото' (cs.A), A *āyūi*, V *iĕ* 'Meissel' (cs.P); 1856: V *yja*, [i·yā] A *yijé* [yīyē·] 'долото' (cs.Ahl); 1785: *ыя* 'долото' (cs.D).

VKA: Tat.: tat.ir. *uyu*- 'долбить, делать углубление, срезать, вырезать резной орнамент'; M *uy* 'выемка, выбоина' (tat.D1), K *uy* 'овраг, углубление' (tat.D2), M *uy*- 'aushöhlen' (MKK), *uyi*- 'aushöhlen' (tat.B).

Bask.: bask.ir. *uy*- 'вырезать, делать вырез, прорубать, долбить'.

Mari: m.ir. *ij* 'долото'; P BJ BJp M MM MK *iĕ*, UP USj US *ji*, UC CŪ J *i*, CK *âĕ*, Č *ĕĕ*, ČN *ĕĕ* 'Meissel, Stemmeisen' (m.B); Ob, Mup *iĕ*, Okr Ok Ms Mm1 *i*, Mwo *iĕ*, *i* 'Meißel' (m.MS); 1755: *u* 'долото' (m.Soč).

MT: ÉNy kirg.R *oyuk* 'Loch, Grube'; kaz. *oyiq* 'прорубь'; kkalp. *oy* 'углубление, впадина, ямя'; nog. *oyik* 'выемка, впадина, пробоина, грот, пещера'; krtat. *uy*- 'ausschneiden, zuschneiden, aushöhlen, meißeln'; kar. *oyuq* 'углубленный, впадина', *oyiq* 'выдолбленный'; kum. *oyuq* 'выемка, выбоина, впадина'; kresblk. –; DNy tkm. *ōyuk* 'выдолбленный, вырытый, выкопанный, выемка, углубление'; az. –; tt. *oyuk* 'выдолбленный, углубление, паз, пустота, полость, пещера'; gag. *oyuk* 'паз, вырез, впадина', *oyu* 'выемка, вырез'; H –; DK ūzb. –; ÉK alt.tel. *oy*- 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, herausschneiden'; alt.leb. *oyik* 'durchstossen, durchbohrt, Loch'; alt.leb. *oy*- 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, herausschneiden', *oyik* 'durchstossen, durchbohrt, Loch'; alt.qk. –; sor.R *oy*- 'herausgraben, ausmeisseln, aushöhlen, herausschneiden'; hak. *oyix* 'выемка, впадина; выдолбленный'; tuv. *oyuk* 'пробоина, дыра, отверстие'; J –.

KT: KK *oy*- (KKB/QT₂, MAV, KA, BV) 'to hollow out'; *oyuq* (KKB/TZ) 'hollowed out'; VB₂ –; VTat. –; VT –.

K.ótör.: *ōy*- 'scoop out' (MK); *oy*- 'aushöhlen, (Augen) ausstecken' (UW).

Valamennyi csuvas nyelvjárási alakváltozat egy nyugati ótörök/ogur **ōyug* formában rekonstruálható főnévből származik. Ez a főnév deverbális nomen, mely a nyugati ótörök **ōy*- 'kivés, kiváj' igei bázis -(X)g képzővel képzett származéka. A képző az ótörökben nagyon produktív, segítségével a cselekvés tárgyát és eszközt jelentő főnevek sora jött létre (Erdal 1991: 172–223). Az ige a törökség szinte minden ágában képviselve van, és a keleti ótörök írott forrásokban is előfordul, így kijelenthető, hogy az ótörök szókészlet része.

Ugyanakkor a képzett szó számos csuvas nyelvjárási alakváltozata különbségeket mutat a csuvas fonológia erős tendenciáihoz képest. Ugyanis a fonológiai változások kimenetelét olyan korai fonetikai változások befolyásolták, melyek eredményeképp már a volgai bulgárban korai nyelvjárási ejtésváltozatok jöttek létre. Az első szótagi hosszú magánhangzó, mely Kāšyārī adata és a türkmén által őrzött, primer hosszúságot mutató adat alapján a nyugati ótörök ogur változatában rekonstruálható, minden alakváltozatban eltűnt, és a nyelvjárási alakváltozatok egy részében a képzett szót alkotó labiális magánhangzók delabializálódtak. A delabializálódott szókezdetek azonban a mai hangalakok szerint a középcsuvas korban csak ritkán vették fel az *i*- előtt egyébként általános *y*- protézist. Mindezen tények arra mutatnak, hogy a mai csuvas anatri és virjál területi változatok a nyugati ótörök/ogur kései korszakától kezdve eltérő történeti változásokon estek át, mert eltérő volgai bulgár nyelvjárásokból származnak. (Nem járható út a különbségek magyarázatára az egyik alakváltozat tatárból való származtatása, minthogy a tatárban és nyelvjárásaiban sehol nem fordul elő illabiális kezdetű alakváltozat, mely a cselekvés eszközt jelentené.)

Ez a felismerés indokolja azt a szokatlan szerkesztési eljárást, hogy egy etimológiai címszó alatt két, nyelvjárásonként különböző történeti folyamatára jelenik meg. Az anatri *äyā* 'ár, véső' ~ virjál *öyā* 'id.' adatpár a nyugati ótörök/ogur **öyug* alakra mennek vissza, melyben a szókezdő *ö* korán lerövidült annak az erős ótörök kori tendenciának a részfolyamataként, mely a magánhangzórendszer hosszú : rövid fonematikus oppozíciójának megszűnésével végződött. Ugyanebben a korban zajlott a gutturális zárhangok spirantizációja, majd eltűnése (*g* > *γ* > *∅*). A volgai bulgár korszakban a középső és felső nyelvállású labiálisok a csuvas elődjében felső nyelvállásúakként estek egybe, amint azt a csuvas nyelv mongol jövevényszavai is mutatják (Róna-Tas 1982: 107). Az így létrejött **uyu* alak első szótagi magánhangzója hangsúlytalan helyzetben a VB₁ nyelvjárásban sva minőséggé redukálódott (Agyagási 2019: 161–168), mielőtt még a protetikusan megjelenhetett volna szabályszerűen a labiális szókezdet előtt. A tatárjárás körüli etnikai átrendeződés során a VB₁ szórványelemei csatlakoztak a korai középcsuvas nyelvjárást beszélőkhöz. Az érintkezésben részt vevő korai középcsuvas nyelvváltozat hordozói úgy másolták be szókészletükbe a VB₁ nyelvjárásból származó szót (**äyu*), hogy a sva elemet felső nyelvállású labiális, ill. illabiális teljes képzésű magánhangzóval helyettesítették. A kései középcsuvas korra azonban ezek a teljes képzésű felső nyelvállású magánhangzók is redukálódtak a középcsuvas kori erős tendenciának megfelelően mind az első, mind a második szótagban. A modern csuvas korra pedig a redukált felső nyelvállású magánhangzók középső nyelvállású centrális képzésűekké váltak (Agyagási 2019: 241–243).

A második típusú nyelvjárási adatváltozatok (V *i*, *iyě* 'ár, véső', A *äyyä* 'id.') szintén a nyugati ótörök/ogur **ōyug* alakra mennek vissza. Azonban e szó korai VB₃ alakjában korán lezajlott a labiálisok delabializálódása mindkét szótagban. (A labiálisok korai delabializációja más csuvas szavak történetében is tetten érhető, vö. csuv. *yětem* 'szérűskert', de k.ótör. *ürtgün* 'Heuhaufen', UW.) A csuvas VB elődjében az /i/ : /i/ oppozíciója megszűnt, és a VB **iyi* variánsaként megjelent az **iyi*. A korai középcsuvas korban az intervokális -y- megkettőződött. (A mássalhangzók reduplikációja mindkét nagy nyelvjárásban előfordul, egyes alnyelvjárásokban fonetikai dialektizmusként őrződött meg, vö. Szergejev 2007: 105–114.) A mély hangrendű korai középcsuvas kori alakban a megkettőződött -yy- két önálló fonémaként őrződött meg a mai anatriban, viszont a magas hangrendű változatban az első -y diftongust alkotott a szókezdő magánhangzóval, ennek megfelelően további ejtésváltozatok jöttek létre. Ennek eredményei a virjálból mutathatók ki. A kései középcsuvas korra fő szabály szerint a diftongusok monofongizálódtak, a szókezdő *i-* előtt pedig megjelent a *y-* protézis. A tárgyalt szóban a mai virjál nyelvjárásban egy archaikus alakban ugyan előfordul a *y-* protézis, de a területi nyelvjárási változatokban ez elmarad, minden bizonnyal a szóközépi helyzetben már jelen lévő -y- miatt. A magas hangrendű alak középcsuvas kori történetében az **iyi > iĩ > ī* változás zajlott le. A mari nyelvjárásokba többszörös kölcsönzéssel e változás mindhárom fázisának a képviselői bekerültek a korai középcsuvas és kései középcsuvas korban, és elterjedtek a keleti, központi és volgai nyelvjárásokban.

Jegorov 1964: 39; Räsänen 1969: 359; Clauson 1972: 266; Róna-Tas 1982: 107; Erdal 1991: 172–223; Fedotov 1996/1: 81; Szergejev 2007: 105–114; Agyagási 2019: 161–168; 241–243.

2.3 *těnce* 'világ(mindenség)'

< KCs **tūñce* < **tūñce* < Ny.ótör./VB₃ **tūñčä* ← VB₂ **tūñjä* ← (úper.) ← ar. *dunyā* 'világ'.

Csuv.: cs.ir. *těnce* 'мир, вселенная; мироздание, свет, земля, человечество, среда, сфера'; A *těnce* 'мир, свет, вселенная' (cs.A); A *těnce*, V *tōñce* 'világ | Welt' (cs.P); 1856: V *tūñči* 'міръ (Gemeinde)' (cs.Ahl).

VKA: Tat.: tat.ir. *dōñya* 'мир, свет, вселенная'; K *dōñya* 'мир, вселенная', *dōñja* 'мир, вселенная' (tat.D1); M *dūnya*, *tūnya* 'Welt, Leben' (MKK); *dōneyä*, *dōnyä* 'világ | Welt' (tat.B); *dunyadan üt-* [a világból távozik] 'умереть, скончаться' (szib.tat.); 1785: *дынья* 'свѣтъ' (tat.D).

Bask.: b.ir. *donya* 'мир, вселенная, космос; мир, земной шар, земля'; *donya* 'жизнь; очень, особенно' (bask.D1).

Mari: m.ir. *tünjá* 'мир, вселенная, свет'; CÜ *tüña* 'világ | Welt' (m.B); Ms Mm_{1,3} *tüñq*, Mm_{2,4} *tüña*, Mmu *tüñq* 'Welt, Erdkreis' (m.MS); P B MM *tüñd'žä*, MK CK Č ČN *tüñd'žä*, BJp *düñd'žä* 'világ | Welt' (m.B); Ob *tüñd'žä*, Okr *tüñd'žä*, Ok *tüñd'ž'q*, Mwo *t-ñd'ž'q* 'Welt, Erdkreis (allg.), Weltall, Universum' (m.MS); 1770: *минзѣбрь Юма* 'всемогущий бог' (m.R).

MT: ÉNy kirg. *düyno*, *dünyüo* 'мир, свет, вселенная, сокровище, драгоценность'; kaz. *düniye* 'мир, вселенная, имущество'; kkalp. *dünya* 'мир, вселенная'; nog. –; krtat. *dünya*, *dunya*, *tünya*, *tunya* 'Welt, Erde, alle Menschen'; kar. *duñya* 'свет, мир, вселенная'; kum. *döñya* 'мир, вселенная, земной шар, свет'; krcsblk. *duniya* 'свет, мир, весь народ'; DNY tkm. *dünyä* 'вселенная, мир, мироздание'; az. *dünya* 'мир, свет'; tt. *dünya* 'мир, вселенная, Земля (планета)'; gag. *dünnä* 'мир, вселенная, мироздание'; H *dunya* 'Welt'; DK üzb. *dunyo* 'вселенная, мир, земной шар, свет'; ÉK alt.tel. –; alt.qk. –; hak. –; tuv. – J: –.

KT: KK *dunya*, *duniya*, *dünya*, *dünye* (CCM) 'Welt'; *dunya* (KKB/QT₁, QT₃₋₄, MA, QA, NF, GUL, KBK) '(this world)'; *dünyä* (KKB/MM, CCb) 'id.' *dunya* (CCb) 'id.'; VB₂ *dünye* 'Welt'; VTat. *dunya*, *duniya* 'мир'; VT *dünya* 'Welt'.

Ar.ir. دنیا 'world, earth; this world, life in this world' (W 295).

K.ótör.: –.

A csuvas szó közvetlen kölcsönzés az arabból, vagy az arab alakot közvetítő új-perzsából. Azon kevés szavak körébe tartozik a csuvasban (vö. Agyagási 1982: 11–12), melyekben hangtani érvekkel támasztható alá a végső fokon arab eredetű, az iszlám műveltségi körbe tartozó szónak korai, a nyugati ótörök nyelvi közösséghez tartozó volgai bulgár nyelvbe,³ annak központi nyelvjárásába való bekeverülése. Az arab szó és annak újperzsa megfelelője ugyanis szótaghatáron *-ny-* hangkapcsolatot tartalmaz, melynek fonetikai realizációjában palatalizált *-ñ-* keletkezik. A nyugati ótörök ogur változatában azonban a korai ótörök kortól a kései ótörökkel (praktikusan a tatárjárással) bezárólag erős tendencia volt a palatalizált fonetikai minőség kiküszöbölése a mássalhangzó-rendszerben mind belső keletkezésű szavakban, mind jövevényszavak átvétele során (Agyagási 2019: 187–190). E tendencia úgy jutott érvényre az idegen eredetű, *-ny-*-t tartalmazó szavak átvételében, hogy az *n* utáni *-y-* *-j-*-ként realizálódott. Az arab ill. újperzsa *dunya* volgai bulgár recipiens nyelvi változatában már a 10. századtól szóközépi *-j-*-vel

³ A volgai bulgár elit, a későbbi VB₂ nyelvjárást beszélők közössége a 10. században vette fel az iszlámot, a részleteket ld. Zimonyi 2023.

kell számolni csakúgy, mint az óorosz *banja* 'fürdőház' volgai bulgár megfelelőjében (óor. *banja* → VB₂, VB₃ *mānĵa* > csuv. *munĉa* 'id.'). A VB₂ nyelvjárásban való jelenlétét a szónak a volgai bulgár sírfeliratok nyelvén kívül⁴ a kazányi tatár központi nyelvjárásában rögzített *dönĵa* (tat.D1) alak mutatja, mely volgai bulgár szubsztrátumnyelvi maradvány.⁵

A szó VB₂ alakja a tatárjárás utáni etnikai átrendeződés után áterjedt a csuvas elődjébe (VB₃ nyelvjárás), a továbbiakban pedig a szóban a szabályos középcsuvas fonológiai változások zajlottak. A VB₃ nyelvjárás a tatárjárás után önállósult és korai középcsuvasként folytatódott tovább. A korai középcsuvas nyelv egy **tünĉe* alakot közvetített a vele szomszédos kései ősmari nyelvbe, melynek mezei és volgai nyelvjárásában maradt fenn a szó. A volgai nyelvjárásban az első szótagi labiális magánhangzó később, a kései középcsuvas hatására redukálódott (Agyagási 2002). Az arab szó újerzsa közvetítéssel az iszlám terjedésével párhuzamosan a török nyelvek többségében meghonosodott. A Volga-vidéken az iszlám terjesztésének második, erős hulláma az Arany Horda korában, Özbek kán uralkodása (1312–1342) idejében zajlott (Golden 1992: 298). Az arab *dunyā* 'világ' szó ekkor terjedt el a térség domináns kipszak nyelvének valamennyi közép-kipszak kori nyelvjárásába többféle fonetikai variációban. Ezekben a nyelvjárásokban nem volt érvényben a szóközépi *-n-* palatalizációját kizáró fonológiai korlátozás, így az arab *-ny-* kapcsolat középkipcsak megfelelőjében rendszerszerűen megjelent az *-ń-*. A középkipcsak kori központi tatár nyelvjárásból az ott meghonosodott *dünĵa* alak az iszlamisztikus hullámokkal terjedt tovább a mezei mari nyelvjárásba egyéb más iszlámhoz kötődő arab-perzsa eredetű szavakkal együtt (összefoglalóan ld. Agyagási 2017), és vált a 20. században az irodalmi nyelv szókincsének részévé.

Budenz 1864: 398–400; Räsänen 1923: 73; Jegorov 1964: 246; Räsänen 1969: 141; Scherner 1977: 90; Róna-Tas 1982b: 156; Fedotov 1996/2: 217; Ahmetyjanov 2015/1: 248; Agyagási 2019: 187–188.

⁴ A volgai bulgár sírfeliratok eredeti ogur nyelvű, ill. a nyelvváltás utáni kipszak nyelvezetű töredékeket őrző változataiban a 'világ' jelentésű szó őrzi az arab helyesírás szerinti konvencionális alakját.

⁵ A modern kazányi tatár központi nyelvjárásában előforduló, volgai bulgár hangtani sajátosságokat mutató szavak a volgai bulgár központi nyelvjárását beszélő közösség tatárjárás utáni nyelvváltását követően őrződtek meg a kipszak közegben (Agyagási 2021).

Rövidítések

A	a csuvas nyelv anatri nyelvjárása
alt.qk.	az altaji (ojrot) nyelv kumandi-kiži nyelvjárási adata Baszkakov 1972 alapján
alt.tel.	az altaji nyelv teleut nyelvjárási adata Radlov 1893–1911 alapján
az.	azeri irodalmi nyelvi adat Azizbekov 1965 alapján
Bask.	baskír nyelvi térség
bask.ir.	baskír irodalmi nyelvi adat Urakszin 1996 alapján
bask.Dl	keleti baskír nyelvjárási adat Makszjutova – Isbulatov 1967 alapján
CCM	nyelvi adat a Codex Cumanicus német helyesírású második részéből („Misszionáriusok könyve”) Grønbech 1942 alapján
Csuv.	csuvas nyelvi térség
cs.ir.	csuvas irodalmi nyelvi adat Szkvorcov 1982 alapján
cs.A	csuvas nyelvjárási adat Asmarin 1928–1950 alapján
cs.Ahl	csuvas nyelvjárási adat Ahlqvist 2023 alapján
cs.D	csuvas nyelvjárási adat Damaszkín 1785 alapján
cs.P	anatri csuvas nyelvjárási adat Paasonen 1908/1974 alapján
DK	a török nyelvcsalád délkeleti ága
DNy	a török nyelvcsalád délnyugati ága
ÉK	a török nyelvcsalád északkeleti ága
ÉNy	a török nyelvcsalád északnyugati ága
gag.	gagauz nyelvi adat Baszkakov 1973 alapján
H	haladzs (iráni török) nyelvi adat Doerfer – Tezcan 1980 alapján
hak.	hakasz nyelvi adat Baszkakov 1953 alapján
J	jakut nyelvi térség
j.Sz	jakut nyelvi adat Szlepcov 1972 alapján
K	a kazanyi tatár nyelv központi nyelvjárása
kar.	karaim adat Baszkakov – Zajoncskovszkij [Zajączkowski] – Sapsal 1974 alapján
kaz.	kazah nyelvi adat Mahmudov – Muszabajev 1987 alapján
KCs	középcsuvas
kirg.	kirgiz irodalmi nyelvi adat Judahin 1965 alapján
kirg.R	kirgiz nyelvi adat Radlov 1893–1911 alapján
KK	középkipsak kori nyelvi adat
KKB	középkipsak forrásadat Boeschoten 2023 alapján
kkalp.	karakalpak nyelvi adat Baszkakov 1967 alapján
K.ótör.	keleti ótörök nyelvi térség
krtat.	krími tatár nyelvi adat Kakuk 2012 alapján
KT	középtörök korszak
kum.	kumük nyelvi adat Bammatov – Gadzsiahmetov 2011 alapján

krcsblk.	karacsáj-balkár nyelvi adat Tyenyisev – Szujuncsev 1989 alapján
M	a kazányi tatár nyelv miser nyelvjárása
m.ir.	mari irodalmi nyelvi adat Szerebrennyikov 1956 alapján
m.B	mari nyelvjárasi adat Beke 1997–2001 alapján
MK	arab írásos keleti ótörök adat Mahmūd al-Kāšyarī művéből Dankoff – Kelly 1982–1985 kiadása alapján
MKK	miser tatár nyelvjárasi adat Kakuk 1996 alapján
m.MS	mari nyelvjárasi adat Moisio – Saarinen 2008 alapján
m.Soč	mari adat а Сочинения принадлежащие к грамматике черемисского языка (Санктпетербургъ 1775) forrásból Sebeok – Raun 1956 alapján
m.R	Ricskov 1770-es naplójának mari nyelvi adata, Maticsák 2024: 113–126.
MT	modern török korszak
nog.	nogaj nyelvi adat Baszkakov 1963 alapján
Ny.ótör.	nyugati ótörök
sor.R	sor nyelvi adat Radlov 1893–1911 alapján
szib.tat.	szibériai tatár nyelvjárasi adat Tumaseva 1992 alapján
Tat.	tatár nyelvi térség
tat.B	keresztény tatár nyelvjárasi adat Bálint 1876 alapján
tat.D	tatár adat Damaszkín 1785 alapján
tat.D1	tatár nyelvjárasi adat Mahmutova 1969 alapján
tat.D2	tatár nyelvjárasi adat Ramazanova 1993 alapján
tat.ir.	tatár irodalmi nyelvi adat Oszmanov 1966 alapján
tkm.	türkmén irodalmi nyelvi adat Baszkakov – Karrijev – Hamzajeva 1968 alapján
tt.	törökországi török irodalmi nyelvi adat Musztafajev – Sztarosztov 1977 alapján
üzb.	üzbég irodalmi nyelvi adat Akobirov – Mihajlov 1988 alapján
tuv.	tuva nyelvi adat Tyenyisev 1968 alapján
úper.	újperzsa nyelv
UW	ujgur írásos keleti ótörök adat Wilkens 2021 alapján
V	a csuvas nyelv virjál nyelvjárása
VB ₁	a volgai bulgár keleti nyelvjárása
VB ₂	a volgai bulgár központi nyelvjárása
VB ₃	a csuvas nyelv volgai bulgár elődje
VTat.	nyelvi adat a volgai tatár nyelvből Hakimzjanov 1987 alapján
VT	volgai turkī nyelvi adat Ivanics – Usmanov 2002 alapján
W	irodalmi arab adat Wehr 1976 alapján ⁶

⁶ Köszönöm Zimonyi Istvánnak, hogy a szótárat hozzáférhetővé tette számomra.

Források

- Ahlqvist, August (2023), *Tschuwaschisches Dialektwörterbuch*. Kritisch ediert von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Akobirov, Sz. F. – Mihajlov, G. Ny. [Акобиров, С. Ф. – Михайлов, Г. Н.] (1988), *Узбекско-русский словарь*. Главная редакция Узбекской советской энциклопедии, Ташкент.
- Asmarin, Ny. I. [Ашмарин, Н. И.] (1928–1950), *Словарь чувашского языка 1–17*. Казань – Чебоксары.
- Azizbekov, H. A. [Азизбеков, Х. А.] (1965), *Азербайджанско-русский словарь*. Азербайджанское государственное издательство, Баку.
- Bálint Gábor (1876), *Kazáni-tatár nyelvtanulmányok II. Kazáni-tatár szótár*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Bammatov, B. G. – Gadzsiahmetov, N. E. [Бамматов, Б. Г. – Гаджихметов, Н. Э.] (2011), *Кумыкско-русский словарь*. ИЯЛИ ДНЦ РАН, Махачкала.
- Baszkakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1953), *Хакасско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1963), *Ногайско-русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1967), *Русско-каракалпакский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1972), *Диалект кумандийцев (куманды-кижи)*. Наука, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. (szerk.) [Баскаков, Н. А. (ред.)] (1973), *Гагаузско-русско-молдавский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. – Karrijev, B. A. – Hamzajev, M. Ja. [Баскаков, Н. А. – Карриев, Б. А. – Хамзаев, М. Я.] (1968), *Туркменско-русский словарь*. Советская энциклопедия, Москва.
- Baszkakov, Ny. A. – Zajoncskovszkij, A. [Zajączkowski, A.] – Sapsal, Sz. M. (szerk.) [Баскаков, Н. А. – Зайончковский, А. – Шапшал, С. М. (ред.)] (1974), *Караимско-русско-польский словарь*. Русский язык, Москва.
- Beke Ödön (1997–2001), *Mari nyelvjárási szótár* (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Herausgegeben von János Pusztay. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely.
- Boeschoten, Hendrik (2023), *A dictionary of Early Middle Turkic*. Brill, Leiden – Boston. <https://doi.org/10.1163/9789004525191>
- Damaszkin (1785), *Словарь языков разных народов, в Нижегородской епархии обитающих, имянно Россиян, Татар, Чувашей, Мордвы и Черемис*. По высочайшему соизволению и повелению Ея Императорского Величества премудрей Государыни Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы Всероссийской, по алфавиту Российских слов расположенной и в Нижегородской

- семинарии от знающих оныя языки священников и семинаристов под при-
смотром преосвященного Дамаскина, епископа Нижегородского и Алатор-
ского, сочиненной 1785 г.
- Dankoff, Robert – Kelly, James (1982–1985), Mahmūd al-Kāšyarī: Compendium of the
Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) 1–3. Harvard University, Duxbury.
- Doerfer, Gerhard – Tezcan, Semih (1980), Wörterbuch des Chaladsch. Akadémiai Kiadó,
Budapest.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), Этимологический словарь чувашского языка
I–II. ЧГИИ, Чебоксары.
- Grønbech, Kaare (1942), Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex
Cumanicus. Einar Munksgaard, Kopenhagen.
- Hakimzjanov, F. Sz. [Хакимзянов, Ф. С.] (1987), Эпиграфические памятники
Волжской Булгарии и их язык. Наука, Москва.
- Ivanics Mária – Usmanov, Mirkasym (2002), Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i
Čingiz-nāmā). Studia Uralo-Altaica 44. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1964), Этимологический словарь чувашского языка.
Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Judahin, K. K. [Юдахин, К. К.] (1965), Киргизско-русский словарь. Советская энцик-
лопедия, Москва.
- Kakuk Zsuzsa (1996), Mischärtatarische Texte mit Wörterverzeichnis. Aufgrund der
Sammlung von Ignác Kúnos. Herausgegeben von Zs. Kakuk. Studia Uralo-Altaica 38.
Universitas Szegediensis, Szeged.
- Kakuk Zsuzsa (2012), Krimtatarisches Wörterverzeichnis. Aufgrund der Sammlung Ignác
Kúnos. Studia Uralo-Altaica 50. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Mahmudov, H. – Muszabajev, G. [Махмудов, Х. – Мусабаев, Г.] (1987), Казахско-
русский словарь. Главная редакция Казахской советской энциклопедии, Алма-
Ата.
- Mahmutova, L. T. (szerk.) [Махмутова, Л. Т. (ред.)] (1969), Татар теленен диалек-
тологик сүзлеге. Таткнигоиздат, Казань.
- Makszjutova, N. H. – Isbulatov, N. H. (szerk.) [Максютова, Н. Х. – Ишбулатов, Н. Х.
(ред.)] (1967), Словарь башкирских говоров. Том I. Восточный диалект. БФАН
СССР, Уфа.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka (2008), Tscheremissisches Wörterbuch. Suomalais-Ug-
rilainen Seura, Helsinki.
- Musztafajev, E. M.-E. – Sztarosztov, L. Ny. [Мустафаев, Э. М.-Э. – Старостов, Л. Н.]
(1977), Турецко-русский словарь. Русский язык, Москва.
- Oszmanov, M. M. (szerk.) [Османов, М. М. (ред.)] (1966), Татарско-русский словарь.
Советская энциклопедия, Москва.
- Paasonen, Heikki (1908/1974), Tschuwaschisches Wörterverzeichnis. Eingeleitet von A.
Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 4. Universitas Szegediensis, Szeged.

- Radlov, V. V. [Радлов, В. В.] (1893–1911), Опыт словаря тюркских наречий I–IV. Глазунов, Санктпетербург.
- Ramazanov, D. B. (szerk.) [Рамазанова, Д. Б. (ред.)] (1993), Татар теленен диалектологик сүзлеге. АН РТ, Казан.
- Sebeok, Thomas – Raun, Alo (1956), The first Cheremis grammar (1775). A facsimile edition with introduction and analysis by Thomas Sebeok and Alo Raun. Newberry Library, Chicago.
- Szerebrennyikov, B. A. (szerk.) [Серебренников, Б. А. (отв. ред.)] (1956), Марийско-русский словарь. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва.
- Szergejev, O. A. [Сергеев, О. А.] (2003), Из истории отечественной лексикографии. Словарь черемисского языка с российским переводом. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола.
- Szkvortsov, M. I. [Скворцов, М. И.] (1982), Чувашско-русский словарь. Русский язык, Москва.
- Szlepsov, P. A. [Слепцов, П. А.] (1972), Якутско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tumaseva, D. G. [Тумашева, Д. Г.] (1992), Словарь диалектов сибирских татар. Издательство Канасского университета, Казань.
- Tyenyisev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Э. Р. (ред.)] (1968), Тувинско-русский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Tyenyisev E. R. – Szujuncsev, H. I. [Тенишев, Э. Р. – Суюнчев, Х. И.] (1989), Карачаево-балкарский словарь. Русский язык, Москва.
- Urakszin, Z. G. [Ураксин, З. Г.] (1996), Башкирско-русский словарь. Дигора – Русский язык, Москва.
- Wehr, Hans (1976) A dictionary of Modern Written Arabic. Ed. by J. Milton Cowan. Third edition. Spoken Language Services, Ithaka, New York.
- Wilkens, Jens (2021), Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch – Deutsch – Türkisch. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen. <https://doi.org/10.17875/gup2021-1590>

Irodalom

- Agyagási, Klára (1982), 19nt he edition of Chuvash literary sources. In: Róna-Tas, András (ed.), Chuvash studies. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–17.
- Agyagási Klára (1994), Volga-vidéki etimológiák I. Keresztény tatár *süräkä*. Folia Uralica Debreceniensia 3: 3–6.
- Agyagási Klára (1999), Volga-vidéki etimológiák II. Folia Uralica Debreceniensia 6: 1–13.

- Agyagási, Klára [Адягаши, К.] (2002), К вопросу о появлении сверхкратких лабиальных гласных в марийских диалектах. In: Luutonen, Jorma (toim.), *Volgan alueen kielikontaktit. Языковые контакты Поволжья*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 70. University of Turku, Turku. 70–86.
- Agyagási, Klára (2017), Kazan 20th century as a dominant language of the Volga-Kama region. A case study of lexical intermediation. *Turkic Languages* 21: 36–45. <https://doi.org/10.13173/TL/2017/1/36>
- Agyagási, Klára (2019), Chuvash historical phonetics. An areal linguistic study. Harrassowitz, Wiesbaden. <https://doi.org/10.2307/j.ctvh4zh9k>
- Agyagási Klára (2021), A központi kazanyi tatár nyelvjárás volgai bulgár elemeinek kontaktusnyelvi státuszához. *Keletkutatás* 32/2: 25–34. <https://doi.org/10.24391/KELET-KUT.2021.2.25>
- Agyagási, Klára (2025), Areal contacts in the Volga-Ural Region. In: Johanson, Lars (ed.), *Encyclopedia of Turkic languages and linguistics*. Brill Academic Publishers, Leiden. https://doi.org/10.1163/2667-3029_ETLO_SIM_031923
- Ahmetjanov, R. G. [Ахметьянов, Р. Г.] (2015), *Этимологический словарь татарского языка I–II*. Магариф – Вакыт, Казань.
- Bereczki Gábor (1983), A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs János (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest. 207–314.
- Berta, Árpád (1989), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*. Studia Uralo-Altaica 31. Universitas Szegediensis, Szeged.
- Budenz József (1864), *Cseremis tanulmányok*. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 397–470.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An etymologic dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press, Oxford.
- Eleusin, Arman (2020), *Studien zum Mischär-Tatarischen*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic word formation*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Eren, Hasan (1999), *Türk dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- Golden, Peter Benjamin (1992), *An introduction to the history of the Turkic peoples. Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Johanson, Lars (2023), *Code copying. The strength of languages in take-over and carry-over Roles*. Brill, Leiden. <https://doi.org/10.1163/9789004548459>
- Levitzkaja, L. Sz. [Левитская, Л. С.] (1976), *Историческая морфология чувашского языка*. Наука, Москва.
- Maticsák Sándor (2016), *Gerhard Friedrich Müller és Johann Eberhard Fischer 18. századi szójegyzékeinek mordvin anyaga*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Maticsák Sándor (2024), Megtalált szavak. Az orenburgi expedíció (1768–1774) Volga–Káma-vidéki finnugor anyaga. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Muysken, Pieter (2000), From linguistic areas to areal linguistics. A research proposal. In: Gilbers, Dicky – Nerbonne, John – Schaecken, Jos (eds), *Languages in contact*. Rodopi, Amsterdam – Atlanta. 263–275. https://doi.org/10.1163/9789004488472_025
- Paasonen, Heikki (1897), Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 15/2: 1–65.
- Ramazanov, D. – Hayretdinova, T. (2008), *Tatar xalik söyläsläre I–II*. КИТАП, Kazan.
- Räsänen, Martti (1920), Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 48. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1923), Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu 50. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Róna-Tas, András (1982), Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash. *Studia Uralo-altaica* 17: 66–134.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic influence in the Uralic languages. In: Sinor, D. (ed.), *The Uralic languages*. Brill Academic Publishers, Leiden – New York – København – Köln. 742–780.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Scherner, Bernd (1977), *Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*. Steiner, Wiesbaden.
- Szergejev, L. P. [Сергеев, Л. П.] (2007), *Диалектная система чувашского языка*. ЧГПУ, Чебоксары.
- Wichmann, Yrjö (1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu 21. Société finno-ougrienne, Helsinki.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), Die türkischen Lehnwörter im Tscheremissischen. *Anzeiger der Finnisch-Ugrische Forschungen* 16: 32–53.
- Wichmann, Yrjö (1924), Etymologisches aus den permischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 14: 29–63.
- Zimonyi, István (2023), The conversion of the Volga Bulgars to Islam. In: Stepanov, Tsevelin – Karatay, Osman (eds), *Mass conversions to Christianity and Islam, 800–1000*. Springer International Publishing, Cham. 215–236. https://doi.org/10.1007/978-3-031-34429-9_10

Magyar és német rövid és hosszú magánhangzók kényelmes tempójú és felgyorsított beszédben¹

Deme Andrea,^{1,2,3} Juhász Kornélia,^{3,2,1} Szánthó Zsuzsa,^{1,2,3} Zsoldos Szabina,¹
Reinhold Greisbach⁴

¹ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

²MTA–ELTE NYTK Lendület Neurofonetikai Kutatócsoport

³ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

⁴Kölni Egyetem

In fast speech, segments are generally produced shorter, but not all segments may be compressed to the same extent. Both Hungarian and German exhibit phonologically distinctive vowel length contrasts, which are expressed using various combinations of durational and spectral cues. In fast speech, we expect temporal reduction accompanied by some degree of spectral reduction due to target undershoot. Consequently, an increased speech rate is presumed to endanger the vowel length contrast in both the temporal and the spectral domains of speech. The present study tested this hypothesis and explored whether contrast reduction manifests differently in the two typologically unrelated languages mentioned. We analyzed vowel durations, as well as duration ratio and spectral distance in the $F_1 \times F_2$ plane, of short-long vowel pairs produced by 15 Hungarian and 14 German speaking females. The results showed that, in general, both durational and spectral cues of the quantity contrast were preserved in fast speech, maintaining the quantity contrast in both languages. This suggests that neither durational nor spectral cues of the contrast may be considered redundant.

Keywords: speech rate, fast speech, vowel length, phonological length contrast, Euclidean distance

Kulcsszavak: beszédtempó, beszédsebesség, gyors beszéd, magánhangzó-hosszúság, hosszúsági fonológiai kontraszt, euklideszi távolság

¹ A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (D. A.), továbbá a TKA–DAAD 177375. számú, az NKFIH FK128814. számú, valamint az ÚNKP-23-3-I-ELTE-335 (Sz. Zs.) és az EKÖP-24 (Sz. Zs., J. K.) számú pályázat szakmai támogatásával készült.

1. Bevezetés

Ha beszéd közben az artikulációs szervek mozgatásának sebessége, azaz a beszéd sebessége megnő, az azt jelenti, hogy a beszédhangokat rövidebben ejtjük. A beszédtudományokban szinte közhelyszerű vélekedések szerint azonban a beszédhangok nem azonos mértékben rövidíthetők, zsugoríthatók vagy nyomhatók össze a felgyorsított beszédben. Ebben a fajta rugalmasságban különbségeket várunk a magánhangzók és a mássalhangzók között (és arra számítunk, hogy a magánhangzók nagyobb mértékben rövidíthetők, mint a mássalhangzók, részletesebben lásd lentebb), valamint az is feltételezhető, hogy a gyorsítás okozta rövidítésre hatása van annak a ténynek, ha a beszédhangok ejtésének időtartama nyelvi funkcióval rendelkezik. A magyar és a német azon nyelvek közé tartozik, amelyekben megjelennek, és jelalak-megkülönböztető szereppel bírnak a rövid és hosszú magánhangzók (a magyarban pl. *kár* [ka:r] – *kar* [kɒr]; a németben pl. *Schal* [ʃa:l] 'sál' – *Schall* [ʃal] 'zaj'). Ebből következőleg felmerül a kérdés, hogy a beszédsebesség gyorsítása következtében ugyanolyan mértékben zsugorodnak-e a hosszú és rövid magánhangzók, illetve a rövidülő magánhangzók a gyors beszédben is a kényelmes tempójú beszédhez hasonló mértékben különülnek-e el egymástól. A jelen vizsgálatban ezeket a kérdéseket elemezzük akusztikai fonetikai módszerekkel az említett két nyelvben, ahol a kérdéses hosszúsági fonológiai kontraszt kialakításához nemcsak az ejtés tartama, hanem a hangszín is hozzájárul. A kutatásban ennél fogva azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy a beszélők miként áldozzák fel – ha feláldozzák – a nyelvi funkciók kifejeződését szolgáló képzési sajátosságokat a magánhangzók létrehozása során akkor, ha erre valamely (kommunikációs) körülmény kényszerítőleg hat, illetve kimutatható-e ezen keresztül a nyelvi kontrasztot kifejező artikulációs-akusztikai sajátosságoknak egyfajta fontossági hierarchiája.

1.1. A beszédhangok megvalósulása a gyors beszédben

Az artikulációs szervek felgyorsított mozgatásával létrehozott beszédben rövidebben ejtjük az egyes beszédhangokat, mint a kényelmes tempójú beszédben. A beszédhangok ugyanakkor várhatóan nem azonos mértékben nyomhatók össze: a rövidíthetőség eltérhet a képzés összetettsége mentén, illetve a szerint, hogy az ejtés eltérő módon veszi igénybe az artikulációs szerveket. A magánhangzók esetében az akusztikai szerkezet az esetek nagyobb részében egynemű, homogén, és a beszédhang ejtése közben nincsen a levegő útját valóban elálló akadály (csak részben elálló szűkület). A (prototipikus) mássalhangzók (azaz az obstruensek vagy zörejhangok) képzése során azonban a levegő útját nagyobb mértékben elálló akadály képződik a toldalékcsoeben, aminek következtében a hang létrehozása is bonyolultabb aerodinamikai működések eredménye, és ugyancsak az akadályképzés miatt ezek a hangok összetett belső szerkezettel is rendelkezhetnek.

Ezen alapulón feltehető, hogy a magánhangzók rugalmasabbak, és a gyors beszédben nagyobb mértékben összenyomhatók, mint a mássalhangzók. Ezt a feltevést a változatos módszerekkel, különböző nyelveken és nyelvi anyagokon végzett kísérletek eredményei végeredményben egybehangzóan alá is támasztják (Kozhevnikov – Chistovich 1965: orosz; Wood 1973: svéd, brit angol, kínai, lengyel, német, egyiptomi arab; Lo – Sóskuthy 2023: koreai, mandarin kínai, amhara, georgiai, szuahéli, török, vietnámi, angol; Deme et al. 2024a, kézirat: magyar).

Feltételezhető, hogy a beszédsebesség gyorsítására az is hatással van, ha az ejtés időtartama nyelvi funkciót szolgál, jelalakokat képes elkülöníteni, ahogyan azt a magyarban és a németben is tapasztaljuk (pl. a németben a *Schal* [ʃa:l] 'sál' és a *Schall* [ʃal] 'zaj', a magyarban a *kár* [ka:r] 'kár' és a *kar* [kər] 'kar'). Az várható ugyanis, hogy a nyelvi szerep hangzásbeli kialakításának szükségessége korlátozza a rövidülést. A következőkben erről lesz szó.

1.2. A rövid és hosszú magánhangzók a magyarban és a németben

A rövid és hosszú magánhangzók kérdésének tárgyalásához elsőként fontos tisztáznunk a *nyelvi* vagy *fonológiai hosszúság*, illetve az *ejtés* vagy *hangoztatás* (*idő*)*tartama* közötti koncepcionális különbségeket.

A *nyelvi hosszúság* kategorikusan *rövid* és *hosszú* lehet a magyar (vö. Gósy 2004; Markó 2017) és a német (Mády et al. 2005) nyelvben egyaránt (míg néhány nyelvben, pl. az észetben bizonyos pozíciókban létezik egy ún. extrahosszú, *overlong* magánhangzó is ezek mellett, vö. Asu – Teras 2009). Ezek a hosszúság szerint kialakított funkcionális, absztrakt nyelvi kategóriák az ejtés fizikai időtartamával függnek össze, abból vonatkoztatjuk el őket, de megkülönböztetendők attól. Egyrészt éppen azért, mert amíg a *fonológiai hosszúság* egy absztrakt, kategorikus, így nominális skálán mért sajátosság, addig a *tartam* a hangtest fizikailag – arány- vagy metrikus skálán – mérhető tulajdonsága. Másrészt pedig azért is, mert például a magánhangzós fonológiai hosszúsági kontraszt kialakításában a beszédhangok más fizikai jellemzőinek is szerepe lehet, így például a hangszínnek. Ezt találjuk a magyar és a német nyelvben is.

A magyar nyelvben a fonológiai rövid és hosszú felső nyelvvállású magánhangzókat, mint amilyen az /i i:/ és az /u u:/, illetve az /y y:/ is, a hagyományos megközelítés szerint elsősorban az időtartamuk különbözteti meg egymástól. Ezzel szemben a rövid és hosszú középső, alsó és legalsó nyelvvállású magánhangzópárok tagjai, azaz az /ɒ a:/ és az /ɛ e:/, hangszínükben, minőségükben is különböznek (ezt a különbséget az IPA átíratuk is egyértelműen tükrözi; Gósy 2004; Siptár – Törkenczy 2007; Markó 2017). (Az ajakkerekítéses középső nyelvvállású /o o: ɔ ɔ:/ esetében egyes kutatási eredmények szerint a zárt/felső nyelvvállásúakban tapasztaltaknál nagyobb mértékben eltérhet a hangszín annak ellenére, hogy azokat kategorikusan azonos minőségűnek tartjuk, vö. pl. Mády 2008, de ezekkel

a hangokkal a jelen tanulmányban nem foglalkozunk.) A magyarban tehát a magánhangzós hosszúsági kontraszt kialakításában minden pár esetben jelen van az ejtési tartományban megjelenő különbség, ami ennek az eszköznek a fontosságát, elsődlegességét sejteti, de ez az alsóbb nyelvválású magánhangzók esetében feltűnő hangszínbeli eltérésekkel is együtt jár.

A német nyelvben bizonyos értelemben éppen fordított a helyzet. A hangsúlyos szótagokban, ahol rövid és hosszú magánhangzókat is találunk, nincs hangszínbeli vagy minőségbeli különbség a (leg)alsó nyelvválású magánhangzópárok tagjai, az /a/ és /a:/ között, míg a felső nyelvválású magánhangzók, így például az /ɪ i:/ és az /ʊ u:/ esetében egyszerre van jelen időtartambeli és hangszínbeli különbség is úgy, hogy a pár hosszabb tagja inkább az akusztikai magánhangzótér széle felé helyezkedik el, tehát periférikusabb ejtésű (Hoole et al. 1994). A németben a kérdéses magánhangzókontraszt leírását fűtött vita övezi. Míg egyes szerzők a szembenállás fő sajátosságának (vagyis elsődleges korrelátumának) a magánhangzók tartambeli elkülönülését tartják, és azt feltételezik, hogy a hangszínbeli eltérés pusztán ennek az ejtésbeli sajátosságnak a megjósolható következménye (így *rövid* és *hosszú* magánhangzókról beszélnek), mások éppen fordítva, a hangszín eltérését tekintik a magánhangzó-kontraszt elsődleges sajátosságának, és a tartamot másodlagos, redundáns jellemzőnek (ezért *feszes/tense* és *laza/lax* magánhangzókat különböztetnek meg). Egy harmadik feltételezés egy, az előzőektől merőben eltérőnek látszó megközelítést érvényesít, és a magánhangzó energiájával, illetve a szótag megformálásával hozza összefüggésbe a rövid és hosszú magánhangzókként megjelenő hangokat: a rövideket és hangszínükben centralizáltabbakat *hirtelen* vagy *erősen vágottnak* (*abruptly cut*, *scharfer Schnitt*), a hosszúakat és hangszínükben periférikusabbakat pedig *simán* vagy *gyengén vágottnak* (*smoothly cut*, *sanfter Schnitt*; Spiekermann 2000: 43; Mády et al. 2005: 198) tekinti (vö. még Hoole – Mooshammer 2002). A szerzők szerint a szótag vágása valamiképpen a magánhangzó „tökéletlenségére” utal (úgy, hogy a hirtelen vágott hangok nem „tökéletesek”), illetve arra, hogy a magánhangzó tökéletlensége miatt szükséges egy szótagzáró mássalhangzó is a szótagba (míg a gyengén vágott magánhangzók után nem). Egyes szerzők ugyanakkor azt a kérdést is felvetik, hogy a hangtestnek pontosan mely mérhető akusztikai paraméterei tudnák megragadni ezt a sajátos tulajdonságot (Mády et al. 2005).

A jelen tanulmányban az egyszerűség és könnyebb követhetőség kedvéért hosszúsági kontrasztként hivatkozunk a németben található, az ejtés tartományaival is összefüggő magánhangzós kontrasztra (hasonlóan a magyarban jelentkező kontraszthoz), és rövid, illetve hosszú magánhangzókként nevezzük meg a pár tagjait. Ez azonban nem az elméleti kiindulópontunkat jelöli, csak a párhuzam megteremtését segíti a magyar és német adatok között. Látni fogjuk ugyanakkor, hogy a jelen kutatás eredményei hozzájárulnak a fent említett tudományos polémiahoz a

kérdésszerű kontrasztot leképező vagy megvalósító akusztikai sajátosságok relatív fontosságát, elsődlegességét illetően.

1.3. A rövid és hosszú magánhangzók a gyors beszédben

Mivel a magyar és a német nyelvben is jelzi a hangoztatás időtartama a magánhangzós fonológiai hosszúsági kontrasztot, felmerül a kérdés, hogyan működhet ez a fonetikai eszköz a kontraszt kifejezésére a gyorsított beszédben, ahol a szegmentumok tartama általánosságban rövidebb. Emellett ráadásul a hangoztatás ideje várhatóan a hangszínt is befolyásolja, hiszen a rövidebb ejtési tartam alatt jellemzően ún. célalulmúlás jelentkezik. A célalulmúlás fogalom arra a jelenségre utal, amikor a magánhangzók ejtése közben a képzőszervek valamely okból nem, pontosabban kisebb mértékben érik el a magánhangzó ejtésére feltételezetten jellemző, idealisztikus artikulációs-akusztikai célkonfigurációjukat (Lindblom 1990). Célalulmúlást, azaz az adott beszédhang centralizáltabb ejtését számos körülmény, illetve a kommunikációs helyzetben megjelenő szükségszerűség eredményezhet, és egyes kísérletek szerint ide tartozik a beszédsebesség is, mert a megnövekedett beszédsebességben a magánhangzók képzésére rendelkezésre álló rövidebb időtartam alatt a beszédképző szervek nem tudnak ugyanakkora utat megtenni, mint lassabb sebesség esetén (Lindblom 1963). Következésképp feltételezhető, hogy a felgyorsított beszédben a magánhangzók hosszúsági fonológiai kontrasztjának mind az időtartambeli, mind a hangszínbeli (spektrális) kifejeződése veszélybe kerül, hiszen mind időtartamukban, mind hangszínükben redukálódhatnak a párok tagjai.

A magánhangzós hosszúsági fonológiai kontraszt megvalósulását a gyorsított beszédben „az egyszerűség kedvéért” (vö. Hirata 2004) elsősorban olyan nyelvekben elemezték, amelyekben a kontraszt egyértelműen a hangoztatás időtartamával áll összefüggésben. Ezek a vizsgálatok túlnyomórészt azt találták, hogy a gyorsított beszédben a hosszú magánhangzók nagyobb mértékben rövidülnek, mint a rövidek (az arabban Port et al. 1980; az izlandiban Pind 1999; két thai beszélőnél Svastikula 1986; a japánban Hirata 2004) – bár Svastikula (1986) egy thai beszélő esetében, illetve Magen és Blumstein (1993) a koreaiakban nem mutatott ki ilyen aszimmetriát (ezekben az esetekben a rövid és hosszú magánhangzók azonos mértékben csökkentek időtartamukban a gyorsítás hatására). Hirata (2004) ugyanakkor azt is kimutatta a japánban, hogy bár a rövid és hosszú magánhangzók tartambeli különbsége csökken a gyors beszédben (a lassabb beszédhez képest), a párok időtartamaránya nem. Ebből arra következtetett, hogy a hosszúsági kontraszt lényegi hordozója a rövid és hosszú magánhangzók időtartamának aránya lehet, amely ellenálló a beszédsebesség növelése következtében jelentkező hatásoknak ebben a magánhangzós hosszúsági kontrasztot csupán az időtartam segítségével kifejező nyelvben. Ez végeredményben azt jelenti, hogy feltételezhetően

ez az arány (és nem a rövid és hosszú hangok tartamkülönbsége) kódolja a hallgató észlelése számára a kérdéses kontrasztot. Bár maga Hirata ezt a hipotézist nem vizsgálta meg, későbbi kutatásokban – melyek sokféle módszertannal a beszéd létrehozás többféle aspektusát elemezték – levonták azt a következtetést, hogy a tartamarányoknak kiemelt jelentősége van az időtartamon alapuló nyelvi kontrasztok feldolgozásában (pl. Brannon et al. 2008 és hivatkozásai).

A magyar és a német nyelvekre nézve a jelen tanulmány szerzőinek az alábbi eredményekről van tudomása a magánhangzós hosszúsági kontraszt megvalósulásával kapcsolatosan a beszédsebesség függvényében, és különösen a gyorsított beszédben.

A magyar nyelvet illetően a korábbi kutatások kis mennyiségű adatot szolgáltatottak a tartambeli elkülönítés, illetve annak redukciója kérdésében; a spektrális, hangszínbeli elkülönítés, és annak redukciója kapcsán pedig legfeljebb csak közvetettnek tekinthető eredményekkel találkozunk. Magdics (1969) kísérlete nem kifejezetten a hosszúsági kontrasztok elemzésére irányult, de a közölt adataiban összevethetőek ezek a beszédhangcsoportok is az időtartam szerint. Mády (2008) pedig elsősorban az artikulációs megvalósítást kívánta elemezni a vizsgálatában, de összevetette a rövid és hosszú magánhangzók időtartamátlagait, illetve ezek különbségének alakulását is a kísérletében részt vevő két beszélő ejtésében. Mindkét vizsgálat azt mutatta, hogy a magyar magánhangzókban is a fentebb bemutatott redukciós aszimmetria érvényesült, azaz a hosszú magánhangzók jelentősebb mértékben rövidültek a felgyorsított beszédben, mint a rövidek. Ennek következtében a rövid és hosszú magánhangzók közötti különbség, illetve a tartamok aránya is csökkent.

A tartam és a hangszín tekintetében is közöltek közvetetten releváns adatokat a magyar nyelvre Deme és munkatársai (2019), akik 22 felnőtt nő csecsemőkhöz intézett, dajkanyelvi, lassabb beszédsebességű megszólalásaiban elemezték a rövid és hosszú magánhangzók időtartamát, időtartamának arányát, valamint hangszínbeli elkülönítését összehasonlításban a felnőttekhez intézett, gyorsabb tempójú beszéddel. Az eredmények szerint az átlagosan lassabb beszédsebességű dajkanyelvben minden magánhangzó időtartama megnőtt, de a hosszú magánhangzók érzékenyebbek voltak az időzítés manipulálására, mint a rövidek, és nagyobb mértékben nyúltak azoknál. Ennek megfelelően az időtartam-különbségek ugyancsak megnöttek a hosszúsági párok között a lassabb beszédsebesség, illetve a címzett személyének hatására, de az időtartamok aránya ettől függetlenül nem tért el a kétféle megszólalási módban, azaz a kétféle beszédsebességben. A spektrális szerkezetben ugyanezen kutatásban az első és második toldalékcsovi rezonancia, vagyis formáns (az F_1 és F_2) frekvenciáját mérték a magánhangzókban, a hosszúsági kontraszt spektrális megvalósulását pedig a párok tagjai közötti, az $F_1 \times F_2$ magánhangzóterben mért euklideszi távolsággal számszerűsítették. Az elkülönítésben itt sem mutatkozott a címzett, illetve a beszédsebesség hatása: a

felnevelő és csecsemőhöz szóló beszédben lényegében azonos mértékben tértek el a rövid és hosszú magánhangzók hangszínükben. A lassabb sebesség, illetve a csecsemőhöz intézett beszéd potenciális különleges céljai (az érzelemkifejezés vagy nyelvtanító funkciók) tehát az idézett kísérletben nem eredményezték az időtartam-elkülönítés növelését, eltúlzását a kérdéses kontraszt egyik korrelátumában sem.

A német nyelvre nézve a magánhangzók időtartamát (illetve bizonyos, a jelen kérdés szempontjából nem releváns artikulációs sajátosságait) elemezték öt beszélő ejtésében Hoole és munkatársai (1994). Az eredmények azt mutatták, hogy a felgyorsított beszédben a hosszú (ott *feszésként* hivatkozott) hangok nagyobb mértékben rövidültek, mint a rövid (*laza* ejtésű) magánhangzók. A rövid és hosszú magánhangzók hangszíneinek alakulásával kapcsolatosan Siebenhaar és Hahn (2019) közölt a jelen kutatás kérdéseire kapcsolható eredményeket: ők a rövid és hosszú magánhangzók által kirajzolt magánhangzótereket, tehát a rövid és hosszú hangok csoporton belüli elkülönítését vizsgálták lassabb és gyorsabb sebességű beszédben. Azt találták, hogy a rövid és hosszú magánhangzók által kirajzolt akusztikai magánhangzóterek hasonló módon voltak érintettek a gyors beszédben: egyes dialektális régiókban² ezek egyöntetűen lecsökkentek (ez a várt spektrális redukciót, a célalulmúlást jelzi), másokban pedig – a várakozásokkal szemben – egyöntetűen megnövekedtek területükben a normál beszédben mértékhez képest. Mivel Siebenhaar és Hahn (2019) elemzése nem terjedt ki a magánhangzópárok spektrális megkülönböztetésére a kérdéses kontrasztokban, nem egyértelmű, hogy a gyorsabb beszédsebesség hatására az egyes esetekben zsugorodó magánhangzóterrel párhuzamosan a rövid és hosszú magánhangzók elkülönítése is gyengült-e, ahogyan az sem, hogy a további esetekben a megnövekedett magánhangzóterek a kontraszt spektrális erősítését jelentették-e. A kérdés megválaszolása tehát még várat magára.

1.4. A jelen kutatás célja, kérdése

A jelen kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljuk, a megnövekedett beszédsebesség csökkenti-e a magánhangzók hosszúsági kontrasztjának megvalósítását, azaz a rövid és hosszú magánhangzók elkülönítését a magyar és a német nyelvben. A kutatásunk azért erre a két, tipológiaiilag nem rokon nyelvre irányult, mert ezekben a kérdéses kontrasztot hasonló – időtartambeli és hangszínbeli – eszközök fejezik ki, de az egyes beszédhangok esetében eltérő kombinációban. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a német és a magyar nyelvben milyen mértékben és hogyan gyengül/semlegesedik vagy marad fenn a kontraszt a felgyorsított beszédben, és

² A szerzők Németország teljes területéről, összesen 161 felvételi helyszínről származó hangfelvételt elemeztek.

a két nyelv eltér-e ebben a tekintetben. Mivel a felgyorsított beszédben a kontraszt-nak mind az idői, mind a spektrális kifejezése korlátozott lehet, de feltételezhető, hogy a beszélők törekcsenek a kontraszt fenntartására az ejtésben, a vizsgálatunk végeredményben azt a kérdést érinti, hogy miképpen rendezik „fontossági sor-rendbe” az időtartambeli és spektrális eszközöket a kérdéses nyelvek a magánhangzós fonológiai hosszúsági kontraszt megvalósításában.

2. Módszerek

A vizsgálatban 15 magyar és 14 német anyanyelvű fiatal felnőtt nő hangfelvételeit elemeztük. A beszélők egyszótagú valódi szavakban ejtettek rövid és hosszú magánhangzókat. A magyar anyagban a célmagánhangzók az /u u:/, /i i:/ és /ɔ a:/ voltak. A németben az ezeknek megfelelő /ʊ u:/, /ɪ i:/ és /a a:/ magánhangzópárokat vizsgáltuk. Előrebocsátjuk, hogy az elemzésben ezekre a párokra *párokként* és *típusokként* is hivatkozunk hangszínbeli eltérés esetén a magánhangzótér szempontjából periferikusabb ejtésű, hosszabb tag hangszínének megjelölésével, amely minőség mind a két nyelvben jelen van, és aminek mentén az összevetések nyelvközileg megtehetők. Így a két nyelvben azonos módon /u/-párokként (/u/-típusként) hivatkozunk a magyar /u u:/ és a német /ʊ u/ párokra, /i/-párok (/i/-típus) megnevezéssel a magyar /i i:/ és a német /ɪ i/ párokra; és /a/-párok (/a/-típus) formában a magyar /ɔ a:/ és a német /a a:/ párokra. (A statisztikai elemzésben azt a változót, amelynek ezek a szintjei, MAGÁNHANGZÓTÍPUSnak nevezzük.)

A célmagánhangzók előtt és után álló mássalhangzókat a képzési helyük szerint kontrolláltuk: ezek alveoláris, gége- vagy bilabiális mássalhangzók lehetnek (pl. a németben: *nass* [nas] ’nedves’ vs. *Bahn* [ba.n] ’vonat’; a magyarban: *zár* [za:r] vs. *tar* [tɒr] ’kopasz’, ahol a félkövér betűk a célmagánhangzókat jelölik). Kiemelendő, hogy a célszavak valódi szavak voltak, de nem alkottak minimális párokat. Ezt a döntést az indokolja, hogy egyes kutatási eredmények szerint az álszavak, illetve a minimális párok ejtése arra készteti a beszélőket, hogy erősítsék a szóban forgó szegmentumokat, illetve azok kontrasztját, tehát fokozzák a párok közötti különbségeket (Munson – Solomon 2004; Scarborough 2012), ami pedig nyilvánvalóan gátolhatná a beszédsebesség növelésére és a szegmentumok redukciójára irányuló stratégiák érvényesülését.

Az intonációs hatások kontrollálása érdekében, illetve azért, hogy a magyar és német korpusz a lehetőségekhez mérten maximálisan összehasonlítható legyen, a beszélők hordozómondatokban ejtették a célszavakat, ahol a célszó mondat szintű hangsúlyt kapott: *Legyen* <célszó>! *Mehr* <célszó>! ’még <célszó>-t!’ A hangfelvételeket a beszédsebesség szerint két feltételben rögzítettük (BESZÉDSEBESSÉG változó): a) kényelmes beszédsebességben (erre egyszerűsítve „normál” beszédként hivatkozunk az elemzésben), és b) maximálisan felgyorsított beszédsebességben (erre „gyors” beszédként hivatkozunk a továbbiakban). A maximálisan

felgyorsított beszédet Greisbach (1992) módszerével értük el. A beszélők minden hordozómondatot (és így célszót) többszöri ismétlésben ejtettek. Az első ejtés esetében csak annyi instrukciót kaptak, hogy ejtsék ki az adott mondatot kényelmes tempóban; ezt az ejtést tekintettük „normál” beszédnek az elemzésben. Ez után arra kértük a résztvevőket, hogy kezdjék el ismételgetni az adott hordozómondatot úgy, hogy minden ejtéssel igyekezzenek egyre gyorsabban és gyorsabban beszélni addig, amíg ki nem fogynak a levegőből, vagy meg nem botlik a nyelvük. Minden résztvevő hat ilyen gyorsuló sorozatot állított elő (azaz egy normál sebességű változatot, és ezt követően gyorsabb ejtésű változatokat) minden célszóra. Ez összesen 72 sorozatot, azaz 72 normál, illetve 72 gyorsított beszédhangvariánst (összesen 144 teszt tokent) eredményezett beszélőnként, így összesen $(144 \text{ token} \times 29 \text{ beszélő}) = 4176$ tokent elemeztünk.

A felvételek az ELTE Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszékének laboratóriumában készültek egy laptop, egy enyhén megdöntött monitor, külső hangkártya és egy omnidirekcionális kondenzátoros fejre rögzített mikrofon segítségével.

Minden sorozatot manuálisan címkéztünk a Praat szoftverben (Boersma – Weenink 2022). Ehhez minden szót kézíleg szegmentáltunk, és ellenőriztük az időtartamukat. Mint írtuk, mindig az első, kényelmes beszédsebességgel ejtett mondatot és szót tekintettük *normál* beszédnek. A *gyors* kondícióba pedig minden sorozat esetében a legrövidebb időtartamú ismétlést választottuk.

A célszavak időtartamát, továbbá a magánhangzók időtartamát, illetve első (F_1) és második (F_2) formánsának frekvenciaértékét automatikusan nyertük ki a Praat program (Boersma – Weenink 2022) Burg-algoritmusának segítségével. A formánsok becsléséhez a program felnőtt női beszélőkre javasolt beállításait használtuk (5 formáns 5500 Hz alatt; ablakméret: 0,025 s; előerősítés: 50 Hz). A mérést a magánhangzó időbeli középpontja körüli 20%-os ablakban végeztük; az elemzésbe az itt mért értékek mediánja került (így a téves mérések esélyét minimalizáltuk).

Az elemzés során elsőként a beszédsebesség változtatását ellenőriztük a szó-időtartamok összehasonlításával a két kondícióban. Más szavakkal: megvizsgáltuk azt, hogy a gyorsított beszédben valóban nagyobb beszédsebességgel ejtették-e a beszélők a szavakat, mint a kényelmes tempójú, normál beszédben.

A magánhangzók abszolút időtartamaira vonatkozó részletesebb összevetésünk egy részét máshol közöltük (Deme et al. 2024a, 2024b, kézirat; Greisbach et al. 2024), de a jelen tanulmány elemzései is ezzel kezdődnek röviden, majd áttérünk a hosszúsági párok időtartambeli elkülönítésének kérdésére. Ez után a hangszín megvalósítását tárgyaljuk: itt előbb a magánhangzó-megvalósulásoknak az akusztikai térben való elhelyezkedését mutatjuk be, majd áttérünk a hosszúsági párok spektrális elkülönítésének vizsgálatára. Az elemzésben az időtartam-elkülönítést a tartamok (beszélőnként és magánhangzó-típusonként

számolt) arányával számszerűsítettük (vö. Brannon et al. 2008; Deme et al. 2019, 2024a, 2024b, kézirat), a spektrális elkülönítést pedig a magánhangzók az első két formáns mentén (beszélőnként és magánhangzó-típusonként) számolt euklideszi távolságával (Deme et al. 2019).

Az összevetéseket lineáris kevert modellekkel (lme4: Bates et al. 2015; lmerTest: Kuznetsova et al. 2017) végeztük az R programban (R Core Team 2018), illetve post hoc tesztekkel (emmeans: Lenth 2021) és egymintás t -próbával. Az ábrákat a ggplot2 (Wickham 2016) csomag segítségével készítettük, ezeken a hibásávok egy szórást mutatnak.

3. Eredmények

A beszélők a gyors beszédben átlagosan fele olyan hosszúságú szavakat produkáltak, mint normál beszédben mindkét nyelvben (normál beszéd_{magyar} = $396,76 \pm 81,42$ ms; gyors beszéd_{magyar} = $199,07 \pm 41,45$ ms; normál beszéd_{német} = $399,42 \pm 85,23$ ms; gyors beszéd_{német} = $196,79 \pm 37,37$ ms), tehát megközelítőleg kétszeres sebességre gyorsítottak. A gyors beszédben a szóródás, tehát a megvalósítás tartamának variabilitása kisebb volt, mint a normál beszédben. Ez azt mutatja, hogy a nagyobb beszédsebesség létrehozása nagyobb megszorításokat eredményezett a produkcióban, illetve erősebb korlátokat szabott a szegmentumok produkciójára nézve, mint a kényelmes sebességű beszédé (ahogyan egyébként a nagyobb produkciós megszorítások általánosságban csökkentik a szegmentumok változatosságát; vö. pl. Cole et al. 2010).

A következőkben sorrendben előbb az időtartam-, majd a spektrumadatokat mutatjuk be.

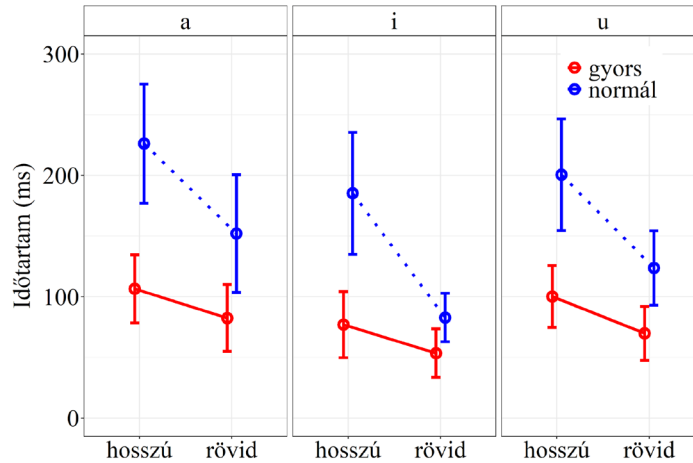
3.1. Időtartam

3.1.1. A magánhangzók abszolút időtartama

Általánosságban elmondható, hogy a magyar magánhangzók (normál beszéd: tartam_{rövid} = $119,43 \pm 44,97$ ms, tartam_{hosszú} = $203,97 \pm 55,46$ ms; gyors beszéd: tartam_{rövid} = $68,54 \pm 24,62$ ms; tartam_{hosszú} = $94,63 \pm 28,53$ ms) hosszabbak voltak, mint a német magánhangzók (normál beszéd: tartam_{rövid} = $106,55 \pm 28,48$ ms, tartam_{hosszú} = $167,15 \pm 47,56$ ms; gyors beszéd: tartam_{rövid} = $62,15 \pm 21,19$ ms; tartam_{hosszú} = $73,59 \pm 28,99$ ms). Azt is megállapítottuk, hogy a várakozásoknak megfelelően a hosszú magánhangzók összességében hosszabbak voltak, mint a rövid magánhangzók mindkét nyelvben.

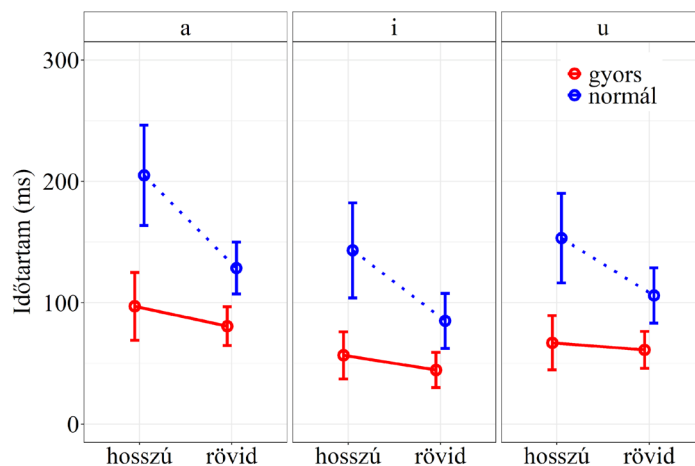
Az 1. és 2. ábra a magánhangzók időtartamát mutatja a HOSSZÚSÁG, a MAGÁN-HANGZÓTÍPUS és BESZÉDSEBESSÉG függvényében a magyar és a német nyelvben. Ez a három tényező mindkét nyelvben szignifikáns interakcióban hatott az időtartam adatokra [magyar: $F(2, 2095) = 16,5$; $p < 0,001$; német: $F(2, 1960) = 11,5$;

$p < 0,001$]. Ez azt jelzi, hogy a beszédsebesség fokozása különböző módon befolyásolta az abszolút magánhangzó-időtartamokat a magánhangzó típusának és hosszúságának függvényében.

1. ábra: A rövid és hosszú magánhangzók időtartama a magyarban a magánhangzó típusának és a beszédsebességnek a függvényében

A modell mutatta hármass interakciós hatás ellenére a post hoc tesztek szerint a gyors beszédben az időtartambeli redukció minden magánhangzó esetében szignifikáns volt (a magánhangzó minőségétől és nyelvi hosszúságától függetlenül) mindkét nyelvben ($p < 0,05$). Ettől függetlenül a páros összehasonlítások tanúsága szerint a magyar nyelvben a hosszúsági párok tagjai mindhárom magánhangzótípusban és mindkét beszédsebesség-feltételben szignifikánsan elkülönültek egymástól. A német nyelvben ezzel szemben a gyorsított beszédben megfigyelt időtartam-csökkenés az /o/-/u:/ és /ɪ/-/i:/ párok közötti időtartam-elkülönítés eltűnéséhez vezetett, már ami a párok tagjainak időtartam-különbségét illeti: jóllehet normál beszédben minden magánhangzópár időtartama eltért, gyors beszédben csak az /a/ és /a:/ tartama mutatott szignifikáns különbséget.

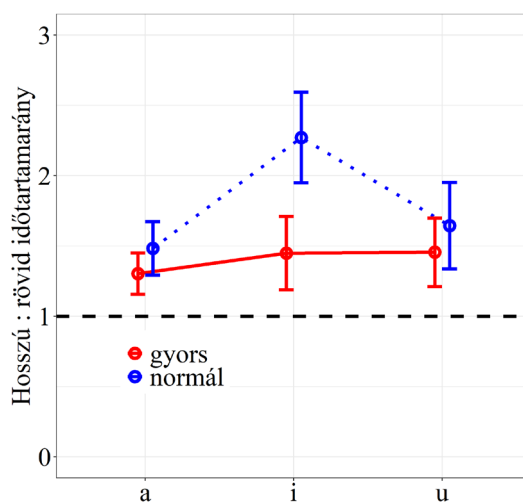
2. ábra: A rövid és hosszú magánhangzók időtartama a németben a magánhangzó típusának és a beszédsebességnek a függvényében

3.1.2. A hosszúsági párok időtartamaránya

Bár az előzőekben az abszolút időtartamok adataiban post hoc összevetések segítségével ellenőriztük azt, hogy a magánhangzópárok tagjai elkülönülnek-e egymástól, mint azt bevezettük, az időbeli tartományban a hosszúság kontrasztjának számszerűsítésére használt fő mérőszámunk a rövid és hosszú magánhangzók időtartamaránya volt. Ezeket az adatokat a 3. és 4. ábrán mutatjuk be. Az ábrákon az 1-nél elhelyezkedő vízszintes szaggatott vonal a rövid és hosszú magánhangzók időtartam-egybeesésének megfelelő értéket mutatja, tehát azt az esetet, amelyben a hosszúsági magánhangzópárok közötti kontraszt az időbeli tartományban teljesen semlegesedett az ejtésben. Ezek az időtartamarányokra vonatkozó adatok a nyers időtartamokban, illetve azok különbségében látottaktól némiképp eltérő képet festenek, de érdemes szem előtt tartanunk, hogy az arányadatok közvetlenebb módon tükrözik a kontraszt észlelési reprezentációját, tehát ezek az arányadatok azok, amelyekre a figyelmünket elsősorban fordítanunk érdemes (Brannon et al. 2008).

Általánosságban elmondható, hogy a rövid és hosszú magánhangzók időtartamaránya nagyobb volt a magyarban (3. ábra), mint a németben (4. ábra) normál (magyar: $1,80 \pm 0,51$; német: $1,58 \pm 0,25$) és gyors (magyar: $1,40 \pm 0,20$; német: $1,20 \pm 0,19$) beszédben is. Az arányadatokra a statisztikai elemzés a MAGÁNHANGZÓTÍPUS $\times$ BESZÉDSEBESSÉG változók interakciós hatását mutatta a magyarban [$F(2, 75) = 16,9$; $p < 0,001$], és a BESZÉDSEBESSÉG [$F(1, 14) = 61,4$; $p < 0,001$],

valamint a MAGÁNHANGZÓTÍPUS [$F(2, 19) = 22,9; p < 0,001$] főhatását a németben. Ez azt jelenti, hogy míg a magyarban a beszédsebesség fokozása különböző módon befolyásolta az egyes magánhangzópárok időbeli megkülönböztetését a magánhangzótípus függvényében, a németben a beszédsebesség hatása minden magánhangzópáron azonos (szignifikáns) mértékben érvényesült. Nézzük meg ezeket az eredményeket részletesebben.

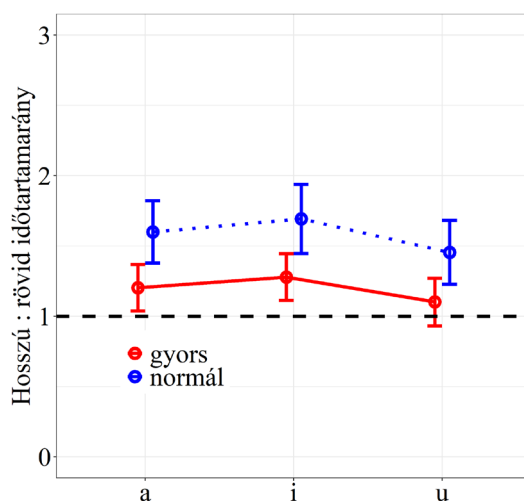

3. ábra: A hosszú és rövid magánhangzók időtartamaránya a magyarban a magánhangzó típusának és a beszédsebességnek a függvényében (a vízszintes szaggatott fekete vonal referenciául azt az értéket mutatja, ahol a kontraszt teljes semlegesedését megállapíthatnánk az ejtésben)

A magyarban azt találtuk, hogy normál beszédben – nem várt módon – az /i/-/i:/ elkülönítése volt a legnagyobb az összes szembenállás közül (az időtartamarányokban kifejezve), tehát az /u/-/u:/ és az /ɒ/-/a:/ párok kevésbé különültek el időtartamukban (3. ábra). (A post hoc tesztek szerint az /u/ és /u:/, valamint az /ɒ/ és /a:/ párok időtartamarányai nem különböztek szignifikánsan.) Ez azért meglepő, mert általában azt feltételezik, hogy az alsó nyelvállású hosszúsági magánhangzópárok nagyobb mértékben különülnek el időtartamukban (részben biomechanikai okok miatt), és ezt a feltételezést korábbi empirikus vizsgálatok is alátámasztják (vö. pl. Maddieson 1997; Mády 2008; Deme et al. 2019). A jelen vizsgálat eredményei abból adódnak, hogy a rövid /i/-k a normál beszédben rendkívül rövid időtartamban valósultak meg, így a rövid-hosszú arány értéke is nagyobb volt ebben a magánhangzótípusban, mint a többiben. Nem kizárt, hogy ez részben a vizsgálati anyagból adódó sajátosság. A különbségek ellenére a magyarban minden

magánhangzópár tartamaránya 1 felett volt normál beszédben (egymintás t -próba; $t(44) = 10,51$; $p < 0,001$), tehát megállapíthatjuk, hogy elkülönítették őket a beszélők időtartamukban.

Hasonlóan a magyarhoz, a németben is a felső nyelvvállású elől képzett magánhangzópár, azaz az /ɪ/ és /i:/ aránya volt a legnagyobb a normál beszédben úgy, hogy ez az arány szignifikánsan nagyobb volt, mint az /ʊ/ és /u:/ aránya ($p < 0,01$), az /a/ és /a:/ aránya pedig a másik kettő között helyezkedett el értékében. A magyarban megfigyelt tendenciákkal összhangban a rövid és hosszú magánhangzók időtartam-elkülönítése minden magánhangzótípus esetében 1 felett volt a németben is a normál beszédben ($t(41) = 15,31$; $p < 0,01$).

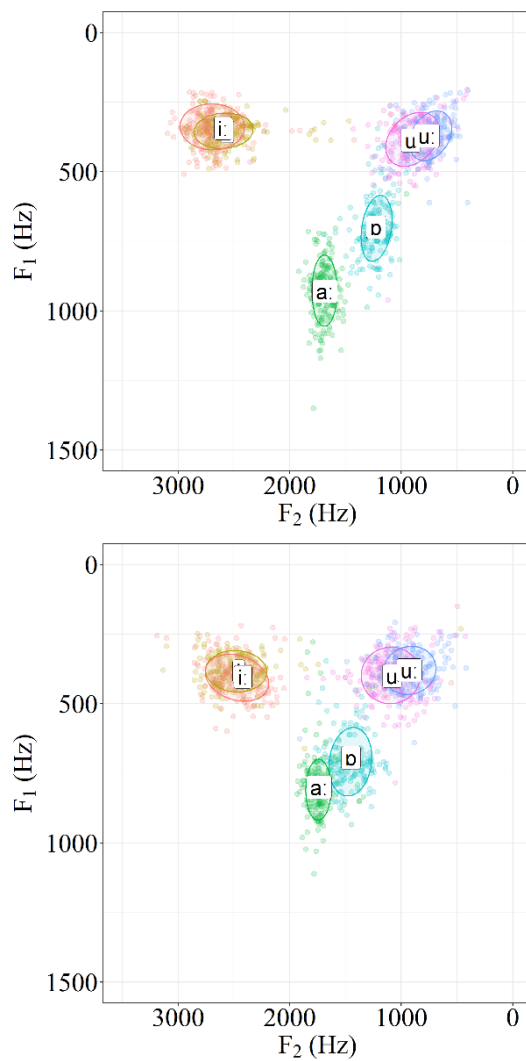
4. ábra: A hosszú és rövid magánhangzók időtartamaránya a németben a magánhangzó típusának és a beszédsebességnek a függvényében (a vízszintes szaggatott fekete vonal referenciául azt az értéket mutatja, ahol a kontraszt teljes semlegesedését megállapíthatnánk)

A páros összehasonlítás azt mutatta, hogy a magyarban a beszédsebesség gyorsításával csak az /i/-/i:/ időtartamaránya csökkent szignifikánsan (ez az arány normál beszédben a legnagyobbinak bizonyult). Ennek eredményeként a gyors beszédben a három magánhangzópár időtartambeli elkülönítése hasonlóvá vált egymáshoz úgy, hogy ezek az értékek továbbra is szignifikánsan magasabbak voltak, mint 1 ($t(44) = 13,65$; $p < 0,01$). Ez azt jelenti, hogy az időtartamarányok a gyors beszédben nem utaltak a hosszúsági kontraszt produkciós eltűnésére a magyarban egyik vizsgált magánhangzópár esetében sem.

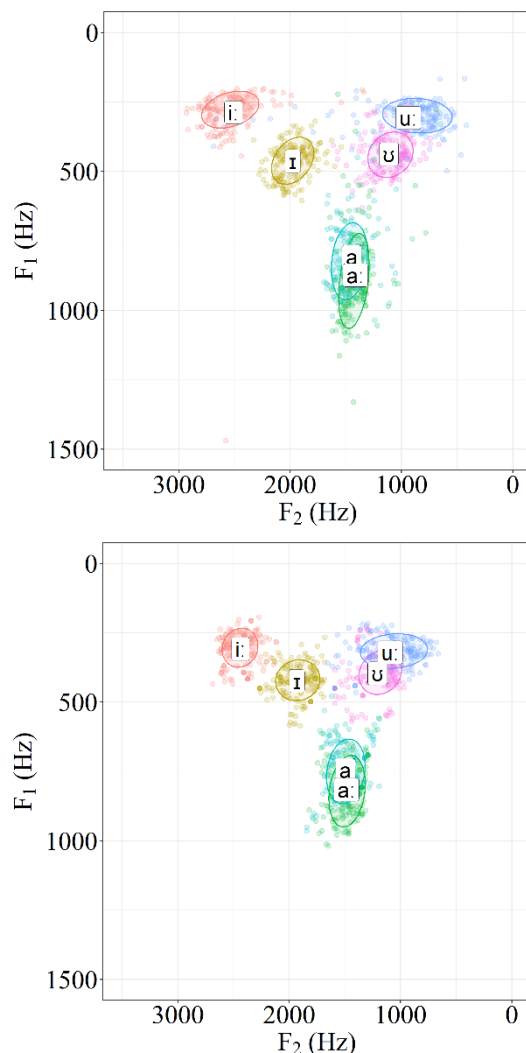
A németben minden magánhangzópár esetében szignifikáns csökkenést tapasztaltunk az időtartamarányokban a beszédsebesség gyorsításának hatására, de a normál beszédben talált különbségek a három pár között megmaradtak. Eszerint gyors beszédben továbbra is az /i/ és /i:/ időtartam-elkülönítése volt a legnagyobb, amit az /a/-/a:/ és /u/-/u:/ párok követtek. Az /u/-/u:/ arányában tapasztalt csökkenés olyan mértékű volt, hogy a gyors beszédben az arányértékek átlaga megközelítette az 1-et. Ennek ellenére az egymintás *t*-próba szerint mindhárom magánhangzópár időtartam-aránya a gyors beszédben is szignifikánsan magasabb volt, mint 1 ($t(41) = 7,05$; $p < 0,01$), tehát a hosszúsági kontraszt nem semlegesedett teljes mértékben a beszéd időzítésében a németben sem – legalábbis a beszédprodukciónak szempontjából.

3.2. Hangszín

A következőkben a magánhangzók hangszínének elemzésére térünk át. Az 5. és 6. ábra a célmagánhangzókban mért F_1 és F_2 formáns frekvenciaértékét mutatja az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben normál (fent) és gyors (lent) beszédben, rendre a magyar és a német nyelvben. Az ábrákon a célmagánhangzókban mért formánsfrekvenciák átlagát a célhangot jelölő címke jelzi (ez az ellipszisek középpontja), az ellipszisek pedig egy szórást reprezentálnak. A magánhangzók megvalósulásának ilyen vizsgálata módot ad arra, hogy áttekintést kapjunk az egyes magánhangzók ejtési változatosságáról (Deme 2025), a magánhangzók spektrális redukciójának, azaz centralizációjának tendenciáiról a beszédsebesség függvényében, illetve kvalitatívan is elemezzük, értelmezzük ezeket a tendenciákat. Az ábrák egyes paneljeinek bal oldala az elől képzettségre, a jobb oldala a hátul képzettségre utal közvetetten; fent a zártabb, alul pedig a nyíltabb magánhangzókat találjuk. A centralizációt a magánhangzó-megvalósulásoknak a tér középpontja felé történő elmozdulása, a periferikusabb ejtést a tér széle felé történő elmozdulás mutatja a beszédsebesség viszonylatában, tehát az ábrák két paneljének összevetésében.

5. ábra: A magánhangzók megvalósulása az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben normál (fent) és gyors (lent) beszédben a magyarban (átlag ± 1 szórás)

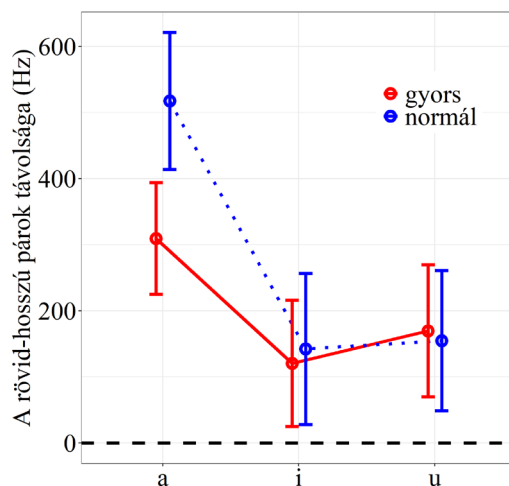
6. ábra: A magánhangzók megvalósulása az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben normál (fent) és gyors (lent) beszédben a németben (átlag ± 1 szórás)

Az ábrákon kirajzolódik, hogy ahogyan az várható volt, a beszédsebesség fokozásának hatására a beszélők általánosságban mindkét nyelvben centralizáltabban ejtették a beszédhangokat. Az is látható azonban, hogy a magánhangzók hangszínbeli eltolódásának foka bizonyos mértékben a magánhangzó típusától és a vizsgált nyelvtől is függően változott. Látható például, hogy míg a magyar /a:/ hangszíne jelentős mértékben redukálódott, a német /a:/ hangszíne lényegében nem. Ezzel szemben a német rövid /ʊ/ jelentősebb centralizációt mutat, mint a magyar rövid /u/.

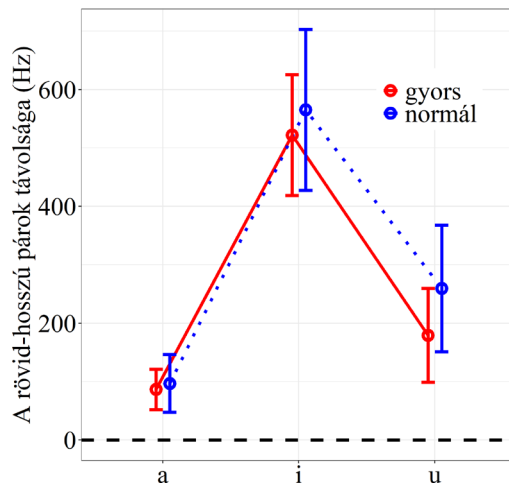
A vizsgálatunk fő kérdése a hosszúsági magánhangzópárok ejtésbeli elkülönítése – ennek a számszerűsített vizsgálatához a párok tagjainak euklideszi távolságát elemeztük az $F_1 \times F_2$ magánhangzó térben.

A statisztikai elemzés szerint a magyarban a rövid-hosszú magánhangzópárok euklideszi távolságára szignifikáns interakcióban hatott a MAGÁNHANGZÓTÍPUS és a BESZÉDSEBESSÉG [$F(1, 75) = 11,24; p < 0,01$] (7. ábra). Ez abból következik, hogy a beszédsebesség különböző módon befolyásolta az egyes magánhangzók hangszínbeli elkülönítését a magánhangzó típusának függvényében a következőképpen. A post hoc összevetések azt mutatták, hogy a kényelmes sebességű beszédben a várakozásoknak megfelelően az /v/ és /a/ spektrális elkülönítése volt a legnagyobb, miközben az /u/-/u:/ és /i/-/i:/ megkülönböztetése nem tért el jelentősen egymástól – de a 0-tól igen [$t(44) = 8,74; p < 0,01$], tehát a párok tagjai a normál beszédsebességben eltértek egymástól hangszínükben mindhárom magánhangzópárban. Ez a mintázat a felgyorsított beszédben is visszaköszött, ugyanakkor itt azt is megállapíthattuk, hogy az /v/-/a:/ hangszínbeli megkülönböztetése jelentősen csökkent a normál beszédhez képest ($p < 0,05$), míg az /u/-/u:/ és az /i/-/i:/ spektrális távolságai nem változtak, tehát a normál beszédben látottakhoz képest korlátozott elkülönítést mutattak. Érdekes visszautalnunk itt arra, hogy ezzel párhuzamosan a tartamokban azt találtuk, hogy csak az /i/-/i:/ elkülönítése redukálódott a gyorsítás hatására, ami tehát azt jelenti, hogy az /v/-/a:/ spektrális elkülönítésének csökkenése nem járt együtt temporális változásokkal, az /i/-/i:/ elkülönítésének temporális redukciója pedig nem járt együtt a spektrális elkülönítés csökkenésével.

A németben a BESZÉDSEBESSÉG [$F(1, 70) = 5,3; p < 0,05$] és a MAGÁNHANGZÓTÍPUS [$F(2, 70) = 193,0; p < 0,001$] főhatásai bizonyultak szignifikánsnak (és nem találtunk interakciós hatást), ami azt jelenti, hogy a rövid és hosszú magánhangzók spektrális megkülönböztetése azonos mértékben redukálódott a felgyorsított beszédben. A németben kényelmes beszédsebesség mellett a várakozásoknak megfelelően az /i/ és /i:/ hangszíne különbözött a leginkább, amelyet az /u/-/u:/ és az /a/-/a:/ párok követtek ilyen sorrendben, ugyancsak szignifikánsan ($p < 0,01$) eltérő átlagos távolságértékekkel (8. ábra). A magyarhoz hasonlóan itt is mindhárom magánhangzópárban szignifikánsan nagyobb volt a magánhangzók hangszíneinek eltérése, mint 0 [$t(41) = 8,30; p < 0,01$]. Ez a sorrend, illetve a párok közötti különbségek a felgyorsított beszédben sem változtak (ezt világította meg a MAGÁNHANGZÓTÍPUS szignifikáns főhatása is). Annak ellenére azonban, hogy a kevert modell a BESZÉDSEBESSÉG főhatását is szignifikánsnak mutatta, a páros összevetések során azt találtuk, hogy nem csökkent jelentősen a rövid és hosszú magánhangzók spektrális megkülönböztetése a gyors beszédben egyik magánhangzótípusban sem. Emlékeztetőül: a tartamokban ezzel szemben minden magánhangzópár redukált elkülönítését tapasztaltuk a gyors beszédben.

7. ábra: A rövid és hosszú magánhangzók euklideszi távolsága az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben a magyarban (a vízszintes szaggatott fekete vonal referenciául azt az értéket mutatja, ahol a kontraszt teljes ejtésbeli semlegesítését megállapíthatnánk)

8. ábra: A rövid és hosszú magánhangzók euklideszi távolsága az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben a németben (a vízszintes szaggatott fekete vonal referenciául azt az értéket mutatja, ahol a kontraszt teljes ejtésbeli semlegesítését megállapíthatnánk)

4. Következtetések

A jelen kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljuk, a megnövekedett beszédsebesség csökkenti-e a magánhangzók hosszúsági kontrasztjának megvalósítását, azaz a rövid és hosszú magánhangzók ejtésbeli elkülönítését a magyarban és a németben. A kutatásunk azért erre a két, tipológiaiilag nem rokon nyelvre irányult, mert ezekben a kérdéses kontrasztot hasonló – időtartambeli és hangszínbeli – eszközök fejezik ki, de az egyes beszédhangok esetében eltérő kombinációban. Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy a német és a magyar nyelvben milyen mértékben és hogyan gyengül/semlegesedik vagy marad fenn a kontraszt a felgyorsított beszédbeli ejtésben, és a két nyelv eltér-e ebben a tekintetben. Mivel a felgyorsított beszédben a kontrasztnak mind az időbeli, mind a spektrális kifejezése korlátozott lehet, de feltételezhető, hogy a beszélők törekszenek a kontraszt fenntartására, a vizsgálatunk végeredményben azt a kérdést érinti, hogy miképpen rendezik „fontossági sorrendbe” az időtartambeli és spektrális eszközöket a kérdéses nyelvek a magánhangzós fonológiai hosszúsági kontraszt megvalósításában.

Megállapítottuk, hogy a beszélők a kényelmes sebességű beszédben időtartamukban és hangszínükben is megkülönböztették a hosszú és a rövid magánhangzópárok tagjait mindkét nyelvben. A felgyorsított beszédben ehhez képest minden magánhangzó időtartama csökkent, de az időtartambeli elkülönítés (a rövid és hosszú magánhangzók időtartamarányában kifejezve) nem egyformán változott a két nyelvben. A magyarban azt találtuk, hogy csak az /i/-/i:/ tartambeli elkülönítése redukálódott, de csak annyiban, hogy ennek ellenére minden magánhangzó-pár (beleértve az /i/-/i:/-t is) továbbra is elkülönült a gyors beszédben, hasonlóan a normál beszédhez. Itt a redukció annak összefüggésében értelmezendő, hogy az /i/-/i:/ párt különböztették meg legnagyobb mértékben a beszélők a kényelmes sebességű beszédben úgy, hogy az /i/ ejtése extrém alacsony időtartamú volt a többi magánhangzóhoz képest. Az, hogy az /i/-/i:/ tért el tartamában a leginkább, váratlan eredmény, és valószínűleg a használt nyelvi anyag sajátosságainak is volt köszönhető, ami a rövid /i/ extrém alacsony időtartamú ejtését facilitálhatta. A németben bár minden hangpárban csökkent az időtartam-elkülönítés, az /o/-/u:/ párok esetében volt ez a leginkább számottevő. Ennek ellenére azonban a kérdéses magánhangzókontraszt teljes produkciós semlegesedését az /o/-/u:/ esetében sem állapíthattuk meg.

Mindezek alapján először azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magánhangzók hosszúsági kontrasztja mindkét beszédsebesség-feltételben megmaradt mindkét nyelvben az időtartam tekintetében, de gyors beszédsebesség mellett nagyobb mértékű tartambeli redukciót találtunk a németben, mint a magyarban. Másodszor, az előzőek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy az időtartambeli jegyek a magánhangzós hosszúsági kontraszt produkciójának robusztus, a beszédsebesség redukáló hatásának ellenálló korrelátumai lehetnek, függetlenül attól, hogy a

vizsgált nyelvekben és magánhangzópárokban a magánhangzók hangszíne is jelezheti a kérdéses kontrasztot az időtartam mellett.

A spektrális méréseket illetően azt mondhatjuk, hogy a rövid és hosszú magánhangzókat a várt módon különböztették meg egymástól a beszélők a kényelmes sebességű beszédben (az $F_1 \times F_2$ magánhangzótérben mért euklideszi különbségek alapján): a magyarban az /*o*/ és /*a*/: különült el a leginkább, míg a németben az /*i*/ és /*i*:/. A gyors beszédben a magyar /*o*/-/*a*:/ spektrális elkülönítésének csökkenését találtuk (de az összes magánhangzópár közül még így is az /*o*/ és /*a*:/ különült el leginkább a spektrális paraméterei alapján a gyors beszédben), a németben pedig egyik vizsgált pár esetében sem figyeltünk meg számottevő csökkenést. Ez azt jelenti, hogy a rövid és hosszú magánhangzók közötti kontraszt spektrális megvalósítása lényegében nem változott a beszédsebesség fokozásának hatására egyik nyelvben sem, ami arra utal, hogy a magánhangzó minősége is robusztus korrelátuma a magánhangzós hosszúsági kontrasztnak mindkét nyelvben. Emellett a temporális és spektrális adatok tendenciái együttesen azt is felfedik, hogy a tartambeli és időzítésbeli redukció egymástól nagymértékben függetlenül alakult mind a két nyelv esetében.

A kutatás folytatásában érdemes lehet az adatokat az egyének szintjén is elemezni annak vizsgálatára, hogy a csoportszinten találtak tükröződnek-e az egyéni tendenciákban is. Fontos megjegyezni emellett, hogy a jelen tanulmányban nem teszteltük azt, hogy az időtartambeli és spektrális jegyek, amelyek mentén a rövid és hosszú magánhangzópárokat elkülönítették a beszélők a produkcióban, észlelési kulcsokként is szolgálhatnak-e az emberi beszédfeldolgozás számára az adott kontraszt esetében. Másként: a jelen adatok alapján az még nem világos, hogy a magánhangzópárok milyen mértékben különböztethetők meg a kétféle beszédsebességi feltételben a hallgató számára. Ezt a kérdést a jövőbeli kutatásoknak kell megválaszolniuk. A jelen eredmények ugyanakkor arra utalnak, hogy az időbeli és spektrális jegyek egyaránt fontosnak tűnnek produkciósan, a magánhangzók hosszúsági szembenállásának megvalósításában a német és a magyar nyelvben is, és nem állapítható meg egyértelmű hierarchia ezek között, legalábbis a beszédletheozás szempontjából. Azt találtuk ugyanis, hogy a beszélők erőfeszítést tettek ezeknek a jegyeknek, illetve az ezekkel létrehozott elkülönítésnek a megőrzésére még a felgyorsított beszédben is, azaz megnövekedett produkciós korlátok és kihívások mellett. Ez a következtetés megkérdőjelezheti azt az elképzelést, amely egy kontraszt leképezésében elsődleges és másodlagos korrelátumokat, illetve kulcsokat különböztet meg úgy, hogy a másodlagos jeleket megjósolhatónak és potenciálisan redundánsnak feltételezi (vö. 1.2 pont). A jelen eredmények alapján ugyanis úgy látszik, hogy – legalábbis a magánhangzós hosszúsági kontraszt esetében – egyik ejtésbeli korrelátum sem áldozható fel könnyebben a beszédprodukció magasabb fokú megszorításai miatt, tehát a beszéd különböző aspektusaiban

tetten érhető sajátosságok komplex módon fejezik ki a kérdéses kontrasztot a beszélő számára.

Irodalom

- Asu, Eva Liina – Teras, Pire (2009), Estonian. *Journal of the International Phonetic Association* 39/3: 367–372. <https://doi.org/10.1017/S002510030999017X>
- Bates, Douglas – Mächler, Martin – Bolker, Ben – Walker, Steve (2015), Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software* 67: 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>
- Boersma, Paul – Weenink, David (2022), Praat: doing phonetics by computer [Computer program]. Version 6.3. <http://www.praat.org/> (A letöltés ideje: 2022. november 15.)
- Brannon, Elizabeth M. – Libertus, Melissa E. – Meck, Warren H. – Woldorff, Matt G. (2008), Electrophysiological measures of time processing in infant and adult brains: Weber’s Law holds. *Journal of Cognitive Neuroscience* 20/2: 193–203. <https://doi.org/10.1162/jocn.2008.20016>
- Cole, Jennifer – Linebaugh, Gary – Munson, Cheyenne – McMurray, Bob (2010), Unmasking the acoustic effects of vowel-to-vowel coarticulation: A statistical modelling approach. *Journal of Phonetics* 38: 167–184. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2009.08.004>
- Deme, Andrea (2025). A magánhangzók változatossága a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789636640118>
- Deme, Andrea – Juhász, Kornélia – Szánthó, Zsuzsa – Zsoldos, Szabina – Greisbach, Reinhold (2024a), Segmental durations and the vowel length contrast in fast speech in Hungarian. In: Fougeron, Cécile – Perrier, Pascal (eds), *ISSP 2024 – 13th International Seminar on Speech Production*. 37–40. <https://doi.org/10.21437/issp.2024-48>
- Deme, Andrea – Juhász, Kornélia – Szánthó, Zsuzsa – Zsoldos, Szabina – Greisbach, Reinhold (2024b), German and Hungarian long and short vowels in fast speech In: *5th International Symposium on Applied Phonetics (ISAPh 2024)*. 5–10. <https://doi.org/10.21437/ISAPh.2024-2>
- Deme, Andrea – Juhász, Kornélia – Szánthó, Zsuzsa – Zsoldos, Szabina – Greisbach, Reinhold (kézirat), A mássalhangzók és magánhangzók időtartama, valamint a magánhangzós fonológiai hosszúsági kontraszt kényelmes tempójú és felgyorsított beszédben.
- Deme Andrea – Kohári Anna – Reichel, Uwe D. – Szalontai Ádám – Mády Katalin (2019), A magánhangzós hosszúsági fonológiai kontraszt a dajkanyelvben a csecsemő életkorának függvényében. *Beszédkutató* 27/1: 221–242. <https://doi.org/10.15775/Besz-kut.2019.221-242>
- Gósy Mária (2004), *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris, Budapest.
- Greisbach, Reinhold (1992), Reading aloud at maximal speed. *Speech Communication* 11: 469–473. [https://doi.org/10.1016/0167-6393\(92\)90053-A](https://doi.org/10.1016/0167-6393(92)90053-A)
- Greisbach, Reinhold – Juhász, Kornélia – Szánthó, Zsuzsa – Zsoldos, Szabina – Deme, Andrea (2024), Durational aspects of fast speech in German. In: *5th International Symposium on Applied Phonetics*. 27–32. <https://doi.org/10.21437/ISAPh.2024-6>

- Hirata, Yukari (2004), Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Japanese. *Journal of Phonetics* 32: 565–589. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2004.02.004>
- Hoole, Philip – Mooshammer, Christine (2002), Articulatory analysis of the German vowel system. In: Auer, Peter – Gilles, Peter – Spiekermann, Helmut (eds), *Silbenschnitt und Tonakzente*. Max Niemeyer Verlag, Berlin – Boston. 129–152. <https://doi.org/10.1515/9783110916447.129>
- Hoole, Philip – Mooshammer, Christine – Tillmann, H. G. (1994), Kinematic analysis of vowel production in German. In: 3rd International Conference on Spoken Language Processing (ICSLP 1994) 1. 53–56. <https://doi.org/10.21437/ICSLP.1994-17>
- Kozhevnikov, V. A. – Chistovitch, L. A. (1965), *Speech articulation and perception*. Joint Publications Research Service, Washington.
- Kuznetsova, Alexandra – Brockhoff, Per B. – Christensen, Rune – Haubo, Bo (2017), lmerTest package: Tests in linear mixed effects models. *Journal of Statistical Software* 82/13: 1–26. <https://doi.org/10.18637/jss.v082.i13>
- Lenth, Robert. V. (2021), emmeans: Estimated Marginal Means, aka Least-Squares Means. R package, version 1.7.0. <https://CRAN.R-project.org/package=emmeans>
- Lindblom, Björn (1963), Spectrographic study of vowel reduction. *Journal of the Acoustic Society of America* 35: 1773–1781. <https://doi.org/10.1121/1.1918816>
- Lindblom, Björn (1990), Explaining phonetic variation: a sketch of the H & H theory. In: Hardcastle, William – A. Marchal (eds), *Speech production and speech modeling*. Kluwer, Dordrecht. 403–439. https://doi.org/10.1007/978-94-009-2037-8_16
- Lo, Ronald Y. – Sóskuthy, Máté (2023), Articulation rate in consonants and vowels: results and methodological challenges from a cross-linguistic corpus study. In: Skarnitzl, Radek – Volín, Jan (eds), *Proceedings of the 20th International Congress of Phonetic Sciences*. Guarant International, Prague. 3206–3210.
- Maddieson, Ian (1997), Phonetic universals. In: Hardcastle, William H. – Laver, John (eds), *The handbook of phonetic sciences*. Blackwell Publishers, Oxford. 619–639.
- Mády Katalin (2008), Magyar magánhangzók vizsgálata elektromágneses artikulográffal normál és gyors beszédben. *Beszédkutatás*: 52–66.
- Mády, Katalin – Tronka, Krisztián Z. – Reichel, Uwe D. (2005), Syllable cut and energy contour in vowels: a comparative study on German and Hungarian. *ZAS Papers in Linguistics* 42: 197–217. <https://doi.org/10.21248/zaspil.42.2005.279>
- Magen, Harriet S. – Blumstein, Sheila E. (1993), Effects of speaking rate on the vowel length distinction in Korean. *Journal of Phonetics* 21: 387–409. [https://doi.org/10.1016/S0095-4470\(19\)30227-X](https://doi.org/10.1016/S0095-4470(19)30227-X)
- Magdics Klára (1969), A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben. *Nyelvtudományi Értekezések* 67. Akadémiai Kiadó, Budapest. 45–63.
- Munson, Benjamin – Solomon, Nancy Pearl (2004), The effect of phonological neighborhood density on vowel articulation. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research* 47: 1048–1058. [https://doi.org/10.1044/1092-4388\(2004/078\)](https://doi.org/10.1044/1092-4388(2004/078))
- Markó Alexandra (2017), Hangtan. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.), *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 75–206.
- Port, Robert F. – Al-Ani, Salman – Maeda, Shosaku (1980), Temporal compensation and universal phonetics. *Phonetica* 37: 235–252.

- Pind, Jörgen (1999), Speech segment durations and quantity in Icelandic. *Journal of the Acoustical Society of America* 106/2: 1045–1053. <https://doi.org/10.1121/1.427114>
- R Core Team (2018), R: A language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. <https://www.R-project.org/>
- Scarborough, Rebecca (2012), Lexical similarity and speech production: Neighbourhoods for nonwords. *Lingua* 122: 164–176. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2011.06.006>
- Siebenhaar, Benjamin – Hahn, Michael (2019), Vowel space, speech rate and language space. In: Calhoun, Sasha – Escudero, Paola – Tabain, Marija – Warren, Paul (eds), *Proceedings of the 19th International Congress of Phonetic Sciences*, Melbourne, Australia 2019. 879–883.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2007), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford.
- Spiekermann, Helmut (2000), *Silbenschnitt in deutschen Dialekten*. Niemeyer, Tübingen. <https://doi.org/10.1515/9783110929874>
- Svastikula, M. L. Katyanee (1986), *A perceptual and acoustic study of the effects of speech rate on distinctive vowel length in Thai*. Doctoral Dissertation, University of Connecticut. ProQuest Information and Learning, Ann Arbor.
- Wickham, Hadley (2016), *ggplot2: Elegant graphics for data analysis*. Springer-Verlag, New York. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-24277-4>
- Wood, Sidney (1973), What happens to vowels and consonants when we speak faster? *Working papers Lund University, Department of Linguistics and Phonetics* 9: 8–39.

A *-hAtÓ* toldalék rejtélye¹

É. Kiss Katalin

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The suffix *-hAtÓ* (*büntet-hető* ‘punish-able’) is a combination of the potential morpheme *-hAt* (*büntet-het* ‘can punish’), and the present participle suffix *-Ó* (*büntet-ő* ‘punish-ing’). Unexpectedly, neither the selectional, nor the distributional properties of *-hAtÓ* can be derived from the properties of its components. Whereas both of these suffixes can merge with unaccusative, unergative, and transitive verbs alike, *-hAtÓ* can only be complemented by passivized transitive verbs. Whereas *V-Ó* participles not lexicalized as adjectives cannot, *V-hAtÓ* combinations can occur as predicates or predicate complements of tensed clauses. The paper argues that *V-hAtÓ* borrowed its unexpected properties analogically from its antonym, *V-hAtAtlan* (*olvas-hatatlan* ‘unreadable’), containing the potential suffix *-hAt* and the suffix *-tlan*, a privative morpheme. Analogical effects arise if the source category is more frequent than the target. In Modern Hungarian, *V-hAtÓ* is significantly more common than *V-hAtAtlan*. However, as the paper documents, *V-hAtÓ* proliferated in Hungarian several centuries later than *V-hAtAtlan*, i.e., its greater frequency is a relatively recent development.

Keywords: analogy, diachronic analogy, antonym, morpheme complex, adjectival participle, mixed projection

Kulcsszavak: analógia, diakrón analógia, antonima, képzőbokor, melléknévi igenév, kevert mondati kifejezés

¹ E tanulmány az NKFIH FK 145985 sz. pályázat keretében készült. Köszönettel tartozom Rebrus Péternek, Dékány Évának, Gugán Katalinnak és cikkem két lektorának hasznos tanácsaikért.

1. A *-hAtÓ* toldalék által felvetett kérdések²

E tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogyan alakultak ki az összetett *-hAtÓ* toldalék szelekciós és disztribúciós jegyei – ugyanis e jegyek nem vezethetők le a toldalék összetevőinek tulajdonságaiból. Egyrészt a *-hAtÓ* produktív szuffixumként csak tárgyas igékhez kapcsolódhat, és az így kapott szerkezetben a külső tag (az (1) alatti mondatban az alany) az alapige tárgyának felel meg.

(1) Az ablak könnyen **kinyitható**.

Ez a megszorítás, mint Velcsó (1971–1972), Komlósy (1992: 393–396), Kiefer (2000: 162) és Bartos (2000: 716) rámutatott, önmagában sem a *-hAt*-ra, sem az *-Ó*-ra, tehát a *-hAtÓ* egyik összetevőjére sem érvényes. A tranzitív alapige mindkét toldalék esetében megőrzi alanyát (2a,b), és mindkét toldalék összekapcsolódhat akár unergatív (azaz belső argumentum nélküli) (3a,b), akár unakkuzáti (azaz külső argumentum nélküli) tárgyatlan igével is (4a,b).

- (2) a. *A szomszéd kinyithat* egy ablakot.
b. Az ablakot **kinyitó** szomszéd leverte a virágcserepet.
- (3) a. Péter **dolgozhat** nyugdíjasként.
b. Péter nyugdíjasként **dolgozó** kolléga.
- (4) a. Az ablak **kinyílhat**.
b. A **kinyíló** ablak leverte a virágcserepet.

² A *-hAtÓ* toldalékot és elemeit, a *-hAt*-ot és az *-Ó*-t a magyar hagyományban képzőnek nevezik; azonban a jelektől való elhatárolásuk nem egyértelmű (Kenesei 1996; Keszler 1997). A *-hAt*-nak az alábbi, nem igeképzőkre jellemző tulajdonságai vannak: (i) a vele toldalékolt ige jelentése mindig kompozicionális; (ii) a vele toldalékolt igéből nem képezhető befejezett melléknévi igenév (**olvashatott könyv*); (iii) a vele toldalékolt ige nem engedi meg az *-andó* igenévképzőt (**olvashatandó*); (iv) nem képezhető belőle határozói igenév (**olvashatva*); (v) nem nominalizálható (**olvashatás*); (vi) a *-hAt* maga elé engedi bármely igeképzőt (*olvagathat, építettethet*), vö. Kiefer – Ladányi (2000: 162). Ugyanakkor a *-hAt* inflexiós toldalékként való elemzése ellen is szólnak érvek. Az inflexiós toldalékokkal, pl. a múlt idő *-t*-jével ellentétben (*mond-t-a-m*) – nem nyílt kötőhangzó követi (*mond-hat-o-m*), és nem mutat fúziós jelenségeket sem (Rebrus 2000: 763, 766). Ha a deriváció – inflexió megkülönböztetést skálaszerűnek fogjuk fel, akkor a *-hAt* közbülső helyet foglal el a képzők és inflexiós toldalékok között. Napjaink legelterjedtebb morfológiai elméletében, a szétosztott morfológiában a képző vagy jel kérdés jelentőségét veszítette, ugyanis nem különül el a deriváció és az inflexió; a morfémák szavakká és a szavak szerkezetekké való összeillesztése egyazon szintaktikai szerkezetben történik. Mindezek fényében kerülöm a képző, jel, rag terminusok használatát; toldaléknak, másként szuffixumnak nevezem őket.

A két toldalékból összetett *-hAtÓ* viszont nem kapcsolódhat össze sem alannal kiterjesztett tranzitív (5a,b), sem unergatív (6a,b), sem unakkuzatív igékkel (7a,b).

- (5) a. ??az ablakot **kinyitható** szomszéd
b. *A szomszéd az ablakokat **kinyitható**.
- (6) a. ??a nyugdíjasként **dolgozható** kolléga
b. *A kolléga nyugdíjasként **dolgozható**.
- (7) a. *a **kinyílható** ablak.
b. *Az ablak **kinyílható**.

A *-hAtÓ*-val toldalékolt kifejezés egészének disztribúciója sem egyezik meg az *-Ó* toldalékos melléknévi igeneves kifejezés disztribúciójával. Az *-Ó* szuffixumos melléknévi igeneves kifejezés prenominalis módosítóként szerepelhet (8a,b), azonban időjeles mondat állítmányaként nem állhat (9a,b).³

- (8) a. [Az ablakot hirtelen **kinyitó**] szomszéd leverte a virágcserepet.
b. [A szélről hirtelen **kinyíló**] ablak leverte a virágcserepet.
- (9) a. *A szomszéd az ablakot hirtelen **kinyitó** volt.
b. *Az ablak a szélről hirtelen **kinyíló**.

Igéből *-Ó* szuffixummal alkotott elem csak akkor szerepelhet időjeles mondat állítmányaként, illetve összetett állítmányának névszói részeként, ha már melléknévesült (10a) vagy főnévesült (10b). (10a)-ban az *-Ó* toldalékos szóalak melléknévi kategóriájának bizonyítéka, hogy fokozható. (10b)-ben a névelő jelzi az *-Ó* toldalékos elem főnév voltát.

- (10) a. Az eredmény a vártnál **meglepőbb** volt.
b. Péter nem a **tervező**, hanem a **kivitelező** volt.

A *-hAtÓ* toldalékos melléknévi igenév viszont akkor is lehet önmagában vagy kopulával kiegészülve időjeles mondat állítmánya, ha nem vált egyszerű melléknévvé; ha aktívak igei sajátosságai. Ennek jele (11a)-ban a módhatározói módosító, a tagadást, illetve fókuszot tartalmazó (11b, c)-ben pedig az *-ó* toldalékos igenek az ige kötőtől való elválása (ld. Komlósy 1992; Kenesei – Lipták 2017; Dömötör 2025).

³ A cikk egyik lektora az alábbi látszólagos ellenpéldára hívja fel a figyelmet: *Anna nem az elindító, hanem a befejező volt*. Itt azonban főnévesült igevekekről (vagy zéró főnevet módosító igevekekről) van szó; erre utalnak az igeveket megelőző névelők.

- (11) a. Az ablak könnyen **kinyitható**.
 b. Az ablak nem **nyitható ki**.
 c. Az ablak csak bukóra **nyitható ki**.

E tények, mint Matushansky (2025) rámutatott, a szétosztott morfológia elmélet (Halle és Marantz 1993) számára is problémát jelentenek. A szétosztott morfológiában a komplex szavakat a szintaktikai komponens állítja elő, és az elmélet sztenderd változata szerint a szintaktikai szerkezetben minden egyes toldalék önálló funkcionális fejet alkot. Matushansky amellet érvel, hogy számos nyelv számos ténye összetett toldalékok feltételezését is szükségessé teszi. Két egymás melletti toldalék csak akkor elemezhető két külön funkcionális fejként, ha mindkét toldalék szelekciós és szemantikai jegyei érvényesülnek. Gyakran előfordul azonban, hogy a tőhöz közelebbi toldalék formai és/vagy szemantikai sajátosságai módosulnak, és csak a második toldalék tulajdonságai őrződnek meg maradéktalanul; ilyenkor egyetlen funkcionális fejet alkotó összetett morfémáról van szó (Matushansky 2025). Ez a helyzet például az *[autó[-ká-zik]]*, *[kocsi[-ká-zik]]*, *[hajó[-ká-zik]]* igék *-kázik* toldaléka esetében: a *-kA* kicsinyítő szuffixumnak megváltoztak a szelekciós jegyei (a *-kA* önmagában nem járulhatna magánhangzóra végződő főnévhez; a *-cskA*-t használnánk helyette, például *autócska*, *hajócska*), de a *-z(ik)* morféma őrzi szelekciós és szemantikai tulajdonságait. Az *-Onként* toldalék is alátámasztja Matushansky általánosítását: az összetett morféma első tagja szemantikailag is kiüresedett, és formailag is módosult, amennyiben magánhangzója az önálló superessivustól, például a *ház* főnév *-on* toldalékától eltérően nyitó-tövek után nyílttá válik (*ház-an-ként*). Ugyanakkor a *-ként* az *-Onként* összetevőjeként is megtartja formai és jelentéstani sajátosságait. A *-hAtÓ* toldalék ebben az elméletváltozatban azért számít rendhagyónak, mert, mint Matushansky megjegyzi, mindkét eleme elvesztette eredeti sajátosságainak egy részét.

Kenesei és Lipták (2017) is szintaktikai levezetéssel, nem-véges mondatokként hozzák létre a *-hAtÓ* toldalékos kifejezéseket, bár megengedik a szintaxisban előállított szerkezetek melléknévként való lexikalizálódását is. Ők a *-hAtÓ* toldalékos szóalakban két önálló szuffixumot feltételeznek, azaz ekképpen tagolják: *[[V-hAt]-Ó]*. Arról a tényről, hogy a *[[V-hAt]-Ó]* szerkezet alapigéje csak alány nélküli tranzitív ige lehet, úgy adnak számot, hogy e szerkezetben a valamennyi igével összekapcsolódni képes *-hAt* toldaléknak egy homonimáját feltételezik, mely passzivizált igei kifejezést (VoiceP-t) szelektál. Kenesei és Lipták (2017) tehát két *-hAt* morfémát feltételez: egy aktív igével és egy passzivizált igével kapcsolódni képes *-hAt*-ot. A két toldaléknak nem azonos a jelentése: míg az aktív *-hAt* lehetőséget és valószínűséget (diszpozíciós és episztemikus modalitást) is kifejezhet, a passzív *-hAt* esetében az utóbbi jelentés hiányzik. Ezt Kenesei és Lipták azzal magyarázza, hogy a nem-véges igei kifejezés részét képező episztemikus operátor nem tudná az elvárt propozíciós hatókört felvenni, azaz hatókörét nem

tudná az igeneves kifejezésen túl, az időjeles főmondatra kiterjeszteni. Unakkuzatív igék azért nem fordulhatnak elő passzív *-hAt* toldalékot tartalmazó tagmondatban, mert esetükben nemcsak az episztemikus, hanem a diszpozicionális modalitás lehetősége is kizárt, ugyanis a diszpozicionális modalitás azt feltételezi, hogy az eseménynek van szándékos kezdeményezője, agense.

A *-hAtÓ* toldalék problémáit Kenesei és Lipták javaslata sem oldja meg maradéktalanul. Nem magyarázza meg, hogyan alakulhatott ki egy sok évszázadon át aktív igetővel bővülő toldaléknak viszonylag nem régen (Kenesei – Lipták 2017: 66) egy csak passzivizált igetővel bővíthető változata. Motiválatlan a passzivizált igével bővülő *-hAt* disztribúciója is; nem világos, hogy a passzivizált ige + *-hAt* előfordulása miért korlátozódik kizárólag a melléknévi igenév *-Ó* toldalékának bővítményi pozíciójára; miért nem szerepelhet más kontextusban vagy önálló szóként.

2. Magyarázat: a *V-hAtAtlAn* antonima analógiás hatása

Feltételezésem szerint a *-hAtÓ* toldalékkal kapcsolatos problémák magyarázata a *-hAtÓ* toldalék történetében, pontosabban a *-hAtÓ* toldalék és a *-hAtAtlAn* szuffixum történeti viszonyában rejlik. Az azonos igéből létrehozott $[V+hAtAtlAn]$ – $[V+hAtÓ]$ párok antonimapárokat alkotnak, és a párok tagjai között analogikus kiegyenlítődés (levelling) történhetett mind a toldalékok szelekciós sajátságait, mind a toldalékolt alakok disztribúciós megkötezeit tekintve. Azaz az antonimapárok $V+hAtÓ$ tagjának összetett szuffixuma átvette a *-hAtAtlAn* szuffixum azon tulajdonságát, hogy (produktív módon) csak passzivizált tárgyas igéhez járulhat, a $V+hAtÓ$ komplexum egésze pedig átvette $V+hAtAtlAn$ párjának azt a sajátságát, hogy időjeles mondat állítmányaként is funkcionálhat.

A *-hAtAtlAn* toldalék alapeleme, a *-hAt*-tal összekapcsolódó *-tlAn* (*-tAlAn/-AtlAn*) fosztó- és tagadószuffixum a vogulban is meglévő *-tal* fosztóképző és az *-n* módhatározórag kapcsolatából alakult ki, tehát eredetileg határozószót hozott létre, majd melléknévesítő szuffixummá értékelődött át (Balassa – Simonyi 1895: 532; Beke 1926; H. Varga 2006). A *-tlAn* toldalék névszóhoz és igéhez egyaránt járulhat, általában névszóhoz *-tAlAn*, igéhez *-AtlAn* változatban. A főnévből *-tAlAn* toldalékkal létrehozott melléknév többnyire egy entitás (az általa módosított vagy alanyául szolgáló NP referense) valamely nem inherens részének hiányát jelzi (*sótlan étel, nőtlen férfi, fátlan síkság, gondtalan ember*). Ha az alapszónak van *-s* toldalékos melléknévi megfelelője is, a *-tAlAn* toldalékos melléknév jelentése az *-s* toldalékos melléknév antonimája, például *egészséges* ↔ *egészségtelen*; *igazságos* ↔ *igazságtalan*; *törvényes* ↔ *törvénytelen*. Kiefer (2015: 605) az antonimapárok jelentéstani viszonyát a konstrukciós morfológia eszköztárából kölcsönzött sémával ábrázolja, ahol ~J a J jelentés ellentettje:

$$(12) \quad \begin{array}{ccc} N+s & \leftrightarrow & N+tAtAn \\ J & & \sim J \end{array}$$

Az igéből melléknevet létrehozó *-AtAn* esetében adekvátabb a tagadó szuffixum, mint a fosztó szuffixum elnevezés (H. Varga 2006). E tagadó szuffixum produktívan csak passzivizált tárgyas cselekvésigékkel kapcsolódhat össze Kiefer – Ladányi (2000). Néhány esetben unakkuzatív, egy-két esetben unergatív igetőhöz járul (pl. *romlatlan, éretlen, sületlen; tudatlan*), ezek azonban produktívan nem képezhető, lexikalizálódott alakok. Az *-AtAn* tagadósuffixumos ige jelentése a *-t/-tt* toldalékos melléknévi igenév ellentettje. Viszonyukat Kiefer (2015)-öt követve a következőképpen ábrázolhatjuk:

$$(13) \quad \begin{array}{ccc} V+t/tt & \leftrightarrow & V+AtAn \\ J & & \sim J \end{array}$$

Például: *olvasott* $\leftrightarrow$ *olvasatlan*, *fűtött* $\leftrightarrow$ *fűtetlen*, *átgondolt* $\leftrightarrow$ *átgondolatlan*, *ki-printelt* $\leftrightarrow$ *kiprinteletlen*.

A *-hAtAtAn* toldalékos elemek ható igéből *-AtAn* toldalékkal alkotott melléknevek, például *megoldhatatlan*. A *-hAtAtAn* szuffixumos melléknév antonimája a *-hAt* toldalékos igéből *-Ó*-val létrehozott melléknévi igenév: *megoldhatatlan* $\leftrightarrow$ *megoldható*, *olvashatatlan* $\leftrightarrow$ *olvasható*, *nevelhetetlen* $\leftrightarrow$ *nevelhető*. *-hAt* toldalékos igéből nem képezhető befejezett melléknévi igenév (talán az irreális modalitást kifejező *-hAt* és a többnyire befejezettséget kifejező *-t/-tt* közötti jelentéstani ellentét miatt); ezért léphetett helyére az *-Ó* igenév az antonimapárban.

Kiefer (2005: 611) a (12) és (13) alatti sémákban a párok tagjai közötti morfológiai és jelentéstani viszonyt megfelelési viszonynak, megfelelési szabálynak nevezi. Jackendoff és Audring (2016) szerint az efféle sémáknak generatív funkciójuk van az egyén mentális szótárának kialakításában. Feltételezésem szerint történeti dimenziót is tulajdoníthatunk nekik; így a (14a) alatti sémának meghatározó szerepe lehetett a *V-hAtAtAn* alakok *V-hAtÓ* párjának létrehozásában, majd a *V-hAtÓ* alakok szelekciós és disztribúciós tulajdonságainak kialakításában. Első lépésként összetett toldalékként értelmeződhetett át a *-hAt* és az *-AtAn* toldalék egymásutánja, azaz a *[V-hAt]-AtAn* szerkezet *V-[hAtAtAn]*-ként elemződött újra. A *V-[hAtAtAn]* szerkezet antonimájaként alakulhatott ki a *V-hAtÓ* szerkezet. Majd a *-hAtAtAn* sajátosságai a (14b,c)-ben ábrázolt módon analógiás befolyást gyakoroltak a vele ellentétes viszonyban lévő *-hAtÓ* toldalék sajátosságaira. Azaz a *-hAtÓ* átvette a *-hAtAtAn*-tól a passzivizált igei bővítményt előíró megszorítást, és a *V-hAtÓ* átvette a *V-hAtAtAn*-tól a (puszta vagy kopula hordozta) időjellel való kombinálhatóság lehetőségét. A (14a) alatti séma – lényegében paradigma – létrejötté tehát a (14b,c) alatti változásokat idézte elő:

- (14) a.
$$\begin{array}{ccc} V-hAtAtlAn & \leftrightarrow & V-hAtÓ \\ J & & \sim J \end{array}$$
- b.
$$V_{pass}-hAtAtlAn \rightarrow V_{pass}-hAtÓ$$
- c.
$$[V_{pass}-hAtAtlAn] + Tense \rightarrow [V_{pass}-hAtÓ] + Tense$$

Egy hasonló, antonimapárok között létrejött analógiás hatásra már D. Bartha (1980: 208) és H. Varga (2006: 96) is felhívta a figyelmet. Mint rámutattak, az alábbi antonimapárok második tagjának *-At-* eleme az *-AtlAn* toldalék első szótagjából szivárgott az *-s* szuffixum elé:

- (15)
$$\begin{array}{ll} \text{alkalmatlan} & \rightarrow \text{alkalmatos} \\ \text{állhatatlan} & \rightarrow \text{állhatatos} \\ \text{kellemetlen} & \rightarrow \text{kellemetes} \\ \text{szemérmetlen} & \rightarrow \text{szemérmetes} \end{array}$$

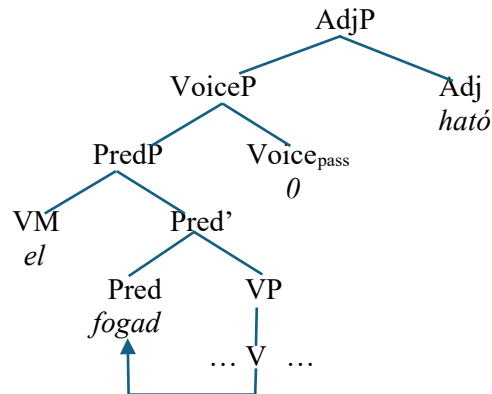
Kenesei és Lipták (2017) azt állítják, hogy a *-hAtÓ* toldalék nem igéből melléknévet, hanem igei kifejezésből időjel nélküli igeneves tagmondatot hoz létre, bár az így létrejövő *-hAtÓ* toldalékos elemek egy része utóbb melléknévként is lexikalizálódhat. Azzal érvelnek a *-hAtÓ* toldalékos kifejezések mondat státusa mellett, hogy fókusz és tagadás esetén az igenév az igemódosító elé kerül bennük, épp úgy, mint az időjeles mondatokban – lásd (16a,b)-t. Véleményük szerint csak akkor bizonyítottan melléknév a *-hAtÓ* toldalékos elem, ha az igekötőjétől tagadás esetén sem válik el, vagy ha fokjelet visel – lásd (17a,b).

- (16) a. A dolgozat nem **fogadható_i** el t_i .
 b. A dolgozat csak jóindulattal **fogadható_i** el t_i .
- (17) a. A dolgozat nem **elfogadható**.
 b. Ez a dolgozata **elfogadhatóbb**, mint a korábbiak.

Ugyanakkor a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknév és *-hAtÓ* toldalékos párja közötti antonimaviszony azt feltételezi, hogy mindkét elem ugyanazt a szófaji kategóriát képviseli. Felfogásomban valóban ez a helyzet. A melléknévi igenevet – a magyar hagyományt, valamint Lundquist (2013) és Bešlin (2015) elemzését követve – olyan kevert kategóriának tekintem, melyben az *-Ó*, illetve *-hAtÓ* toldalék egy kiterjesztett igei kifejezéssel bővített melléknéves kifejezés (AdjP) alaptagja – lásd a (18) alatti szerkezetet. A kiterjesztett igei kifejezésben a VP-re az igekötőnek is helyt adó PredP épül (ld. Surányi 2009). A PredP-t a tranzitív igeik külső argumentumát bevezető VoiceP dominálja. Minthogy az igenem (Voice) passzív, a külső argumentum nem fejezhető ki. Az ige a fejpozíciókon át lépésenként felfelé haladva először a fonológiaiag üres passzív fejjel, majd a *-hAtÓ* toldalékkal

kombinálódik. A *-hAtÓ* toldalék a kiterjesztett igei kifejezés által jelölt cselekvést a cselekvés patiensének lehetséges eredményállapotára utaló melléknévi kifejezéssé alakítja.

(18)

A kifejezés igei sajátosságaiért, így a *fogadható*-nak az igekötőtől függetlenül való mozgathatóságáért vagy a lehetséges határozói bővítményekért (ld. (16b)) a kiterjesztett igei kifejezés a felelős. A legfelső, melléknévi rétegnek köszönhető egyrészt a kifejezésnek a melléknevekre jellemző, a jelzői és predikatív pozíciókra kiterjedő disztribúciója,⁴ másrészt a kifejezés melléknévi toldalékolása. Az *elfogadható* többes számban melléknévi többesjelet kap, az idősebbek nyelvváltozatában a *-k*-t, a fiatalabbakéban az *-Ak* toldalékot. Íme néhány internetről gyűjtött példa:

- (19) a. Olyan választások *fogadhatóak el*, ahol a hivatalos végeredmények megfelelnek a nép akaratának.
 b. Csak az alsó üvegszemek *nyithatóak ki*.
 c. Az almenük nem *zárhatóak be* ESC billentyűvel.
 d. Hogyan *őrizhetőek meg* és *írhatóak át* emlékeink a digitális korban?

⁴ Az a tény, hogy a puszta *-Ó* szuffixummal alkotott melléknévi ige-
 nevekkel ellentétben – nem alkothatnak zéró vagy hangzó kopulával időjeles mondatot,
 nem cáfolja azt az állítást, hogy a melléknévi ige-
 nevek a melléknevek disztribúciója
 jellemző, hiszen vannak predikátumként nem használható melléknevek (például az *állí-
 tólagos*). Az *-Ó* toldalékos ige-
 nevek esetében valószínűleg az akadályozza a predikatív
 használatot, hogy azt a jelentést, melyet az időjellel kombinált ige-
 neves kifejezés (pl. *#A
 gyerek az ablakot kinyitó volt*) hordozna, egyszerűbben, gazdaságosabban fejezi ki *A
 gyerek kinyitotta az ablakot* véges időjeles mondat.

Látszólagos ellenérv az AdjP-ként való elemzés ellen, hogy a melléknévi igenevek – sok egyszerű melléknévhez hasonlóan – nem fokozhatók. Ezt Lundquist (2013) azzal magyarázza, hogy eseményre utaló jelentéskomponensük következtében nem skaláris természetűek.

Az a tény, hogy tagadószó vagy fókusz jelenlétében a *V+0+ható* komplexum az igeikötőn keresztül a tagadószó vagy fókusz mellé kerül, szintén nem érv az *elfogadható* AdjP-ként és a *fogadható* melléknévként való elemzése ellen, hiszen a predikátumtagadó *nem*, illetve a fókusz igei és névszói állítmány esetében egyaránt magához vonzza az állítmány alaptagját:

- (20) a. A tengely egészen elferdült. / A tengely [_{NegP} **nem** [_{Neg'} **ferdült** [egészen [_{VoiceP} *el* *t_i*]]]]⁵
 b. A tengely egészen ferde. / A tengely [_{NegP} **nem** [_{Neg'} **ferde** [egészen [_{AdjP} *t_i*]]]]

Kenesei és Lipták (2017) azt is a (18) alatti szerkezet AdjP-ként való elemzése elleni bizonyítéknak tekinti, hogy a szerkezet igeikötője szolgálhat eldöntendő kérdésre adható rövid válaszként: *Elfogadható a válasz? El.* Azonban egyrészt amíg nem ismerjük pontosan a lehetséges rövid válaszokat meghatározó szintaktikai és/vagy prosódiai megkötéseket, addig a rövid válaszok lehetőségéből vagy lehetetlenségéből nem vonhatunk le biztos mondattani következtetéseket. Másrészt az általam megkérdezett beszélők többsége az ilyen rövid válaszokat vagy azok egy részét marginálisnak tartja, például:

- (21) a. ?Bevezethető a tervezett rendszer? Be.
 b. ?Megvitatható a javaslat? Meg.
 c. ?Beccapható ezzel a vásárló? Be.

Mindezek alapján fenntartható az az állítás, hogy a *-hAtÓ* toldalékos melléknévi igenevek egy igei projekciót domináló melléknévi kifejezés alaptagjai, tehát melléknevek, és ezért jogosan állíthatók antonimaviszonyba a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknevekkel.

Ha egy paradigmikus viszonyban álló elempár tagjai között analogikus hatás lép fel, általában a gyakoribb elem hat a kevésbé gyakorira. A *Magyar történeti szövegtár* 30 millió szavas újmagyar és mai magyar korpuszában a *-hAtÓ* toldalékos elemek száma (62 830) több mint kétszerese a *-hAtAtlAn* toldalékos elemek számának (30 000). Ugyanakkor ez nem volt mindig így. Mint a nyelvtörténeti

⁵ Az igeikötő a kiejtés során hangsúlyát veszítve az igehez simulhat – tehát a (20a) mondatnak *A tengely nem ferdült el egészen* változata is lehetséges.

adatok mutatják, a *-V-hAtAtlan* jóval előbb elterjedt a magyarban, mint a *V-hAtÓ* forma. Lentebb amellett érvelek, hogy a *V-hAtAtlan* melléknevektől kiinduló egyirányú analógiás hatás a *V-hAtÓ* igevek megjelenésével párhuzamosan alakult ki.

3. *-hAtAtlan* melléknevek és *-hAtÓ* igevek az ómagyarban és középmagyarban

Az *-Atlan* toldalék már a korai nyelvemlékeinkben is jelen van:

- (22) a. Volek syrolm **thudothlon** (Ómagyar Mária-siralom, ÓMK)⁶
 b. **utalatlon** fugad(at)iat (Königsbergi töredék szalagjai, ÓMK)

Legelső könyvterjedelmű szövegemlékeinkben, így a Jókai-kódexben, Bécsi kódexben és Münchener kódexben már a *-hAtAtlan* összetett toldalékokra is találunk példákat (Szegfü 1992: 269):

- (23) a. Azert ... zent fferencznek azon ysteny barátsaga es **meg feythetetlen** prophetalas legen cristusnak győzeretyre (Jókai-kódex 63, ÓMK)
 b. **mōdhatatlan** ékességgel mendénec zémèy èlöt tèccik uala (Bécsi kódex 1/31, ÓMK)
 c. a· pol' uacat ke· egèti **megalhatatlan** tüzbe (Münchener kódex 9v, ÓMK)⁷

Az ómagyar kódexeket, rövid szövegemlékeket és a középmagyar bibliafordításokat magában foglaló *Ómagyar korpusz* 890 *-hAt(A)tlAn* toldalékos szót tartalmaz. Közöttük sok az ismétlődő szóalak, így a kereső a *mondhatatlan*-ra 190, a *lehetetlen*-re 81, a *halhatatlan*-ra 68 találatot ad. A 890 példában előforduló, olykor többféle igekötővel is kombinálódó ige- és igetörzsek száma 104; köztük 76 a tranzitív ige (73%), és 28 az unakkuzatív ige (27%). A tranzitív igék külső argumentum nélküli passzivizált igék. Passzivizált tranzitív igéből ered például a *láthatatlan*, *(meg)számlálhatatlan*, *(meg/el)gondolhatatlan*, *győzhetetlen*, *tűrhetetlen*, *(meg)mérhetetlen* és a (23a–c)-ben idézett *megfejtethetlen*, *mondhatatlan*. Unakkuzatív igéből ered például az *éghetetlen*, *lehetetlen*, *megalhatatlan*, *halhatatlan* (az utóbbit talán a bibliafordítók alkották a latin *immortalis* magyarításaként), a (24a,b)-ben idézett *telhetetlen*, *meghervadhatatlan*, valamint a (24c)-ben határozószóként használt *meggyógyulhatatlan* is.

⁶ Az ÓMK jelzetű példákat az *Ómagyar korpusz* elnevezésű adatbázisból idézem: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (Simon–Sass 2012).

⁷ A lapszámot követő *v* a *verso*, az *r* a *recto* rövidítése.

- (24) a. hogý vezedelmesb legyen pocol tewzenek **telhetettlen** langa (Jókai-kódex 151, ÓMK)
- b. akoron veegyetek az erek dyczőseghnek **megh herwathatatlan** koronayath (Jordánszky-kódex 854, ÓMK)
- c. hogh te ydwesseges zenth zerelmednek sebeywel **megh gyógywlhatatlan** gyettressem (Thewrewk-kódex 116r, ÓMK)

Érdekes módon a passzív tranzitív és az intranszitiv igékből származó *-hAt(A)tlan* toldalékos alakok aránya ma is hasonló. Ezek ma már mind melléknevek. H. Varga (2006) adatai szerint *A magyar nyelv szóvéghmutató szótára* 436 *-hAt(A)tlan* toldalékos melléknevet tartalmaz; 77%-uk ered tranzitív igéből és 23%-uk intranszitiv igéből.⁸

A nyelvemlékek tanúsága szerint a *-hAtÓ* toldalékos alakok jóval később terjedtek el, mint a *-hAtAtlan* toldalékos melléknevek. A 890 *-hAtAtlan*-ra végződő szóalakot tartalmazó *Ómagyar korpuszban* mindössze 47 *-hAtÓ* toldalékos elemet találtam. (A *mindenható* előfordulásait nem számítottam közéjük, hiszen a *mindenható* nem a *-ható* szuffixumot, hanem a *hat* ige melléknévi igenévi alakját tartalmazza.) Hat *-hAtÓ* toldalékos példa fordul elő 15. századi kódexekben (kettő a Bécsi kódexben, kettő a Münchener kódexben és kettő a Festetics-kódexben – lásd a (25)–(27)-et); a többi adat a 16. század eleji kódexekből és a 16. századi, 17. század eleji bibliafordításokból való:

- (25) a. meőzamlala a fërfiakat ... zaz huz èzèr **vihato** galogokat 7 louagokat (Bécsi kódex 12, ÓMK)
- b. ha zolgacba 7 zolgolo l'anocba èladattatnāc 7 **tvrhètø** gonoz volna (Bécsi kódex 63, ÓMK)
- (26) a. Èmberecnèl èz **lèhetetlen** istènèl ke· mēden^c **lèhètøc** (Münchener kódex 25r, ÓMK)
- b. Mel'l'èc **lèhètètlèn^c** èmbernèl / **lèhètøc** istènnel (Münchener kódex 77r, ÓMK)
- (27) Te embernek testeet' minden teremtwtt' allatok felet' megh ekesýhttetted ... | ees lelket' teeged **foghatoot'** | ees mennyeyeknek **megh gondolhatoyat'** adtad (Festetics-kódex 386, ÓMK)
- (28) a. mert oth vagón **tapaztalhato** setetseg (Nádor-kódex 36v, ÓMK)

⁸ D. Bartha (1980) is megszámlolta egy általa gyűjtött, nem ismertett 200 tételből álló ómagyar korpuszban a tranzitív és az intranszitiv igékből képzett *-hatatlan*, *-hetetlen* toldalékos melléknevek arányát. Az ő korpuszában a tranzitív alapigékből képzett melléknevek aránya 59%, az intranszitiv igékből képzetteké 41%.

- b. az ev edes fyanak test zerent es **lathato** voltanak el tauozasa ellen ·
vezen vala nagy edesseges vigasztalast (Cornides-kódex 13r, ÓMK)

A 47 *-hAtÓ* toldalékos szó 23 alapigéjéből tíz még nem passzív tranzitív ige. Négy alapige unakkuzatív (*gyógyul, vész, hervad, lesz*) – lásd (26a,b)-t és (29a–d)-t, hat pedig aktív tranzitív ige – lásd (30a–e)-t. Aktív tranzitív igéből *-hAtAtlAn* toldalékkal a régiségben sem alkottak melléknevet, tehát legalábbis a (30a–e) példák még biztosan nem *-hAtAtlAn* toldalékos melléknevek antonimáiként jöttek létre; általánosabban, ekkor még nem lehetett rendszeres megfelelés a *-hAtAtlAn* és *-hAtÓ* toldalékos szóalakok között.

- (29) a. sem az ev betekseg[e] vala or[vo]soknak myatta **meg gyogyvlhato**
(Margit-legenda 95r, ÓMK)
- b. Embereknel *lehetetlen*, de istennel nem, Mert mijnden **lehetew** istennel.
(Pesti 92v, ÓMK)
- c. a mij embereknel *lehetetlen* dolog istennel **lehetew**. (Pesti 162v, ÓMK)
- d. a' **meg** nem **veszhető**, és meg nem ferzteztethető, és **meg** nem **hervad-hato** örökségre (Káldi 1116, ÓMK)
- (30) a. es tova bba nem adlak titek et vndoksagban · poganok kezebe: monga
minden teheto vr (Döbrentei-kódex 150v, ÓMK)
- b. my meg gyēuz tewnk myndeneket es nycz fewlden hozyank foghatho
awagy **my ellenunk alhato** (Érsekújvári-kódex 240vb, ÓMK)
- c. Gondola azert ez idöbe octauianus Cazar · megh zamlaltatni ez uilagon
han orzagok uonanak: han tartomanok: han uarasok: han faluk: es han
feguerfokhato embörök (Tihanyi-kódex 24v, ÓMK)
- d. Mert meeg cristus vronk es · meg kyssebeytetevt angeloknal · az ev
keen zenuedheteu eletenek okaert (Horváth-kódex 46r, ÓMK)
- e. Läss **nağ ehető** es nağ **bor ihato** embert / ki az fukaroknak / es az
bünösöknek barätt'a (Sylvester I. 92r, ÓMK)

E példák többségében valószínűleg még nem az összetett *-hAtÓ* szuffixumról, hanem ható (azaz *-hAt* toldalékos) igéből képzett, [[[V]-*hAt*]-*Ó*] szerkezetű jelzői szerepű melléknévi igenévről van szó. (Ez arra utalhat, hogy az ómagyar kor végén és a középmagyar kor elején a *-hAt* által képviselt propozicionális operátornak még lehetett igeveges kifejezésre kiterjedő hatóköre, azaz a nyelvrész számára még nyilvánvalóbb volt az igeveges kifejezések mondatértékűsége.) A *minden te-*

hető, fegyverfogható, nagy ehető, bor iható már lexikalizálódott összetett melléknemeknek látszanak; a *minden tehető*-t talán a bibliafordítók alkották az *omnipotens* magyar megfelelőjeként.

A főként középmagyar adatokat tartalmazó *Történeti magánéleti korpuszban* (<https://tmk.nytud.hu/>; Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) már kiegyensúlyozottabb a *-hAtAtlan* és a *-hAtÓ* toldalékos alakok aránya. A *-hAtAtlan*-ra végződő szavak száma 180; a *-hAtÓ* toldalékosoké 181; igaz, ez utóbbiak felét a *hihető* és *tűrhető* teszi ki. A *Történeti magánéleti korpusz* középmagyar adataiban is találunk még mind unakkuzatív alapigéhez (31a,b), mind aktív tranzitív, illetve határozóragos belső argumentumú igéhez kapcsolódó *-hAtÓ*-t (32a–c).

- (31) a. mivel kellene az szegény Feleségem lábat orvoslanom, . *gjógyúlhatatlan* é vagj **gjógjúlható?** nem tudgja é kglđ? (Bosz. 61. 1716, TMK)
- b. Oltalmazza penig eő Felsége, személy szerént, magát, s nagy reménségü Méltóságos virágzó Házát (kedvezvén ebben a' Sionnak) **meg eshető** töb szomorúságoctul. (Peregr1. 31. 1717, TMK)
- (32) a. Az életet, áldast, és bekességet nagy böven **parontsolható** Isten, az Urra kedves Uri házára parantsolyon virágzó eletet (Peregr1. 53. 1716, TMK)
- b. szegény szolgájáról ez idegen földön is meg emlekezni, söt promotiomnak dolgát Uri, sokat **tehető**, es a kegyessegnek munkaiaban fáradhatatlan kezeire venni méltoztatott (Peregr1. 40. 1715, TMK)
- c. Minémü boszorkanysághoz **jarulható** ördögi circumstantialis dolgat latta Barthanenak. (Bosz. 55. 1700, TMK)

Ugyanakkor a 181 *-hAtÓ* toldalékos szó 45 alapigéjéből 33 (73%) már passzvizizált tranzitív ige. Ezek toldaléka már a ma is produktív összetett *-hAtÓ* szuffixum:

- (33) a. Kegyelmed is, Édes Szívem, ... az Isten **tapasztalható** segítségét meglátja. (Bark. 14. 1703, TMK)
- b. Az gyalogunkban, ugy hiszem, mind magyar s német, franczia **megszámlálható** az ki eljött (Kár. 27. 1705, TMK)
- c. az Urnak továbbra is **fenn tarthato** Uri gratiajat ne fogja el az Ur en töllem (Peregr1. 1715, TMK)

Az ismertetett ómagyar és középmagyar adatok alátámasztják a *-hAtAtlan* toldalék időbeli elsődlegességére vonatkozó feltevést. Míg a *-hAtAtlan* korai nyelvemlékeinktől kezdve kimutatható, és az ómagyar kódexekben és középmagyar bibliafordításokban fennmaradt példák száma közel 900, *-hAtÓ* toldalékos igeire csak néhány tucat példát találunk, és ezek jó részében is a *[V-hAt]-Ó* belső szerkezet

valószínűsíthető. A középmagyar korban nő meg a *-hAtÓ* toldalékos alakok aránya, és ekkor már érezhető a *-hAtAtlAn* analogikus hatása is. A *Történeti magánéleti korpusz* középmagyar anyagának *-hAtÓ* toldalékos alakjaiban a passzivizált tranzitív igezővek 73%-os aránya már közelíti a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknevek esetében tapasztalt 77%-os arányhoz.

Az *Ómagyar korpusz* és a *Történeti magánéleti korpusz* anyagában előforduló *-hAtÓ* toldalékos szóalakok nagy részének megvan a *-hAtAtlAn* toldalékos megfelelője, például: *lehetetlen – lehető, gyógyulhatatlan – gyógyulható, tűrhetetlen – tűrhető, hihetetlen – hihető, szenvedhetetlen – szenvedhető, tehetetlen – tehető* (Szegegy 1992: 269). A *-hAtAtlAn* és a *-hAtÓ* toldalékos alakokat szembeállító példákat is találunk, ld. (26a,b), (29b,c), (31a). Feltételezésem szerint az ilyen ellentétpárt tartalmazó mondatokban alakulhatott ki az a (34) alatt ábrázolt séma, melynek keretében – analógiás hatásra – egyre több *V+hAtAtlAn* melléknévnek létrejött a *V+hAtÓ* antonimája.

$$(34) \quad \begin{array}{ccc} V+hAtAtlAn & \rightarrow & V+hAtÓ \\ J & & \sim J \end{array}$$

Az analógia idővel a létrejövő *-hAtÓ* toldalékos alak disztribúciós jegyeire is kiterjedt. Azaz a *-hAtÓ* lehetséges alapigéinek köre a *-hAtAtlAn* alapigéihez hasonlóan a passzivizált (alany nélküli tranzitív) igeikre szűkült. Ugyanakkor a *V-hAtÓ* használati lehetőségei bővültek; a *V-hAtAtlAn*-hoz hasonlóan a *V-hAtÓ* is használhatóvá vált időjeles predikátumként vagy időjeles összetett predikátum részeként.

$$(35) \quad [V_{\text{pass}}-hAtAtlAn]+Tense \rightarrow [V_{\text{pass}}-hAtÓ]+Tense$$

A *V-hAtAtlAn* és a *V-hAtÓ* melléknevek közötti paradigmatiszti kiegyenlítődés az újmagyar korban is folytatódott. H. Varga (2006) fentebb már említett adatai szerint *A magyar nyelv szövegmutató szótárában* található 436 *V-hAtAtlAn* szerkezetű melléknévből 335 a passzív igezőből létrehozott, produktívan is előállítható *V_{pass}-hAtAtlAn* szóalak. Ezek mindegyikének létezik *V_{pass}-hAtÓ* antonimája (ha nem is mindet szótározta a szövegmutató szótár). *A magyar nyelv szövegmutató szótára* 82 *-hAtÓ* toldalékos alakot tartalmaz; közülük 75 (91%) épül passzív tranzitív alapigére (Velcsovnyé 1971–1972). Velcsovnyé egy kortárs szépirodalmi és egy kortárs nyelvészeti szövegtörzsben is megvizsgálta a *-hAtÓ* toldalékos szavakat. Ezekben még magasabb volt a passzivizált alapigék aránya: a szépirodalmi törzsben 96%, a nyelvészeti szövegtörzsben 98%. A nem passzivizált tranzitív igezőre épülő *-hAtÓ* toldalékos alakok többnyire lexikalizálódott melléknevek. Emellett a *-hAt* és az *-Ó* toldalékok marginálisan a mai magyarban is alkalmazhatók egymás után, külön-külön is; ekkor az azonos igezővet tartalmazó

-hAtAtlAn toldalékos melléknév analógiás hatása nem érvényesül. Az ilyen szerkezetek azonban ma már marginálisnak érződnek – lásd *A könnyen megromolható ételeket tartsuk a hűtőszekrényben. A kérelmet engedélyezhető ügyintéző szabadságon volt* példákat.

5. Összefoglalás

Írásomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogyan lehetséges, hogy a *-hAtÓ* toldalék olyan tulajdonságokkal is rendelkezik, melyek nem jellemzők egyik alkotóelemére sem. Így a *-hAt* és az *-Ó* szuffixumokkal ellentétben produktívan csak passzivizált, azaz alanytalan tranzitív VP-t tartalmazó igei kifejezéssel bővíthető. Másrészt a *-hAtÓ* toldalékos kifejezés lehet időjeles mondat névszói állítmánya, míg a *-hAt* nélküli *-Ó* toldalékos kifejezés csak nem-véges mondat állítmányaként szerepelhet. Amellett érveltem, hogy a *-hAtÓ* toldalékos szóalakok a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek antonimáiként kezdtek megjelenni a nyelvben, és a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek analógiás hatást gyakoroltak rájuk. A *-hAtAtlAn* mintájára a *-hAtÓ* is egyetlen összetett szuffixummá értékelődött át, és átvette a *-hAtAtlAn* bővítmény szelekciós korlátait és a *V-hAtAtlAn* disztribúciós lehetőségeit. Ugyanakkor – mint Matushansky (2015) elmélete jósolja – az összetett *-hAtÓ* szuffixum megőrizte az *-Ó* elem eredeti, melléknévi igenevet létrehozó funkcióját. Azaz a *-hAtÓ* toldalék is kiterjesztett – NegP és FocP rétegekkel is bővíthető – igeneves kifejezést melléknévesít, és a létrejövő kevert kifejezés szintaktikai viselkedésében mind az igei rétegek, mind az őket domináló melléknévi réteg szerepet játszanak. Az *-Ó* toldalékos igenevekhez hasonlóan a *-hAtÓ* toldalékot viselő is lexikalizálódhatnak; ekkor igei rétegeik a szintaxis számára láthatatlanná válnak. A nyelvtörténeti adatok arról tanúskodnak, hogy a *-hAtAtlAn* toldalékos melléknévek elterjedése évszázadokkal megelőzte *-hAtÓ* toldalékos antonimáik elterjedését, tehát az adatok időbelisége alátámasztja az antonimapárok tagjai között feltételezett egyirányú analógiás hatást.

A vizsgált jelenség elméleti tanulságokkal is szolgál. Egyrészt megmutatja, hogy az antonimapárok is lehetséges kontextusai az analógiás hatásnak. Másrészt arra is felhívja a figyelmet, hogy az analógia a történeti morfoszintaktikai változásokban is szerepet játszhatott. A forráskategóriának az analógiás hatást kiváltó mennyiségi prominenciája nem mindig a jelenben áll fenn; teljesülhetett egy korábbi nyelvállapotban is.

Irodalom

- Balassa József – Simonyi Zsigmond (1895), Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon I. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Bartos Huba (2000), Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 653–761.
- Beke Ödön (1926), A tagadó és a műveltető képző eredetéről. Magyar Nyelvőr 55: 134–136.
- Bešlin, Maša (2023), Revisiting passive participles: Category status and internal structure. Linguistic Inquiry 54/4: 729–758. https://doi.org/10.1162/ling_a_00463
- D. Bartha Katalin (1980), A *-talan*, *-telen* képző régi és mai nyelvünkben. In: Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.), A magyar nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai. Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207–214.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- Dömötör Andrea (2025), Hány VAN nincs? A zéró létigék jellemzői és számítógépes elemzési lehetőségei. PhD értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. <https://disszertacio.ppke.hu/id/eprint/628/>
- Embick, David – Marantz, Alec (2008), Architecture and blocking. Linguistic Inquiry 39/1: 1–53. <https://doi.org/10.1162/ling.2008.39.1.1>
- Jackendoff, Ray – Audring, Jenny (2016), Morphological schemas: Theoretical and psycholinguistic issues. The Mental Lexicon 11/3: 467–493. <https://doi.org/10.1075/ml.11.3.06jac>
- Kenesei István (1996), Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom 2. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 92–95.
- Kenesei István (1998), A toldalékmorfémák meghatározásáról. Magyar Nyelvőr 122: 67–80.
- Kenesei, István – Lipták, Anikó (2017), Passive potential affixation: syntax or lexicon? Acta Linguistica Academica 64/1: 45–77. <https://doi.org/10.1556/2062.2017.64.1.2>
- Keszler Borbála (1997), Képző-e a *-hat*, *-het*? Magyar Nyelvőr 121: 86–90.
- Kiefer, Ferenc (2015), The privative derivational suffix in Hungarian. In: Miestamo, Matti – Tamm, Anne – Wagner-Nagy, Beáta (eds), Negation in Uralic Languages. John Benjamins, Amsterdam. 601–614.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 137–164.
- Komlósy András (1992), Régensék és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 299–523.
- Lundquist, Björn (2013), The category of participles. In: Iordăchioaia, Gianina – Roy, Isabelle – Takamine, Kaori (eds), Categorization and category change. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge. 11–32.

-
- Matushansky, Ora (2025), Make micromorphology great again. Előadás [International Conference on the Structure of Hungarian 17, 2025. június 11–12] és kézirat. <https://www.trees-and-lambdas.info/matushansky/Downloads/ICSH17.pdf>
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- ÓMK = Ómagyar korpusz <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 763–949.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.
- Szegfű Mária (1992), A névszóképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor: morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 268–320.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <https://tmk.nytud.hu/>
- H. Varga Márta (2006), *A magyar fosztó- és tagadóképző*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Velcsöv Mártonné (1971–1972), *A -ható/-hető képző szerepe a mai magyar nyelvben*. *Néprajz és Nyelvtudomány* 15–16: 109–117.

Módszertani megjegyzések 3. Olvasatok és értelmezések¹

Hegedűs Attila²

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék

This study examines the methodological challenges associated with interpreting early Old Hungarian texts, emphasizing the importance of cautious analysis. It critiques recent interpretative attempts that lack sufficient justification and overlook critical paleographic and grammatical factors. The analysis focuses on problematic issues regarding two early Old Hungarian texts: the readings of terms in the Königsberg Fragment and controversial interpretations in the Old Hungarian Lament of Mary. These cases demonstrate the risks of relying on speculative readings without robust evidence or analogical support. By reevaluating these examples with established linguistic principles, the paper highlights the necessity of rigor and careful scrutiny in reconstructing historical texts.

Keywords: transcription, interpretation, errors, Early Old Hungarian texts

Kulcsszavak: olvasat, értelmezés, hibák, korai ómagyar szövegelemek

1. Bevezetés

Szövegek értelmezése esetén két módszertani elvre kell figyelni: egyrészt az olvasat biztonságára (leginkább valószínű voltára), másrészt az olvasatból fakadó következtetések indokoltságára. Írásomban olyan példákat mutatok be, amelyek arra mutatnak rá, hogy a korai ómagyar kori szövegek esetében az óvatosság fokozottan indokolt: az újabb értelmezési kísérletek erősen vitathatóak, mert nincsenek kellőképpen alátámasztva, ill. kulcsfontosságú paleográfiai és grammatikai tényezőket hagynak figyelmen kívül.

2. Olvasati kérdések a Königsbergi töredék szalagjai kapcsán

A Nyelvtudományi Közlemények 109. évfolyamában jelent meg egy terjedelmes írás Holler László tollából (Holler 2013). A tanulmány 5. pontja szövegrekonstrukciós kérdéseket tárgyal. Holler módosításaiból itt csupán egyet emelek ki a

¹ Jelen tanulmány közvetlen előzményei: Hegedűs (2018), Hegedűs (2024).

² A tanulmány szerzője 2025 februárjában elhunyt. Itt megjelentetett írása feltehetően az utolsó közleménye, melyet januárban küldött el a szerkesztőségnek, és februárban még átnézte a tördelt változatát. A Nyelvtudományi Közlemények szerkesztősége fájdalommal értesült Hegedűs Attila haláláról, és tisztelettel őrzi emlékét.

módszer fontosságának bemutatására. (Az olvasótól elnézést kérek a hosszú egyenes idézetért, de véletlenül sem akartam megcsonkítani az eredeti szöveget).

„5.2. „*angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhas[sa]*”

5.2.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula:	„angol[u]cnoc corat .mar ele mulhas..”
1895: Szilády Áron:	angyoluknak korát [ha]mar ele mulhasa:
1929: ÓMO:	„angol[u]cnoc corat ...mar ele mulhas[sa]”
1980: Benkő Loránd:	„ <i>angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhas[sa]</i> ”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „angyaloknak karát hamar elmúlhasa” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „az angyaloknak testületét tüstént hagyja el”; 2. változat: „az angyaloknak seregét tüstént hagyja el” (59). A fenti értelmezésben némileg meglepőnek találtam az „elmúlhasa” szóhoz a ’hagyja el’ jelentés társítását.

5.2.2. A Benkő könyvében közölt fénykép alapján érdekes megállapításokat tettem. Ugyanis, bár csupán két betűt olvasok eltérően az elmúlt 120 év egyöntetű átírásaitól, mégis, ez az egész szövegrész jelentését teljesen megváltoztatja.

Az A/19. sor végén álló, mindeddig *corat*-nak olvasott szó középső betűje nem lehet *r*, mivel a fényképről megállapítható, hogy a *co-* szókezdet és az *-at* szóvég között nincs hely egy normál szélességű betű számára, ott csak egy keskeny betű állhatott. Meggyőződésem szerint itt egy íves végződésű függőleges vonallal rajzolt *s* betű áll, amely a *cosat* szót adja ki.

Az A/20. sor elején az eddig *mulhas*-nak olvasott szókezdet első betűjét *n*-nek olvasom. Ugyanis az eddig *m*-nek tartott karakter második szára nem függőleges, amiképpen a szövegben az *m* betűknél tapasztalható, hanem ferde, lefelé haladva balról jobbra dől. Miután leért az írás alapvonalára, onnan a vonal folytatódik és felemelkedik közel az *n* betű magasságáig, de ez a felemelkedő vonal közben elvékonyodik. Ezt a felemelkedő vonalat értékelhették egy *m* betű jobboldali száráként ez eddigi transzkripciók készítői. A szó elejét tehát *nulhas*-nak olvasom. (Az *n* betű felemelekedő [sic!] és elvékonyodó vége megengedhetne egy *niulhas* átírást is.)” (Holler 2013: 307).

A fenti idézet alapján kérdéses tehát az olvasat: *corat* vagy *cosat*? Alapvető módszertani elv (Érszegi Géza tanította így): ha nem vagyok biztos egy graféma olvasatában, keressem meg ugyanezt ugyanannak a kéznek más, könnyen és egyértelműen megállapítható szóleírásaiban. Holler érvelésének lényege az, hogy az adott helyen ő *r* helyett [(= hosszú *s*)]-t olvas, mivel szerinte kevés a hely egy *r*-hez. A

hosszú *s* azonban három vonalköz terjedelmű betű, vagyis nemcsak a középső vonalközben, hanem a felsőben és az alsóban is megjelenik. Még ha a felsőben esetleg halványabb lenne is, az alsó régióban meg kellene lennie a vonal alsó szárának. És akkor itt érdemes megnézni azt a két fényképet, amit Benkő Loránd (1980) közöl az adott helyről. Ezekben valóban az látszik, hogy szűkebb helyen áll az *r*, de se fölfelé, se lefelé nem terjed. Az ugyanitt látható más [-ek azonban rendszeren kiterjednek a felső és az alsó mező felé is (*scent*, *sulgam*, *es*, *cuetségum*, *sceuz*, *istennec*). Következésképpen: Holler rosszul (vagy legalábbis megkérdőjelezhetően) olvassa el az adott szót.

mulhas[sa] vagy *nulhas*[sa]? Az *m* és az *n* megkülönböztetésére az elv a következő: három láb vagy két láb terjedelmű-e az adott betű (ez is Érszegitől van). Úgy látom, hogy a *mulhas* *m*-je három lábú, ugyanúgy, mint a három sorral lejjebb levő *tamag* *m*-je. Semmiképpen sem olvasható *n*-nek. Természetesen az eddigiekre mondhatnánk azt, hogy az egyik szem így látja, a másik meg úgy (már csak azért is, mert a vizsgálatba bevonható fényképek igen halványak). Éppen ezért szükségessé válik az olvasatokra épített következtetések megvizsgálása: előfordul-e korai szövegekben az „angyaloknak kara” kifejezés, illetve az „angyaloknak kosa”, vagyis: alá tudjuk-e támasztani analóg példákkal a feltételezett olvasatot?

Hollernél nem merül fel, hogy az így kapott szerkezet (*angyaloknak kosa*) előfordul-e korai szövegekben. Ha igen, akkor az igazolhatná az olvasatot, ha pedig nem, akkor az erősen megkérdőjelezi azt. Ezt az ellenőrző munkát azonban Holler nem végzi el. Megnéztem a történeti korpuszban a két szerkezetet (*angyaloknak karát/angyaloknak kosát*): míg az elsőre több példa is akad (BodK. 11v, FestK. 320, KazK. 3v, KazK. 12v), a másodikra egyet sem találtam. A *kos* egyébként 1395-ből adatolható először közzéadva mint ’juh himje’, a ’faltörő kos’ jelentés csak 1521-ből adatolható (ÚESz.).

Szintén nem problémamentes a *nulhas*[sa] sem. Tudniillik a teljes szerkezet vagy *angyaloknak karát elmúlhassa*, vagy *angyaloknak kosát elnyúlhassa* lehet. A *múlik* ige jelentéskörében (a rokon nyelvekben is) az ’elhalad, elmegy, elkerül’ jelentések az elsődlegesek (ÚESz. *múlik*). A szerkezet így: ’angyaloknak karát hagyja el’-ként értelmeződik, amely teljesen beleillik a bibliai szövegkörnyezetbe. A *nyúl(ik)* szintén alapnyelvi tő, rajta magyar képzővel. Rokon nyelvi jelentései: ’szétesik, elkopik, kinyúlik’. Korai jelentései: ’térben valameddig ér, húzódik, terjed’ (ÚESz.). Mi értelme lehet az ’angyaloknak (faltörő) kosát elhúzza, terjessze’ jelentésű kifejezésnek?

3. Olvasati kérdések az Ómagyar Mária-siralom kapcsán

Van Fejes László tanulmányának (2023) egy fontos mondata: „A módszer pedig minden bizonnyal nem azért fontos a nyelvészek számára, mert félnek, hogy anélkül nem tekintenék elég tudónak őket, hanem azért, mert ez teszi lehetővé, hogy a nyelvi adatokat a pusztá benyomásokon túl értékeljék” (361). Nyelvtörténeti

szövegek magyarázatában, értelmezésében nem elhanyagolható az ötlet, a benyomás, az invenció szerepe. Ez azonban nem mehet szembe a hangtörténeti és alak-történeti tényekkel. Továbbá: nem csonkíthatja meg a leírt szöveget bizonyos betűk önkényes elhagyásával.

Eme állítások illusztrálására nézzük az ÓMS. *buabeleul kyniuhhad* második szavát! Az értelmezési kísérletek két síkon járnak: 1. elfogadva a leírt alakot próbálják magyarázni a szót; 2. másolási hibát feltételezve próbálják magyarázni. Az első magyarázat (csak a legutóbbiakat kiemelve: Benkő 1980: 60; ÚESz.) a *nyújt* 'húz, szétesik, kinyújt' alapjelentéséből adódik, s így értelmezése: *bújából kinyújt-sad* 'kihúzzad'. Ennek nehézsége, hogy az igekötőnek feltételezett *ky* elem közvetlen kapcsolata a szóval meglepően korai, továbbá a szöveg egészébe jobban illene a *fájdalmában enyhítsed* értelmezés (Martinkó 1988: 145–147; A. Molnár 2005: 97–102). A második magyarázat íráshibával számol az utolsó szótagban (*e* helyett *a*), továbbá a *könnyít* ige egykori *i*-vel hangzó variánsaival (A. Molnár i. m.) támasztja alá az olvasati eltérést. Ez utóbbi magyarázatot az is alátámaszthatja, hogy emlékünknél több helyen is másolási hibát mutat. A két magyarázat eltér egymástól, de egy dologban megegyeznek: akár a *nyújt*, akár a *könnyít* az alapige, mindkettő felszólító módban van. Ezt pedig a szó írásában a *-hh-* jelöli. Mindkettő ugyanis visszanyúlik egy olyan alakra, amelyben a szótőhöz egy *-kt-* képző csatlakozik, ennek eredményeképpen kialakul egy *-Vχt-* csoport, melynek két irányú változása *-Vjt-*-t, illetve *-ít-*-et eredményez. Az ehhez járuló felszólító módjel (Benkő 1980: 205–206; Bárczi 1982: 176–177) hatására kiesik a *-t*, megmarad a *-χχ-*. (A folyamatra egyébként igen sok példát láthatunk a kései ómagyar korból, vö. D. Bartha 1992: 69–74.) Nem fogadható el tehát olyan magyarázat, amely nem ismeri fel és nem számol a felszólító mód jelével.

Holler László (2015) tanulmányában a *kyniuhhad* olvasati tagolását *kyn iuhhad*-ként képzei el, melyben a *kín* és a *juhhad* 'csillapodik, enyhül' szót véli felismerni, a szerkezet jelentése szerinte: 'kín enyhül'. E magyarázattal nem érdemes tovább foglalkoznunk, kiütközik belőle Holler magyar hangtörténeti iskolázatlansága: nem véletlen, hogy a szót minden korábbi értelmezésben felszólító módú alakként értelmezték, ugyanis a szó két *h* betűje közül a második a felszólító mód (kötőmód) jele. Holler számára fel sem tűnik ez az alaktani jelenség, mint ahogy az sem, hogy minden ide bevont példájában a példa csak egy *-h*-t tartalmaz.

Hasonló tévedésbe esik Pesti János (ld. Schmelcz-Pohánka Éva szerk. 2022) is. Amint írja: „Az ÚMTSz-ben találtam meg a *nyuvad*, *nyuvaszt*, *nyuhaszt* tájszavakat, amelyeknek 'fullaszt, fojt' a jelentése. Ezek alapján feltételezem, sőt állítom, hogy a *kyniuhhad* jelentése nem a 'kinyújtsad' vagy a 'szabadítsd ki', hanem ez: 'síró anyát tekintsed, [aki] bújában (bánatában) fullad (fulladozik)'”. Ennek a magyarázatnak ugyanaz a hibája, mint az előbbinek: a szó tagolásában nem ismeri fel a felszólító mód jelét. Pesti a R. *nyomvad* szóból (ÚESz.) indul ki, szerinte ebből alakulhatott ki a *nyuvad*, *nyuvaszt*, majd ezekből a **nyuhad*, **nyuhhad*. A *v ~ h* megfelelésekre Pesti számos példát hoz, ám a Függelékben közölt példák egyikében sincs kettőzött *h*. Nem véletlenül.

S ha már az ÓMS.-nél tartunk, érdemes nem kihagyni Hollernek egy másik tanulmányát (2017). A 2013-ashoz hasonlóan igen terjedelmes írást (50 lap!) az ÓMS. *ualallal* szavának értelmezésére hozta létre. Széles tudománytörténeti áttekintéséből (vö. hozzá még A. Molnár 2005) kiderül, hogy a szó szerkezete az általános elképzelés szerint egy ige *-l* nomenképzős alakja, melyre még egy határozórag is épül. Alapigeként három jött számításba: 1. *válik* (valakitől), 2. *val-* (a létige ősi töve), 3. *vall*. A *valál*-ban a legtöbb kutató a létigét feltételezi, ennek képzős alakja a *valál* – különböző jelentésekkel. Holler a *vall* mellett tör lándzsát, feltételezi ennek ’szenved’ jelentését. „Bőséges középkori példái” azonban nem a *vall* ige ’szenved’ jelentését mutatják, hiába szeretné a szerző ezt elhíttetni. Az általa bemutatott szerkezetekben is a *vall* mindenütt a (TESz.-ben megadott) ’magáénak vall, birtokol’ jelentésében áll, egyetlen példát sem tud hozni arra, hogy a *vall* önmagában jelentene ’szenved’-et (nincs ilyen, hogy „*Jézus vall a kereszten*” – pedig ilyen és hasonló példák igazolhatnák Holler jelentésbeli feltételezését). Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy az ÓMS.-ben *valál* egy *l*-lel van írva (a Holler által ajánlott *vall* két *l*-je helyett), érvelése: a *halál* mintájára írták egy *l*-lel a „*vallál*”-t.

Irodalom

- Bárczi Géza (1982), A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin (1992), Az igeképzés. In: Benkő Loránd (főszerk.) – E. Abaffy Erzsébet (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor: morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 55–119.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fejes László (2023), A profán mókus, avagy a módszer védelmében. Nyelvtudományi Közlemények 119: 355–377. <https://doi.org/10.15776/NyK.2023.119.14>
- Hegedűs Attila (2018), Módszertani megjegyzések. Magyar Nyelv 114: 330–333. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2018.3.330>
- Hegedűs Attila (2024), Módszertani megjegyzések 2. Magyar Nyelvjárások 62: 57–65. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2024/05>
- Holler László (2013), „*Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának*”. Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről. Nyelvtudományi Közlemények 109: 267–336.
- Holler László (2015), Legkorábbi szövegeimlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* kifejezésének új értelmezéséről. Erdélyi Múzeum 77: 117–134.
- Holler László (2017), Mi a jelentése az Ómagyar Mária-siralom *ualallal* szavának? Erdélyi Múzeum 79: 11–50.
- Martinkó András (1988), Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- A. Molnár Ferenc (2005), A legkorábbi magyar szövegeimlékek. Debreceni Egyetem, Debrecen.

- Pesti János (2022), Az Ómagyar Mária-siralom *kyniuhhad* szaváról. In: Schmelcz-Pohánka Éva (szerk.), „Rozmaringot ültettem cserépbe”. Pesti János válogatott írásai-ból. Alsómocsolád Község Önkormányzata, Alsómocsolád. 122–131.
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <https://uesz.nytud.hu/>

Fordulópontok a belső aspektus kutatásában¹

Kardos Éva

Debreceni Egyetem, Angol-Amerikai Intézet

In this paper I provide an overview of some important semantic and syntactic analyses of inner aspect (or event aspect) from the past seven or so decades. A central goal of this work is to show how several generalizations have been questioned in recent decades regarding this grammatical category due to novel empirical findings and the development of linguistic theory. I show how novel data from well-studied and lesser-studied languages require new analyses for a better understanding of old and new aspectual phenomena alike.

Keywords: inner aspect, culmination phenomena, non-culminating predicates, maximalization, quantity

Kulcsszavak: belső aspektus, kulminációs jelenségek, nemkulmináló predikátumok, maximalizáció, mennyiség

1. Bevezetés

Ebben a tanulmányban szeretném röviden áttekinteni a belső aspektus (vagy más néven lexikális aspektus, eseményaspektus vagy eseményszerkezet) kutatásának főbb eredményeit az 1950-es évek végétől napjainkig.² A belső aspektus a mondat eseménytartományára jellemző grammatikai kategória, melyet ma már a legtöbb elemzés megkülönböztet a külső aspektuális kategóriáktól. A belső vagy lexikális aspektusról szóló kutatásokban alapvetően olyan, az igei predikátumok által leírt események temporális tulajdonságainak nyelvi relevanciáját vizsgáljuk, mint a

¹ Ez a tanulmány, mely a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült, a habilitációs tudományos előadásom kibővített változata. Ezt az előadást 2024. szeptember 9-én tartottam a Debreceni Egyetemen. Köszönöm két névtelen bírálónak a tanulmányhoz fűzött hasznos megjegyzéseket és kérdéseket. Természetesen minden hibáért vagy hiányosságért kizárólag én vagyok a felelős.

² A lexikális aspektus elnevezés onnan származik, hogy az olyan aspektuális tulajdonságokat, mint a telikusság és az atelikusság, sokan kizárólag az igei predikátumokra vonatkozó lexikális szemantikai paraméterekként elemzik a szakirodalomban (lásd ehhez Filip 2012 áttekintő tanulmányát). Ezt illusztrálják többek között Verkuyl (1972, 1993), Krifka (1986, 1989, 1992, 1998), Filip (1993, 1999) és Beavers (2009, 2011, 2012) munkái.

végpontosság, a durativitás, vagy az állapotváltozás, illetve helyváltoztatás. Ezzel szemben a külső vagy nézőponti aspektus azt teszi lehetővé, hogy a mondatok többféle (pl. perfektív vagy imperfektív) nézőpontból tudják leírni az igei predikátum által kifejezett szituációt (lásd még ehhez Comrie 1976, Dahl 1985 és Smith 1991/1997 munkáit). A chomskyánus, minimalista elméletekben a belső aspektus jellemzően a vP-hez köthető, míg a külső aspektust valahol a vP feletti funkcionális tartományban szokták reprezentálni a mondat szerkezetében. A tanulmány fontos célja, hogy megmutassa, hogy az elmúlt kb. két és fél évtizedben a belső aspektussal kapcsolatos számos általánosítás alapvetően kérdőjeleződött meg az új kutatási eredmények tükrében. Amint azt részletesen tárgyalom a továbbiakban, a szakirodalomban egyértelműen látszik, hogy mind az eseményszerkezeti kutatások szempontjából jól leírt, mind pedig a kevésbé leírt nyelvek adatai új elemzések szükségességét jelzik számos már ismert vagy új nyelvtani jelenség megértéséhez. Céлом megmutatni például, hogy különbséget látunk a nyelvek között, vagy akár egy-egy nyelven belül is a belső tárgyak eseménykimérési képességét illetően, a rezultatív másodlagos predikátumok nem feltétlenül teszik telikussá az igei predikátumokat, illetve a tárgyeset és a telikusság között csupán indirekt kapcsolat áll fenn, tehát az előző nem eredményez szükségszerűen telikus szerkezetet. Az újabb kutatások áttekintéséből az is kitűnik, hogy az események végpontjának törölhetősége számos nyelvben könnyen lehetséges olyan predikátumok esetében, melyek megfelelői az angol és más hasonló nyelvekben szükségszerűen lexikalizálják azt (tehát az esemény végpontjának a törlése szemantikai anomáliát okoz).³

A dolgozatom szerkezete a következő: a 2. szakaszban elsősorban a 2000-es évek előtti főbb eredményeket tekintem át, kezdve Vendler Zénó osztályozásával az igei predikátumokat illetően (Vendler 1957/1967), majd tárgyalva a lexikális aspektus kompozicionális voltát és ezen belül a belső tárgyak aspektuális szerepét olyan nagy hatású művek alapján, mint Verkuyl (1972, 1993), Krifka (1986, 1989, 1992, 1998), Tenny (1987, 1994) és Filip (1993, 1999). Vizsgálom továbbá az olyan rezultatív kifejezések nyelvtanát, mint az angol *flat* 'lapos' melléknévi csoport a *hammer the metal flat* 'laposra kalapálja a fémét' példában, és az igei

³ A *lexikalizál* igit abban az értelemben használom ebben a tanulmányban, hogy egy kifejezés valamilyen jelentéssel rendelkezik annak szemantikájában. Az angol *kill Mary* 'megöli Marit' predikátum például lexikalizálja azt a jelentést, hogy Mary halott állapotba kerül az ölési esemény végén. Ezt az támasztja alá, hogy a *#John killed Mary, but Mary is still alive* 'John megölte Maryt, de Mary még mindig él' mondat ellentmondást tartalmaz: egyszerre állítja, hogy Mary halott lett és azt, hogy Mary életben van.

partikulák hozzájárulását az igei predikátumok (lexikális) aspektuális értelmezéséhez.⁴ A 3. szakasz célja, hogy megmutassa, hogy a 2000-es évekig elfogadott általánosítások egy része hogyan kérdőjeleződött meg az új empirikus adatoknak és a nyelvelmélet fejlődésének köszönhetően. Ebben a szakaszban először újabb szemantikai elemzéseket tárgyalok már jól ismert és új adatok kontextusában, majd rátérek arra, hogy az utóbbi években milyen kérdésekre keresték a választ a belső aspektus szintaxisával foglalkozó tudósok. A 4. szakasz egy rövid összegzés.⁵

2. Fontosabb általánosítások a 2000-es évekig

2.1. A vendleri osztályok

A 20. század egyik legnagyobb hatású, eseményszerkezeti relevanciájú klasszifikációja Vendler Zénó nevéhez fűződik, aki megállapítja, hogy az igei kifejezések négy aspektuális osztályba sorolhatók az általuk leírt események temporális tulajdonságai alapján (Vendler 1957/1967).⁶ Az állapotok és a cselekvések osztályába olyan igei predikátumok tartoznak, melyek időbeli kiterjedéssel rendelkező, végpont vagy télosz nélküli szituációkat írnak le.⁷ E két tulajdonság mellett a cselekvésekre a dinamikusság (azaz valamilyen változás) is jellemző, szemben az állapotokkal. Két másik osztály a teljesítmények és az eredmények osztálya, melyek tagjai abban hasonlítanak egymásra, hogy valamilyen változással járnak és végpontosak, vagy más néven telikusak. Fontos különbség a teljesítmények és az eredmények között azonban, hogy míg a teljesítmények időbeli kiterjedéssel jellemezhető eseményeket írnak le, az eredmények pontszerűek. Íme néhány magyar példa a négy vendleri osztályba tartozó igei predikátumokra:⁸

(1) a. állapotok: *szeret, utál, ismer, tud, ért*

⁴ Igei partikulák alatt többek között az olyan nyelvi elemeket értem, mint az angol *up* a *John warmed up the soup* 'John felmelegítette a levest' és a *Mary ate up the sandwiches* 'Mary megette a szendvicseket' mondatokban, illetve a magyar és a szláv nyelvek igei kötői is idetartoznak.

⁵ A tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy minden jelentős aspektuselméletről szót ejtsek. Ebben a munkában csupán arra vállalkozom, hogy néhány fontosabb régi és új elemzés tárgyalásán keresztül mutassam meg, hogy az utóbbi évtizedekben milyen fordulópontok jellemezték az eseményszerkezeti kutatásokat.

⁶ A vendleri osztályoktól némileg eltérő aspektuális osztályokat találunk Mourelatos (1978, 1981), Dowty (1979) és Bach (1981, 1986) munkáiban.

⁷ Vö. görög *télosz* 'cél'.

⁸ További példákért lásd Kiefer (2006), valamint Gyuris és Kiefer (2008) munkáit, akik részletesen tárgyalják a vendleri osztályokat a magyarban, és számos tesztet is, melyek segítségével meghatározhatjuk, hogy egy igei predikátum melyik osztályba tartozik.

- b. cselekvések: *fut, játszik, sűrol egy kádat, takarít, énekel*
- c. teljesítmények: *(meg)eszik egy almát, (fel)épít egy házat, felmelegít egy tányért, lefest egy kerítést, kitakarít egy szobát*
- d. eredmények: *eltör egy vázát, eléri a hegycsúcsot, meghal, felrobbant egy bombát, észrevesz egy hibát*

A szakirodalomban számos tesztet találunk, melyek azt mutatják, hogy az eseményleírásokra jellemző temporális jegyek, mint például a telikusság vagy atelikusság, a durativitás vagy a pontszerűség, illetve a változás vagy annak hiánya relevánsak a nyelvek nyelvtana szempontjából. Az alábbiakban néhány ilyen tesztet tárgyalok Dowty (1979: 55–58) alapján. Az első két teszt eltérő eredményeket mutat cselekvésekkel és állapotokkal a mondatban: a cselekvések kompatibilisek, míg az állapotok nem kompatibilisek a progresszív aspektussal és az olyan határozószavakkal, mint a *deliberately* 'szándékosan' és a *carefully* 'óvatosan' az angolban. Ezt illusztrálják a (2)-es és (3)-as példák.

- (2) a. **John is knowing the answer.*
 John AUX tud.PROG a válasz

- b. *John is running.*
 John AUX fut.PROG
 'John (éppen most) fut.'

(Dowty 1979: 55)

- (3) a. **John deliberately knew the answer.*
 John szándékosan tud.PST a válasz

- b. *John ran carefully.*
 John fut.PST óvatosan
 'John óvatosan futott.'

(Dowty 1979: 55)

A fenti teszt a magyarban is hasonló eredményeket mutat, ahogy (4)-ben és (5)-ben látjuk.

- (4) a. **János éppen tudja a választ.*

- b. *János éppen fut.*

- (5) a. **János szándékosan tudta a választ.*

- b. *János óvatosan futott.*

A fentiekkel szemben a teljesítmények és a cselekvések megkülönböztetésére gyakran használják a (6)-os példákkal bemutatott tesztet. A teljesítmények természetes mondatokat eredményeznek az *in*-típusú időhatározókkal, míg a cselekvések a *for*-típusú időhatározókkal kompatibilisek.

- (6) a. *John paint-ed a picture in an hour/?for an hour.*
 John fest-PST egy kép PREP egy óra/PREP egy óra
 'John egy óra alatt megfestett egy képet.'
- b. *John walk-ed for an hour/*in an hour.*
 John sétál-PST PREP egy óra/*PREP egy óra
 'John egy óráig sétált.'

Míg a (6a) példában a *paint a picture* 'megfest egy képet' predikátum környezetében az *in an hour* 'egy óra alatt' időhatározó jelenléte grammatikus mondatot eredményez, a *for an hour* 'egy óráig' időhatározóval kevésbé természetes mondatot kapunk. Ezzel szemben az olyan cselekvések, mint a *walk* 'sétál' a (6b)-ben, a *for an hour* 'egy óráig' időhatározóval alkotnak grammatikus mondatot, míg az *in an hour* 'egy óra alatt' időhatározó jelenlétében jellemzően természetellenesen hangzanak.⁹

A magyarra is alkalmazható ez a teszt:

- (7) a. *Bálint fél óra alatt/*fél óráig kimosott egy inget.*
 b. *Bálint fél óráig/*fél óra alatt mosott egy inget.*

A *fél óra alatt* határpontos időmódosító kompatibilis például a *kimosott egy inget* predikátummal, mely így tehát telikus, míg a *fél óráig* határpont nélküli időmódosító a *mosott egy inget* példával hangzik természetesen és így annak atelikus voltát jelzi. Amennyiben a (7a)-ban szereplő predikátumot a határpont nélküli módosítóval kombináljuk a mondatban, míg a (7b) példa predikátuma a határpontos időmódosító környezetében fordul elő, nem természetes mondatokat kapunk. Egyéb példákért lásd még többek között Kiefer (1992, 2006), valamint Gyuris és Kiefer (2008) munkáit, illetve Csirmaz (2012) tanulmányát, aki azt a kérdést járja körül, hogy pontosan milyen feltételeknek kell teljesülni ahhoz, hogy az igei predikátumoknak és az időmódosítóknak a (6a)-ban és a (6b)-ben is illusztrált együttállása adekvát legyen.

⁹ Dowty (1979: 61) megjegyzi, hogy a cselekvéseket kifejező predikátumok, mint például a *walk* 'sétál' vagy a *swim* 'úszik', abban az esetben fordulhatnak elő olyan időhatározókkal, mint az *in an hour* 'egy óra alatt', ha a kontextusból kiderül, hogy John rendszeresen úszik vagy sétál, és ezalatt megtesz egy specifikus távolságot (például egy sportversenyre készülve).

Egy alternatív lehetőség a telikus eseményleírások (mint a *paint a picture* 'megfest egy képet') és az atelikus eseményleírások (mint a *walk* 'sétál') megkülönböztetésére a részintervallum-kritérium vizsgálata (Bennett – Partee 1972; Dowty 1986). Ezek szerint az atelikus predikátumok esetében a részintervallum-kritérium teljesül, hiszen nemcsak az események teljes időintervallumára alkalmazhatók, hanem azok (valódi) részeire is. Ezzel szemben a telikus predikátumok csak az események egészére vonatkoznak, valódi részei nem írhatók le ezen predikátumokkal. Lásd még ehhez Kiefer (1992) diszkusszióját az olyan magyar predikátumok kontextusában, mint a *fut* és a *megírja a levelet*, ahol az előző predikátum megfelel a részintervallum-kritériumnak, míg az utóbbi nem.

A (8)-as példában bemutatott teszt pedig azt mutatja, hogy az *almost* 'majdnem' határozószóval a mondatban két jelentése van a teljesítményeknek, míg a cselekvéseknek csak egy.

- (8) a. *John almost paint-ed a picture.*
 John majdnem fest-PST egy kép.
 'John majdnem megfestett egy képet.'
- b. *John almost walk-ed.*
 John majdnem sétál-PST
 'John majdnem sétált.'

Ahogy azt Piñón (2006: 91) is tárgyalja, az olyan angol szerkezetek, mint amit a (8a)-ban látunk, kétértelműek: az egyik értelmezés szerint el sem kezdődött a festési esemény, míg a másik értelmezés szerint elkezdődött, de nem fejeződött be. Ezzel szemben az (8b) mondat csak egyféleképpen értelmezhető: a sétálási esemény nem kezdődött el.

A magyarban is alkalmazhatjuk ezt a tesztet, mely segítségével különbséget tehetünk például az olyan igekötő nélküli predikátumok között, mint a *fest egy képet*, és azok igekötős változata között, mint a *megfest egy képet*.

- (9) a. *Rebeka majdnem festett egy képet.*
 b. *Rebeka majdnem megfestett egy képet.*

(Piñón 2006: 92–93)

Piñón (2006) a (9a)-ban szereplő predikátumot gyenge teljesítménynek nevezi, míg a (9b) mondat predikátuma erős teljesítmény. Míg a (9a) mondat abban az esetben tekinthető igaznak, ha Rebeka el se kezdte a kép festését, a (9b) mondat két jelentést is kaphat: (i) Rebeka elkezdte a kép festését, de nem fejezte be és (ii) Rebeka el sem kezdte festeni a képet. A cselekvések, mint a *sétál*, a *majdnem* határozószó környezetében csak egy olvasatot kaphatnak, hasonlóan ahhoz, amit a (8b)-ben látunk az angolban.

(10) *Majdnem sétáltam délután.* (De elromlott az idő.)

A (10)-es példa akkor igaz, ha nem kezdődött el a sétálási esemény. Ennek megfelelően a zárójeles állítás adekvátnak tekinthető a példa után.¹⁰

A 20. század második felében sokféleképpen próbálták előrejelezni elsősorban az igazsémantikával foglalkozó tudósok a fenti tesztek által jelzett különbségeket az igei predikátumok között. Számos elemzés eseménydekompozíciót feltételez, és így azt, hogy az igejelentés nyelvtanilag megszorított belső szerkezettel rendelkezik (Dowty 1979; Pustejovsky 1995; Higginbotham 2000; Ramchand 2008). Egy ilyen típusú elemzést találunk például Rappaport Hovav és Levin (1998) tanulmányában, melyben a szerzők az alábbi reprezentációkkal kívánják megmagyarázni az igejelentést:

- (11) a. mód → [x CSELEKSZIK _{<MÓD>}]
(pl. *jog* 'kocog', *run* 'fut')
- b. eszköz → [x CSELEKSZIK _{<ESZKÖZ>}]
(pl. *chisel* 'vés', *saw* 'fűrész')
- c. tartály → [x OKOZ [y LESZ _{<TARTÁLYBAN>}]]
(pl. *bag* '(be)zsákol', *cage* 'ketrecbe tesz')¹¹
- d. belső tényező által okozott állapot → [x _{<ÁLLAPOT>}]
(pl. *bloom* '(ki)nyílik', *decay* '(el)hervad/(el)pusztul')
- e. külső tényező által okozott eredményállapot →
[[x CSELEKSZIK] OKOZ [y LESZ _{<EREDMÉNYÁLLAPOT>}]]
(pl. *break* '(el)tör', *open* '(ki)nyit')

(Rappaport Hovav – Levin 1998: 109)

Ahogy azt részletesebben tárgyalom Kardos (2023)-ban, egy fontos előnye az ilyen típusú igejelentés-ábrázolásnak a fentebb említett és más hasonló kétértelműségek előrejelzése az olyan predikátumok esetében, mint az angol *paint a picture* 'megfest egy képet' vagy az *open the door* 'kinyitja az ajtót' az olyan határozószavak környezetében, mint az *almost* 'majdnem' és az *again* 'újra'. Amennyiben feltételezzük, hogy például a *paint a picture* 'megfest egy képet' igei kifejezés olyan komplex belső szerkezettel rendelkezik, mint amit a (11e)-ben látunk, előre tudjuk jelezni, hogy az olyan mondatok, mint a (8a), kétértelműek lesznek:

¹⁰ Köszönöm az egyik bírálómnak ezt a példát.

¹¹ Az egyik bírálóm megjegyzi, hogy a (11c) reprezentáció jellemzi a magyar *dobozol* és *borítékol* predikátumokat is.

amennyiben a teljes festési esemény van az *almost* 'majdnem' határozószó hatókörében, azt az értelmezést kapjuk, hogy a festés nem kezdődött el. Egy másik lehetőség az, hogy az *almost* 'majdnem' határozószó hatókörében csak az okozott eredményállapot van (az az állapot, amelyben van egy új festmény), és így azt az olvasatot kapjuk, hogy a festés elkezdődött, de nem fejeződött be. Ezzel szemben a *walk* 'sétál' vagy a *run* 'fut' predikátumok egyszerű belső szerkezetének köszönhetően, melyet a (11a) reprezentáció mutat, az olyan mondatok, mint a (8b), egyfajta szituációt írnak le. Az *almost* 'majdnem' határozószó hatókörében az egész sétálási cselekvést találjuk, tehát a mondat csak azt jelenti, hogy a sétálás nem kezdődött el.

Ahogy azt Piñón (2006) példáival kapcsolatban láttuk, a magyar *fest egy képet* és *megfest egy képet* predikátumokat eltérően értelmezzük a *majdnem* határozószó környezetében. Az előző példa egyértelműsége egyszerű belső szerkezetre utal, míg az utóbbi kétértelműsége komplex belső szerkezet feltételezésével jelezhető előre. A Rappaport Hovav és Levin (1998) által javasolt (11e) reprezentáció tehát, mely komplex eseményszerkezetet mutat, csak az ígékötős szerkezet esetében tűnik megfelelőnek. A *fest egy képet* predikátum esetében nem találunk olyan logikai reprezentációt (11)-ben, ami a példa fentebb tárgyalt egyértelműségét jelzi előre és azt a lehetőséget is, hogy létrejön egy festmény a festési esemény végén. Lásd még ehhez a 2.2.-es és 3.1.-es szakaszokat, ahol a *fest egy képet* telikus és atelikus interpretációit tárgyalom. A telikus olvasaton létrejön egy kép a festési esemény végén, míg az atelikus olvasaton csupán egy képfestési cselekvést fejez ki a predikátum.

Végezetül, ahogy azt már említettem, fontos különbség az angol *paint a picture* 'megfest egy képet' és a *walk* 'sétál' predikátumok között, hogy az előző telikus a belső tárgynak köszönhetően, míg a *walk* 'sétál' típusú kifejezések az olyan intranszitiv szerkezetekhez hasonlóan, mint a *John painted* 'John festett', nem rendelkeznek végponttal. A belső tárgyak eseményszerkezeti relevanciája központi témája a lexikális aspektussal foglalkozó kutatásoknak a 20. század második felében. A következő szakaszban ezen kutatások fontosabb megállapításait és néhány olyan problémát tárgyalok, melyek számos elemzést generáltak a szemantikai és a szintaktikai irodalomban egyaránt.

2.2. A belső tárgyak

A telikus igei predikátumokkal foglalkozó szakirodalomban, így például Verkuyl (1972, 1993), Krifka (1986, 1989, 1992, 1998) és Tenny (1987, 1994) műveiben, alapvető szerepet játszik az a jelenség, miszerint a belső tárgyak egy csoportjának, mint pl. az angol *an apple* 'egy alma' DP-nek az *eat an apple* '(meg)eszik egy almát' predikátumban, melyet Dowty (1991) inkrementális témának nevez, kimérő szerepe van az eseményleírásokban. Ez informálisan megfogalmazva azt

jelenti, hogy ha tudjuk, „mennyi” tárgyunk van, azt is tudjuk, hogy „mennyi” eseményünk van. Az előző példával szemben a többes számú *apples* ’almák’ az olyan példákban, mint az *eat apples* ’almát eszik’, nem specifikálja az almák mennyiségét, tehát az *apples* ’almák’ nem tölt be kimérő szerepet az eseményleírásokban. Az egyik első nagy hatású elmélet, mely igyekszik magyarázatot találni erre a jelenségre, Verkuyl (1972, 1993) elmélete, melyben a predikátumok telikussága akkor valósul meg, ha az ige és annak argumentumai is pozitív [SQA] (specified quantity ’specifikus mennyiség’) és [ADD TO] (movement ’mozgás’) szemantikai értékekkel jellemezhetők. Ennek megfelelően a (12a) mondat végpontos vagy telikus olvasatot kap két pozitív [SQA] értékű argumentummal és egy változást kifejező igével, míg a (13a) atelikus, tehát végpont nélkül értelmezhető.¹²

- (12) a. *Judith ate three sandwich-es.*
 Judith eszik.PST három szendvics-PL
 ’Judith evett három szendvicset.’

b. [+SQA][+ADD TO][+SQA] = [+T]

- (13) a. *Judith ate sandwich-es.*
 Judith eszik.PST szendvics-PL
 ’Judith szendvicset evett.’

b. [+SQA][+ADD TO][-SQA] = [-T]

(Verkuyl 1993: 20)

Ebben az elméletben fontos állítás tehát, hogy a telikusság kompozicionálisan jön létre: az ige szemantikáján kívül figyelembe kell vennünk az argumentumok szemantikáját is ahhoz, hogy telikus értelmezést kapjunk.

A magyar predikátumok egy kisebb része esetében is megfigyelhetjük, hogy a specifikus mennyiséget kifejező tárgyakkal a mondatban telikus értelmezést kapnak, míg pusztán főnévi tárgyak esetében atelikus olvasat válik elérhetővé (Wacha 1978; Kiefer 1992, 2006; Maleczki 1995, 2008; É. Kiss 2005, 2006; Piñón 2006; Csirmaz 2008). Ezt illusztrálják az alábbi példák.

- (14) a. *Judit (egy óra alatt) evett három szendvicset.*

b. *Judit (egy óráig/egy órán át) szendvicset/szendvicseket evett.*

- (15) a. *Klári (egy hónap alatt) festett egy képet.*

b. *Klári (egy hónapig/egy hónapon át) képeket festett.*

¹² Verkuyl (1993)-ban a T rövidítés a terminativitás jegyet jelöli, ami a telikusság/végpontosság tulajdonságnak felel meg.

A (12)-ben és (13)-ban tárgyalt angol példákhoz hasonlóan tehát az olyan létrehozást és elfogyasztást kifejező igék esetében, mint a *fest* és az *eszik*, az igei predikátum belső aspektuális értelmezését meghatározza a belső tárgy szemantikája.

Fontos ugyanakkor, hogy a magyar predikátumok egy jelentős része esetében nem ezt figyelhetjük meg. A dinamikus eseményeket kifejező predikátumok, mint például az állapotváltozást leíró *fest egy kerítést*, jellemzően nem kaphatnak telikus értelmezést a magyarban annak ellenére, hogy a belső tárgy szemantikája ezt lehetővé tehetné (úgy, ahogy például az angol *paint a fence* 'lefest egy kerítést' esetében megfigyelhető, ami könnyedén kap telikus olvasatot).

(16) a. *Péter egy óráig/*egy óra alatt festett egy kerítést.*

b. *Péter egy óra alatt/*egy óráig lefestett egy kerítést.*

c. *Péter egy óra alatt/*egy óráig pirosra festett egy kerítést.*

Amint azt (16)-ban látjuk, a *fest egy kerítést* kifejezést csak akkor tudjuk végponatosan értelmezni, ha együtt áll például a *le* igekötővel (16b) vagy egy rezultatív másodlagos predikátummal, mint amilyen a *pirosra* kifejezés a (16c)-ben. Ezek hiányában csak atelikus olvasat érhető el, ahogy azt az időhatározói teszt is mutatja. Hasonló általánosításra jutunk az olyan predikátumok esetében is, mint a *súrol egy kádat* és a *töröl egy asztalt*, melyek szó szerinti angol megfelelői, a *scrub a tub* és a *wipe a table*, értelmezhetők telikusan.

(17) a. *Judit egy óráig/*egy óra alatt súrolt egy kádat.*

b. *Judit egy óra alatt/*egy óráig kisúrolt egy kádat.*

c. *Judit egy óra alatt/*egy óráig tisztára súrolt egy kádat.*

(18) a. *Ili egy óráig/*egy óra alatt törölt egy asztalt.*

b. *Ili egy óra alatt/*egy óráig letörölt egy asztalt.*

c. *Ili egy óra alatt/*egy óráig szárazra törölt egy asztalt.*

A magyar és az angol tehát alapvetően különbözni látszanak a belső tárgyak eseményszerkezeti relevanciáját illetően. (Lásd még ehhez a 3.4. szakaszt, ahol tárgyalom a tárgyak és az (a)telikusság kapcsolatát a szintaxisban.)

Egy másik jelentős elméletben, mely Carol Tenny nevéhez fűződik, a belső tárgyak szintén központi szerepet játszanak, hiszen Tenny (1987, 1994) Aspektuális Interfész Hipotézise szerint csak a belső tárgyi argumentumok rendelkeznek kimérő szereppel (egy [KIMÉRÉS] tematikus szerepnek köszönhetően, melyet az igtől kapnak), és kizárólag a kimérés az, ami a szintaxis számára releváns a lexikális szemantika és a szintaxis interfészén. Eme hipotézis egyik előnye, hogy

általára megragadhatjuk azt a már említett jelenséget, miszerint az olyan tranzitív szerkezetek esetében, mint például az angol *John destroyed the house* 'John lerombolta a házat', a tárgyi argumentum az, ami a predikátum lexikális aspektuális értelmezését meghatározza (Levin – Rappaport Hovav 2005: 101).

A 90-es évek elejétől kezdve számos kutató fogalmaz meg kritikát Tenny (1987, 1994) elméletével kapcsolatban. Dowty (1991) például az alábbi példákkal illusztrálja, hogy az alanyi pozíciót elfoglaló argumentumok is rendelkezhetnek kimérő szereppel, melyet az Aspektuális Interfész Hipotézis nem jelez előre.

- (19) a. *John enter-ed the icy water (very slowly).*
 John bemegy-PST a jeges víz (nagyon lassan)
 'John (nagyon lassan) bement a jeges vízbe.'

- b. *The crowd exit-ed the auditorium (in 21 minute-s).*
 a tömeg kimegy/elhagy-PST az előadóterem (PREP 21 perc-PL)
 'A tömeg (21 perc alatt) elhagyta az előadótermet.'

(Dowty 1991: 570)

Amint azt a (19)-es példák mutatják, a mozgási cselekvések előrehaladását nem a belső tárgyak szemantikája határozza meg a (19a) és (19b) mondatokban. A kimérés jelensége az alanyi pozíciójú *John* és a *the crowd* 'a tömeg' DP-khez köthető.

A kimérés jelenségnek egy harmadik és ebben a szakaszban utolsóként tárgyalt formális elemzése Manfred Krifka nevéhez fűződik, aki egy mereológiai modellben ragadja meg a belső tárgyakra vonatkozó általánosítást azok kimérő tulajdonságáról (Krifka 1986, 1989, 1992, 1998). Krifka javaslata a következő: a kvantált témák (pl. *the apples* 'az almák' a *John ate the apples* 'John megette az almákat' mondatban) kvantálttá és így telikussá teszik az igei predikátumokat, míg a kumulativitással jellemezhető témák (pl. *apples* 'almák' a *John ate apples* 'John almát evett' mondatban) kumulatívává teszik az igei predikátumokat és így azok atelikusan értelmezhetők.¹³ A téma argumentumok igei predikátumokra gyakorolt szemantikai hatását különböző típusú relációkkal ragadja meg, amely minden esetben egy homomorfizmus az események és a téma argumentumok algebrai szerkezete között.

¹³ A kvantált és kumulatív predikátumok definícióját lásd például Krifka (1998: 200) tanulmányában.

A következő példa azonban problémát jelent a Krifka-féle elméletnek:

- (20) *Kate ate more than three apple-s in*
 Kate eszik.PST több mint három alma-PL PREP
*10 minute-s/*for 10 minute-s.*
 10 perc-PL/PREP 10 perc-PL
 'Kate 10 perc alatt/*10 percig több, mint három almát evett.'

A fenti mondat olyan tárgyat tartalmaz, ami kumulativitással jellemezhető és mégis telikus az igei predikátum, ahogy azt az *in*-időhatározó elfogadhatósága és a *for*-időhatározó elfogadhatatlansága mutatja (Zucchi – White 2001).¹⁴

Krifka elemzése azt a jelenséget sem magyarázza, hogy bizonyos predikátumok telikusan és atelikusan is értelmezhetők a kontextus függvényében (Hay et al. 1999; Smollett 2005). Ezt illusztrálják a (21)-es példák.

- (21) a. *Kate ate the soup in/?for 10 minute-s.*
 Kate eszik.PST a leves PREP/?PREP 10 perc-PL
 'Kate 10 perc alatt megette a levest. / 'Kate 10 percig ette a levest.'
- b. *Kate cool-ed the soup for/in 10 minute-s.*
 Kate hűt-PST a leves PREP/PREP 10 perc-PL
 'Kate 10 percig hűtötte a levest. / Kate 10 perc alatt lehűtötte a levest.'

A (21a) és (21b) példák a kvantált belső tárgyak ellenére atelikusan is értelmezhetők. Az olyan elemzésekben, melyeket például Kennedy és Levin (2008)-ban és Rappaport Hovav (2008)-ban találunk, a fokozati eredménypredikátumok esetében (mint a tranzitív *cool* '(le)hűt' a (21b)-ben) sem a telikus, sem az atelikus használatot nem tekintik alapvető használatnak (Rappaport Hovav és Levin 2012: 27).¹⁵ (Lásd még ehhez a 3.1. szakaszt, melynek egyik témája az itt illusztrált aspektuális variabilitás és annak elemzései.)

¹⁴ Borer (2005) többek között ezért vezeti be a mennyiség fogalmát, és tekinti alapvetően a homogenitás hiányát (és nem a kvantáltságot) telikusságnak. Borer elméletéhez lásd még a 2.3., 2.4. és a 3.4. szakaszokat.

¹⁵ Ezzel szemben Beavers (2011: 357) azt állítja a *cool* '(le)hűl' predikátumról az olyan példákban, mint a *the soup cooled* 'a leves (le)hűlt', hogy alapvetően atelikusak. Ezt azzal indokolja Hay és mtsai. (1999: 136–138) munkája alapján, hogy az ilyen fokozati eredménypredikátumok telikus értelmezéséhez pontosan tudnunk kell, hogy milyen eredményállapotba kerül a téma argumentum denotációja. Tehát a *the soup cooled* 'a leves (le)hűlt' példa csak akkor kap telikus olvasatot, ha tudjuk, hogy a leves mindig elér egy bizonyos hőmérsékletet a tálalás előtt.

Az előző problémához hasonlóan elsősorban a 2000-es években kap nagyobb figyelmet az aspektusirodalomban az a jelenség, miszerint nemcsak egy argumentum befolyásolja az igei predikátumok aspektuális értékét, hanem kettő. Ezt mutatják az alábbi példák:

(22) a. *The earthquake shook a book off the shelf*
 a földrengés ráz.PST egy könyv PREP a polc
(in a few seconds/?for a few seconds).
 'A földrengés lerázta a könyvet a polcról.' (telikus)

b. *The earthquake shook book-s off the shelf*
 a földrengés ráz.PST könyv-PL PREP a polc
(?in a few seconds/for a few seconds).
 'A földrengés könyveket rázott a polcról.' (atelikus)

(Filip 1999: 100)

c. *The earthquake shook book-s (for/?in a few seconds).*
 a földrengés ráz.PST könyv-PL
 'A földrengés könyveket rázott.' (atelikus)

d. *The earthquake shook a book (for/?in a few seconds).*
 a földrengés ráz.PST egy könyv
 'A földrengés rázott egy könyvet.' (atelikus)

(Beavers 2012: 25)

Ahogy azt az *in/for*-teszt mutatja, telikus értelmezést csak abban az esetben kapunk a (22)-es példában, ha a téma kvantált, és a rázási esemény végpontja specifikálva van az *off the shelf* 'a polcról' PP argumentum által (22a). Ezt a jelenséget Beavers (2009, 2011, 2012) járja körül alaposabban. Egy új típusú homomorfizmust feltételez a dinamikus események szerkezete, a témák szerkezete és a predikátumok skálájának szerkezete között, hogy előre tudja jelezni a fenti és más hasonló példák aspektuális értelmezését.¹⁶

Kardos (2012, 2016) többek között erre az elméletre építve állítja, hogy az olyan magyar telikus predikátumok, mint például a *felmelegít egy csészét*, megfelelnek a (22) által illusztrált kritériumoknak: ahhoz, hogy grammatikus és telikus szerkezetet kapjunk, a téma argumentum denotációjának mennyiségét ismernünk kell, illetve azt, hogy pontosan milyen állapotba kerül az igei predikátum skáláján.

¹⁶ Beavers (2009, 2011, 2012) elméletéhez lásd még a 3.1. szakaszt.

(23) a. **A kukták felmelegítettek csészéket.*

a'. *A kukták felmelegítettek három csészét.*

(Kardos 2016: 19)

(24) *A kukták felmelegítettek három csészét, #de azok nem lettek elég melegek.*

Ahogy a fenti példákban látjuk, a *felmelegít* fokozati eredménypredikátum nem hangzik természetesen a *csészéket* pusztá főnévi témával (23a), és a téma denotuma el kell, hogy érje a meleg állapotot a predikátum hőmérséklet skáláján. A meleg eredményállapot törlése szemantikai anomáliához vezet (24).¹⁷

Szintén nagy figyelmet kapott a szakirodalomban már a 2000-es évek előtt az a jelenség, miszerint a szláv nyelvekben nem a belső tárgyak határozzák meg az igei predikátumok interpretációs tulajdonságait, hanem pont fordítva: az igeik szemantikája határozza meg a belső tárgyak szemantikáját. Erre bizonyíték, hogy az olyan perfektív igeik környezetében, mint amit a (25)-ös cseh mondatban látunk, specifikus mennyiséggel értelmezendők a pusztá főnévi belső tárgyak (Filip 1993, 1999).¹⁸

(25) *Ivan vy-pil čaj.*
 Ivan COMPL-iszik.PST tea.SG.ACC
 'Ivan megitta az összes teát.'

cseh (Filip 1999: 227)

Ahogy azt a dolgozat további szakaszaiban is látni fogjuk, a szláv nyelvek adatai központi szerepet játszanak az aspektuselméletekben, elsősorban a szláv igeekötők aspektuális szerepének köszönhetően. Mielőtt azonban rátérnénk a szláv és egyéb nyelvek igeekötőivel kapcsolatban megfogalmazott néhány érdekes problémára, a következő szakaszban a rezultatív kifejezések eseményszerkezeti szerepét tárgyalom.

2.3. A rezultatív kifejezések

Az eseményszerkezeti kutatások egyik legizgalmasabb és sok kutatást generáló jelensége az angol *hammer the metal flat* 'laposra kalapálja a fémet' és *run his*

¹⁷ A 3.1. szakaszban látni fogjuk, hogy a Beavers-féle általánosítás nem jellemez minden angol és magyar telikus predikátumot.

¹⁸ Ahogy azt fentebb láttuk, a magyarra is jellemző egy ehhez valamelyest hasonló megszorítás. Az olyan igeekötők környezetében, mint a *meg* és a *fel* a (23)-ban, a pusztá főnévi, nem specifikus mennyiséggel leírható belső tárgyak jellemzően helytelenek. Lásd még ehhez a 2.4. szakaszt.

shoes threadbare 'addig fut, amíg kopott nem lesz a cipője' példákkal illusztrálható. A magyarban is teljesen természetesen a *fényesre törölte a poharakat, szélesre nyitotta az ajtót és sebesre járta a lábát* szerkezetek. Ezen példák érdekessége, hogy két predikátumot tartalmaznak: egy elsődleges predikátumot, amely valamilyen cselekvés kifejezéséért felelős, illetve egy másodlagos predikátumot, amely a cselekvés következtében létrejött új eredményállapotot fejezi ki. A rezultatív szerkezetek sok kérdést vetnek fel az igei argumentumszerkezettel és eseményszerkezettel kapcsolatban. Néhány példa ezek közül:

(i) Miért van az, hogy az olyan nyelvekben, mint az angol és a magyar, léteznek ezek a szerkezetek, míg például az újlatin nyelvekben nem grammatikus a *hammer the metal flat* 'laposra kalapálja a fém' példa által illusztrált struktúra (lásd ehhez Talmy 1985, 1991, 2000 munkáit)?

(ii) Hogyan ragadjuk meg azt, hogy a *the metal* 'a fém' az ige argumentuma a *hammer the metal flat* 'laposra kalapálja a fém' példában, míg a *run his shoes threadbare* 'addig fut, amíg kopott nem lesz a cipője' szerkezetben a *his shoes* 'a cipői' nem argumentuma a *run* 'fut' igeinek?

(iii) Miből következik az, hogy ezek a szerkezetek telikusak, ahogy azt az alábbi teszt is mutatja? További magyar példákért, lásd a 2.2. szakaszt.

(26) *John hammer-ed the metal flat in/*for an hour.*
 John kalapál-PST a fém lapos PREP/*PREP egy óra
 'John egy óra alatt/*egy óráig laposra kalapálta a fém.''

(27) *János egy óra alatt/*egy óráig laposra kalapálta a fém.*

A fenti adatok egyik legnagyobb hatású elemzése szerint ezek a példák komplex belső szerkezetűek, és a telikusságuk abból következik, hogy az eseményszerkezetük tartalmaz egy okozott eredményállapotot a szemantikájukban vagy a szintaxisukban reprezentálva (Dowty 1979; Pustejovsky 1995; Higginbotham 2000; Ramchand 2008). Ennek megfelelően használja Wechsler (2005: 259) a 'result state model' (azaz eredményállapot modell) elnevezést az olyan elemzésekre utalva, ahol a végpontosságot közvetlenül egy eredményállapot létrejöttéhez kötik az igei predikátumok logikai reprezentációjában.

A 2000-es években többen érveltek eme elemzés ellen. Ahogy az alábbi adatok mutatják, a fenti állítással szemben a rezultatív szerkezetek nem szükségszerűen telikusak:

(28) *For hour-s, Bill heat-ed the mixture hotter and hotter.*
 PREP óra-PL Bill melegít-PST a keverék forróbb és forróbb
 'Bill óráig melegítette a keveréket és az egyre forróbb lett.'

(Goldberg – Jackendoff 2004: 543)

- (29) *You can paint these wall-s white for hour-s, and*
 te AUX fest ezek fal-PL fehér PREP óra-PL, és
they won't become white.
 ők AUX.NEG válik fehér
 'Órákig festheted ezeket a falakat fehérre, de azok nem lesznek fehérek.'

(Borer 2005: 225)

Borer (2005: 8. fejezet) azt állítja, hogy az angol rezultatívok nem „hoznak létre” eseményszerkezetet, hanem csak módosítják azt. Tehát álláspontja szerint az eseménydekompozíciós elemzések, melyek egy okozó cselekvést és egy okozott eredményállapotot feltételeznek ezen szerkezetek szemantikájában vagy szintaxisában, nem fenntarthatók. Ezt támasztják alá az alábbi példák is, amelyekben atelikus rezultatív szerkezeteket találunk kumulatív szemantikájú belső argumentumokkal a mondatban.

- (30) a. *John hammer-ed metal/can-s flat (for an hour/*in an hour).*
 John kalapál-PST fém/doboz-PL lapos (atelikus)
 'John addig kalapált fémet/dobozokat, amíg az/azok laposak nem lettek.'
 b. *Kim sang babies asleep (for an hour/*in an hour).*
 Kim énekel-PST baba.PL alvó (atelikus)
 'Kim addig énekelt, amíg a kisbabák el nem aludtak.'

(Borer 2005: 225)

Ahogy azt a 2.1 szakaszban láttuk, az eseménydekompozíciós elemzések komplex belső szerkezetet tulajdonítanak az olyan tranzitív predikátumoknak is, mint az angol *break* 'eltör' és *open* 'kinyit' az olyan példákban, mint a *John broke the vase* 'John eltörte a vázát' és a *John opened the door* 'John kinyitotta az ajtót'. Eme elemzések egyik fontos előrejelzése, hogy azok a mondatok, amelyek ilyen predikátumokat tartalmaznak, akkor tekinthetők igaznak, ha létrejön egy új eredményállapot a törési és nyitási események végén. Az angolban ezek az előrejelzések helyesnek bizonyulnak, amint az alábbi teszt is mutatja:

- (31) *#Shane just broke the vase, but nothing is different about it.*
 Shane éppen tör.PST a váza de semmi van különböző PREP ő
 #'Shane éppen eltört egy vázát, de a váza nem változott semmit.'

(Beavers – Koontz-Garboden 2020: 167)

A (31)-es példa azt mutatja, hogy a *break the vase* 'eltöri a vázát' predikátum szükségszerűen együttjár egy új eredményállapot létrejöttével. Ennek a tagadása szemantikai anomáliát eredményez a mondatban.

Ezzel szemben, ahogy azt a 3. szakaszban látni fogjuk, amint egyéb nyelvek hasonló predikátumait is megvizsgáljuk, az eseménydekompozíciós elemzések nem jelzik előre az összes lehetséges jelentést. Előbb azonban, a 2. szakasz zárásaként, az igei partikulák nyelvtani viselkedése által felvetett néhány kérdést tárgyalok olyan nyelvekben, mint az angol, a szláv nyelvek és a magyar.

2.4. Az igei partikulák

A rezultatív szerkezetekhez hasonlóan fontos és az aspektuskutatás egy másik központi adattípusát a valamilyen partikulával együtt álló igék adják. A (32)-ben található példák ilyen igei kifejezéseket illusztrálnak az angoltól (32a) és a magyarból (32b).

(32) a. *look the information up* 'kikeresi az információt', *eat the sandwiches up/eat up the sandwiches* 'megeszi a szendvicseket', *write up the report* 'megírja a jelentést'

b. *felmászik a fára, lefest egy kerítést, megeszik egy almát*

További példákat találunk a szláv nyelvekben, melyekben az igék többnyire párokban fordulnak elő, és az ige párok egyik tagja tartalmaz egy ige kötőt. Ilyen például a (25)-ös cseh mondatban szereplő ige. Első ránézésre úgy tűnhet, hogy az olyan morféma, mint az angol *up* a (32a) példákban, a magyar *fel*, *le* és *meg* a (32b)-ben, és az olyan ige kötők, mint a cseh *vy* a (25)-ös példában, hasonlítanak a mondatban betöltött aspektuális szerepüket illetően. Ha jobban megvizsgáljuk ezen igei kifejezések nyelvtani viselkedését, rájövünk ugyanakkor, hogy az igei partikulák nyelvtana jelentősen különbözik egymástól a különböző nyelvekben, ahogy ezt a (33)-as és (34)-es példák is bizonyítják.

(33) **János megevett szendvicseket.*

(34) *John ate up sandwich-es for/*in 10 minute-s.*
 John eszik.PST PRT szendvics-PL PREP/*PREP 10 perc-PL
 'John szendvicseket evett.'

Míg a magyar *megevett* ige kötős ige környezetében nem fordulhat elő a *szendvicseket* pusztán főnévi téma argumentum semleges mondatokban (lásd még ehhez például É. Kiss (2006)-os tanulmányát és a 2.2. szakaszt), az angolban a *sandwiches* 'szendvicsek' téma grammatikus mondatot eredményez az *eat* 'eszik' ige és az *up* partikula után. Ebben az esetben atelikus eseményleírást kapunk, melyet

a (34)-ben alkalmazott teszt is bizonyít.¹⁹ Ahogy a (25)-ös példával kapcsolatban láttuk, a szláv nyelvekben gyakran azt találjuk, hogy bár előfordul egy pusztánévi téma argumentum az igekötős ige környezetében, hasonlóan a (34)-es angol példához, annak specifikus olvasatot kell kapni, nem úgy, mint az angolban.

Az olyan szláv igekötőkkel kapcsolatban, mint a cseh *vy* a (25)-ös példában, számos különböző elemzést találunk a szakirodalomban: Filip és Rothstein (2005) és Filip (2008) például amellett érvel, hogy a szláv perfektív igekötős igék maximális eseményeket fejeznek ki, és így az ilyen kifejezések telikus olvasatot kapnak. Fontos állítás ebben az elméletben, melyet részletesebben a 3. szakaszban tárgyalok, hogy ezen olvasat egy rejtett maximalitási operátornak köszönhető. Ez azt jelenti, hogy a perfektív igekötők nem közvetlen megnyilvánulásai ennek az operátornak, hiszen találunk arra példát, hogy a szláv ige tartalmaz egy perfektív igekötőt, valamint egy másodlagos imperfektívizáló morfémát, és atelikus olvasatot kap a mondat. Ezt illusztrálja a (35)-ös cseh adat Filip (2008) tanulmányából.

- (35) *Mozart do-pis-ova-l poslední takty*
 Mozart TERM-ír-IPFV-PST.3SG utolsó hangjegy.PL
*Don Giovanniho týden / *za týden.*
 D.G.SG.GEN egy hétig / *egy hét alatt
 'Mozart egy hetet töltött a D.G. utolsó hangjainak az írásával.'

cseh (Filip 2008: 246)

Arra az állításra is látunk példát a szakirodalomban, hogy a szláv perfektív igekötők közvetlenül kódolják az igei predikátumokról, hogy telikusak. Borer (2005) szerint például, amennyiben a perfektív igék párjának az elsődleges imperfektív igéket tekintjük és nem a másodlagos imperfektív igéket (ahogy Filip teszi), akkor semmi nem akadályozza meg, hogy a perfektív igekötőket közvetlenül felelőssé tegyünk a telikusságért, ami Borer (2005) esetében mennyiségi szerkezetek létrejöttét jelenti a szintaxisban. Borer (2005)-ben a szláv perfektív igekötők egy aspektuális funkcionális projekció (Asp_Q) fejéhez köthető változónak adnak értéket és ezáltal eseményszerkezetet (tehát mennyiségi/telikus struktúrát) hoznak létre. Ezzel szemben például az angol *up* az előző példákban, az angol rezultatívokhoz hasonlóan, csak módosítja a predikátumot. Borer (uo.) aspektuális projekciójában a Q rövidítés a *quantity* 'mennyiség' szóra vonatkozik. A mennyiségi predikátumok nem homogének. A homogén predikátumokra a kumulativitás és az

¹⁹ A (34)-es példa azt kívánja illusztrálni, amikor egy esemény során történik a szendvicsek elfogyasztása (lásd még ehhez Borer [2005: 211] diszkusszióját). Egy alternatív értelmezés a predikátum iteratív olvasata, mely esetben több szendvicsevési esemény megy végbe. Köszönöm az egyik bírálómnak, hogy felhívta erre a figyelmemet.

oszthatóság jellemző (uo. 147). Lásd még ehhez Csirmaz (2012) tanulmányát, aki amellettt érvel, hogy a kumulativitás önmagában elég a homogenitáshoz.

A magyar igekötők, mint a *meg*, elsősorban a mondatok perfektív olvasatáért felelősek pl. Kiefer (1992), Piñón (1995), Kiefer – Ladányi (2000), É. Kiss (2002) és Alberti (2004) munkáiban. Később találunk amellettt is érveket az irodalomban, hogy az igekötők alapvetően telikussá teszik az igei predikátumokat, s ez a lexikális szemantikájukból következik (Csirmaz 2006, É. Kiss 2006). Ezen elemzésekben a telikusság kompozicionálisan jön létre, hasonlóan ahhoz, amit sok elemzésben látunk az angol adatok kontextusában (lásd ehhez a 2.2. szakaszt). A szintaxisban az alapvető funkciója az igekötőknek pusztán predikatívnek tekinthető a téma argumentum denotációjának végállapotára vonatkozóan, ahogy azt É. Kiss (2006) elemzésében látjuk: az igekötők a mondat ige utáni tartományában generálódnak, majd a VP-t domináló, a szerző által PredP-nek nevezett predikatív funkcionális projekció specifikálójába mozognak, hogy a Pred fej predikatív jegyét ellenőrizték.

Erre az elemzésre épít többek között Csirmaz (2006) és Surányi (2009) is. Csirmaz (2006)-ban az igekötők ige előtti pozíciója egy külső aspektuális projekció specifikálójá; ebbe a pozícióba mozognak a vP-t domináló PredP specifikálójából. Csirmaz (uo.) tehát ötvözi É. Kiss (2006) elméletének bizonyos elemeit az olyan korábbi elemzések feltételezéseivel, melyek az igekötők és a külső aspektus között közvetlen kapcsolatot feltételeznek.

Surányi (2009) PredP projekciója a vP és a VP között helyezkedik el. Annak specifikálójá egy köztes pozíció az igekötők számára, ahol azok szemantikailag inkorporálódnak az igei predikátumba. Ebből a pozícióból mozognak a TP specifikálójába, ahol a mozgató alapvető célja a T fej EPP jegyének ellenőrzése. Egy újabb tanulmányban pedig Surányi (2014) feltételez egy belső aspektuális projekciót a vP és a VP között és azt, hogy az igekötők eme projekció specifikálójába mozognak, mielőtt elfoglalják a vP-n kívüli pozíciójukat. Ezáltal a szerző közvetlen kapcsolatot teremt a magyar mondat szerkezete és annak belső aspektuális interpretációi között.

Egy újabb elemzés szerint, melyet Kardos és Farkas (2022)-ben találunk, az igei kifejezések telikus olvasata szintén egy belső aspektuális funkcionális projekcióhoz (AspP) köthető a mondat eseménytartományában, hasonlóan az olyan elemzésekhez, mint Borer (2005), MacDonald (2008) és Travis (2010). A szerzők ugyanakkor nem csupán egy [+telikus] jegyet társítanak az Asp fejhez, hanem egy [$\pm$ maximális] jegyet is, melynek eredményeképpen különbséget tudnak tenni a *meg*-típusú igekötők aspektuális hatása és az olyan áltárgyak aspektuális szerepe között, mint az *egyed* a *János futott egyed* típusú mondatokban. Az igekötők olyan telikus szerkezetek létrehozásáért felelősek, melyek maximális eseményeket írnak le, míg az *egyed* telikus szerkezetei nem járnak együtt maximális esemény-olvasattal. Az elméletben fontos még, hogy a szerzők csak a szükségszerű, tehát nem

törölhető telikusságot kötik az AspP projekcióhoz; az igeekötő nélküli, elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok telikusságát, mely könnyedén törölhető (ahogy ezt a 3.1. szakaszban látni fogjuk), pusztán szemantikai jelenségnek tekintik. Összességében viszont az egyik központi állítása ezen elméletnek, hasonlóan Borer (2005), MacDonald (2008) és Travis (2010) elméletéhez, hogy a telikusság alapvetően a szintaktikai szerkezetből vezethető le, és nem kizárólag az igei predikátumok alkotóelemeinek lexikális szemantikájából következik. További információkért ezen elméletekről lásd még a 3.4. szakaszt.

3. Újabb eredmények a belső aspektus kutatásában

3.1. Aspektuális variabilitás és kettős inkrementalitás

A 2000-es évek fordulópontot jelentenek az eseményszerkezet kutatásában abban a tekintetben, hogy számos korábban elfogadott általánosítás kérdőjeleződik meg, és új jelenségek is napvilágra kerülnek többek között olyan adatoknak köszönhetően, melyeket kevésbé feltárt nyelveket vizsgálva elemeznek a kutatók.²⁰

Az utóbbi évtizedek egyik központi jelensége az aspektuális variabilitás: az olyan predikátumok, mint a *cool the soup* '(le)hűti a levest' és *warm the soup* '(fel)melegíti a levest', a kontextus függvényében lehetnek telikusak és atelikusak is kvantált belső tárgy jelenlétében. Hay és mtsai. (1999), Kennedy (2007), valamint Kennedy és Levin (2008) ezt a tulajdonságot a predikátumok skaláris szerkezetéből vezetik le. Javaslatuk lényege, hogy az ilyen és más hasonló predikátumok szemantikájában feltételezhető egy *d* változó, amely egy adott predikátum által kifejezett állapotváltozás mértékét jelzi. Amennyiben ez a változó specifikus értéket kap egy mondatbeli összetevőnek vagy a mondaton kívüli kontextusnak köszönhetően, telikus olvasat válik elérhetővé, míg ellenkező esetben atelikusan értelmezhető a mondat. Ezt illusztrálják a (36)-os példák és a hozzájuk tartozó logikai reprezentációk a (37)-ben.

- (36) a. *Kim lengthen-ed the rope.*
 Kim hosszabbít-PST a kötél
 'Kim (meg)hosszabbította a kötelet.' (telikus vagy atelikus)

- b. *Kim lengthen-ed the rope 5 inch-es*
 Kim hosszabbít-PST a kötél 5 hüvelyk-PL
 'Kim meghosszabbította a kötelet 5 hüvelykkel.' (telikus)

(Hay et al. 1999: 130)

²⁰ A 3. szakasz több ponton támaszkodik Kardos (2024) angol nyelvű tanulmányára.

- (37) a. $\exists e, d[\text{INCREASE 'NÖVEKEDÉS' (long 'hosszú'(rope 'kötél'))}(d)(e)]$
 b. $\exists e[\text{INCREASE 'NÖVEKEDÉS' (long 'hosszú'(rope 'kötél'))}(5 \text{ inches '5 hüvelyk'})(e)]$

(Hay et al. 1999: 132)

A (37a) reprezentációból az atelikus olvasat következik a (36a) példára vonatkozóan, hiszen a *d* változóhoz nincs specifikus érték rendelve. Ezzel szemben a (37b) telikus olvasatot mutat, hiszen pontosan kiolvasható a reprezentációból, hogy mennyivel nőtt a kötéel hossza. Az állapotváltozás mértékét a mondaton kívüli kontextusra támaszkodva is megállapíthatjuk, melynek következménye, hogy (36a) telikusan is értelmezhető. Ezen reprezentációkban egy INCREASE 'NÖVEKEDÉS' függvény és az ige alapjául szolgáló melléknév (*long* 'hosszú' $\rightarrow$ *lengthen* '(meg)hosszabbít') felelősek azért, hogy az igei predikátum skaláris változást fejez ki.

A (36a)-ban található példa tehát könnyedén értelmezhető atelikusan és telikusan is. Egy másik adattípus a fokozati eredménypredikátumok osztályában ettől némileg eltérő interpretációs tulajdonságokkal jellemezhető. A *straighten the rod* '(ki)egyenesíti a rudat' predikátum például elsődlegesen telikus olvasatot kap, de a kontextus hatására atelikusan is értelmezhető. Emellett magyarázva fogalmazza meg Kennedy és Levin (2008) az értelmezési gazdaságosság elvét:

- (38) **Értelmezési gazdaságosság:** Egy mondat igazságfeltételeit úgy számítjuk ki, hogy maximalizáljuk a mondat alkotóelemeire jellemző konvencionális jelentések hozzájárulását a mondat szemantikájához.

(Kennedy – Levin 2008: 169)

A fenti példákkal szemben zárt végű skálát lexikalizáló *straighten the rod* '(ki)egyenesíti a rudat' predikátum esetében az az elsődleges értelmezés, hogy a rúd (teljesen) egyenes lett.²¹ A kontextus azonban ezt felülírhatja: ebben az esetben azt a jelentést kapjuk, hogy a rúd egyenesebb, és nem egyenes lett.

Az angolban egyéb predikátumosztályokra is jellemző az aspektuális variabilitás (ami nem keverendő össze a kétértelműséggel). Levin és Sells (2009: 311) például a *sweep the counter* '(le)sepri a pultot' és *wipe the counter* '(le)törli a pultot' példákat említi, melyek értelmezhetők telikusan (tehát teljes egészében le lett seprve vagy törölve a pult), míg többszöri seprési és törlési események leírásakor atelikus olvasattal jellemezhetők.

²¹ A skaláris predikátumok skáláinak különböző típusaihoz lásd például Wechsler (2005) tanulmányát.

Egy harmadik predikátumosztály, amelyre jellemző az aspektuális variabilitás, az elfogyasztást kifejező predikátumok osztálya. Az *eat an apple* '(meg)eszik egy almát' predikátum értelmezhető atelikusan is, ahogy azt az alábbi példa mutatja, annak ellenére, hogy a téma argumentum kvantált:

- (39) *Kathleen ate an apple for a couple of*
 Kathleen eszik.PST egy alma PREP egy pár PREP
minute-s while talking on the phone.
 perc-PL míg beszél.PTCP PREP a telefon
 'Kathleen egy pár percig almát evett, miközben telefonon beszélt.'

(Smollett 2005: 50)

A skaláris elemzéseket és a Krifka-féle szemantikát ötvözi Beavers (2009, 2011, 2012), aki alapvetően azt szeretné megragadni, hogy nemcsak egy argumentum szemantikája befolyásolja az aspektuális értelmezéseket, hanem kettő, ahogy ezt a (22)-es példában is láttuk. Ez azt jelenti, hogy egyszerre két argumentum vesz részt a kimérésben, azaz két argumentum lehet inkrementális téma: az igei predikátum által lexikalizált skála és az az argumentum, amelynek a denotátuma átmegegy valamilyen változáson. Egy újfajta homomorfizmust javasol, melyet téma/útvonal relációnak nevez el, és azt, hogy alapvetően két feltételnek kell teljesülnie a telikus olvasatokhoz: a skála specifikus végponttal kell, hogy rendelkezzen, és kvantált témára van szükség.

Továbbra is problémát jelent viszont a (20)-as példa, amit a (40) mutat ismét, hiszen telikus olvasatot kapunk kumulatív témával a mondatban.

- (40) *Kate ate more than three apple-s in*
 Kate eszik.PST több mint három alma-PL PREP
*10 minute-s/*for 10 minute-s.*
 10 perc-PL/*PREP 10 perc-PL
 'Kate 10 perc alatt/*10 percig több, mint három almát evett.'

A fenti példa telikus értelmezésének az előrejelzésére Beavers (2012) esemény-maximalizációt feltételez a VP szintjén, Filip és Rothstein (2005) és Filip (2008) elméletére építve. Az eseménymaximalizációs művelet a MAX_E operátorhoz köthető a mondatban, melynek bemenetét részbenrendezett események adják, kimenetéről pedig maximális események szolgálnak, és így telikusságot kapunk. (Lásd még ehhez a 3.3. és 3.4. szakaszokat.)

A magyarra vonatkozóan azt állítom Kardos (2012)-ben és (2016)-ban, hogy az olyan igeekötők, mint például a *meg a megjavít egy autót* predikátumban, explicit megnyilvánulásai Filipék MAX_E operátorának, melynek következménye, hogy Beavers telikussági feltételei teljesülnek. Ezen feltételezések lehetővé teszik,

hogy előre jelezzük az aspektuális variabilitás hiányát, mely a magyar igekötős és igekötő nélküli igék nagy részére jellemző, és például azt, hogy semleges mondatokban kumulatív tárgyak jellemzően nem fordulnak elő igekötős igékkel, ahogy a (33)-as példa is mutatta ezt.²²

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a magyar igei predikátumok egy kisebb része jellemezhető aspektuális variabilitással. Külön említésre érdemes a létrehozást és elfogyasztást kifejező predikátumok osztálya, ahol könnyedén kapunk telikus és atelikus olvasatot is kimérő tárgyakkal az igei predikátum környezetében. Ezt illusztrálják az alábbi példák.

(41) a. *János tíz percig evett egy almát.*

b. *Péter egy évig épített egy házat.*

(Kardos 2019: 494)

c. *Judit egy hónapig festett egy képet.*

Az angolhoz hasonlóan tehát a telikus értelmezés nem szükségszerű az olyan kimérő tárgyakkal, mint az *egy almát*, az *egy házat* és az *egy képet* az *eszik*, *épít* és *fest* igék környezetében.²³ A telikusságnak ezen példák által is bemutatott törölhetősége az egyik oka annak, hogy Kardos és Farkas (2022) az *eszik egy almát* és más hasonló predikátumok aspektuális viselkedését pusztán szemantikai kérdésnek tekinti, szemben más predikátumok szükségszerű (tehát nem törölhető) telikusságával, amit a szintaxisból vezetnek le. Az utóbbi feltételezést Borer (2005: 153) inspirálja, aki a telikusság törölhetőségének a hiányát azzal magyarázza, hogy a telikusság egy szintaktikai jelenség, és nem csupán az egyes szavak lexikális szemantikája alapján számítjuk ki. Így például az olyan szerkezetek esetében, mint a *straighten the rope completely* 'teljesen kiegyenesíti a kötelet', a szerző azt állítja, hogy a predikátum telikus értelmezése azért kötelező, mert a

²² Az olyan példák, mint a *kimos egy inget* és *kisúrol egy kádat*, problémát jelentenek Kardos (2012, 2016) elméletének, hiszen bár egyértelműen telikusak, egy új eredményállapot létrejöttét nem lexikalizálják. Ez azt jelenti, hogy ezen predikátumok esetében nem határozható meg egy specifikus skaláris végpont úgy, mint például a *felmelegít egy tárgyért* esetében, ahol meleg állapotba kerül a belső argumentum denotátuma. Lásd még ehhez Kardos (2025)-ös tanulmányát és a 3.4 szakaszt.

²³ Az egyik bírálóm megemlíti, hogy a *légtelenít három csövet* predikátum, mely Szabolcsi (1983) példája, ugyancsak kompatibilis atelikus és telikus olvasatokkal is. Hasonló viselkedést mutat a *lomtalanít egy utcát* predikátum is, mely Kiefer (1992)-től származik. A *légtelenít* igével kapcsolatban Den Dikken és Dékány (2023: 21. lábjegyzet) azt feltételezi, hogy a *-talan* végződés szintaxisában van egy P kategória, melynek következtében átveszi az igekötő telicizáló feladatát a mondatban. Ez magyarázhatja azt, hogy az ilyen végződéssel rendelkező igék általában igekötő nélkül fordulnak elő.

completely 'teljesen' határozószó módosítja a mondat belső aspektuális projekcióját, tehát jelenléte kikényszeríti egy mennyiségi/telikus struktúra létrejöttét.

3.2. Nemkulmináló predikátumok

Egy újabb jelenség, mely a 2000-es években került az eseményszerkezeti kutatások előterébe, az alábbi példával illusztrálható a karacsáj-balkár nyelvből:

- (42) *kerim ešik-ni ac-xan-di, alaj boša-ma-kan-di.*
 Kerim ajtó-ACC nyit-PFV-3SG de befejez-NEG-PFV-3SG
 Szó szerinti fordítás: 'Kerim kinyitotta az ajtót, de nem fejezte be a nyitást.'

karacsáj-balkár (Tatevosov 2008: 396)

Martin és Demirdache (2020: 1198) is tárgyalják ezt az adatot, és megállapítják, hogy az igei predikátum által kifejezett esemény nem kulminál szükségszerűen egy eredményállapotban. Így lehetséges, hogy nincs ellentmondás a mondatban. Hasonló jelenségek előfordulnak többek között a mandarin kínaiban, a koreai, a hindi és a salish nyelvekben (Bar-el 2005; Bar-el et al. 2005; Altshuler 2014; Martin – Schäfer 2017; Beavers – Lee 2020).

Martin és Demirdache (2020: 1203) azt is hangsúlyozzák, hogy a nemkulmináló predikátumokat nem szabad összetéveszteni az olyan példákkal, mint az angol *clean the kitchen* 'kitakarítja a konyhát' a (43)-ban.

- (43) *Paul clean-ed the kitchen in half an hour,*
 Paul takarít-PST a konyha PREP fél egy óra
although it is not completely clean yet.
 bár ő van nem teljesen tiszta még
 'Paul egy fél óra alatt kitakarította a konyhát, de az még nem teljesen tiszta.'

(Martin – Demirdache 2020: 1203)

A fenti példában azt tagadjuk a második tagmondatban, hogy a konyha teljesen tiszta lett. Azt, hogy szükségszerű, hogy a *clean the kitchen* 'kitakarítja a konyhát' által leírt szituáció elérjen egy végpontot, a (44)-es példa mutatja.

- (44) *Paul clean-ed the kitchen,*
 Paul takarít-PST a konyha
#but he hasn't finish-ed cleaning it.
#de ő AUX.NEG befejez-PST takarít. PTCP ő
 'Paul kitakarította a konyhát, de nem fejezte be a takarítást.'

(Martin – Demirdache 2020: 1203)

Az angol *clean the kitchen* 'kitakarítja a konyhát' kifejezés nem kompatibilis egy olyan tagmondatdal, ami azt állítja, hogy a takarítás nem fejeződött be. Ennek a példának a szemantikája tehát eltér az olyan adatok szemantikájától, mint amit a (42)-ben találunk.

A nemkulmináló predikátumokat az utóbbi időben sokféleképpen elemezték: Tatevosov (2008), ill. Beavers és Lee (2020) például egy modális operátort feltételeznek az ige jelentésében vagy valamilyen más alkotóelemben a mondatban, és ebből vezetik le a nemkulmináló értelmezéseket az olyan nyelvekben, mint a karcásj-balkár és a koreai. Beavers és Lee (2020) az alábbi koreai példát tárgyalják, amely azért érdekes, mert kulmináló és nemkulmináló olvasatot is kaphat.

- (45) *ku-ka* *changmwun-ul* *kkay-ss-ta.* *haciman* *changmwun-i*
 ő-NOM ablak-ACC tör-PST-DECL de ablak-NOM
 kkay-ci-ci *anh-ass-ta.*
 tör-PASS-COMP NEG-PST-DECL
 Szó szerinti fordítás: 'Betörte az ablakot. De az nem lett törött.'

koreai (Beavers – Lee 2020: 1235)

A (45)-ben tehát törölhető az az olvasat, miszerint az ablak törött állapotba került a törési esemény végén. A szerzők azt is állítják, hogy a nemkulmináló olvasatok kompatibilisek olyan szituációkkal, amelyekben a téma egyáltalán nem megy keresztül állapotváltozáson, és olyanokkal is, amelyekben részleges változás jellemzi az eseménynek ezt a résztvevőjét. Az előző olvasathoz az kell, hogy szándékos legyen a törési cselekvés. Ez a két olvasat két különböző deriváció eredménye: a változással nem együttjáró törési cselekvés egy modális operátor jelenlétének köszönhető, melyet egy néma grammatikai elem kódol a predikátum szerkezetében, míg a részleges változással jellemezhető olvasat ennek az operátornak a hiányában válik elérhetővé. A részleges változással jellemezhető olvasat olyan változásnak felel meg, mely nem kvantált, míg a kulmináló olvasat kvantált változásból következik egy skála mentén (Beavers 2013).

3.3. Maximális események kifejezése a nyelvekben

A kulmináló és nemkulmináló predikátumok legújabb elemzései gyakran tartalmaznak valamilyen maximalizációs operátort. Ilyen például Filip és Rothstein (2005), valamint Filip (2008) már említett eseménymaximalizációs operátora. Filipék munkájára és a skaláris szemantikai szakirodalomra alapvetően épít Martínez Vera (2021) is, aki fokozati eredménypredikátumokat vizsgálva négy különböző stratégiát azonosít a nyelvekben a maximális események kifejezésére. Ezeket a stratégiákat annak alapján határozza meg, hogy az eseménymaximalitás

és az igei predikátumok skálájának végpontossága jelölve van-e morfoszintaktikailag: az angol típusú nyelvekben az eseménymaximalitás és az igei predikátumok skálájának végpontossága nincs jelölve morfoszintaktikailag. A maximális-esemény-olvasatok kontextuális információk alapján elérhetővé válhatnak például a *warm/cool the soup* és *lengthen the rope* típusú példák esetében, ahogy ezt a 3.1. szakaszban is láttuk.

A magyarra ezzel szemben nem jellemző az angol típusú flexibilitás. Ebben a nyelvben az eseménymaximalizációért közvetlenül felelősek például az olyan ige-kötők, mint a *ki* a (46)-ban, melyek azt is eredményezik, hogy az igei predikátumok skálái is végpontosak (Kardos 2016).

(46) a. *Enikő egy óráig/*egy óra alatt egyenesített egy rudat.*

b. *Enikő *egy óráig/egy óra alatt kiegyenesített egy rudat.*

Az eseménymaximalizáló elemek alapvetően meghatározzák a magyar vP szemantikáját és szintaxisát (lásd még ehhez Kardos és Farkas (2022) tanulmányát); a kontextusnak a fokozati eredménypredikátumok osztályában nem jut szerep az aspektuális értelmezések kiszámításában.

Egy harmadik stratégia a maximális események kifejezésére, melyet Martínez Vera (2021) tárgyal, a dél-amerikai ajmara nyelv déli változatában figyelhető meg. Kontextuális tényezők itt sem játszanak szerepet a kulmináló értelmezések kiszámításában, amennyiben az igei predikátum lexikalizál egy maximális értéket a predikátum skálájának végpontját illetően. Ezt illusztrálja a (47)-es példa, ahol a telikus példában (47b) szerepel az aspektuális szerepű *su* morféma, míg az atelikus példában (47a) nem.

(47) a. *Mariya ?*10 minutos-tha / 10 minutos uka ñikuta llusk'acha-i*
 Mariya 10 perc.PL-ABL / 10 perc.PL az haj egyenesít-3SBJ
 'Mariya 10 percig egyenesítette azt a haját.'

b. *Mariya uka ñikuta llusk'acha-su-i, #ukatha uka ñikuta*
 Mariya az haj egyenesít-SU-3SBJ de az haj
janiwa llusk'acha-ta:-ka-i-ti.
 nem egyenesít-PTCP-BE-NEG-3SBJ-NEG
 'Mariya kiegyenesítette azt a haját, #de az nem egyenes.'

ajmara (Martínez Vera 2021: 10–11)

Fontos különbség a magyar és az ajmara között, hogy például a *meg* igeekötővel szemben a *su* morféma környezetében állhat kumulatív téma is. Ezt látjuk (48)-ban.

- (48) a. *Mariya* *?*10 minutos-tha/10 minutos* *ñikuta-naka*
 Mariya 10 perc.PL-ABL / 10 perc.PL haj-PL
 llusk'acha-su-ra-i.
 egyenesít-SU-PL-3SBJ
 'Mariya 10 percig haját egyenesített.'
- b. *Mariya* *10 minutos-tha/?*10 minutos* *uka* *ñikuta*
 Mariya 10 perc.PL-ABL / 10 perc.PL az haj
 llusk'acha-su-i.
 egyenesít-SU-3SBJ
 'Mariya kiegyenesítette azt a haját.'

ajmara (Martínez Vera 2021: 13)

Amint azt a (48a) illusztrálja, bár a *su* morféma megjelenik az igében, a kumulatív téma jelenlétében atelikus olvasatot kap a mondat. A (48b) ugyanakkor telikusan értelmezhető kvantált téma jelenlétében és a *su* morfémával a morfológiailag összetett igében. Ebben a nyelvben tehát a *su* morféma, például a magyar *meg*-gel szemben, csak a predikátum skálájának a végpontosságát garantálja, az esemény maximalitását nem.

Végezetül a negyedik stratégia Martínez Vera (2021) klasszifikációjában a szláv nyelvekre jellemző. A szerző azt állítja az olyan igeekötőkről, mint a lengyel *wy* a *Marcin wyczyściła szufladę* 'Marcin kitakarította a fiókot' mondatban, hogy közvetlenül felelősek az eseménymaximalizációért, hasonlóan ahhoz, amit például a magyar *meg* igeekötő esetében látunk. A magyarral szemben ugyanakkor a szláv adatok kontextuális maximális értékeket is megengednek az igei predikátumok skaláris végpontjának azonosításakor. Más szóval tehát a pragmatikának is lehet szerepe a maximális esemény-olvasatok meghatározásakor (uo. 14). A magyarhoz hasonlítanak a szláv nyelvek még abban a tekintetben, hogy a *wy*-típusú igeekötők környezetében kumulatív értelmezést nem kaphat a téma argumentum, szemben az angol *up* igei partikulával (lásd a 2.4. szakaszt) és a *su* morfémával az ajmarában.

3.4. Kulmináló predikátumok a szintaxisban

A szemantikai vizsgálódások mellett új szintaktikai elemzéseket is látunk az eseményszerkezet-kutatásban az utóbbi évtizedekben. Az olyan elemzések, mint Ritter és Rosen (1998, 2000), Borer (2005), Thompson (2006), Ramchand (2008) és Travis (2010), mind azt feltételezik, hogy a telikus értelmezések egy szintaktikai projekcióhoz (AspP vagy ResP) köthetők. Fontos érv a telikusság szintaktikai ábrázolása mellett, hogy a predikátumok telikus értelmezése és a belső tárgy nyelvtana között jól meghatározható kapcsolat van. A finn gyakran hivatkozott példa

erre, ahol a dinamikus eseményeket kifejező események esetében tárgyesetű belső argumentumok jelenlétében telikusságot kapunk, míg a partitivus eset atelikusságot eredményez (Kiparsky 1998).

Az utóbbi évek kutatásai azonban rámutattak, hogy a tárgyeset és a telikusság közötti kapcsolat csak indirektnek tekinthető, különösen, ha egyéb nyelvek adatait is megvizsgáljuk (MacDonald 2008). A (49)-ben például a tárgyesetű belső argumentum (*krumplit*) egy egyszerű cselekvést kifejező ige (*hámozta*) jelenlétében atelikus eseményleírást eredményez a magyarban.

(49) *Józsi 10 percig/*10 perc alatt hámozta a krumplit.* (tárgyeset és atelikus olvasat)

A fenti példán kívül az alábbi angol adat is problémát jelent egy olyan elemzésnek, ahol közvetlen kapcsolatot feltételezünk a tárgyeset és a telikusság között. Az (50)-es mondat egy tárgyesetű komponens nem tartalmazó unakkuzatív szerkezetet illusztrál, aminek az egyetlen lehetséges olvasata telikus.

(50) *The bottle broke.* (unakkuzatív szerkezet és telikus olvasat)
 az üveg törik.PST
 'Az üveg eltört.'

MacDonald (2023) az angol tárgyak kimérő szerepét is megkérdőjelezi többek között olyan példák alapján, mint az (51)-es.

(51) *Jerry drank it in/for 10 minute-s.*
 Jerry iszik.PST ő PREP/PREP 10 perc-PL
 'Jerry 10 perc alatt megitta/10 percig itta (azt).'

(MacDonald 2023: 3)

A fenti példa érdekessége tehát, hogy bár van az inkrementális változást kifejező ige környezetében egy specifikus, kimérő tárgy, a telikus olvasat mellett atelikusan is értelmezhető a mondat. Ez problémát jelent azon elméletek számára, ahol a telikusság alapvetően a belső tárgyak nyelvtanából van levezetve úgy, hogy a behatárolt tárgyak telikusságot, míg a nem behatárolt tárgyak atelikusságot eredményeznek. Lásd még ehhez MacDonald és Glodstaf (2025) tanulmányát, melyben a szerzők amellet érvelnek, hogy a főnévi csoportok szerkezetén belül nem feltételezhető egy aspektuális funkcionális projekció (vagy bármilyen aspektuálisan releváns szintaktikai jegy), hiszen annak jelenléte közvetlen kapcsolatot eredményezne a belső tárgyak nyelvtana és az igei csoportok aspektuális értéke között. Az utóbbi évtizedek új empirikus adatai azonban ezt nem mindig támasztják alá.

Ahogy azt Kardos (2024)-ben is tárgyalom, a tárgyak aspektuális szerepén túl néhány további kérdés is fontos szerepet kapott az utóbbi évtizedek szintaktikai elemzéseiben. Íme két példa ezekre:

(i) Az eseménytartományban pontosan hol helyezkedik el a telikusságért felelős aspektuális projekció?

(ii) Milyen szintaktikai operáció felelős a telikus értelmezésekért a különböző nyelvekben?

Az (i) kérdést illetően Thompson (2006) amellett érvel, hogy a belső aspektuális AspP közvetlenül a vP felett található, míg MacDonald (2008) és Travis (2010) elméletében a vP és a VP között helyezkedik el ez a projekció. MacDonald (2008) az *in*-típusú és *for*-típusú időhatározók hatóköri tulajdonságait vizsgálva érvel állítása mellett és Thompson (2006) elemzése ellen, míg Travis (2010) többek között a tagalog igék morfológiája alapján érvel az AspP jelenléte és pozíciója mellett. Ahogy azt Kardos és Farkas (2022) is tárgyalja, MacDonald (2008) egyik fontos célja, hogy megragadja azt a leképezési (vagy kimérő) mechanizmust, melynek során a belső tárgyi argumentum nyelvtana meghatározza az igei predikátum aspektuális interpretációját. Feltételezése szerint ennek a leképezésnek a szintaktikai megvalósulása az Agree reláció, mely az Asp fej és az ahhoz legközelebb álló főnévi kifejezés között áll fenn. A szerző azt is feltételezi, hogy a V és Asp fejek a szemantika számára értelmezhető jegyeket is hordoznak, melyek azért felelősek, hogy az igei predikátumok által leírt eseményeknek van-e kezdeti és/vagy végpontjuk. A belső aspektuális projekció jelenlétének fontos következménye, hogy csak olyan összetevők járulhatnak hozzá az igei predikátum aspektuális tulajdonságaihoz, melyek az AspP által dominált tartományban foglalnak helyet. Ebből következik, hogy az alany és az AspP tartományán kívüli adjunktumok nem befolyásolják a belső aspektust, szemben például a bővítményekkel a VP-n belül.

Ezzel szemben Travis (2010) a kimérés jelenségét mozgatás által ragadja meg. A kimérő tárgyak az AspP specifikálójába mozognak, míg azon tárgyak, melyek nem mérnek ki, az alsó igei csoport (V₂P ebben az elméletben) specifikálójában maradnak. Az eseménytartományban több pozíciónak lehet eseményszerkezeti funkciója: az AspP feletti igei fej például a tagalog *pag* morfémának ad helyet, mely okozást fejez ki, míg az AspP specifikálójában találhatók a kimérő tárgyak az angolban. Az Asp fej explicit megnyilvánulásai például a malagasi és a mandarin kínai különböző aspektuális morfémái, míg a V₂P bővítményi pozícióját foglalják el az angol rezultatív kifejezések.

A (ii)-es kérdésre is különböző válaszokat találunk a szakirodalomban: Thompson (2006) például egy szintaktikai jegyellenőrzési mechanizmust javasol, míg Borer (2005) azt állítja, hogy például az angol *drink a beer* '(meg)iszik egy

sört' telikussága úgy jön létre, hogy a belső tárgy mennyiségi értéke átmásolódik a szerző által feltételezett Asp_Q fejére (és ott így értéket kap egy eseményváltozó) annak köszönhetően, hogy a tárgy és az Asp_Q fej egy speciális szintaktikai relációban (specifikáló-fej egyeztetés) áll egymással. (Lásd ehhez a 2.4. szakaszt.)

Később Borer (2023) alapvetően továbbgondolja Borer (2005)-öt. Az eseménykulmináció létrejöttéhez egy funkcionális projekció helyett kettőt feltételez, melyeket ASP-DIV és MAX címkékkel lát el. Az előző projekció azért felel, hogy az események mérhetők legyenek, míg a MAX projekció a mérésért felelős. A nyelvek különböző aspektuális elemei lehetnek csak az egyik, vagy mindkét projekció morfoszintaktikai megnyilvánulásai. Az angol mennyiségi kimérő tárgyak és az olyan célok, mint a *to the bank* 'a bankba' PP a *John ran to the bank* 'John a bankba futott' mondatban az ASP-DIV fej funkcionális változójának adnak értéket, míg a MAX fejhez tartozó változó olyan elemektől kaphat értéket, mint az angol *up* igei partikula az *ate the sandwiches up* 'megette a szendvicseket' szerkezetben. A magyar *meg* igekötő, a szláv perfektív igekötők és az angol *once* 'egyszer' és *twice* 'kétszer' adverbialis kifejezések mindkét fejhez tartozó változóhoz értéket rendelnek. Fontos, hogy Borer (2023) elméletében a MAX operátor tehát nem feltétlenül eredményez telikusságot, szemben Filip és Rothstein (2005), ill. Filip (2008) elemzésével.

A magyar adatokat illetően Kardos és Farkas (2022) elemzésében is központi állítás az, hogy a magyar telicizáló igekötőknek alapvetően nem predikatív a funkciója a szintaxisban a téma argumentum denotátumának végállapotára vonatkozóan, hanem specifikus mennyiséggel jellemezhető szerkezetek létrejöttéért felelősek. Azt, hogy a magyar igekötők nem feltétlenül fejezik ki egy új végállapot létrejöttét, az alábbi adatok mutatják:

(52) a. *János kisúrolt egy kádat, de a kád nem változott semmit.*

b. *Béla kimosott egy olajfoltos nadrágot, de a nadrág nem változott semmit.*

(Kardos 2023: 267 és 268)

A fenti mondatokban nem okoz szemantikai anomáliát, ha tagadjuk a kád és a nadrág állapotváltozását, ami arra enged következtetni, hogy a *kisúrol egy kádat* és a *kimos egy olajfoltos nadrágot* példák nyelvtanában nincs benne egy új végállapot létrejötte.

Ahogy már említettem, a mennyiségi szerkezetek például Borer (2005)-ben nem homogén szerkezetek, míg például Filip (2008)-ban olyan predikátumok, melyek maximális eseményeket fejeznek ki. Az utóbbi elméletben, melyre Kardos és Farkas (2022) is épít, a MAX_E operátor kimenetét az igei predikátumok denotációjában található legnagyobb események jelentik egy adott szituációban, ahol az események nagyságának a meghatározásához Landman (1992) *stage* 'szakasz' fogalmát használja a szerző.

4. Összefoglalás

Tanulmányomban az utóbbi kb. hét évtized eseményszerkezeti kutatásainak néhány fontosabb eredményét tekintettem át. Ezen belül célom volt megmutatni, hogy az elmúlt mintegy két és fél évtizedben számos új elemzés látott napvilágot, sok esetben új jelenségek felfedezésének köszönhetően. Egykor nagy hatású megközelítések (lásd például Dowty (1979) elemzését a teljesítményekre vonatkozóan, vagy a Krifka-féle (Krifka 1989, 1992, 1998) aspektuselméletet) cserélődtek le újabb elméletekkel, többek között a jól leírt és kevésbé leírt nyelvek új empirikus adatainak köszönhetően. Az a tény, hogy manapság már sok, tipológiailag különböző nyelv adataihoz van hozzáférésünk, feltehetőleg további érdekes kérdésekkel és megoldásokkal gazdagítja majd a belső aspektusról szóló kutatásokat.

Rövidítések

3	harmadik személy	PASS	passzív
ABL	ablatívusz eset	PFV	perfektív
ACC	tárgyeset	PL	többes szám
AUX	segédige	PREP	prepozíció
COMP	kötőszó funkciójú elem	PROG	progresszív
COMPL	befejezett aspektuális igekötő	PRT	igei partikula
DECL	kijelentő mód	PST	múlt idő
GEN	birtokos eset	PTCP	participium
IPFV	imperfektív	SBJ	alany
NEG	tagadás	SG	egyes szám
NOM	alanyeset	TERM	terminatív igekötő

Irodalom

- Alberti, Gábor (2004), Climbing for aspect: with no rucksack. In: É. Kiss, Katalin – van Riemsdijk, Henk (eds), *Verb clusters: a study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins, Amsterdam. 253–290. <https://doi.org/10.1075/la.69.16alb>
- Altshuler, Daniel (2014), A typology of partitive aspectual operators. *Natural Language and Linguistic Theory* 32: 735–775. <https://doi.org/10.1007/s11049-014-9232-1>
- Bach, Emmon (1981), On time, tense, and aspect: an essay in English metaphysics. In: Cole, Peter (ed.), *Radical pragmatics*. Academic Press, New York. 63–81.
- Bach, Emmon (1986), The algebra of events. *Linguistics and Philosophy* 9: 5–16.
- Bar-el, Leora (2005), *Aspectual distinctions in Skwxwú7mesh*. PhD dissertation. University of British Columbia.
- Bar-el, Leora – Davis, Henry – Matthewson, Lisa (2005), On non-culminating accomplishments. In: Bateman, Leah – Ussery, Cherlon (eds), *Proceedings of the 35th Annual Meeting of the North East Linguistics Society*. Graduate Linguistics Student Association, Amherst, MA. 87–102.

- Beavers, John (2009), Multiple incremental themes and figure/path relations. In: Friedman, Tova – Ito, Satoshi (eds), *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory 18*. Cornell University, Ithaca. 90–107. <https://doi.org/10.3765/salt.v18i0.2495>
- Beavers, John (2011), On affectedness. *Natural Language and Linguistic Theory* 29: 335–370. <https://doi.org/10.1007/s11049-011-9124-6>
- Beavers, John (2012), Lexical aspect and multiple incremental themes. In: Demonte, Violeta – McNally, Louise (eds), *Telicity, change, and state: A cross-categorical view of event structure*. Oxford University Press, Oxford. 23–59. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199693498.003.0002>
- Beavers, John (2013), Aspectual classes and scales of change. *Linguistics* 54: 681–706. <https://doi.org/10.1515/ling-2013-0024>
- Beavers, John – Koontz-Garboden, Andrew (2020), *The roots of verbal meaning*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198855781.001.0001>
- Beavers, John – Lee, Juwon (2020), Intentionality, scalar change, and non-culmination in Korean caused change-of-state predicates. *Linguistics* 58: 1233–1283. <https://doi.org/10.1515/ling-2020-0007>
- Bennett, Michael – Partee, Barbara (1972), *Toward the logic of tense and aspect in English*. System Development Corporation, Santa Monica, CA.
- Borer, Hagit (2005), *Structuring sense: the normal course of events*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199263929.001.0001>
- Borer, Hagit (2023), A loose end: Some thoughts on (so called) telicity. Előadás az International Workshop on Maximalization Strategies in the Event Domain című műhelykonferencián. 2023. április 18. Debreceni Egyetem.
- Comrie, Bernard (1976), *Aspect: an introduction to the study of verbal aspect and related problems*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csirmaz, Anikó (2006), Particles and a two component theory of aspect. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event structure and the left periphery*. Springer, Dordrecht. 107–128. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8_6
- Csirmaz Anikó (2008), Igei argumentumszerkezet. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 185–227.
- Csirmaz, Anikó (2012), Durative adverbials and homegeneity adverbials. *Lingua* 122: 1112–1133. <https://doi.org/10.1016/j.lingua.2012.05.002>
- Dahl, Östen (1985), *Tense and aspect systems*. Basil Blackwell, Oxford.
- Dikken, Marcel den – Dékány, Éva (2023), The morphosyntax of the Hungarian sociative and dissociative suffixes. *Journal of Uralic Linguistics* 2: 75–97. <https://doi.org/10.1075/jul.00015.dik>
- Dowty, David (1979), *Word meaning and Montague Grammar*. Reidel, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-009-9473-7>
- Dowty, David (1986), The effects of aspectual class on the temporal structure of discourse: semantics or pragmatics? *Linguistics and Philosophy* 9: 37–61. <https://doi.org/10.1007/BF00627434>
- Dowty, David (1991), Thematic proto-roles and argument selection. *Language* 67: 547–619. <https://doi.org/10.2307/415037>
- Filip, Hana (1993), *Aspect, situation types and noun phrase semantics*. PhD dissertation. University of California, Berkeley.

- Filip, Hana (1999), *Aspect, eventuality types, and nominal reference*. Garland, New York. <https://doi.org/10.4324/9780203827413>
- Filip, Hana (2008), Events and maximalization: the case of telicity and perfectivity. In: Rothstein, Susan (ed.), *Theoretical and crosslinguistic approaches to the semantics of aspect*. John Benjamins, Amsterdam. 217–256. <https://doi.org/10.1075/la.110.10fil>
- Filip, Hana (2012), Lexical aspect. In: Binnick, Robert I. (ed.), *The Oxford handbook of tense and aspect*. Oxford University Press, Oxford. 721–751. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195381979.013.0025>
- Filip, Hana – Rothstein, Susan (2005), Telicity as a semantic parameter. *Formal Approaches to Slavic Linguistics* 14: 139–156.
- Goldberg, Adele E. – Jackendoff, Ray (2004), The English resultative as a family of constructions. *Language* 80: 532–568. <https://doi.org/10.1353/lan.2004.0129>
- Gyuris Beáta – Kiefer Ferenc (2008), Az igék lexikai ábrázolása és az eseményszerkezet. In: Kiefer Ferenc (ed.), *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 229–267.
- Hay, Jennifer – Kennedy, Christopher – Levin, Beth (1999), Scalar structure underlies telicity in degree achievements. In: Matthews, Tanya – Strolovitch, Devon (eds), *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory 9*. Cornell University, Ithaca. 127–144. <https://doi.org/10.3765/salt.v0i0.2833>
- Higginbotham, James (2000), *On the representation of telicity*. Kézirat. University of Oxford.
- Kardos, Éva (2012), *Toward a scalar semantic analysis of telicity in Hungarian*. PhD dissertation. Debreceni Egyetem.
- Kardos, Éva (2016), Telicity marking in Hungarian. *Glossa* 1/1, No. 41. <https://doi.org/10.5334/gjgl.52>
- Kardos, Éva (2019), Situation aspectual properties of creation/consumption predicates. *Acta Linguistica Academica* 66: 491–525. <https://doi.org/10.1556/2062.2019.66.4.2>
- Kardos Éva (2023), A magyar igék lexikális szemantikájának megszorítottsága. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 35: 249–280.
- Kardos, Éva (2024), Culmination phenomena across languages. *Language and Linguistics Compass* 18/5: 1–24. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12528>
- Kardos, Éva (2025), Modification in the verbal domain in Hungarian. In: Kishimoto, Hideki – Kawashima, Masashi – Xu, Zicheng (eds), *Papers from the International Workshop on the Syntax of Predication and Modification 2024*. Kobe University, Kobe. 71–85. <https://doi.org/10.24546/0100492868>
- Kardos, Éva – Farkas, Imola-Ágnes (2022), The syntax of inner aspect in Hungarian. *Journal of Linguistics* 58: 807–845. <https://doi.org/10.1017/s0022226721000426>
- Kennedy, Christopher (2007), Vagueness and grammar: the semantics of relative and absolute gradable predicates. *Linguistics and Philosophy* 30: 1–45. <https://doi.org/10.1007/s10988-006-9008-0>
- Kennedy, Christopher – Levin, Beth (2008), Measure of change: the adjectival core of degree achievements. In: McNally, Louise – Kennedy, Christopher (eds), *Adjectives and adverbs: syntax, semantics and discourse*. Oxford University Press, Oxford. 156–182. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199211616.003.0007>
- Kiefer Ferenc (1992), Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 797–886.

- Kiefer Ferenc (2006), *Aspektus és akcióminőség – különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária (2000), Az igeekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan III. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- Kiparsky, Paul (1998), Partitive case and aspect. In: Butt, Miriam – Geuder, Wilhelm (eds), *The projection of arguments: lexical and compositional factors*. CSLI Publications, Stanford, CA. 109–137.
- É. Kiss, Katalin (2002), *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511755088>
- É. Kiss, Katalin (2005), First steps towards a theory of the verbal particle. In: Piñón, Christopher – Siptár, Péter (eds), *Approaches to Hungarian 9. Papers from the Düsseldorf conference*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 57–88.
- É. Kiss, Katalin (2006), The function and the syntax of the verbal particle. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event structure and the left periphery*. Springer, Dordrecht. 17–55. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-4755-8_2
- Krifka, Manfred (1986), *Nominalreferenz und Zeitkonstitution: zur Semantik von Massentermen, Pluraltermen und Aspektklassen*. PhD Dissertation. Universität München.
- Krifka, Manfred (1989), Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics. In: Bartsch, Renate – van Benthem, Johan – van Emde Boas, Peter (eds), *Semantics and contextual expression*. Foris, Dordrecht. 75–115. <https://doi.org/10.1515/9783110877335-005>
- Krifka, Manfred (1992), Thematic relations as links between nominal reference and temporal constitution. In: Sag, Ivan – Szabolcsi, Anna (eds), *Lexical matters*. CSLI Publications, Stanford, CA. 29–53.
- Krifka, Manfred (1998), The origins of telicity. In: Rothstein, Susan (ed.), *Events and grammar*. Kluwer, Dordrecht. 197–235. https://doi.org/10.1007/978-94-011-3969-4_9
- Landman, Fred (1992), The progressive. *Natural Language Semantics* 1: 1–32. <https://doi.org/10.1007/BF02342615>
- Levin, Beth – Rappaport Hovav, Malka (2005), *Argument realization*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511610479>
- Levin, Beth – Sells, Peter (2009), Unpredicated particles. In: Uyechi, Linda – Wee, Lian-Hee (eds), *Reality exploration and discovery: pattern interaction in language and life*. CSLI Publications, Stanford, CA. 303–324.
- MacDonald, Jonathan E. (2008), The syntactic nature of inner aspect: A minimalist perspective. John Benjamins, Amsterdam. <https://doi.org/10.1075/la.133>
- MacDonald, Jonathan E. (2023), The scope of maximalization and the syntax-semantics interface. Előadás az International Workshop on Maximalization Strategies in the Event Domain című műhelykonferencián. 2023. április 19. Debreceni Egyetem.
- MacDonald, Jonathan E. – Glodstaf, Walther (2025), Case and inner aspect: no direct relation. University of Illinois, Urbana-Champaign. [Kézirat.]
- Maleczki, Márta (1995), On the definiteness effect in Hungarian. A semantic approach. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian 5. Levels and structures*. JATE, Szeged. 261–286.
- Maleczki Márta (2008), Határozatlan argumentumok. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan IV. A szótár szerkezete*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 129–184.

- Martin, Fabienne – Demirdache, Hamida (2020), Partitive accomplishments across languages. *Linguistics* 58: 1195–1232. <https://doi.org/10.1515/ling-2020-0201>
- Martin, Fabienne – Schäfer, Florian (2017), Sublexical modality in defeasible causative verbs. In: Arregui, Ana – Rivero, María Luisa – Salanova, Andrés (eds), *Modality across syntactic categories*. Oxford University Press, Oxford. 87–108. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198718208.003.0006>
- Martínez Vera, Gabriel (2021), Degree achievements and maximalization: a cross-linguistic perspective. *Glossa* 6/1, No 94. <https://doi.org/10.16995/glossa.5883>
- Mourelatos, Alexander P. D. (1978), Events, processes and states. *Linguistics and Philosophy* 2: 415–434. <https://doi.org/10.1007/bf00149015>
- Mourelatos, Alexander P. D. (1981), Events, processes and states. In: Tedeschi, Phillip – Zaenen, Annie (eds), *Syntax and semantics* 14. Tense and aspect. Academic Press, New York. 191–212. https://doi.org/10.1163/9789004373112_012
- Piñón, Christopher (1995), Around the progressive in Hungarian. In: Kenesei, István (ed.), *Approaches to Hungarian* 5. JATE, Szeged. 153–189.
- Piñón, Christopher (2006), Weak and strong accomplishments. In: É. Kiss, Katalin (ed.), *Event structure and the left periphery*. Springer, Dordrecht. 91–106. https://doi.org/10.1007/1-4020-4755-x_5
- Pustejovsky, James (1995), *The generative lexicon*. MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.7551/mitpress/3225.001.0001>
- Ramchand, Gillian (2008), *Verb meaning and the lexicon: a first phase syntax*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486319>
- Rappaport Hovav, Malka (2008), Lexicalized meaning and the internal temporal structure of events. In: Rothstein, Susan (ed.), *Crosslinguistic and theoretical approaches to the semantics of aspect*. John Benjamins, Amsterdam. 13–42. <https://doi.org/10.1075/la.110.03hov>
- Rappaport Hovav, Malka – Levin, Beth (1998), Building verb meanings. In: Butt, Miriam – Geuder, Wilhelm (eds), *The projection of arguments: lexical and compositional factors*. CSLI Publications, Stanford, CA. 97–134.
- Rappaport Hovav, Malka – Levin, Beth (2012), Reflections on manner/result complementarity. In: Rappaport Hovav, Malka – Doron, Edit – Sichel, Ivy (eds), *Lexical semantics, syntax, and event structure*. Oxford University Press, Oxford. 21–38. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199544325.003.0002>
- Ritter, Elizabeth – Rosen, Sara Thomas (1998), Delimiting events in syntax. In: Butt, Miriam – Geuder, Wilhelm (eds), *The projection of arguments: lexical and compositional factors*. CSLI Publications, Stanford, CA. 135–164.
- Ritter, Elizabeth – Rosen, Sara Thomas (2000), Event structure and ergativity. In: Tenny, Carol – Pustejovsky, James (eds), *Events as grammatical objects: the converging perspectives of lexical semantics and syntax*. CSLI Publications, Stanford, CA. 187–238.
- Smith, Carlota (1991/1997), *The parameter of aspect*. Kluwer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-015-7911-7>
- Smollett, Rebecca (2005), Quantized direct objects don't delimit after all. In: Verkuyl, Henk – de Swart, Henriëtte – van Hout, Angeliek (eds), *Perspectives on aspect*. Kluwer, Dordrecht. 41–60. https://doi.org/10.1007/1-4020-3232-3_3

- Surányi, Balázs (2009), Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 201–249. <https://doi.org/10.1556/aling.56.2009.2-3.3>
- Surányi, Balázs (2014), Structural government in pseudo-incorporation in Hungarian: Pseudo-incorporation by vP-internal phrase-movement. [Kézirat.]
- Szabolcsi Anna (1983), A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről. *Nyelvtudományi Közlemények* 85: 83–91.
- Talmy, Leonard (1985), Lexicalization patterns: semantic structure in lexical forms. In: Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description 3: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge. 57–149.
- Talmy, Leonard (1991), Path to realization: a typology of event conflation. In: Sutton, Laurel A. – Johnson, Christopher – Shields, Ruth (eds), *Proceedings of the 17th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society, Berkeley, CA. 480–519. <https://doi.org/10.3765/bls.v17i0.1620>
- Talmy, Leonard (2000), *Toward a cognitive semantics*. MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6847.001.0001>
- Tatevosov, Sergei (2008), Subevental structure and non-culmination. In: Bonami, Olivier – Cabredo Hofherr, Patricia (eds), *Empirical issues in syntax and semantics 7*. CRNS, Párizs. 393–422.
- Tenny, Carol (1987), *Grammaticalizing aspect and affectedness*. PhD dissertation. MIT, Massachusetts.
- Tenny, Carol (1994), Aspectual roles and the syntax-semantics interface. Kluwer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-1150-8>
- Thompson, Ellen (2006), The structure of bounded events. *Linguistic Inquiry* 37: 211–228. <https://doi.org/10.1162/ling.2006.37.2.211>
- Travis, Lisa (2010), *Inner aspect: the articulation of VP*. Springer, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-90-481-8550-4>
- Vendler, Zeno (1957), Verbs and times. *Philosophical Review* 66: 143–160. <https://doi.org/10.2307/2182371>
- Vendler, Zeno (1967), *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press, Ithaca.
- Verkuyl, Henk (1972), On the compositional nature of the aspects. Reidel, Dordrecht. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-2478-4>
- Verkuyl, Henk (1993), *A theory of aspectuality: The interaction between temporal and atemporal structure*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511597848>
- Wacha Balázs (1978), *Az igés-szerkezeti aspektus kategóriája a magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Wechsler, Stephen (2005), Resultatives under the ‘event-argument homomorphism’ model of telicity. In: Erteschik-Shir, Nomi – Rapoport, Tova (eds), *The syntax of aspect*. Oxford University Press, Oxford. 255–273. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280445.003.0012>
- Zucchi, Sandro – White, Michael (2001), Twigs, sequences and the temporal constitution of predicates. *Linguistics and Philosophy* 24: 187–222. <https://doi.org/10.1023/A:1005690022190>

Az evangéliumok ómagyar és középmagyar fordításainak információsűrűsége¹

Rácz Péter

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Kognitív Tudományi Tanszék

The information density of a text captures the extent to which we can use elements of the text to predict other elements. The mathematical tools that express information density are related to linguistic, structural properties of the text, such as syntactic and paradigmatic complexity. This allows us to use information density as a general linguistic measure of text. This paper compares mediaeval and early modern Hungarian translations of the first four books of the New Testament in terms of information density. The results allow an interpretation according to which the successive translations reveal the gradual emergence of Hungarian literary language.

Keywords: information theory, diachronic linguistics, Hungarian

Kulcsszavak: információelmélet, történeti nyelvészet, magyar

1. Bevezetés

1.1. A nyelv információsűrűsége

A nyelvi rendszer tükrözi a nyelvhasználatot (Zipf 1936) és a nyelvet használó közösség szerkezetét (Weinreich – Labov – Herzog 1968). A klasszikus leíró nyelvészet számára ezek a nyelvnek esetleges, elméleti jelentőséggel nem rendelkező jellemzői (Bloomfield 1933; Sapir 1912). Az újabb kutatások azonban fontos magyarázóerőt tulajdonítanak annak, hogy a természetes nyelveket hogyan alakítja a használatuk (Beckner és mtsai 2009). Ennek egyik példája az információszerkezet.

Egy nyelvi közlés információszerkezete hozzátétőlegesen azt fejezi ki, mennyire nehéz a szöveg egyes elemeiből kikövetkeztetni más elemeit (Shannon 1948). Dye és mtsai (2018) adnak egy természetes nyelvi példát: a beszélők viselkedésükön használnak olyan redundáns, „eposzi” jelzős szerkezeteket, amelyek nagyon erősen megjósolják az utolsó elemüket, pl. „egy jó korsó hideg (sör)” vagy „egy finom csésze (kávé)”. A szerzők kvantitatív módszerekkel mutatják meg, hogy ezek a látszólagos modorosságok fontos szerepet játszanak a nyelvfeldolgozásban. Előre jelzik a tartalmas szavakat, ezzel megkönnyítve a befogadó számára

¹ A kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj szakmai támogatásával készült.

a mondat értelmezését. A szövegek információsűrűsége eltérhet műfajok között (egy liturgikus szöveg jellemzően jóval repetitívabb lesz, mint egy avantgárd költemény), de nyelvek között is. Dye és mtsai példája rávilágít arra, hogy ezeknek a különbségeknek az okai a nyelvhasználatból fakadnak. Ugyanígy a homéroszi szövegek eposzi jelzői valószínűleg eredetileg a szóbeli hagyomány memnotechnikai eszközei voltak (Parry 1933).

A megjósolhatóság eszerint a természetes nyelv fontos attribútuma. Az alak-tani összetettség és a szavak eloszlása alapvetően érzékeny arra, hogy a nyelvi jel különböző pontjai mennyire megjósolhatóak a befogadók számára (Gibson és mtsai 2019). A nyelvi rendszerek igyekeznek egy olyan konstans szinten tartani az információsűrűséget, ahol a befogadó optimálisan tudja feldolgozni a hallottakat/látottakat. Az erre felhasznált nyelvi eszközök azonban nem determinisztikusak, hanem sztochasztikusak, ezért az információsűrűség (a nyelvi komplexitás) szövegeken belül, szövegek között, sőt nyelvek között is ingadozni fog (Piantadosi – Tily – Gibson 2011).

Ezek a nyelvi összetettségben megjelenő, szisztematikus változások összefüggéseket mutathatnak a beszélőközösség szerkezetével (Lupyan – Dale 2010; Nettle 2012). Ezeknek az összefüggéseknek a léte vitatott, két okból. Egyrészt a nyelvi összetettségnek számos mérőszáma van (Bentz és mtsai 2016), másrészt pedig a nyelvi közösségek és a nyelvek kapcsolata rendkívül összetett (Shcherbakova és mtsai 2023). Ettől függetlenül ezek az eredmények rámutatnak, hogy egy szöveg szerkezete elárulhat valamit a szöveg közvetlen és tágabb szociokulturális kontextusáról. A szakirodalom komoly figyelmet fordít arra, hogyan lehet egy szöveg összetettségét és információsűrűségét mérni, és ebből milyen következtetéseket vonhatunk le a nyelvet alkotó közlések egymáshoz való viszonyáról, a nyelvi rendszer szerkezetéről, és a nyelvi rendszer és a beszélőközösség kapcsolatáról (ld. Dębowski – Bentz 2020).

Ezeknek a kérdéseknek a jellegzetes megközelítései több nyelv szinkrón állapotát vetik össze (Atkinson – Kirby – Smith 2015; Raviv – Meyer – Lev-Ari 2019). Tanulmányomban egy alternatív megközelítésre teszek kísérletet, amennyiben a rendelkezésre álló nyelvemlékeken keresztül a magyar nyelv különböző történeti korszakait hasonlítom össze egymással. Azért, hogy a kutatást lehorgonyozzam, egymáshoz kapcsolódó szövegeket fogok vizsgálni, az Újszövetség első négy könyvének ómagyar, középmagyar és modern fordításait.

Kutatási kérdéseim a következők.

1. Vannak-e szisztematikus információszerkezeti különbségek a fordítások között?
2. Magyarázza-e ezeket a különbségeket a szövegek egymáshoz és a saját társas, kulturális környezetükhöz fűződő viszonya?

A továbbiakban először röviden áttekintem a magyar bibliafordítások történeti és kulturális hátterét, majd bemutatom az elemzésre használt korpuszt és az információsűrűség általam kiválasztott és meghatározott mérőszámait, végül pedig az összehasonlítás eredményeit és korlátait tárgyalom.

1.2. Az evangéliumok ómagyar és középmagyar fordításai

Az Újszövetség első négy könyvének, Máté, Márk, Lukács és János evangéliumának hét teljes ó-, ill. középmagyar fordítása létezik (Madas 1998; Simon – Sass 2012; Simon – Kalivoda 2020), ezeket és a tanulmányban referenciaként használt négy modern fordítást az 1. táblázat sorolja fel.

1. táblázat: A tanulmányban használt evangéliumfordítások (forrás: Simon – Kalivoda 2020). Az ómagyar és középmagyar szövegek betűhű és normalizált (Vadász – Simon 2018) változatban, a huszadik és huszonegyedik századi szövegek modern helyesírás szerint kerültek felhasználásra.

sorszám	név	keletkezés éve	szerző	feltételezett források	formátum
1	Müncheni kódex	1466	ismeretlen	vitatott	betűhű, normalizált
2	Jordánszky-kódex	1516–1519	ismeretlen	Vulgata	betűhű, normalizált
3	Pesti Gábor: Újtestamentum	1536	Pesti Gábor	Vulgata	betűhű, normalizált
4	Sylvester János: Újtestamentum	1541	Sylvester János	Vulgata, görög	betűhű, normalizált
5	Heltai Gáspár: Újtestamentum	1565	Heltai Gáspár	Vulgata, görög, Luther	betűhű, normalizált
6	Károli Gáspár Vizsolyi Bibliája	1590	Károli Gáspár	Vulgata, görög, Sylvester	betűhű, normalizált
7	Káldi György fordítása	1626	Káldi György	Vulgata	betűhű, normalizált
8	Károli Gáspár revideált fordítása	1908			modern

9	Káldi Neovulgáta	1997			modern
10	Szent István Társulati Biblia	2003			modern
11	Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája	2014			modern

A jelen tanulmány nem vállalkozhat arra, hogy ezeknek a szövegeknek a keletkezését, ennek tágabb összefüggéseit, és a róluk rendelkezésre álló filológiai ismereteket kiterjedten tárgyalja. Alapgondolatunk ugyanakkor az, hogy a szövegek valamilyen módon koruk nyelvhasználatát tükrözik, ezért fontos, hogy röviden beszéljünk arról, mi a fordítások történeti közege, és hogyan viszonyulnak egymáshoz és a fordítók által felhasznált forrásszövegekhez.

Az első elérhető, tizenötödik századi fordítás szerzőinek személye vita tárgya (Szabó 1989; Korompay 2015), a második (tizenhatodik századi) fordítás szerzője pedig ismeretlen (Erdős 1906). A motivációk, a társadalmi közeg hatása, és az eredeti szöveghez, szövegekhez fűződő viszony azonban azoknál a fordítóinknál sem egyértelmű, akiknek a nevét megőrizte a történeti emlékezet. Közös bennük, hogy fordításaik a reneszánsz humanizmus, a reformációt körülvevő vallási mozgalmak és a török hódítás összefüggéseiben keletkeztek, és részben ezekre az összefüggésekre reflektáltak (Erdős 1937; Madas 1998; Holland 2019).

A szövegek szerkezetét a fordítók döntésein túl a kulturális hagyományok, idegen hatások és részben akár (a nyomtatott változatokban) a rendelkezésre álló betűkészletek is befolyásolták. Ha nem is teljes mértékben, de jelentősen meghatározta a fordítók döntéseit, hogy milyen forrásszövegekkel dolgoztak, és mennyire akarták megtartani az eredeti szövegek strukturális jellemzőit (Hegedüs 2013). A Jordánszky-kódexben fennmaradt fordítás valószínűleg a Vulgátát használta forrásként, ahogyan Pesti 1536-os fordítása is. Sylvester János szövegére nagy hatása volt a humanista tradíciónak. Sylvester a latin fordítás mellett a görög eredetihez is visszatért, és nagy hatást gyakorolt a modern magyar vallásos nyelv terminológiájára (Zvara 2017). A német anyanyelvű Heltai a német Luther-Bibliát is felhasználta, Károli jelentős mértékben épített Sylvester fordítására és az eredeti szövegekre, míg Káldi főleg a *Vulgátát* vette alapul. A fordítások, különösen a későbbi fordítások, egymásra is reflektáltak (Erdős 1906; Máthé 2004).

A szövegek jelentős része a török betörés és Buda elfoglalása után keletkezett, egy olyan történelmi helyzetben, amely a magyarul beszélő nyelvi közösség tartós széttörődésével járt együtt (Nádor 2000). Erről az időszakról a demográfiai ismereteink is rendkívül bizonytalanok (Fügedi 1992).

Ezeket a fordításokat tehát, bár koruk nyelvállapotát valószínűleg hűen tükrözik (Hegedüs 2013), nem kezelhetjük objektív, természetes nyelvi mintaként. Latin és görög nyelvű forrásaik kiválasztásában, az azokkal létesített viszonyukban szelektívek a fordítók, miközben jellemzően tudatában vannak az őket megelőző magyar (sőt, német) nyelvű fordításoknak is. Ne feledjük, hogy egyrészt a forrásművek korabeli kezelése sem volt konzisztens (a bibliai fejezetek és versek számozása a 16. század végére lett egységes, Ruden 2023), másrészt a kor vallási mozgalmainak egy bibliafordítás legalább annyira mozgatórugója, mint terméke volt. A közös forrásszöveg, a közöttük meglévő folyamatosság és az eltérő nyelvi és társadalmi összefüggések azonban egyedi lehetőséget biztosítanak arra, hogy a fordításokat információelméleti szempontból is összevessük egymással. A módszernek nemzetközi és magyar előképei is vannak (Resnik – Olsen – Diab 1999; M. Pintér 2024).

2. Módszertan

2.1. Fordítások

A feldolgozott ómagyar, középmagyar és újkori/legújabb kori szövegek listáját az 1. táblázat tartalmazza. A fordításokból minden esetben Máté, Márk, Lukács és János evangéliumát használtam fel. A szövegeket a Párhuzamos Bibliaolvasó projekt (Simon – Kalivoda 2020) adatbázisából vettem át. Az ómagyar és középmagyar szövegeket két formában, betűhű változatban, illetve normalizált helyesírással dolgoztam fel. A normalizálás kisebb részben (mint az eredeti Károli fordítás, a Vizsolyi Biblia esetén) kézzel, nagyobb részében automatikus természetesnyelv-feldolgozó eszközökkel készült, kézi ellenőrzéssel (Vadász – Simon 2018). A szövegek a modern kanonizálás elveinek megfelelően a könyv, fejezet, vers felosztást követik. A 2. táblázat a betűhű és a normalizált változat közötti különbséget a Máté 9,6–13 passzussal illusztrálja, a Müncheni kódexben és a revideált Károli Bibliában.

2. táblázat: Máté 9,6–13 a Müncheneri kódexben és a revideált Károli Bibliában. A betűhű példa a digitalizált szöveg konvencióit követi (ld. a „=” jel használatát annak jelölésére, hogy a szöveg szétválaszt egy, az eredeti változatban egybeírt alakot).

Müncheneri kódex (betűhű)	Müncheneri kódex (normalizált)	Károli revideált
Tü azért ig imadkozia- toc Mi at'ac ki vag meñnècbèn / Scenteltèf- fec te== ==nèuèd Ioyon te országod Legen te akaratod / mikent meñnen 7 azonkent földön / Mi tètfti keñèrõnc felet valo kènèrèt aggad mùnèkõnc ma Es boçaf- lad mùnèkõnc mü vétètõnkèt / mikent es mü boçatonc nèkõnc vétètètcen° / Es ne vig müket kèfèrtètèbè / de żabadoch müket go- noztol Amen	ti azért így imádkoztatok : mi Atyánk , ki vagy mennyekben , szenteltessék te neved , jöj- jön te országod , legyen te akaratod , miként mennyen és azonként földön . mi testi ke- nyerünk felett való kenyeret adjad minékünk ma , és bo- csássad minékünk mi vétetün- ket , miként is mi bocsátunk nekünk vétetteknek . és ne vígy minket kísértetbe , de szabadíts minket gonosztól . ámen .	Ti azért így imádkoztatok: Mi Atyánk, ki vagy a mennyek- ben, szenteltessék meg a te neved; Jőjjön el a te országod; legyen meg a te akaratod, mint a mennyben, úgy a föl- dön is. A mi mindennapi ke- nyerünket add meg nekünk ma. És bocsásd meg a mi vét- keinket, miképen mi is meg- bocsátunk azoknak, a kik elle- nünk vétkeztek; És ne vígy minket kísértetbe, de szaba- díts meg minket a gonosztól. Mert tiéd az ország és a hata- lom és a dicsőség mind örökké. Ámen!

2.2. Az információsűrűség mutatói

A természetes nyelvek információelméleti megközelítései az információsűrűségnek több mutatóját ismerik. A magasabb szintű leírások a nyelvtan és az alaktan szabályaival operálnak, és olyan kérdéseket tesznek fel, mint hogy egy adott szónak hány alakja van, és ezeket mennyire könnyű megjósolni egymásból (Ackerman – Malouf 2013). Az általunk használt szövegek sajátossága azonban, hogy egyértelműsített alaktani annotációk (az egyes szavak szófaja, alaktana stb.) 112nt részben állnak rendelkezésre, és a nem következetes ortográfiából, illetve a történeti nyelvi alakok jelenlétéből adódóan nem triviális ilyeneket előállítani sem. A Müncheneri kódexre és a Jordánszky-kódex újszövetségi részére rendelkezésre áll automatikus, kézzel ellenőrzött morfológiai elemzés, ahogyan más ómagyar szövegekre is, de a többi fordítás ilyen szempontból elemzetlen (ld. Simon – Sass 2012). A nyelvi összetettség nyelvtani támaszték nélküli megállapításának több gyakran használt eszköze létezik, mint az entrópia, a minimális leírás hossza (minimum description length), vagy a típus/token arány (Baayen 2001; Grünwald 2007; Piantadosi – Tily – Gibson 2012; Bentz és mtsai 2017).

A nyelvi entrópia a szöveget mint az egyedi szótípusok valószínűségi eloszlását kezeli, és azt számszerűsíti, hogy ebben az eloszlásban az egyes típusok mennyire megjósolhatóak. A típusokhoz rendelt megjósolhatóságok eloszlásának entrópiája a szövegből alkotott nyelvi modell bizonytalanságát vagy információs töménységét fejezi ki. Én két mérőszámot használok, ezek a teljes szövegre számolt unigram entrópia és a feltételes bigram entrópia. Az unigram entrópia a szövegben lévő szavak eloszlásának általános bizonytalanságát/kiszámíthatatlanságát méri azon keresztül, hogy milyen valószínű egyes szavak önálló megjelenése a szövegben. Azt tükrözi, hogy átlagosan mennyi információt nyerünk, ha a szövegben egy új szó megjelenik. A feltételes bigram entrópia azt számszerűsíti, mennyire tudunk egy szót az azt megelőző szó alapján előre jelezni. Azt ragadja meg, hogy bármilyen szó milyen valószínűséggel követ egy másik konkrét szót a teljes szövegben. Egy szövegnek egy unigram entrópia és egy bigram entrópia mérőszáma van. Az első általában a szavak eloszlásáról mond valamit, a második pedig arról, hogy a szöveget milyen konzisztens és milyen gyakori szó párok alkotják. A $\log_2$ skálán számolt entrópiából a $2^{\text{entrópia}}$ képlet segítségével számolt bizonytalanság (*perplexity*) ezt az információsűrűséget egy, a normáeloszláshoz közelebbi skálán fejezi ki. Ezt a bizonytalansági mutatót hívom a továbbiakban entrópiának (Kobayashi 2014; Bentz és mtsai 2016).

A legrövidebb leírás (*minimum description length, MDL*) fogalma a szöveg információsűrűségét úgy ragadja meg, mint a szövegről készíthető legrövidebb leírás hosszát. Mivel a szövegek redundanciákat tartalmaznak, ezért tömöríthetőek, és a tömörítés mértéke jól visszaadja azt, hogy a szöveg a hosszához képest mennyi információt tartalmaz. Ez a mérőszám alapvetően a Kolmogorov-komplexitás általánosabb fogalmából vezethető le (Li – Vitányi 2019). Én a legrövidebb leírás hosszát elosztom az eredeti szöveg hosszával, ezért az általam használt mérőszám a szöveg tömöríthetőségét súlyozza a szöveg hosszúságával.

Két további mérőszámom a szöveg hossza, amelyet úgy kapok meg, hogy megszámlolom a szavakat, illetve a típus/token arány, amelyet úgy, hogy megnézem, egy adott szövegben hány egyedi szó fordul elő, és ezt a számot elosztjuk a szavak számával. Szó alatt itt minden esetben karaktersort értek. Az összes mérőszámot tokenizált szövegekre állapítom meg. A tokenizált szöveg kisbetűsíti az eredeti szöveget, eltávolítja az írásjeleket, valamint a nem alfanumerikus karaktereket, és aztán a szóközök által elválasztott karaktersorokat tekinti szavaknak.

Az információsűrűségnek ezek a mérőszámai egymással is összefüggenek. Ennek megértéséhez Saussure terminológiáját hívjuk segítségül. Saussure a nyelvi összetettségnek két formáját különbözteti meg, ezek a paradigmatiszus összetettség (hány alakja van egy szótőnek) és a szintagmatiszus összetettség (milyen szósorok kódolnak egy nyelvtani relációt) (Saussure 1916). A paradigmatiszus összetettség fogalmába táman érve beletartoznak olyan aspektusok is, mint hogy milyen széles a szöveg által használt szókincs, és a szóalakok írásmódja mennyire

konzisztens. A szintagmatikus összetettség fogalmába beletartozik az is, hogy a szöveg milyen formulákat, ismétlődő konstrukciókat használ rendszeresen. Ez a két faktor és a szöveg hossza befolyásolja a mérőszámokat. A szöveghossz viszonya a szintagmatikus és paradigmikus összetettséggel nem lineáris.

Ha egy szöveg paradigmikus komplexitása alacsony, a szöveg ugyanazt az aránylag kevés szóalakot használja fel újra és újra, ezért az unigram entrópia (hányféle szóval folytathatjuk a szöveget bármelyik pontján) és a típus/token arány (sok vagy kevés szóalak található a szövegben) alacsonyak lesznek. A paradigmikus komplexitás közvetve befolyásolja a bigram entrópiát (hiszen ez érzékeny a bigram első szavának valószínűségére, amit az unigram entrópia ad meg) és az adható legrövidebb leírás hosszát (hiszen ha egy szöveg kevés szót ismételtet, könnyebb lesz tömöríteni).

A bigram entrópia és a legrövidebb leírás hossza a szöveg szintagmatikus komplexitását is megragadják. Ha a szöveg sok, ismétlődő formulát használ, akkor egyrészt könnyebb lesz megmondani, hogy mi egy tetszőleges szópár második tagja, másrészt pedig könnyebb lesz tömöríteni a szöveget.

A szövegben a típusok száma a szöveg hosszával arányosan először gyorsan, majd lassabban növekszik (ezt a szavak nyelvi eloszlásából következő viszonyt fejezi ki a Heaps-törvény, van Leijenhorst – Van der Weide 2005). Ez befolyásolja a szóeloszlásokat, az unigram entrópiát, és – közvetve – a bigram entrópiát is, amelyek érzékenyek a típusok arányára. Befolyásolja a legrövidebb leírás hosszát is: ha sok típus van egy szövegben, akkor nehezebb tömöríteni/rövidebb leírást adni róla. A legrövidebb leírás hosszát mi elosztjuk az eredeti szöveg hosszával, de mivel a szöveghossz és a típusok száma közötti viszony nem lineáris, ez a súlyozás csak részben ad számot a szöveghossz hatásáról.

Amint látható, az entrópia, a legrövidebb leírás hossza és a típus/token arány a szöveg paradigmikus komplexitásának („szókincsgazdagságának”) és szintagmatikus komplexitásának („formulaikusságának”) különböző, egymást kiegészítő megközelítései. A szöveghossz mindegyikkel összefügg, mivel azonban fordításokkal dolgozunk, látni fogjuk, hogy a szöveghossz kevésbé szór a szövegek között, elsősorban azért, mert ezek ugyanabból a forrásból vagy forrásokból készültek.

2.3. Információsűrűség és történeti szövegek

Történeti szövegek esetén a szavak száma érzékeny lesz arra, hogy a szöveget átíró szakemberek milyen döntéseket hoztak, a típus/token arány pedig sokban fog múlni azon, hogy mennyire konzisztens a szöveg ortográfiája, hiszen egy szónak két olyan változata, amelyek csak egyetlen karakterben térnek el, már két alaknak számítanak. A hosszabb, nagyobb típus/token arányt mutató szövegek információsűrűsége nagyobb lesz. Az inkonzisztens ortográfia hatásait mérséklendő beleveszünk az összehasonlításba a helyesírás szerint normalizált szövegváltozatokat is.

A Párhuzamos Bibliaolvasó adatbázisból kinyert szövegeket fordítás, változat (betűhű, normalizált vagy modern), evangélium és fejezet szerint (de nem vers szerint) csoportosítottam, majd az így kapott szövegekre kiszámoltam az unigram és bigram entrópiát, a legrövidebb leírás arányát, a szóhosszt és a típus/token arányt. Az így kapott adattábla 11 fordítás összesen 18 változatában (betűhű, normalizált, modern) Máté könyvének 28, Márk 16, Lukács 24 és János könyvének 21 fejezetéhez rendel mérőszámokat.

A szövegfeldolgozást az R statisztikai környezetben végeztem el (R Core Team 2025). A bizonytalansági mérőszám alapjául szolgáló entrópiát az *entropy* csomag (Hausser – Strimmer 2021), az összetettségi mérőszám alapjául szolgáló legrövidebb leírást pedig a Lempel-Ziv tömörítő algoritmus (Zeeh 2003) gzip implementációjával (Gailly – Adler 1992) hoztam létre. A mérőszámokat a szövegek (kisbetűsítést és az írásjelek eltávolítását követően a szóközök segítségével) tokenizált változatára számoltam ki. A mérőszámok összefoglalóját a 3. táblázat tartalmazza. A kódot és adatokat tartalmazó adattár itt található: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17086110>.

3. táblázat: Az információsűrűség felhasznált mérőszámai

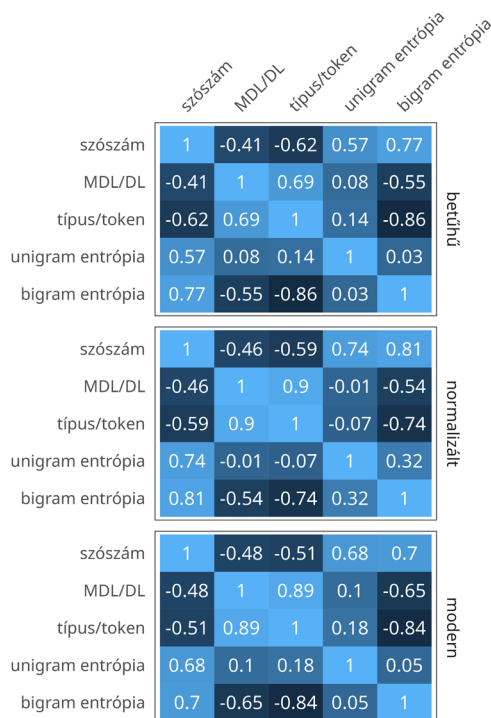
mérőszám	meghatározás	rövid leírás	hivatkozás
unigram entrópia	hányféle szóval lehet folytatni egy tetszőleges pontján a szöveget	$H(W) = -\sum(p * \log_2(p))$	Hausser – Strimmer 2021
bigram feltételes entrópia	hányféle szó állhat egy tetszőleges szó után	$H(W_2 W_1) = \sum P(w_1, w_2) * \log \frac{1}{P(w_2 w_1)}$	Hausser – Strimmer 2021
legrövidebb leírás aránya (minimum description length/description length)	a szövegre adható legrövidebb kimerítő leírás hossza, elosztva a szöveg hosszával	$\text{len}(\text{gzip}(\text{text}))/\text{len}(\text{text})$	Gailly – Adler 1992
típus/token arány	a szövegben szóközökkel elválasztott egyedi karakter sorok száma elosztva a szavak számával	$\text{len}(\text{set}(\text{tokens}))/\text{len}(\text{tokens})$	Bentz és mtsai 2016
szavak száma	a szövegben szóközökkel elválasztott karakter sorok száma	$\text{len}(\text{tokens})$	Bentz és mtsai 2016

Mint azt a 2.2. pontban láttuk, az információsűrűség mérőszámai erősen összefüggnek. Az öt mérőszámra ezért külön hierarchikus lineáris modelleket (Bates – Maechler – Bolker 2011) illesztettem, amelyek a mérőszámot a fordításból (ld. 1. táblázat) jósolják meg, feltételezve egy, az evangélium metszéspont alá beágyazott fejezet metszéspontot. Erre a 3.3 pontban visszatérünk.

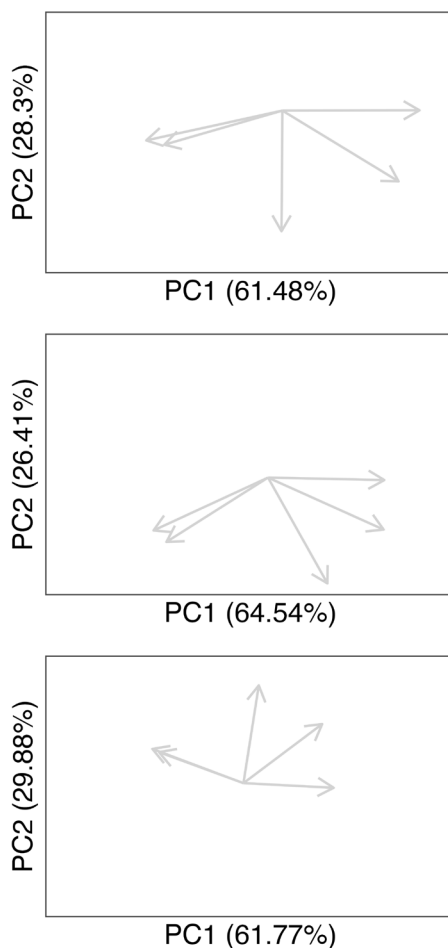
3. Eredmények

3.1. A mérőszámok összefüggései

A 2.2. pontban körüljártuk az elméleti hátterét annak, hogy a nyelvi információsűrűség mérőszámai miért függenek össze egymással. Ezeket az összefüggéseket az adatokban is megtalálhatjuk. Az 1. ábra a fejezetekre számolt mérőszámok közötti Spearman-korrelációkat mutatja. A 2. ábra a mérőszámok közötti többdimenziós viszonyt egy főkomponens elemzés segítségével, vektorosan ábrázolja.

1. ábra: A mérőszámok Spearman-korrelációs együtthatói a betűhű (fent, $n = 7$ fordítás * 89 fejezet), normalizált (középen, $n = 7 * 89$) és modern (lent, $n = 4 * 89$) szövegekre kapott fejezetszintű számok eloszlásaiból.

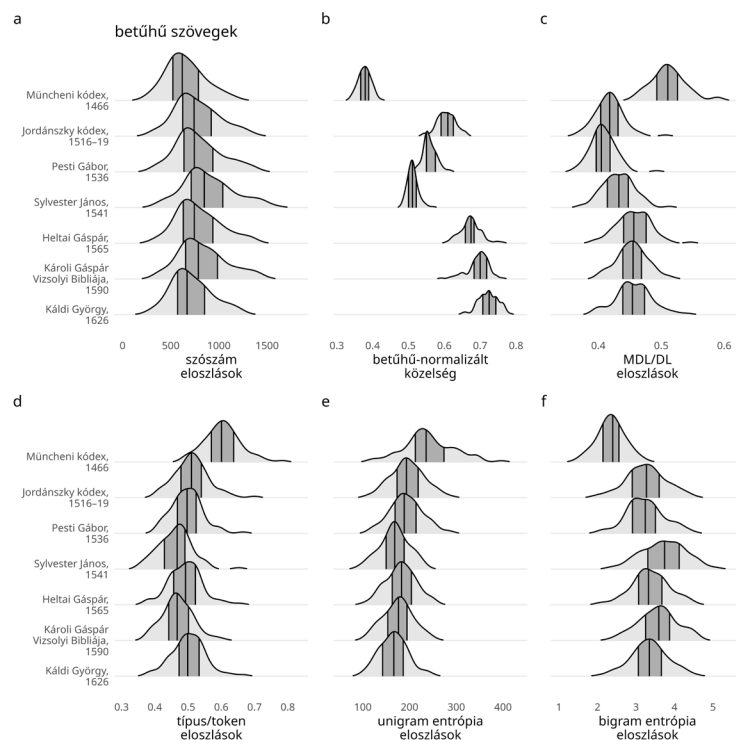

2. ábra: A mérőszámokra épített főkomponens-elemzés eredményei, az első és a második komponens viszonya betűhű (fent), normalizált (középen) és modern (lent) szövegekben.

Azt látjuk, hogy a mérőszámok mindhárom szövegtípusban erősen összefüggnek. Ezt mutatja a főkomponens-elemzés is, hiszen a számok közötti viszonyokat megragadó komponensek közül az első a három szövegtípusban a variáció 62/65/62%-át, a második a 28/27/30%-át ragadja meg. Ez azt jelenti, hogy ha az öt mérőszám által kifejezett információt öt helyett két dimenzióban ábrázoljuk, akkor ez a két dimenzió kifejezi az információ >90%-át, ami erősen arra utal, hogy

az öt szám egy jelentős részben ugyanazt méri. A három szövegtípus között nincsenek nagyon jelentős különbségek. Az első főkomponens (vízszintes tengely) elsősorban a szövegek szintagmatikus komplexitását tükrözi. Ebben a dimenzióban mozog az a két mérőszám, amelyek leginkább érzékenyek a szekvenciák szerkezetére, a legrovidebb leírás aránya (MDL/DL) és a feltételes bigram entrópia. A második főkomponens (függőleges tengely) elsősorban a paradigmatis komplexitást tükrözi. Az erre elsősorban érzékeny mérőszám, az unigram entrópia leginkább ebben a dimenzióban mozog. A mérőszámokat nem lehet ilyen egyszerűen csoportosítani, amit szépen mutat az, hogy mindkét dimenzióban megjelenik a típus/token arány és a szavak száma. Ezekről mondtuk azt a 2.2 pontban, hogy közvetve minden mérőszámot befolyásolnak.

3.2. Betűhű szövegek

3. ábra: A betűhű szövegekre kapott mérőszámok és a betűhű-normalizált fejezet-párokra számolt Jaccard-közelség. Minden eloszlás a fejezetekre kapott számokból áll. A függőleges vonalak az eloszlások első, második és harmadik kvartilisét jelölik.

Az információsűrűség mérőszámait a betűhű szövegekben a 3. ábrán látjuk. Mivel minden fordítás minden fejezetére külön értékeket számolunk, az ábrán látható eloszlások minden esetben $28 + 16 + 24 + 21 = 89$ megfigyelést tartalmaznak. Az ábra az öt, általunk használt mérőszám mellett a betűhű szöveg és a normalizált szöveg közötti, fejezetpárookra számolt Jaccard-közelséget is megmutatja. A Jaccard-közelség kifejezi az átfedést két karaktersor között, és kevésbé érzékeny a karaktersorok hosszára, mint pl. a Levenshtein-távolság. A meghatározása a betűhű szöveg és a normalizált szöveg metszete elosztva ezek uniójával. Minél kisebb az eltérés a két szöveg között, ez az érték annál nagyobb lesz ($0 =$ nincs átfedés, $1 =$ teljes átfedés).

Egy magyar szövegnek a két teljesen konzisztens, de eltérő ortográfiával írt változata között is lehet nagy a távolság. A Jaccard-közelség tehát kifejezheti azt, hogy a betűhű szövegnek mekkora a konzisztenciája, és azt is, hogy mennyire tér el a normalizált változattól. A két változat között a legnagyobb távolságot mégis a korai, kézzel írt Münchener kódex esetén találjuk, ami arra utal, hogy a konzisztenciának itt fontos szerepe van.

Általában azt látjuk, hogy minél közelebb van a fordítás betűhű szövege a normalizált változathoz, annál kisebb a szöveg információsűrűsége. Ezt magyarázhatjuk úgy, hogy a betűhű szövegek ortográfiája a fordítások időrendi sorrendjében egyre konzisztensebbé válik, és az információsűrűség csökkenése elsősorban ennek tudható be.

A szövegek hossza hasonló (3a). Az eredeti és a normalizált szöveg közötti átfedés a Münchener kódexben található legelső fordítás esetén a legkisebb, mindössze 30% körüli, az ezt követő három, 16. század eleji fordításnál is csak 50-60% körül van, és csak Heltai, Károli és Káldi fordításánál éri el a 70%-ot (3b). A szövegek tömöríthetősége ezzel szépen együtt áll – minél messzebb van a normalizált szövegtől az eredeti szöveg, annál nehezebb tömöríteni (3c). A betűhű–normalizált távolsággal a típus/token arány is együtt áll (3d). Az unigram entrópia eloszlása gyengébben ugyan, de követi ezt a mintázatot (3e), ami arra a technikai összefüggésre utal, hogy ha a szövegben nagyon sokféle szó előfordul, akkor a szöveg információtartalma magas lesz.

Érdekes a bigram entrópia eloszlások viselkedése (3d), ami a tömöríthetőség (3c) és a típus/token arány (3d) esetén látott mintának nagyjából az inverze. Minél inkonzisztensebb a szöveg, annál több egyedi szóalakot (típust) tartalmaz, és annál nehezebb tömöríteni. A bigram entrópia azt mondja meg, hogy mennyire tudunk egy szóból a következő szóra következtetni. A típus/token arány és a bigram entrópia között negatív összefüggést várunk: az alacsony típus/token arány, a korlátozott szókincs azt jelenti, hogy ugyanaz a néhány szó nagyon hasonló helyi kontextusokban ismétlődik. Ez felduzzasztja az ismétlődő bigramok számát, ezért általában könnyű lesz az első szóból a másodikra következtetni, és a bigram entrópia nagy lesz. A magas típus/token arány, a gazdag szókincs az alacsony

gyakoriságú szavak számának növekedését jelenti, ezért a bigrammok eloszlása ellaposodik, és a bigram feltételes entrópia csökken. Ezt látjuk itt a betűhű szövegekben is.

A mutatók összefüggése tehát alapvetően azt mutatja, amit várnánk ezektől a szövegektől. A kevésbé konzisztens/többféle ortográfiát használó, és emiatt több normalizálásra szoruló szövegekben nagyobb az egyedi szóalakok aránya, és ez nagyjából megmagyarázza a többi mutató viselkedését is. Ha azt szeretnénk látni, hogy a mutatók mit árulnak el elsősorban a fordítások stilisztikai vagy nyelvi tulajdonságairól, a normalizált szövegekhez kell fordulnunk.

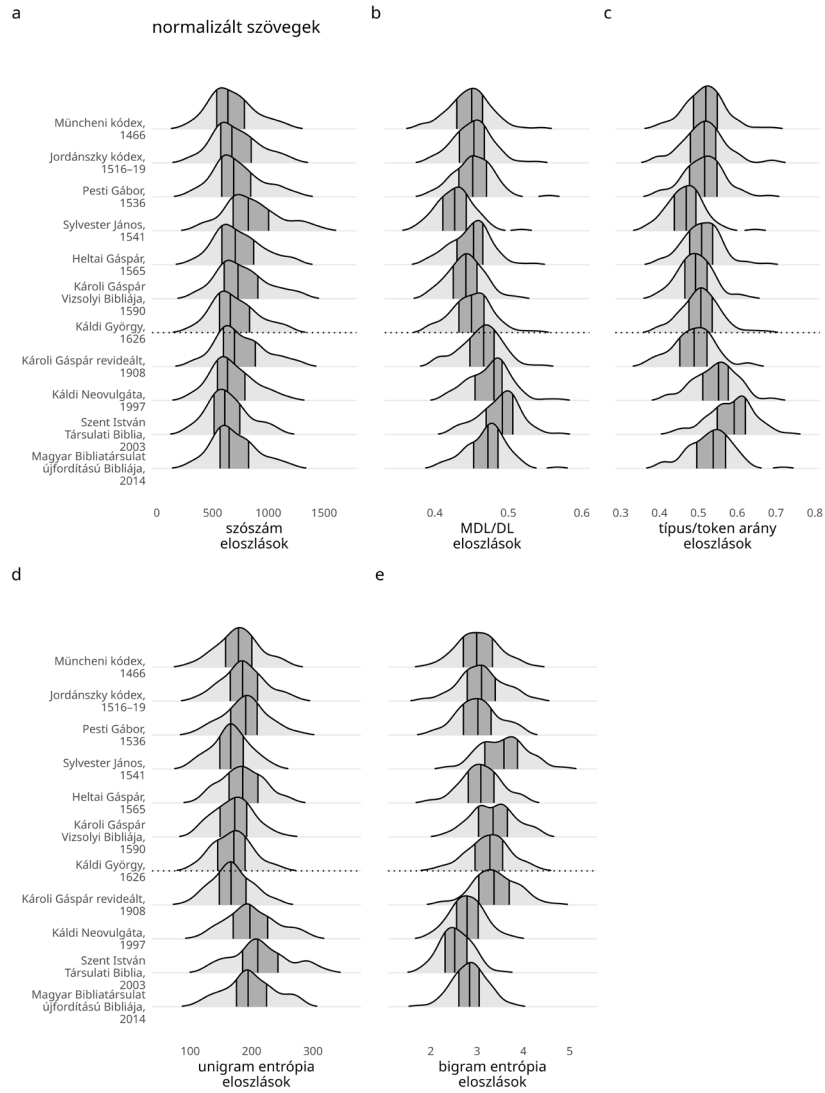
3.3. Normalizált szövegek

Az információsűrűség mérőszámait a normalizált szövegekben és a modern fordításokban a 4. ábrán látjuk. A fordítások között a modern fordításokat ide véve sincs jelentős különbség a szövegek hosszában (4a). A normalizált/modern szövegek közötti különbségek kisebbek, mint a betűhű szövegek közötti különbségek, és ez szintén az ortográfia relevanciáját mutatja. Az eloszlásokban ezen túl három fontos mintázat tűnik fel.

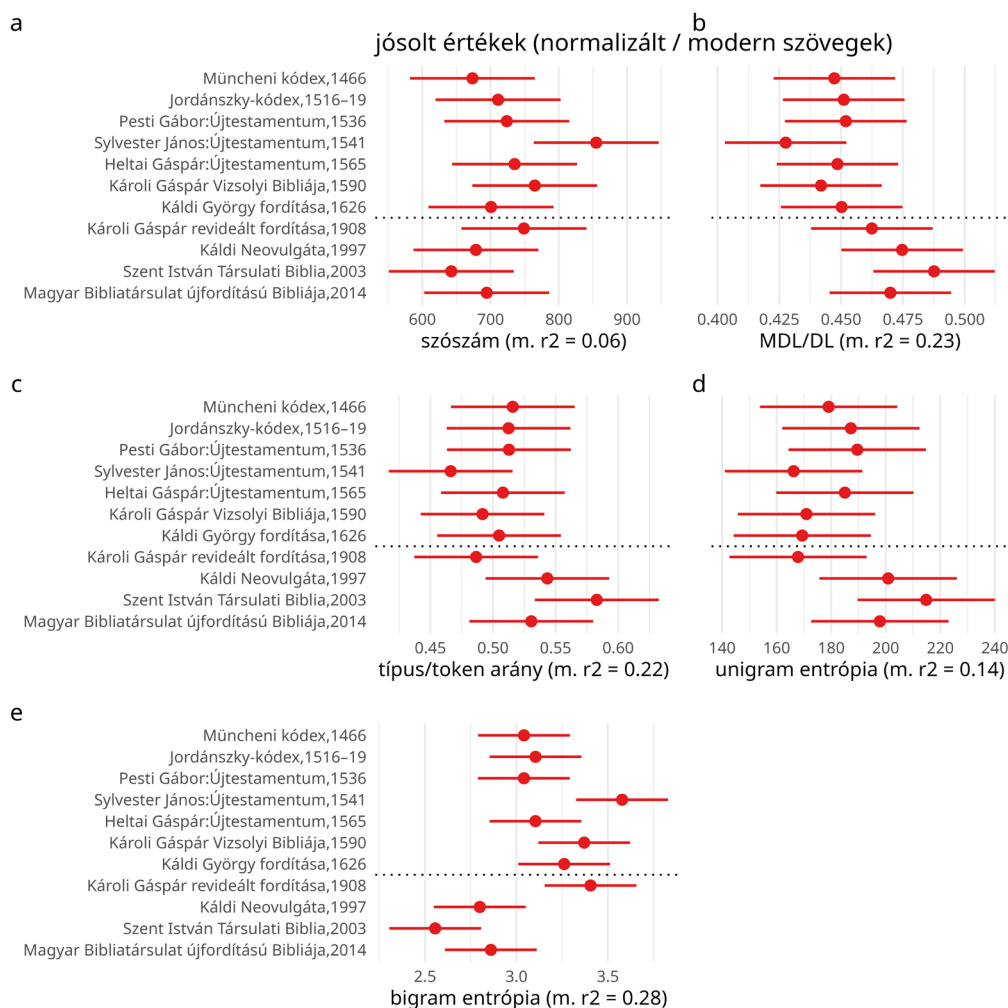
A 15. századi, 16. század eleji fordítások közül a Sylvester-féle változat kiugró információs mintázatot mutat. Jobban tömöríthető, kevesebb típust használ, ez pedig kisebb információsűrűséghez vezet, ami az információtartalmat általánosan kifejező unigram entrópiában is megjelenik. Ez a 2.3 és a 3.2 fejezetben látott módon a bigram entrópia relatív növekedését hozza magával.

Sylvester fordításától eltekintve a 15. századi, 16. század eleji fordításokhoz képest a Károli és Káldi fordítások jobban tömöríthetők, a modern, főleg a 20. századi, 21. századi fordítások viszont jóval kevésbé (4b). A szókincs méretét, az egyedi szóalakok számát megragadó típus/token arány és unigram entrópia hasonló mintázatot mutat (4c-d). Ezzel szemben azt látjuk, hogy a szövegek formulaikusságát, az ismétlődő szerkezetek gyakoriságát megragadó bigram entrópia (4e) a Károli és Káldi fordítás esetén valamivel nagyobb, a modern, és főleg a 20–21. századi fordításoknál viszont kisebb mint a korai fordításoknál.

Összefoglalva, a normalizált fordítások információs mérőszámai a 2.3. fejezet alapján várt módon függenek össze. A mérőszámok által kirajzolt információs profilok alapján egy csoportot alkot a huszita biblia, a Jordánszky-kódex, valamint Pesti és Heltai fordítása, egy második csoportot a Káldi- és a Károli-fordítások, és egy harmadik csoportot a modern változatok. A Sylvester-fordítás profilja kiugró.

4. ábra: A normalizált szövegekre kapott mérőszámok. Minden eloszlás a fejezetekre kapott számokból áll. A függőleges vonalak az eloszlások első, második és harmadik kvartiliséjét jelölik. A vízszintes szaggatott vonal alatti modern fordítások szövege nem normalizált.

5. ábra: A normalizált szövegekre jószólt mérőszámok, hierarchikus lineáris modellek becslései. A pontok a középértéket, a vízszintes vonalak a 99%-os konfidencia-intervallumot jelölik (a valószínűség az esetek 99%-ában ebbe a tartományba esik). A vízszintes szaggatott vonal alatti modern fordítások szövege modern, nem normalizált. A 99%-os konfidenciaintervallumot azért választottam a viselkedéstudományokban megszokott 95% helyett, hogy kompenzáljuk a többszörös összehasonlítások hatását (*ceteris paribus* ugyanazokra az adatokra kapott öt 99%-os eredmény statisztikailag annyira biztos, mint egy 95%-os).

A fordítások összevetését megnehezíti az adatokban lévő hierarchia. A különböző fordításokban a különböző mérőszámok ugyanazokhoz a könyvekhez és fejezetekhez vannak hozzárendelve. Ezeknek a fejezeteknek vannak inherens információs tulajdonságaik: milyen(ek) az eredeti szöveg(ek), hogyan kapcsolódnak az előtti és utáni álló fejezetekhez, és így tovább. Ezeket az aspektusokat részben meg tudjuk ragadni, ha egy hierarchikus modellt illesztünk a normalizált szövegekből származó adatokra, és a nyers adatok helyett a modell jóslatait vizsgáljuk meg. Ezek a jóslatok láthatóak az 5. ábrán. Mivel a mérőszámok összefüggnek egymással (ld. 1. ábra), minden mérőszámra külön modellt illesztettem, amely prediktorváltozóként a fordítások időben rendezett sorrendjét használta. Minden modell az egyes értékeket fejezetek alá, ezeket könyvek alá rendezte.

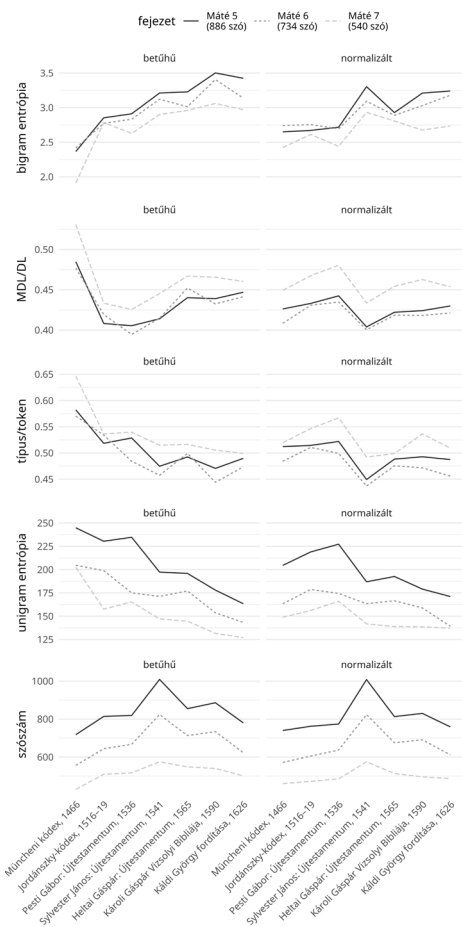
Minden modellre számolhatunk egy marginális r^2 értéket, amely megragadja, hogy a fordítások közötti különbségek a mérőszámnak mekkora varianciáját magyarázzák meg, azaz mennyire sokat tesznek hozzá a modellhez. Mivel öt különböző modellt illesztünk ugyanazokra az adatokra, az értékek inflálódni fognak, ezért nem érdemes őket készpénznek venni, de arra alkalmasak, hogy fényt vessenek a változók relatív magyarázó erejére.

A két legjobb változó a bigram entrópia, azaz az, hogy átlagosan mennyire lehet megjósolni, mi lesz egy szópár második tagja (5e), és a szöveg hosszal súlyozott tömöríthetőség (5b). A típus/token arány és az unigram entrópia (5b-c) jóval gyengébb magyarázó erővel bírnak, a normalizált szövegek szavakban számolt hossza pedig gyakorlatilag nem függ össze azzal, hogy melyik fordítás mikor készült (5a).

Ezeket az eredményeket összekapcsolhatjuk az információtartalomnak és a nyelvi struktúrának a 2. pontban tárgyalt összefüggéseivel. A modern fordítások nehezebben tömöríthetőek, aminek fő oka az lehet, hogy több szóalakot használnak, nagyobb szókinccsel operálnak, mint az ómagyar és középmagyar fordítások. Paradigmatikus komplexitásuk tehát magasabb. Ugyanakkor a bigram entrópiájuk jóval kisebb. Ezt részben magyarázhatja a szókincs mérete és a szekvenciák megjósolhatósága közötti negatív összefüggés (ld 1. ábra, 3.2 pont). A másik magyarázat az lehet, hogy a modern szövegek valamilyen értelemben formulaikusabbak, a szintagmatikus komplexitásuk alacsonyabb. Erre utal az, hogy a bigram entrópia (5e), amely elsősorban a szintagmatikus komplexitásra érzékeny, jobban megkülönbözteti egymástól a fordításokat, mint a típus/token arány vagy az unigram entrópia (5c-d), amelyek elsősorban a paradigmikus komplexitásra érzékenyek. Fontos persze megismételni, hogy ezek a számok nem közvetlenül mérik a nyelvi komplexitást, és egymással is összefüggnek.

Bármilyen tendenciát vélünk felfedezni az adatokban, azt szem előtt kell tartanunk, hogy (a korai fordításokat nézve) hét adatpontról van szó, ezért a jelen megközelítés alapján nem érdemes és nem is lehet komoly következtetéseket

levonni nemhogy a magyar nyelv szerkezetéről, de még a bibliafordítások változásáról sem. Ettől függetlenül érdekes lehet megnézni egy konkrét fejezet változásait. A 6. ábra a Máté-evangélium 5–7. fejezetét (a Hegyi Beszéd) veszi szemügyre a hét korai fordításban, betűhű és normalizált változatban, az információsűrűség különböző mérőszámaival mutatva.

6. ábra: A bizonytalanság és az összetettség változása a Máté-evangélium 5–7. fejezetének hét ó-, ill. középmagyar fordításában. Az abszcissza a fordítások időrendi sorrendje, az ordináta a mérőszám mértéke. A tíz panel az öt mérőszám (fentről lefelé) betűhű (balra) és normalizált (jobbra) számolt értékeit mutatja, a vonalak a fejezeteket. Jól látható, hogy a példában a mérőszámok általában érzékenyek a fejezetek hosszára, amelyet itt a vizsolyi bibliából vett szószámmal illusztráltam.

4. Az eredmények értékelése

A fentiekben az Újszövetség első négy könyvének hét ómagyar és középmagyar fordítását vetettem össze egymással és négy modern fordítással, öt, az információszerkezetet, az információsűrűséget mérő paraméter alapján. Az elemzésnek vannak egyértelmű korlátai. A középkori magyar kódexanyag egy jelentős része elveszett (Korompay 2006; Simon – Sass 2012), és több, a forrásokban említett, de nem hozzáférhető magyar bibliafordításról tudunk (Madas 1998). A feldolgozott adathalmaz tehát ilyen szempontból sem reprezentatív. Az automatikus szövegnormalizáláson javít a kézi ellenőrzés, de így sem teljesen pontos, és a pontossága a régebbi, inkonzisztensebb ortográfiájú szövegeknél romlik (Vadász – Simon 2018), tehát a normalizált szöveg tartalmazza a betűhű eredeti valamekkora kontaminációját. Az információsűrűség mérőszámainak kiválasztása a szakirodalom által megalapozott, de végső soron önkényes. Az adatokra illesztett lineáris modellek hajlamosak lehetnek a megfigyelt hatások mértékét túlbecsülni, különösen akkor, ha ezek között nagyobb autokorreláció van, ami egy könyv fejezeteinél valószínűsíthető (Gelman – Hill 2006). Az eredmények ugyanakkor informatívak és konzisztensek. Lehetőséget adnak arra, hogy visszatérjünk a Bevezetésben megfogalmazott kutatási kérdésekhez.

4.1. Vannak-e szisztematikus információszerkezeti különbségek a fordítások között?

A különféle fordítások között jól látható különbségeket találunk. Az információszerkezet különböző mérőszámai mind azt mutatják, hogy más profiljuk van az ómagyar szövegeknek, a középmagyar szövegeknek, illetve a modern fordításoknak. A látható különbségeket, különösen a három huszadik század végi, huszonegyedik századi fordítás esetén, hierarchikus regressziós elemzésünk is megerősíti.

4.2. Magyarázzák-e ezek a különbségek a szövegek egymáshoz és a saját társas, kulturális környezetükhöz fűződő viszonyát?

Ha elfogadjuk azt, hogy az információsűrűség változásai valamilyen általános tendenciára utalnak, erre adhatunk ortográfiai, nyelvi és stilisztikai magyarázatot.

Az ortográfiai magyarázat lényege az, hogy a helyesírásnak a magyar nyelvű könyvnyomtatás kezdetével egy időben kezdődő konszolidációja a betűhű szövegekben a lokális entrópia folyamatos csökkenéséhez vezetett (mivel elkezdtek az emberek a szavakat ugyanúgy leírni), és ez a hatás áttételesen a normalizált szövegekben is megjelenik. A bigram entrópia növekedése ebben az olvasatban szinte kizárólag az unigram entrópia csökkenésének az eredménye.

A nyelvi magyarázat az, hogy az egymás után következő ómagyar és középmagyar fordításokban a szövegek paradigmatis komplexitása csökken, ami ahhoz vezet, hogy ugyanannak a tönek kevesebb alakja jelenik meg, ez pedig csökkenti az információs bizonytalanságot. Ezzel párhuzamosan a szintagmatikus komplexitás valamilyen értelemben növekszik, tehát a nyelvtani szerkezetek több szóval ragadják meg ugyanazokat a jelentéseket, ami az információs összetettség növekedésével jár. A modern kiadások nem illeszkednek jól ebbe a mintába.

A stilisztikai magyarázat ezt a két szempontot fogja össze, amikor azt mondja, hogy az ortográfiai és nyelvi mintázatok a fordítók tudatos döntéseinek eredményeként jelentek meg a szövegekben. A jelen szöveg nem tud teret adni annak, hogy ómagyar és középmagyar bibliafordításaink keletkezésének körülményeit, a fordítók szándékait és döntéseit kimerítően tárgyalja (teljesség igénye nélkül vö. Erdős 1906; 1937; Madas 1998; Máthé 2004; Hegedüs 2013; Korompay 2016; P. Kocsis 2022). Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a rendelkezésre álló tudás alapján a fordítások közötti különbségeket aligha redukálhatjuk a fordítók közötti inkonzisztenciára. Ehelyett két szempontot érdemes figyelembe venni. Egyrészt főleg az ómagyar kori szöveggusztulás igen jelentős, miközben éppen az ómagyar korból a középmagyar korba érve változik meg a magyar nyelv közvetítői szerepe, feladatai, ideértve a szakrális használat térnyerését is (Korompay 2006; 2023). Másrészt a középmagyar kortól kezdődően az igeidők egyszerűsödése és ingadozása figyelhető meg, amivel a magyar morfológia jelentős változásokon megy keresztül (Mohay 2018). A magyar nyelvhasználat kontextusaiban lezajló változások, a formális, szakrális közegekben megjelenő kiterjedt magyar nyelvű használat (ezeknek az első fennmaradt bibliafordítások sokkal inkább cselekvő részesei, mint példái vagy tünetei), valamint a morfológiai rendszer változása is magyarázatot adhatnak a szövegek információs profiljában látható változásokra. Ez további kutatásoknak adhat teret.

Az a felvetés, hogy a fordítások információszerkezetében megfigyelhető változások a nyelv és a nyelvhasználat változásait tükrözik, kapcsolódik a nyelvi komplexitás és a társas közeg viszonyát tárgyaló tágabb szakirodalomhoz (Lupyan – Dale 2010; Nettle 2012; Shcherbakova és mtsai 2023). Eredményeim arra utalnak, hogy egy szöveg keletkezésének a szociokulturális kontextusa befolyásolhatja a szöveg szerkezetét. Az előbbtől az utóbbiig vezető oksági láncot valószínűleg nem lehet leegyszerűsíteni egy olyan állításra, hogy az eltérő méretű beszélőközösségek tendencia szerint eltérő információstruktúrájú szövegeket állítanak elő. Az evangéliumok magyar fordításainak példája inkább azt mutatja, hogy a szövegek születését jelentős mértékben befolyásolják azoknak szociális és kulturális körülményei, és ezek itt elsősorban a szerzők (fordítók) rendelkezésére álló szimbolikus eszköztár, a támaszként, referenciapontként szolgáló kulturális hagyomány kereteit jelentik.

Összességében az eredmények hasznos meglátásokkal szolgálnak a magyar nyelvi standardizáció leírásához, és alátámasztják az információs mutatók használatának relevanciáját a nyelvtörténeti és komparatív kutatásokban.

Irodalom

- Ackerman, Farrell – Malouf, Robert (2013), Morphological organization: the low conditional entropy conjecture. *Language* 89/3: 429–464.
- Atkinson, Mark – Kirby, Simon – Smith, Kenny (2015), Speaker input variability does not explain why larger populations have simpler languages. *PLOS ONE* 10/6: e0129463.
- Bates, Douglas – Maechler, Martin – Bolker, Ben (2011), lme4: Linear mixed-effects models using Eigen and Eigen. *Journal of Statistical Software* 65: 1–68.
- Beckner, Clay – Blythe, Richard – Bybee, Joan – Christiansen, Morten H. – Croft, William – Ellis, Nick C. – Holland, John – Ke, Jinyun – Larsen-Freeman, Diane – Schöenemann, Tom (2009), Language is a complex adaptive system: position paper. *Language Learning* 59: 1–26.
- Bentz, Christian – Ruzsics, Tatyana – Koplenig, Alexander – Samardžić, Tanja (2016), A comparison between morphological complexity measures: typological data vs. language corpora. In: *Proceedings of the Workshop on Computational Linguistics for Linguistic Complexity (CL4LC)*. 142–153.
- Bloomfield, Leonard (1933), *Language*. Henry Holt, New York.
- Dębowski, Łukasz – Bentz, Christian (2020), Information theory and language. *Entropy* 22/4: 435.
- Dye, Melody – Milin, Petar – Futrell, Richard – Ramscar, Michael (2018), Alternative solutions to a language design problem: the role of adjectives and gender marking in efficient communication. *Topics in Cognitive Science* 10/1: 209–224.
- Erdős József (1906), *Az Újszövetségi kánon fordításairól*. Franklin-Társulat nyomdája, Budapest.
- Erdős Károly (1937), *Az Újszövetség magyar fordításai a reformáció óta*. Újszövetségi Füzetek 1/1: 7.
- Fügedi Erik (1992), A középkori Magyarország történeti demográfiája. In: Dányi Dezső (szerk.), *A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének történeti demográfiai füzetek* 10. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Gailly, Jean-loup – Adler, Mark (1992–2024), *gzip* 1.13. Free Software Foundation. <https://www.gnu.org/software/gzip/>
- Gelman, Andrew – Hill, Jennifer (2006), *Data analysis using regression and multilevel/hierarchical models*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gibson, Edward – Futrell, Richard – Piantadosi, Steven P. – Dautriche, Isabelle – Mahowald, Kyle – Bergen, Leon – Levy, Roger (2019), How efficiency shapes human language. *Trends in Cognitive Sciences* 23/5: 389–407.
- Hausser, Jean – Strimmer, Korbinian (2021), *entropy*: estimation of entropy, mutual information and related quantities. R package version 1.3.1. <https://CRAN.R-project.org/package=entropy>

- Hegedüs Béla (2013), János evangéliumának eleje hat bibliafordításunkban. In: Benő Attila – Fazekas Emese – Kádár Edit (szerk.), „...hogyan legyen a víznek lefolyása...”. Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 181–186.
- Holland, Tom (2019), *Dominion: the making of the Western mind*. Hachette UK, London.
- Kobayashi, Hayato (2014), Perplexity on reduced corpora. In: *Proceedings of the 52nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics (Volume 1: Long Papers)*. 797–806.
- P. Kocsis Réka (2022), A névelők alaki kérdései az ún. huszita biblia kódexeiben. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged*. 173–188.
- Korompay Klára (2006), Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, amit ránk maradt? In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 116–122.
- Korompay Klára (2015), Gondolatok egy régi-új vitához: az ún. Huszita Biblia eredetének kérdésköre. In: Bárány M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.), *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 79–88.
- Korompay Klára (2023), Szóbeliség és írásbeliség viszonya a korai ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 119/2: 153–170. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2023.2.153>
- Lupyan, Gary – Dale, Rick (2010), Language structure is partly determined by social structure. *PLOS ONE* 5/1: e8559.
- Madas Edit (1998), Középkori bibliafordításainkról. *Iskolakultúra* 8/1: 48–54.
- Máthé Dénes (2004), Heltai Gáspár nyelvhasználati sajátosságairól. *Keresztény Magvető* 110/4: 428.
- Mohay, Zsuzsanna (2018), *Múltidő-használat a középmagyar korban*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Li, Ming – Vitányi, Paul M. B. (2019), *An Introduction to Kolmogorov Complexity and Its Applications*. 4th edition. Springer, Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-11298-1>
- Moscato del Prado, Fermin (2013), The missing baselines in arguments for the optimal efficiency of languages. In: *Proceedings of the Annual Meeting of the Cognitive Science Society* 35. 1032–1037.
- Nádor Orsolya (2000), A magyar nyelv státusának változásai a honfoglalástól a XIX. század közepéig. *Hungarológiai Évkönyv* 1: 54–71.
- Nettle, Daniel (2012), Social scale and structural complexity in human languages. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 367(1597): 1829–1836.
- Piantadosi, Steven T. – Tily, Harry – Gibson, Edward (2011), Word lengths are optimized for efficient communication. *Proceedings of the National Academy of Sciences* 108/9: 3526–3529.
- Parry, Milman (1933), Whole formulaic verses in Greek and Southslavic heroic song. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 64: 179–197.
- M. Pintér Tibor (2024), Magyar nyelvű bibliafordítások statisztikai elemzése. *Alkalmazott Nyelvtudomány, Különszám* 2024/1: 22–36. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.K.2024.1.002>

-
- R Core Team (2025), R: a language and environment for statistical computing. R Foundation for Statistical Computing, Vienna.
- Raviv, Limor – Meyer, Antje – Lev-Ari, Shiri (2019), Larger communities create more systematic languages. *Proceedings of the Royal Society B* 286/1907: 20191262.
- Resnik, Philip – Olsen, Mari Broman – Diab, Mona (1999), The Bible as a parallel corpus: annotating the „Book of 2000 Tongues”. *Computers and the Humanities* 33: 129–153.
- Ruden, Sarah (2023), *The Gospels: a new translation*. Modern Library, New York.
- Sapir, Edward (1912), Language and environment. *American Anthropologist* 14/2: 226–242.
- de Saussure, Ferdinand (1916), *Cours de linguistique générale*. Payot, Lausanne – Paris.
- Shannon, Claude Elwood (1948), A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal* 27/3: 379–423.
- Shcherbakova, Olena – Michaelis, Susanne Maria – Haynie, Hannah J. – Passmore, Sam – Gast, Volker – Gray, Russell D. – Greenhill, Simon J. – Blasi, Damián E. – Skirgård, Hedvig (2023), Societies of strangers do not speak less complex languages. *Science Advances* 9/33: eadf7704.
- Simon Eszter – Kalivoda Ágnes (2020), A párhuzamos bibliakorpusz és Bibliaolvasó fejlesztése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 32: 429–438.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpusz-építés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 24: 243–264.

A magyar tárgyeset ingadozó kötőhangzójának kvantitatív elemzése¹

Rácz Péter,¹ Rebrus Péter,² Tóth Szilárd²

¹Budapesti Műszaki és

Gazdaságtudományi Egyetem, Kognitív Tudományi Tanszék

²ELTE BTK – NYTK Kihelyezett Elméleti Nyelvészeti Központ

If a Hungarian noun stem ends in a coronal sonorant + coronal fricative consonant cluster, the linking vowel of the accusative can vary (*klienset* / *klienst* ‘client.acc’). The phonotactics of the language does not completely account for this behaviour. The existing literature points to phonetic, lexical, and analogical factors. We use data drawn from the 2nd Hungarian Webcorpus to expand on existing descriptive work and determine the factors driving variation in the linking vowel. Our results point towards a novel explanation, namely, that the variable pattern is the result of a lexical gang effect.

Keywords: morphology, variation, corpus, machine learning

Kulcsszavak: alaktan, variáció, korpusz, gépi tanulás

1. Bevezetés

A magyar nyelvben a kötőhangzó megjelenésének jellemzően morfofonológiai és fonotaktikai motivációja van (Rebrus et al. 2024; Siptár – Törkenczy 2000). Példa erre a főnévi tárgyeset, ahol a kötőhangzó megjelenését befolyásolja a tövégződés. Ha egy mássalhangzó + *t* szekvencia előfordul monomorfemikus tövek végén, akkor a *-t* toldalékkal képzett tárgyesetben általában nem találunk kötőhangzót (1a); ha a mássalhangzócsoporthoz nem fordul elő *t* végén, akkor a tárgyesetet is általában kötőhangzóval képezzük (1b). A kötőhangzó viselkedését azonban nem magyarázhatjuk teljes egészében a monomorfemikus alakok fonotaktikájával, mivel léteznek olyan alakok, amelyekben a tövekben nem előforduló mássalhangzócsoporthoz nem bontja fel a kötőhangzó (1c), és olyanok is, amelyekben a csoport *t* végén előfordul, de tárgyesetben kötőhangzót vesz fel (1d) – ez utóbbi típusba

¹ A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alap NKFI-K139271 (A paradigmazszerkezet szerepe a magyar fonológiában és alaktanban nyelvtipológiai szempontból), NKFI-FK138188 (Az alaktani konvergencia vizsgálata kísérletes módszerekkel) és az Innovációs és Technológiai Minisztérium TKP2023-NVA-2 számú pályázata támogatta.

tartoznak a nyitótövek is, ahol a szokásosan középső kötőhangzó alsóként realizálódik (1d iii-iv).

Ha a tő két mássalhangzóra végződik, a tárgyesetet jellemzően kötőhangzóval képezzük (2a). Itt is vannak ugyanakkor kivételek. A koronális szonoráns + koronális réshang mássalhangzócsoporthoz végződő töveknél a kötőhangzó nem mindig jelenik meg, gyakran ingadozik (2b), annak ellenére, hogy ezek a mássalhangzócsoporthoz csak egy maroknyi monomorfemikus alakban fordulnak elő (*karszt*, *dunszt*, *kunszt*, *vurst*).

(1) Mássalhangzó-kapcsolatok tövekben és tárgyesetben (VC-végű tövek)

(a) Monomorfemikus szóvégi *Ct* grammatikus és *C-t* tárgyeset (nincs kötőhangzó)

- (i) *párt kár-t*
- (ii) *szint szín-t*
- (iii) *rost kas-t*
- (iv) *liszt rész-t*

(b) Monomorfemikus szóvégi *Ct* agrammatikus és *C-Vt* tárgyeset (kötőhangzó)

- (i) *mt# *nyom-ot*
- (ii) *cst# *ács-ot*
- (iii) *ct# *malac-ot*

(c) Monomorfemikus szóvégi *Ct* agrammatikus, de *C-t* tárgyeset

- (i) *nyt# *lány-t*

(d) Monomorfemikus *Ct*# létezik, de *C-Vt* tárgyeset

- (i) *recept kalap-ot*
- (ii) *lift ráf-ot*
- (iii) *jacht pech-et*
- (iv) *párt ár-at*
- (v) *rost has-at*

(2) Koronális szonoráns + koronális réshang szekvenciára végződő tövek tárgyesete

(a) Kötőhangzó

- (i) *bronz-ot*
- (ii) *bors-ot*
- (iii) *rajz-ot*
- (iv) *pajzs-ot*

(b) Ingadozó kötőhangzó

- (i) *ágens-t / ágens-et*
- (ii) *spájz-t / spájz-ot*
- (iii) *%félsz-t / félsz-et*
- (iv) *pénz-t / %pénz-et*

Dolgozatunk témája a kötőhangzó ingadozása a koronális szonoráns + koronális réshang mássalhangzócsoporthoz végződő főnévi tövek tárgyesetében (2b). Az egyéb mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek közül azok, amelyeknél egyáltalán lehetséges a kötőhangzó nélküli tárgyeset (C + koronális szonoráns típus), rendkívül kevesen vannak (pl. *görl, fájl, kombájn, konszern* stb.), ezért ezekkel itt nem foglalkozunk. A fenti példák azt mutatják, hogy a kötőhangzó viselkedését nem vezethetjük le teljes egészében a fonotaktikából. Az *ágens-t / ágens-et* típusú alakok viselkedésére a szakirodalomnak három magyarázata van.

Először, a koronális nazális + koronális réshang kapcsolatokban a nazális vokalizálódik, ezzel leegyszerűsítve a szóvégi mássalhangzócsoporthoz (Siptár 1994: 197), ami megmagyarázza, hogy a nazális + koronális réshang csoportok után a kötőhangzó miért maradhat el (pl. *régens-et* [re:gɛʃet] / *régens-t* [re:gɛʃt]).

Másodszor, a kötőhangzó a beszélők (egyéni szinten tudatos vagy csoportszintű szelekciós) eszköze lehet arra, hogy a kevésbé felismerhető szótöveket megkülönböztessék. E szerint a magyarázat szerint a kötőhangzó a szótövet robusztusabbá teszi, és annak felismerését megkönnyíti (*sors-ot* vs. *%sors-t*).

Az az elképzelés, hogy a magyar nyelvű alaktani ingadozások érzékenyek arra, hogy a főnévi szókincs mennyire szokatlan vagy nehezen hozzáférhető a beszélők számára, nem új. Papp (1968) ezt bázismegkülönböztető tendenciának nevezte. A szóalakok megjósolhatósága és felismerhetősége a legtöbb kortárs nyelvelmélet szerint érzékeny a szóhosszra, a hangtani redukcióra és a bennük szerepet játszó megkülönböztető jegyek számára (Gibson et al. 2019; Wedel – Kaplan – Jackson 2013). A bázismegkülönböztető tendencia egy formájának tekinthetjük azt, hogy a kötőhangzó frissen kölcsönzött, idegen eredetű főnevekben (Lantay 2020), illetve tulajdonnevekben (Blaskovics, személyes közlés) máshogyan ingadozik.

Harmadszor, a kötőhangzó ingadozása lehet egymással szemben álló analógias hatások következménye. Kálmán – Rebrus – Törkenczy (2012) felvetése az, hogy a magyar nyelvben a kötőhangzóknak két erős mintázata figyelhető meg: CC-végű tövek esetén van kötőhangzó, s-végű tövek esetén pedig nincs. Mivel az *ágens* típusú tövek mindkét mintázatba beleesnek, a kötőhangzó itt ingadozni fog.

Dolgozatunk ezt a három hipotézist vizsgálja a magyar webkorpuszból vett adatokon. A három hipotézis nem zárja ki egymást, de relatív magyarázó erejük eltérhet. A talált eloszlások különböző mértékben motiválhatják őket:

- (H1) Ha a koronális szonoráns + koronális réshang kapcsolatokban a kötőhangzó ingadozásának oka az, hogy a koronális nazális vokalizálódik, a kötőhangzó ritkábban fog megjelenni nazálist tartalmazó mássalhangzó-csoportok után, mint olyanok esetén, melyek más szonoránst tartalmaznak.
- (H2) Ha a kötőhangzó megjelenését a bázismegkülönböztető tendencia motiválja, a kötőhangzó ritkább lesz akkor, ha a tö gyakoribb vagy hosszabb, tehát könnyebben felismerhető.
- (H3) Ha az ingadozást egymásnak ellentmondó analógiás hatások motiválják, akkor a kötőhangzó ingadozásának inkább egyenletes, uniform eloszlását várjuk.

2. Módszertan

A nyolc és fél milliárd alakot tartalmazó új magyar webkorpuszból (Nemeskey 2020) előállított típusgyakorisági listából kigyűjtöttük a tárgyesetű főnévi alakokat, a kapott listát pedig a nyilvánosan hozzáférhető hunspell helyesírási adatbázis (Ooms 2024) alapján létező alakokra szűrtük. Az így kapott listát leszűkítettük a $\{l, r, j, n\}$ $\{sz, s, z, zs\}$ mássalhangzó-kapcsolatokra végződő tövekre. A listából eltávolítottuk a hibásan annotált alakokat és az összetett töveket. Ugyancsak eltávolítottuk azokat az alakokat, amelyeknek elsősorban csak melléknévi jelentése van (*domináns, pikáns, gáláns* stb.). Az így kapott adathalmaz 136 főnévi tövet tartalmaz. Az adathalmazból azt a 62 főnévi tövet tartottuk meg, amelyek tárgyesetben ingadozást mutattak. Az eredményül kapott listán megszámláltuk minden tö kötőhangzós (*klienset*) és kötőhangzó nélküli (*klienst*) tárgyesetű alakjait. A kutatásban használt adathalmaz a 62 tö 217 078 kötőhangzós és 919 686 kötőhangzó nélküli alakját tartalmazza. A tövekhez tartozó, kötőhangzós és kötőhangzó nélküli szópárok listáján a következő változókat vezettük be. Kimeneti változónk a kötőhangzós és kötőhangzó nélküli alakok számának aránya, illetve annak természetes logaritmus (*logodds*). Ez az érték jól tükrözi az adott tö kötőhangzós változatának preferenciáját. Egy példával élve: az *incidens* tö *incidenset* alakjából az adatbázisban 23, az *incidenst* alakból 10 852 fordul elő, az aránypár logaritmus $\log(23/10852)$, azaz $-6,11$. Az adatbázis a *vers* tö *verset* alakjából 87 593, a *verst* alakból 34 példányt tartalmaz, az aránypár logaritmus $7,83$. Prediktor változóink a következők voltak: (i) A szóvégi mássalhangzócsoporthoz első tagja, azaz $\{l, r, j, n\}$. (ii) A szóvégi mássalhangzócsoporthoz második tagja, azaz $\{sz, s, z, zs\}$. (iii) Specifikusan a leggyakoribb szóvégi mássalhangzócsoporthoz, az *-ns* (ld. 3. pont). (iv) A tö szótagszáma. (v) A tö gyakorisága (a webkorpuszban tízmillió alak közötti előfordulás gyakoriságának logaritmus). Az adatbázis tartalmára az 1. táblázat ad néhány kiválasztott példát.

1. táblázat: Az elemzéshez használt adatbázisból vett példák. Az oszlopok a példának választott töveket, a sorok a tövek tulajdonságait mutatják.

tő	incidens	komponens	reneszánsz	spájz	bronz
kötőhangzós tárgyeset	incidenset	komponenset	reneszánszot	spájzot	bronzot
kötőhangzó nélküli tárgyeset	incidenst	komponenst	reneszánszt	spájzt	bronzot
log(gyakoriság/10 ⁶ szó)	2.14	2.29	2.21	1.22	2.02
tő szótagszáma	3	3	3	1	1
kötőhangzós tárgyeset gyakorisága	23	95	616	307	7413
kötőhangzó nélküli tárgyeset gyakorisága	10852	9290	588	65	41
kötőhangzó/nincs kötőhangzó	0.002	0.01	1.05	4.67	176.52
log (kötőhangzó/nincs kötőhangzó)	-6.11	-4.57	0.05	1.54	5.17

Az adatokra kódolt prediktorváltozók erősen összefüggenek egymással, például *nsz* végződésből jóval több van, mint akár *nz*, akár *rsz* végződésből (erre a 3. pontban visszatérünk), ezért az adatokra egy véletlenerdő-modellt illesztettünk, amely az (iv-v) prediktorokból a kötőhangzó valószínűségét jósolta meg. A véletlen erdő (Breiman 2001) egy gépi tanuló algoritmus, amely a tanuló adatokra a prediktor változókat és a minta méretét véletlenszerűen kiválasztva döntési fák sorozatát illeszti, és a fák jóslatait átlagolja, így elkerüli a prediktor változók együttállásából adódó értelmezési problémákat.

Az elemzésbe a kategorikus változókat (i, ii, iii) 1-az-N-ből kódolással (*one hot encoding*), a folyamatos változókat (iv, v) számvektorként vettük be. A modell hiperparaméterei a következők voltak:

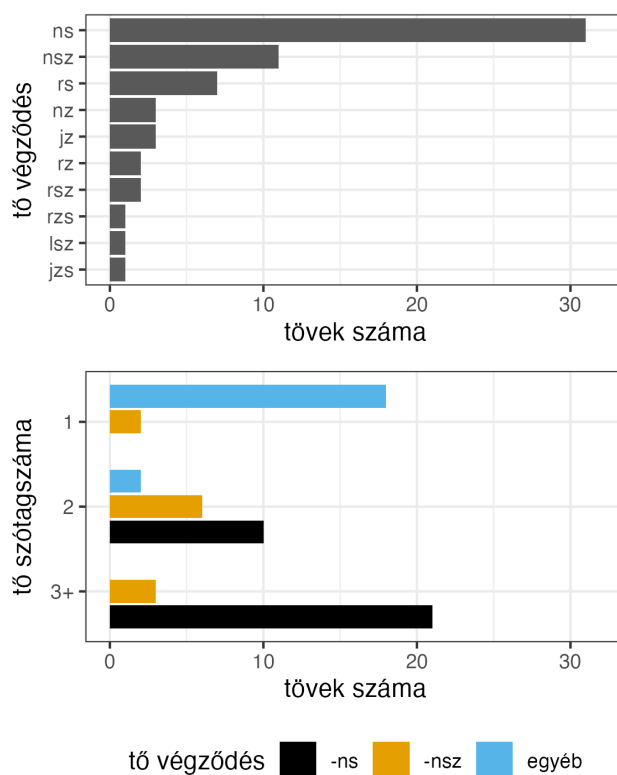
- Felhasznált prediktorváltozók lehetséges száma: 1–5,
- Csomópontok lehetséges legkisebb mérete: 2/5/10/20,
- Csomópontok lehetséges legnagyobb száma: 1/3/5/10/20.

Mivel szerény méretű adathalmazunkat nem akartuk további tanító és tesztalмаzokra bontani, a legjobb modellt háromszatú keresztvalidálással (*3-fold cross validation*) választottuk ki, a magyarázott variancia szerint rangsorolva. A legjobb modell által magyarázott variancia 0,65 (a felhasznált prediktorváltozók száma 3, a csomópontok legkisebb mérete 20, a csomópontok legnagyobb száma 5). Ez az

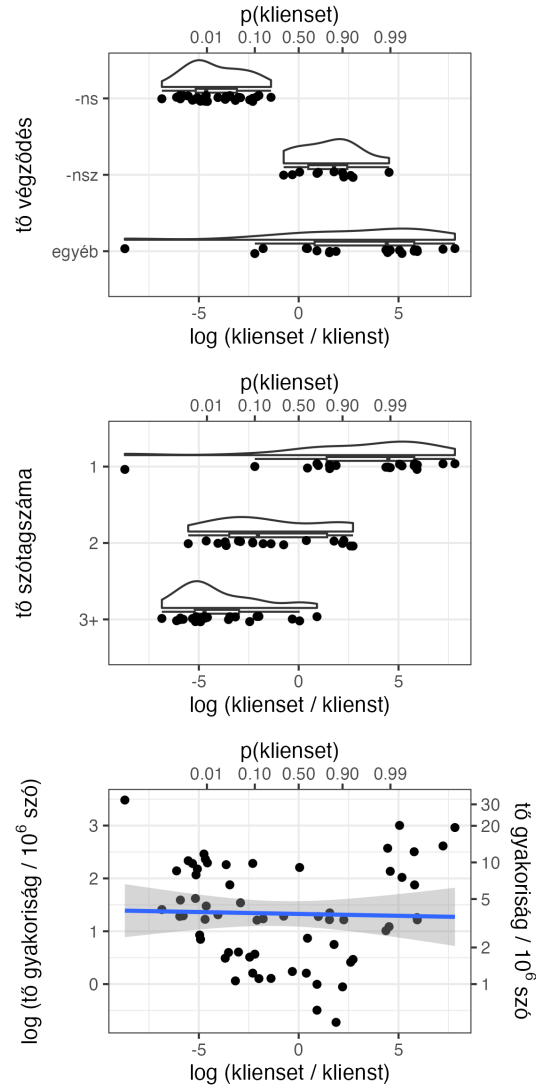
érték a gépi tanulásban aránylag alacsonynak számít, ugyanakkor jóval magasabb, mint egy olyan modell pontossága, amely egyszerűen a kimeneti változó mediánja alapján tesz jóslatot az összes megfigyelésre (-0,06). Ez azt mutatja, hogy a kötőhangzó megjelenése strukturáltan váltakozik, és ezt a prediktorok valamennyire megragadják.

Az ábrák *ggplot*-ban készültek, a véletlenerdő-elemzést a *randomforest* csomag segítségével illesztettük (Wickham 2016; Liaw – Wiener 2002).

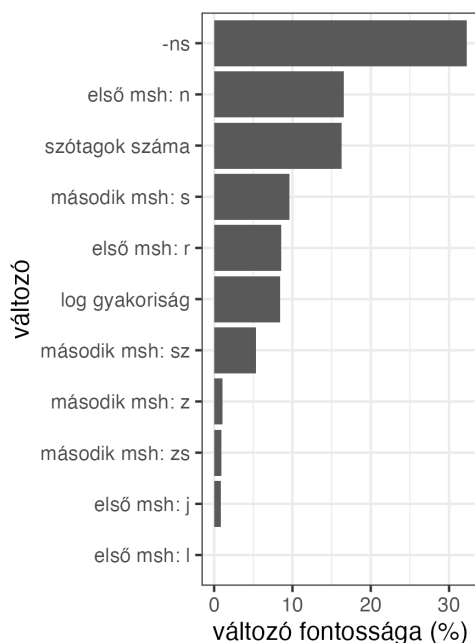
3. Eredmények

1. ábra: A különféle mássalhangzócsoportokra végződő ingadozó tövek száma (fent), az *ns/nsz/egyéb* mássalhangzócsoportra végződő tövek szótagszáma (lent).

2. ábra: Az *ns/nsz/egyéb* mássalhangzócsoporthra végződő tövek esetén a kötőhangzó megjelenésének valószínűsége (fent), a tő szótagszáma és a kötőhangzó megjelenésének a valószínűsége (középen), a tő tokengyakorisága és a kötőhangzó megjelenésének valószínűsége (lent).

3. ábra: A véletlenerdő-modell szerint a kötőhangzó megjelenésével együttálló legfontosabb változók.

A korpuszban talált mintázatok az 1–2. ábra tekinti át. A mintába a koronális szonoráns + szibiláns csoportra végződő, a tárgyesetben a kötőhangzó ingadozását mutató tövek tartoznak. Az 1. ábra a különféle mássalhangzókra végződő és különféle szótagszámú tövek számát mutatja. A különféle tövégi mássalhangzócsoporthoz gyakorisága nem azonos. A legtöbb ingadozó tö *ns*-re vagy *nsz*-re végződik (fent). Ha megnézzük ezt a két típust, azt látjuk, hogy az *ns*-végű tövek jellemzően hosszabbak (nincs közöttük egyszótagú, a legtöbb három, vagy több szótagos), az *nsz*-végű tövek jellemzően két szótagból állnak, a többi tö pedig elsősorban egyszótagú (lent).

A 2. ábra azt mutatja, milyen gyakori a kötőhangzó különféle tövek esetén. Minden pont egy tö, és minél inkább jobbra van a vízszintes tengelyen, annál valószínűbb, hogy a tö egy adott alakja kötőhangzóval jelenik meg a korpuszban. Az *ns*-végű töveknél a kötőhangzó jóval ritkább, mint akár az *nsz*-végű tövek vagy a többi tö esetén (fent). Minél hosszabb, minél több szótagból áll a tö, annál ritkább a kötőhangzó (középen). Nem szabad szem előtt téveszteni ugyanakkor, hogy a tö hosszúsága és a végződés között összefüggés van, ezért első megközelítésben nehéz szétválasztani, hogy például a hosszabb tövek vagy az *ns*-végű

tövek állnak együtt gyakrabban kötőhangzóval a tárgyesetben, hiszen ez a két csoport erős átfedésben van. A *tő* gyakorisága és a kötőhangzó valószínűsége között nem látszik egyértelmű, lineáris összefüggés (lent).

A változók közötti átfedések kezelésére véletlenerdő-elemzést használtunk. Az elemzés megadja, hogy a prediktor változók a kötőhangzók megjelenésének megjósolásában mennyire fontos szerepet játszanak. Ezt mutatja a 3. ábra. Azt látjuk, hogy a legfontosabb változónk az, hogy a *tő* *ns*-re végződik-e. Ehhez képest jóval kisebb a többi változó súlya. A második legfontosabb változó az, hogy a *tő* általában *nC*-re végződik, a harmadik pedig a *tő* hossza (a szótagok száma). A többi változó, köztük a *tő* gyakoriságának súlya arányaiban elhanyagolható. Érdeemes tekintetbe venni, hogy 11 prediktorváltozónk van, ami azt jelenti, hogy ha mindegyik egyformán fontos szerepet játszana, akkor a fontosságuk 9% körül lenne. Azok a prediktorok tehát, amelyek 9% fölötti fontossággal bírnak, jóval erőn felül, azok pedig, amelyek 9% alatt vannak, erőn alul járulnak hozzá a kötőhangzó megjelenésének meghatározásához.

4. Diszkusszió

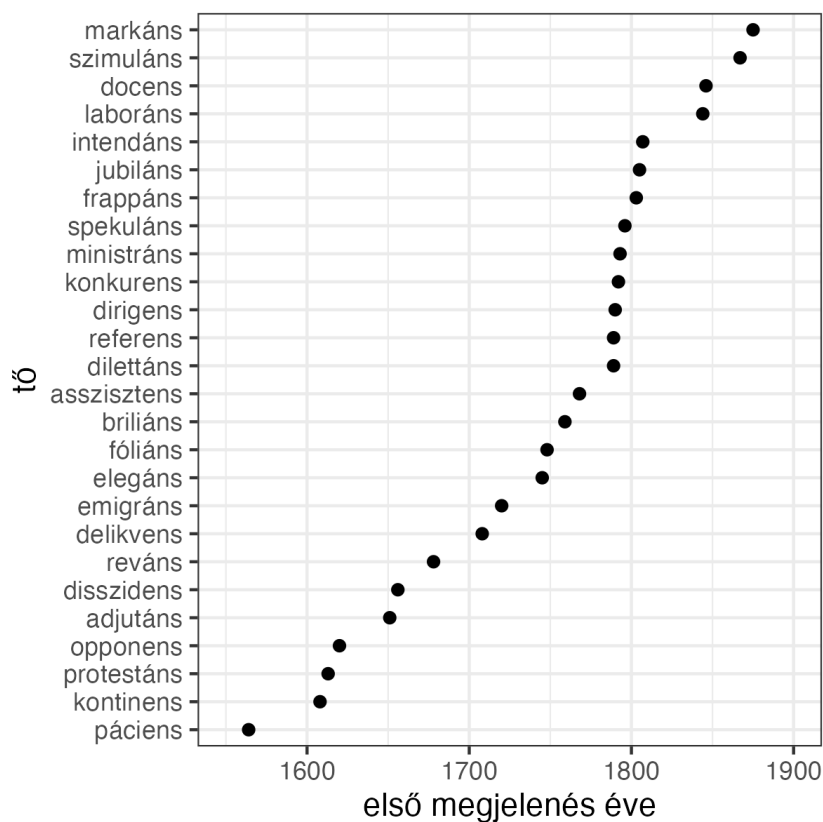
Dolgozatunk elején a rendelkezésre álló szakirodalom alapján három hipotézist fogalmaztunk meg arra vonatkozóan, hogy a koronális szonoráns + koronális részhang kapcsolatra végződő tövek tárgyeseténél mi lehet a kötőhangzó ingadozásának mozgatórugója.

Eredményeink nem támasztják alá azt a hipotézist, hogy a kötőhangzó viselkedése a koronális nazális vokalizációjának következménye (H1), hiszen az *ns*-végű tövek jóval inkább kerülnek a kötőhangzót, mint az *nsz*-végű tövek, annak ellenére, hogy mindkét típusban koronális nazálist találunk. Ennek a különbségnek fonetikai okai lehetnek, amelyek további vizsgálatra érdemesek. A bázismegkülönböztető tendenciára (H2) csak gyenge bizonyítékaink vannak. Adatainkban a *tő* gyakorisága nem befolyásolja a kötőhangzó megjelenését (annak ellenére, hogy a gyakori töveket könnyebb felismerni), a hosszabb töveknél viszont valóban ritkább a kötőhangzó. Ez alátámaszthatná a bázismegkülönböztető preferenciát, mivel a hosszabb tövek kötőhangzó nélkül is felismerhetőbbek maradnak (*antioxidáns-t* / *docens-t*). Árnyalja a képet viszont, hogy a hosszabb tövek jelentős mértékben *ns*-végű tövek. Végül az, hogy a magyar nyelvben jellemzően a mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek után van kötőhangzó, az *s*-végű tövek után pedig nincs, közvetve magyarázhatja az adatokban látott ingadozást, arra azonban nem derít fényt, hogy miért viselkednek másként az *ns*-végű tövek, mint a többi *tő* (H3).

A fentieket kiegészítő, post hoc magyarázatunk az, hogy az ingadozó *ns*-végű főnévi tövek jelölt lexikai osztályt alkotnak. E tövek mindegyike latin átvétel, és jellemzően a nyelv művelt regisztere használja őket: *agens*, *antidepresszáns*, *antioxidáns*, *asszisztens*, *delikvens*, *docens*, *fóliáns*, *incidens*, *kliens*, *koefficiens*,

komplemens, komponens, konstans, kontinens, kontingens, mutáns, páciens, pá-tens, posztamens, precedens, protestáns, reagens, referens, régens, stimuláns, szegmens, szimpatizáns, tangens, tremens, variáns.

Megvizsgáltuk az adataink között szereplő összes (nem csak ingadozó és nem csak főnévi) *ns*-végű tövet, és kiválogattuk azokat, amelyekhez az *Új magyar etimológiai szótár* (Gerstner 2011–2022) egyértelműen hozzárendeli a *tő* első adatolt írásos megjelenésének az évét. Ezek a tövek láthatók az 4. ábrán.

4. ábra: Az *adjudtáns*, *asszisztens*, *briliáns*, *delikvens*, *dilettáns*, *dirigens*, *disszidens*, *docens*, *elegáns*, *emigráns*, *fóliáns*, *frappáns*, *intendáns*, *jubiláns*, *konkurens*, *kontinens*, *laboráns*, *markáns*, *ministráns*, *opponens*, *páciens*, *pikáns*, *protestáns*, *referens*, *reváns*, *spekuláns*, *szimuláns* szavak átvétele a magyar nyelvben az *Új magyar etimológiai szótár* szerint.

Az ábra jól mutatja, hogy ezek a tövek a huszadik század előtt, jellemzően a 18. század végén kerültek a nyelvbe. Okunk van azt feltételezni, hogy ezek a forrásnyelvük és az átvételük idején osztozó, művelt regiszterbe tartozó tövek a mentális lexikonban, és ebből eredően a nyelvi közösség nyelvhasználatában is hasonlóan viselkednek, aminek az egyik lenyomata az, hogy tárgyesetben jobban kerülik a kötőhangzót, mint azt akár a fonetikai, fonotaktikai, vagy más lexikális tulajdonságaik indokolnák.

A szakirodalom sok hasonló példáját ismeri annak, amikor az ugyanazon szemantikai, szociális és alaktani mezőbe tartozó szavak morfofonológiailag hasonlóan viselkednek. Ezt csoporthatásnak (*gang effect*) szokták hívni (Bybee – Moder 1983; Pierrehumbert 2012; Hay et al. 2019). A magyar nyelvből származó példa Kiefernek (1990: 123) az a megfigyelése, hogy a latináta tövek birtokos alakja az ingadozó *j*-t kerüli és erősen preferálja a *j* nélküli alakot (pl. *virága* / *virágja*, de *transzformátora* / *%transzformátorja*). Állításunk az, hogy az *ns*-végű tövek ugyanígy kerülnek a kötőhangzót. A tárgyeset kötőhangzójának ingadozása mögött meghúzódó oksági viszonyokat csak történeti vizsgálatok tudnák megnyugtatóan tisztázni.

Elemzésünk nem ad kimerítő magyarázatot a kötőhangzó ingadozására az összes koronális szonoráns + koronális réshang mássalhangzócsoporthoz végződő főnévi fő tárgyesetében. Ha a nyelvi intuíciónk helyett a rendelkezésre álló adatokhoz fordulunk, azt látjuk, hogy aránylag kevés olyan egyértelműen főnévi fő van, amely beleesik ebbe a halmazba (a mi módszertanunk 136-ot azonosított), és ezeknek csak egy része (itt: 62) mutat számottevő ingadozást. Az *ns*-végű és *nsz*-végű tövek viselkedésén és azon az átfedő tendencián túl, hogy a rövidebb tövek gyakrabban kapnak kötőhangzót, nem tudjuk jobban megragadni a talált eloszlásokat. Ez azt is jelenti, hogy például nincs frappáns válaszunk arra, hogy miért gyakoribb a *bronzot* alak, mint a *%pénzet* alak. Ebben a konkrét különbségben a gyakoriság szerepet játszhat, viszont az egész mintán nem látunk szisztematikus gyakorisági hatásokat. Az ilyen típusú kérdésekre csak egy kísérletes vizsgálat tudna fényt vetni. Eredményeink ugyanakkor hangsúlyozzák a külső (nyelven kívüli) hatások és a történeti esetlegességek fontosságát abban, hogy a szinkrón nyelvi mintázatok jobban megértsük (Nettle 2012).

5. Limitációk

A webkorpusz használatának komoly előnye, hogy az írott magyar nyelvből nagy merítést ad, és ez a ritka alakoknak az elemzésbe való bevonására is lehetőséget biztosít. (Például *pácienset* alak 98-szor fordul elő az adathalmazban. Egyrészt ez a szám túl nagy ahhoz, hogy mindegyik előfordulást hibásnak vagy esetlegesnek tekintsük, másrészt a teljes korpusz nyolc és fél milliárd alakból áll, tehát itt egy

nagyon ritka változatról beszélhetünk.) A korpusz méretéből azonban az is következik, hogy a megalkotásához használt módszerek automatikusak, és ezek pontatlanok lehetnek.

Elképzeltető, hogy a szóalakok szófaji elemzéséhez használt rendszer kétértelmű helyzetekben a szórenden és a végződéseken túl a kötőhangzók jelenlétére is támaszkodik, amikor például arról hoz döntést, hogy a *konkurens* alak melléknév vagy főnév, és ez a melléknévként is használt tövek kötőhangzós alakjának alulméréséhez vezethet. A korpusz a toldalékolt alakokat helyesírás szerint nem szűri, a mi listánk pedig csak a tövek helyesírását vette a szűrés alapjául, de a forrásszövegeknél (újságcikkek, fórumbejegyzések stb.) megtörténhet, hogy ezeket helyesírássellenőrző javította, és ez számos szónál a kötőhangzós vagy a kötőhangzó nélküli alakot (*antioxidáns*, *pácienst*) elutasítja. Végezetül, ekkora forrásadathalmaznál már rizikófaktor, hogy a kötőhangzós alakok egy része sima elütésből származik, és nem a nyelvhasználó mentális reprezentációját tükrözi. Ezeket a limitációkat a nyelvhasználók közvetlen, kísérletes formában történő tesztelése tudná feloldani, mert ez egyértelműbb választ tudna adni arra, hogy a beszélők az ingadozó kötőhangzókat hogyan használják.

6. Adatok

A közleményhez felhasznált adatokat és kódokat tartalmazó adatbázis az alábbi linken érhető el:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17575052>

Irodalom

- Breiman, Leo (2001), Random forests. *Machine Learning* 45: 5–32.
- Bybee, Joan L. – Moder, Carol Lynn (1983), Morphological classes as natural categories. *Language* 59/2: 251–270.
- Gerstner Károly (szerk.) (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu/index>
- Gibson, Edward – Futrell, Richard – Piantadosi, Steven P. – Dautriche, Isabelle – Mahowald, Kyle – Bergen, Leon – Levy, Roger (2019), How efficiency shapes human language. *Trends in Cognitive Sciences* 23/5: 389–407. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2019.02.003>
- Hay, Jennifer – Walker, Abby – Sanchez, Kauyumari – Thompson, Kirsty (2019), Abstract social categories facilitate access to socially skewed words. *PloS One* 14/2: e0210793. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0210793>
- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós (2012), Possible and impossible variation in Hungarian. In: Kiefer, Ferenc – Ladányi, Mária – Siptár, Péter (eds), *Current issues in morphological theory: (Ir)regularity, analogy and frequency*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 23–49. <https://doi.org/10.1075/cilt.322>

- Kiefer Ferenc (1990), *-a/-e* vagy *-ja/-je*? Nyelvtudományi Közlemények 91: 119–125.
- Lantay Gyula (2020), Analógia a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végző, idegen eredetű főnevek tárgyesetében. Magyar Nyelv 116/3: 299–308. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2020.3.299>
- Liaw, Andy – Wiener, Matthew (2002), Classification and regression by randomForest. R News 2/3: 18–22.
- Nemeskey Dávid Márk (2020), Natural language processing methods for language modeling. PhD Thesis. Eötvös Loránd University, Budapest.
- Nettle, Daniel (2012), Social scale and structural complexity in human languages. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series B, Biological Sciences 367/1597: 1829–1836. <https://doi.org/10.1098/rstb.2011.0216>
- Ooms, Jeroen (2024), hunspell: High-performance stemmer, tokenizer, and spell checker. <https://CRAN.R-project.org/package=hunspell>
- Papp Ferenc (1968), Adatok szókincsünk etimológiai rétegeinek végződés szerinti eloszlásához. Nyelvtudományi Közlemények 70: 200–209.
- Pierrehumbert, Janet B. (2012), The dynamic lexicon. In: Cohn, Abigail – Fougeron, Cécile – Huffman, Marie (eds), The Oxford handbook of laboratory phonology. Oxford University Press, Oxford. 173–183.
- Rebrus, Péter – Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós (2024), No lowering, only paradigms: A paradigm-based account of linking vowels in Hungarian. Acta Linguistica Academica 71: 137–170. <https://doi.org/10.1556/2062.2023.00674>
- Siptár Péter (1994), A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest. 183–272.
- Siptár, Péter – Törkenczy, Miklós (2000), The phonology of Hungarian. Oxford University Press, Oxford.
- Wedel, Andrew B. – Kaplan, Abby – Jackson, Scott (2013), High functional load inhibits phonological contrast loss: A corpus study. Cognition 128/2: 179–186.
- Wickham, Hadley (2016), ggplot2: Elegant graphics for data analysis. Springer-Verlag, New York. <https://ggplot2.tidyverse.org>

Az intenzitásjelölő *annyira* szerkezeti variációjáról és változásáról¹

Varga Mónika

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The structural characteristics of certain intensifiers can be subject to various changes. The present paper investigates the syntactic changes of *annyira* ('so, so much') based on historical and modern corpus data. Resultative clauses not only highlight the manner of a given activity but also its intensity and consequences. Regarding the Old Hungarian period, this applies to clauses with *annyira* as well. Thus, the sentence structure often supported the expression of intensity. In Modern Hungarian, *annyira* frequently occurs in coordinated clauses and in stand-alone sentences, especially in informal registers. This is the result of pragmatic strengthening during which *annyira* has become a direct functional equivalent or variant of *nagyon* 'very'. The paper studies the ratios of *annyira* occurring in embedded and independent clauses across different periods and registers. The analysis also highlights a variety of syntactic patterns in which *annyira* expanded into independent clauses.

Keywords: intensifiers, historical corpus study, syntactic variation and change, collocation analysis, *annyira* 'so, so much'

Kulcsszavak: intenzitásjelölők, történeti korpuszvizsgálat, mondattani variáció és változás, kollokációs elemzés, *annyira*

1. Bevezetés

Az intenzitásjelölők, fokozók történeti vizsgálata jellemzően a variánsok időbeli és regiszter szerinti megoszlására fókuszál különböző kontextusokban, beleértve az egyes variánsok gyakoriságának változását (utóbb például: Hiltunen 2021; Claridge – Jonsson – Kytö 2024; lásd még 2. pont). Egyes esetekben ugyanakkor az intenzitásjelölők szerkezeti jellemzőinek alakulása is vizsgálatra érdemes. Jelen tanulmány célja annak feltárása, hogy a fokozó szerepű *annyira* szintaktikai környezetei miként váltakoznak és változnak a történeti és jelenkori korpuszadatok alapján. Már az ómagyar korszak kapcsán is többen megfigyelték, hogy a rezultatív, következményes tagmondatok nemcsak az adott cselekvés, történés módját,

¹ A kutatás az NKFI FK 135186. számú munkálatának támogatásával készült. Ezúton köszönöm a kézirat korábbi változatához fűzött észrevételeket, javaslatokat.

hanem annak intenzitását és az abból fakadó következményeket is kifejezik. Ilyenek például azok az összetett mondatok is, amelyekben az *annyira* az utalószó (Klemm 1928–1942: 553–554; Haader 1995: 624, 641–642; Rác 1995: 701, a példákat lásd a 3. pontban).

Jelen tanulmány rámutat arra, hogy a fokozó szerepű *annyira* az ómagyarban és a középmagyarban (az Ómagyar korpusz, a továbbiakban ÓMK, leírását lásd Simon – Sass 2012; a Történeti magánéleti korpusz, a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018, valamint a Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz, a továbbiakban KED, Gugán et al. 2023 anyaga alapján) tipikusan rezultatív viszony részeként jelent meg. Az új- és újabb magyar korszakban viszont a mellérendelt és egyszerű mondatbeli használata sem ritka (1–3. példák, részletesen lásd 4. pont). Emellett, míg a középmagyar korszak korpuszadatai alapján tipikusan igei alaptaggal fordult elő az *annyira* (lásd 3. pont), a 20. század során és napjainkban rendszeresen használatos határozószókkal és melléknevekkel. A kollokációs mintázat megváltozásának is szerepe lehetett abban, hogy akár egyszerű mondatokban is megjelenhetett az *annyira* (arról, hogy az ilyen előfordulások elősegítették-e változást, vagy épp a változás tette lehetővé az ilyen kollokációk gyakoribbá válását, az 5. pontban esik szó). Például:²

- (1) *Ez a költői nagyság titka, titkok titka. Ez **teszi** Byront, Heinét, Petőfit is oly bizalmasunkká, **annyira mienkké**.* (MTSZ, 1905)
- (2) *Talán az volna legbölcsebb, ha nem beszélnek. Hiszen **annyira távol** esnek tőlem a divatos törekvések!* (MTSZ, 1910)
- (3) *Lehet, hogy vannak fontosabb dolgok is, mint macskás képeket megosztani. De ezek akkor is **annyira jók**!* (MNSZ2, #214277723)

Fontos, hogy a feltárt változás bővülésként értendő, azaz az *annyira* továbbra is megjelenik azokban a szerkezetekben, mondattípusokban, amelyekben a korábbi időszakokban tipikus volt. Más szavakkal a grammatikalizációra jellemző rétegződés (*layering*) tapasztalható (vö. például Lorenz 2002), ugyanakkor a szerkezetileg és szemantikailag független használat térnyerése megfigyelhető (ennek meghatározását részletesen lásd a 2. pontban). A korpuszelemzés arra a kérdésre

² Az adatokat a források alapján betűhíven közlöm, a korpuszadatokat az ott szereplő rövidítések alapján hivatkozva (az ÓMK-ban szereplő források listáját lásd: <http://omagyarokorpusz.nytud.hu/hu-texts.html>; a TMK esetében tételszámok, ennek híján lapszámokkal, a rövidítések feloldását lásd: <https://tmk.nytud.hu/forrasok.php>, a KED-ben található források listáját pedig lásd: https://rilex.nytud.hu/ked/KED_forr%C3%A1sok.xlsx). Az MTSZ adataira évszám szerint, az MNSZ2-ből származó előfordulásokra az ott megadott azonosítóval hivatkozom.

keres választ, hogy miként terjedt át az *annyira* az (1–3) példákban látott környezetekre, különös tekintettel az egyszerű mondatra.

Az ómagyar és középmagyar korszak adatainak áttekintését követően (3. pont) a Magyar Történeti Szövegtár (MTSZ, Sass 2017), valamint a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ2, Oravecz – Váradi – Sass 2014) alkorpuszaiból származó adatsorokban vizsgálom a beágyazott és független környezetek arányának alakulását és azt befolyásoló tényezőket (lásd 4. pont). Napjaink nyelvhasználata alapján ugyanakkor felvetődik, hogy az *annyira* bizonyos együttállásai gyakrabban jelenhetnek meg független szerkezetben, mint mások, így az MNSZ2 anyagában olyan kollokációkra szorítkozott az elemzés, mint az *annyira jó, jók, rossz, erős, érdekes, ritka* stb. Utóbbiak kapcsán főként azt érdemes tekintetbe venni, hogy az informálisabb nyelvhasználatot tartalmazó alkorpuszok (így a személyes) adatsorai, eltérő részesedéseket mutathatnak, mint például a tudományos vagy a hivatalos. A tanulmánynak nem célja egy meghatározott elméleti keretben magyarázni az eredményeket, ezzel együtt bemutat olyan szerkezeti-szemantikai mintázásokat, amelyekben a fokozó szerep mellett korábban jellemző jelentéstartalmak, mint a rezultatív vagy a hasonlítás, felszámolódhattak, így elősegíthették a független változatok térnyerését (5. pont).

2. Intenzitásjelölés, beágyazottság és függetlenség

Az *annyira* felépítését tekintve a mutató névmási *az* + *nyi* mértéket jelölő képzőből, valamint a *-ra* (szublatívusz) határozóragból áll; az *annyi* már az ómagyarban is gyakran jelölt nagy mennyiséget 'olyan sok' értelemben (G. Varga 1992: 512). A fokozó szerep kialakulása tehát jelentésváltozás eredménye a nagy mennyiség felől a nagy mérték felé. Az *annyira* funkcionális kettősségével kapcsolatos kutatás előzményeire térve egyrészt az ómagyar korszak átfogó leírását vehetjük tekintetbe (a fokhatározók felől D. Mátai 1992, az alárendelés és a következményes jelentéstartalom felől Haader 1995, Rácz 1995). Utóbbi leírások számon tartják az *annyira* intenzitásjelölő szerepét, az eltérő célkitűzésből adódóan viszont nem térnek ki arra, mennyire volt gyakori ebben a szerepben, illetőleg szerkezeti szempontból milyen környezetek jellemezték (részletesen lásd 3. pont).

Másrészt az intenzitásjelölők kialakulásának grammatikalizációs és delexikalizációs magyarázata kapcsán főként az angol nyelvet leíró kutatások kínálkoznak. Hozzá kell tenni, hogy számos variációs vizsgálat a melléknévi alaptagokra szorítkozik, mert az angolban azok a leggyakoribbak (lásd például: Tagliamonte – Roberts 2005; Tagliamonte 2008, 2016; Aijmer 2018; Claridge – Jonsson – Kytö 2024: 55). Ennek megfelelően a mondat típusok problematikája legfeljebb az olyan elemeknél merül fel, mint a *so* 'olyan, annyira' (lásd alább).

A delexikalizáció egyik legtöbbször idézett példája az angolban a *very* 'nagyon', amely teljesen elveszítette korábbi leíró, minősítő jelentését ('igaz, hű, szavahihető'), és tisztán fokozó szerepű, azaz grammatikai jelentéstartalmúnak

minősül (Lorenz 2002). A *so* 'olyan, annyira' viszont kevésbé grammatikalizálódott fokozónak számít, tisztán intenzitásjelölő használatának megjelenését a 19. századra teszik (Tagliamonte 2008; Bulgin et al. 2008), míg Claridge, Jonsson és Kytö (2024: 130) a 18. századból is adatolják. Több kutató a *so* kevésbé grammatikalizálódott jellegének jeleként említi azt, hogy csak predikatív szerepű melléknévet képes fokozni, például *the book is so old* 'a könyv annyira régi', míg jelzői melléknév előtt agrammatikusnak minősül **a so old book* 'egy annyira régi könyv' (Bordet 2015; Claridge – Jonsson – Kytö 2024: 123–124).

A kutatások ezzel együtt megoszlanak a tekintetben, hogy a *so* rezultatív szerepben is a variáció része-e (például Denison 2020: 209, Hiltunen 2021 elemzéseiben), vagy sem. Többen kizárják a vizsgálatukból a *so* olyan előfordulásait, amelyben az úgynevezett korrelatív (*correlative*) szerkezet része. A korrelatív kategóriába Claridge, Jonsson és Kytö (2024: 130–131) beleérti az összehasonlítást is, ahol a *so* a mérték standardját jelöli: *would you be so good as to* 'lennél olyan jó, hogy', ahogy a jelenlegi vizsgálat felfogásában rezultatívként emlegetett környezetet is. Az eljárás mellett azzal érvelnek, hogy a *so* az úgynevezett korrelatív használatban nem intenzitást fejez ki. Claridge, Jonsson és Kytö (2024: 131) óvatossában fogalmaz, jelezve, hogy a *so* implikál mértékjelölést, de nem tiszta és világos módon,³ míg Bulgin és munkatársai (2008: 107–108) azt állítják, hogy a *so* ilyen kontextusokban grammatikailag nem kódol nagy (extrém) mértéket, csak elegendőt ('elég hideg volt ahhoz, hogy'), például: *It was so cold that I had to wear my coat* 'annyira / olyan hideg volt, hogy viselnem kellett a kabátomat'.

Az utóbbi megközelítés pragmatikailag vitatható: az 'elegendő' jelentésbe ugyanis beleérthető, hogy a megnyilatkozó elvárásainak, szándékainak, illetve az általa elfogadott normának megfelel, míg a következményesség nem feltétlenül van ezzel összhangban, sőt akár ellenkező is lehet, azaz tágabb viszonyt jelöl. Kontextus hiányában az idézett *annyira hideg* példa többértelmű: a szerzők által javasolt 'elég hideg' mellett az *annyira* jelölheti a hideg (váratlan, nagy) mértékét, amelyet a kontextusból a szükségesség hangsúlyozása (*had to* 'kellett') is megtámogat. Ugyanakkor a szintén Bulgin és munkatársai (2008) által hozott példa, a *that movie was so boring that I fell asleep* 'a film annyira / olyan unalmas volt, hogy elaludtam' esetében kifejezetten a nem várt, nem szándékolt következményként értelmezés érvényesül, hiszen alapesetben nem azzal a szándékkal, céllal nézünk filmet, hogy elaludjunk rajta. Mivel az utóbbi esetben inkább az 'elegendő,

³ E megközelítés szerint tartalmaz mértékjelölést (*degree implication*), de: „it is not the expression of clear and pure degree” (Claridge – Jonsson – Kytö 2024: 130). Bolinger (1972: 177) pedig azzal vezeti fel leírását, hogy a *so* és a *such* hasonló szerepet hasít ki: vagy azonosít, vagy intenzitást jelöl.

kellő mértékben' jelentés érvényességéhez kellene kontextuális támogatás, nagyobb valószínűsége van annak, hogy a *so* 'annyira, olyan' nem standardot, eléendő mértéket, hanem felfokozottságot jelöl.

Hozzá kell tenni, hogy a magyarban grammatikailag is indokolt az *annyira* esetében nagy mértéket feltételezni – valószínűleg azzal is összefüggésben, hogy az *annyi* is nagy mennyiséget hajlamos jelölni. Emellett már a történeti forrásokból is hozhatók példaként olyan megnyilatkozások, ahol a szövegelőzményben más fokozók előre jelzik az intenzitást, súlyosságot, a hátravetett *annyira* pedig az egész tagmondatban kifejezett eseményre reflektál, annak jelentős mértékét felidézve vezeti fel a következményt ('addig fokozódott, hogy'). Ilyen a (4–6) példákban az *igen jeles*, a *felette igen*, a *rettenetes nagy*.

- (4) *Bőlčesegben / es iduőségős tanač adasban / **igen ielős** vala **ugi annera** / hogi meeg a poganokes zeretik uala* (ÓMK, DebrK.)
- (5) *Jm Ezennel Jwta gýwlaýne azzonnak egý lewele kýben azt Jrýa hogý gerechbe **felette Jgen megh Nehezedett, anýra hogý** kettsegh Elethe.* (TMK, Svetk. 51.)
- (6) *azonnal a Padlásan **rettenetes nagy Zörgés támadott, annyira; hogy** belső tapasztay [sic!] az Padlásnak derekasint hullott* (TMK, Bosz. 158.)

Azt, hogy az *annyira* alaptagjában kifejezett tulajdonság, állapot, cselekvés egy elképzelt normához képest felfelé skálázódik, nemcsak további intenzitásjelölők, hanem a következményt tartalmazó mellékmondatban szereplő elemek, leírások is alátámaszthatják. A (4–6) példák esetében a mérték extrém jellege része a következménynek: *még a pogányok is* (4), *késég élete* (5), *a padlás tapasztója derekasint hullott* (6). A (7–9) példákban pedig a *jobban* 'nagyobb mértékben' nem lehet, legnagyobb patrónusomnak, nagy kínjában támogatja az értelmezést.

- (7) *Mely is a kűmíveseken, sem egyében nem múlték, csak a téгла érkezék, mellyen **annyira szorgalmatoskodom, hogy jobban nem lehet.*** (TMK, Bark. 193.)
- (8) *Úgy szólott az az úr is eleinten emberi indulatból, de annak utána jobban megértvén a dolgot, annyira megjuhászott, hogy **legnagyobb patrónusomnak** ígérte magát lenni* (KED, Tótfalusi Kis Miklós)
- (9) *egisz harmadnapig fajt a feje **annyira**, hogy majd a fára is fel maszot **nagy kinnyába*** (TMK, Bosz. 114.)

A közelmúlt nyelvhasználatából pedig idézhetők olyan informális megnyilatkozások, ahol formailag következmény szerepel, de az valójában nem egy további eseményt, állapotot, hanem maga is mértékjelölést tartalmaz (lásd még 5. pont).

- (10) *Ez a dal annyira 2000-es évek eleje, hogy nagyon.* (MNSZ2, #218897558)
- (11) *Tanúságos volt végigolvasni az eddig beszélgetéseket ... Annyira szubjektív ez az ízlés téma, hogy nagyon!* (MNSZ2, #147095090)
- (12) *De annyira, de annyira, de annyira jól éreztem magam, hogy nagyon.* (MNSZ2, #144276412)

Összességében tehát a magyar *annyira* esetében nem állíthatjuk azt, hogy csak szintaktikailag független tagmondatban fejez ki nagy mértéket.⁴ Ezzel együtt a rezultatív alárendelés szerkezetileg támogatja a felfokozottság értelmezését, míg mellérendelés részeként és egyszerű mondatban az *annyira* közvetlenebb megfelelője a 'nagyon' jelentésű fokozóknak, ami pragmatikai megerősödés eredménye lehet.

Bulgin és munkatársai (2008: 107–108) ugyanakkor azt is kiemelik, hogy pusztán a *that* kezdetű tagmondat elhagyásával kialakul a *so* tisztán fokozó szerepe (*It was so cold* 'annyira hideg volt'). Jelen tanulmány mellett érvel, hogy bár a formát tekintve párhuzamba állítható egymással a *so* és az *annyira* alakulása, a magyarban különféle szerkezetekben számolódott fel a más megközelítésekben korrelatívnak nevezett jelentéstartalom, amely a magyarban főként rezultatív viszonyt jelentett. A különféle szerkezetekbe az idézéssel járó beszélőváltás is beletartozik (4–5. pont).

A beágyazottságot és a függetlenséget az *annyira* esetében kétféleképpen is értelmezhetjük. Szemantikai-pragmatikai szempontból azok az előfordulások minősíthetők kevésbé beágyazottnak vagy függetlennek, amelyekben a nagy mérték kifejezése mellett nincs további jelentésárnyalat, például rezultatív vagy hasonlítás (beleértve a hasonlító fokhatározást 'amennyire p, annyira q' is), éppen ezért a mértékjelölés kifejezését nem szükséges szerkezeti módon is alátámasztani. Szerkezeti értelemben pedig beágyazottnak számítanak az alárendelt mondatok, és függetlennek a mellérendelt, valamint az egyszerű mondatok. A kétféle megközelítés jelentős átfedést mutat, azonban a tartalomkifejtő alárendelésben előforduló – szerkezetileg tehát beágyazott – *annyira* szemantikailag függetlenebb, mint a tipikusan sajátos jelentéstartalomként besorolható. Claridge – Jonsson – Kytö (2024: 132) tisztán fokozó szerepűnek, grammatikalizálódottnak minősíti a *so*-t az olyan mondatokban, mint az *I wonder how you can talk so extravagantly* 'csodálkozom, miként beszélhetsz annyira extravagánsan', *if I may so bold* 'ha lehetek annyira bátor'. A szerzők ugyan nem indokolják a minősítést, de azzal

⁴ A tanulmány célkitűzésén túlmutat annak igazolása vagy cáfolása, hogy az angol *so* esetében is így van-e, tekintettel arra, hogy eltérő eredetéből és azonosító szerepéből adódóan az *annyira* használatával csak közvetett módon állítható párhuzamba.

egyetérthetünk, hogy a jellemzően alanyi vagy tárgyi (esetleg vonatkozó névmási) alárendelésben megjelenő *annyira* esetében a mondat szerkezet nem támogatja közvetlenül a mérték kifejezését, ahogyan nem is kapcsolódik hozzá további jelentésárnyalat.

Egy további szempont a mondat típusa a tekintetben, hogy a kérdő mondatokban előforduló *annyira* szerkezeti és szemantikai szempontból egyaránt jellemzően független (már a középmagyarban is, lásd 39–41. példák). Annak a szempontnak a vizsgálatát, hogy állító vagy tagadó mondatokról van-e szó, első sorban az indokolja, hogy az angolban a *so* olyan kollokációkat is mutat, amelyek egyediek, speciálisak az intenzitásjelölők körében – a szakirodalom az úgynevezett „GenX” csoportba sorolja ezeket, többek között a tagadott előfordulások egy részét is (vö. Tagliamonte 2008: 390).⁵ Kérdés tehát, hogy a magyar történeti forrásokban megfigyelhetők-e hasonló mintázatok, mint az angol kapcsán viszonylag fiatalként azonosított, speciális kifejezésekkel való együttállások.

Az *annyira* beágyazott és független környezeteinek tárgyalására térve elsőként áttekintem a korábbi időszakok feltárásának eredményeit.

3. Eredmények: az ó- és középmagyar korszak

A történeti feltárás első lépéseként feldolgoztam az ÓMK, a TMK, valamint a KED anyagát.⁶ Az ómagyar kori kódexadatoknak csak kisebb része van normalizálva, így az [„an.*ra”] karaktersorra kerestem rá (a „.*” kódolja a nem specifikált karaktereket), hogy a lehető legtöbb releváns találatot kinyerjem (a nem ’annyira’ jelentésű találatokat eltávolítottam az adatsorból). A TMK és a KED teljes egészében normalizált, így elegendő volt a normalizált szóalakokra keresni.

Mindhárom adatsor esetében el kellett távolítani a többszörös mennyiségeket követő előfordulásokat: *száz(szor) annyira*. Emellett a szélsőséges helyzetek, állapotok bekövetkezését felvezető *annyira lett, van, volt, jutott* típusú szerkezetekben sem közvetlenül az alaptag intenzitását jelöli az *annyira*, például: *Es Tranquillinos fejedelmet hýwaak ebeedre es az hall” (sic!) tetemee akada meg*

⁵ Úgynevezett „X-generációs”, azaz nagyjából az 1980-as években feltűnt, de történeti szempontból egyelőre kevésbé vizsgált jelenségek, például: *I’m so not into chemistry* ’Annyira nem vagyok oda a kémiaiért’.

⁶ Transzparens névmási eredetű fokozó az *annyira* mellett az *ily ~ ilyen, oly ~ olyan* is (lásd még S. Hámosi 2008: 102–103). Az etimológiai szótárak (TESz., ÚESz.) szerint az *igen* is névmási eredetű, azonban már az első adatai is fokozó szerepűek (sőt a korpuszadatok alapján évszázadokon át a domináns fokozó szerepét tölti be, lásd Varga 2024), így az ómagyar korszaknál korábban, a nyelvemlékes kor előtt lexikalizálódhatott. A TMK és a KED alapján az *ily ~ ilyen* fokozó szerepben viszonylag ritka, viszont alig adatolható rezultatív szerkezetben (8/368 adat), míg az *oly ~ olyan* rendszeresen előfordul rezultatív (229/788 adat), valamint hasonlító viszonyban is (193/788 adat).

torkan / es anneera leen dolga hogý eeffely koron ký mwleek (ÓMK, ÉrdyK.), az Erdős Menyecske Leanyanak az magok kis kutyaja Nagy Jánosné képiben az nyakaban ugrot, annak utána, eczaka **anyira jutott** az Menyecske, *hogý az Párnát is rágta* (TMK, Bosz. 145.). Így az érintett találatokat is kizártam az elemzésből (az ÓMK esetében ez 11, a TMK és KED esetében összesen 80 fölötti előfordulást jelent).

Az adatok címkézése arra irányult, hogy a fokozó *annyira* milyen mondat szerkezetnek a része: megkülönböztettem a beágyazott és a független tagmondatokat. Mindkét szerkezet típus további alcsoportokra osztható: a független tagmondaton belül aszerint, hogy mellérendelés része-e, vagy pedig egyszerű mondatban jelenik meg. A szerkezetileg beágyazotton belül pedig a sajátos jelentéstartalomba tartozó előfordulások elkülöníthetők a tartalomkifejtő *hogý* kötőszós (tipikusan, de nem kizárólag alanyi és tárgyi alárendelés) és vonatkozó névmási alárendeléstől (24–27. példák). A sajátos jelentéstartalmon belül a következők bizonyultak rendszeresnek:

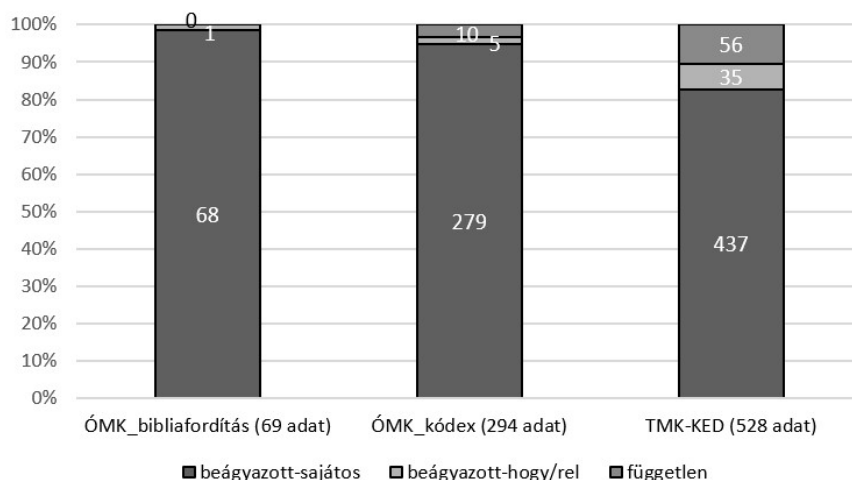
- feltételes (*ha annyira p, akkor q*; (23) példa);
- hasonlító fokhatározói (*amennyire p, annyira q*; (16) példa);
- hasonlító (*annyira p, mint*; 17–20. példák);
- rezultatív (*annyira p, hogý q*; 13–15. példák).

(13) *Vala ég vitez, ki annýra atta vala o magat ez velagi eletnek, hogý istenröl semmit nem gondolkdik (sic!) vala.* (ÓMK, BodK.)

(14) *Es jme angeloknak nagy fokfaga nagy herte lenfeggel jevuen · az baluant az kevlabban evzve tevreek annera hog chak egy kys reez fem leleteek meg benne* (ÓMK, CornK.)

(15) *katerýna hws eteltewl : mýndenestewl meg tartoztata magat mýnd ez wýlagban elteýglen bort wýzzel annera elegit wala hogi az bornak ýzet ew ýllatýawaal ewzwee el weztý wala* (ÓMK, ÉrsK.)

Emellett, ha szükséges volt, egyéb szerkezeti és pragmatikai információkkal is elláttam az adatsort, például ha kérdő vagy tagadó mondatban jelent meg az adott előfordulás, valamint ha többféle értelmezés lehetséges, felvetve az átértékelődés lehetőségét (részletesen lásd 5. pont). A korpuszadatok megoszlása az 1. ábrán látható (az ÓMK levelekből származó tíz adatát külön nem ábrázoltam, egy adat kivételével mind beágyazott, ezen belül nyolc adat rezultatív, egy pedig tartalomkifejtő *hogý* kötőszós).

1. ábra: A fokozó *annyira* megoszlása a mondat szerkezete szerint történeti korpuszokban

Mind az ómagyar kódexadatok és középmagyar kori bibliafordítások, mind a középmagyar előnyelvközeli adatok esetében dominánsnak bizonyult a beágyazott szerkesztésmód (az ÓMK forrásaiban 95% és afölött, a TMK és KED anyagában összesen 89%). Azon belül is kiemelkedik a sajátos jelentéstartalom és főként a rezultatív viszony: a bibliafordításokban 67/69 adat, a kódexek beágyazott előfordulásainak 85%-a (238 adat); a TMK és KED anyagában összesen 390 adat (82%). Emellett az ómagyar korszakban fordult elő viszonylagos rendszerességgel a hasonlító fokhatározói szerepű *annyira* (26 adat, (16) példa), valamint a hasonlító viszony (13 adat, (17) példa):

(16) *hizedee atiam azt . hogi valaki **anner**a munkalkogiek menere hite vagion.*
(ÓMK, VirgK.)

(17) *ennen magam nem zenwedhetlek el tyteketh, merth az thy Vratok yftenteth [sic!] **anneera megh fokafoytot** tyteketh **mynth** az eghnek zamlalhatatlan cyllaghy* (ÓMK, JordK.)

Utóbbi a középmagyar kori forrásokban is teret kap (32 adat), ritkán állítás (18), inkább tagadás részeként (19–20). Az utóbbiak egy része már a korszakban átértékelődik, jelentése a kizáró ellentét irányába mutat (37–38).

(18) *magam dolgárul sokat gondolkoztam, mert ha én gondolhatnám, hogy bi-rodalma nem lesz állandó, **annyira kerülném, mint** Makó Jerusálemtül* (Bark. 113., TMK)

(19) *az szegény Anyámtulis azt hallottam hogy az Doctorok **nem értenek annyira** az Aszonyi állatok között ualo nyaualyához **mjnt** az Aszony emberek.* (LobkPopp. 38., TMK)

(20) *amint azelőtt ennek szerzésében nem a külső hasznót nézte az eklézsia (mert ezaránt **nem annyira** az eklézsia, **mint** tiszteletes Sárpataki uram vötte, ha vötte hasznát)* (KED, Tótfalusi Kis Miklós)

A rezultatív viszony pedig más alárendeléssel kifejezett körülménybe ágyazva is megjelenhet, beleértve a tartalomkifejtést:

(21) *És bizony az, hogy meg betegült vala, **annyéra hogy** kezel volna halálhoz: De az Iften könyörült rayta* (ÓMK, Heltai)

Előfordul, hogy a szövegösszefüggés alapján érzékelhető bizonyos következmény, amely a megfogalmazás miatt átértékelődik, a (22) példában épp időviszonyítást (*mihelyt*) kifejezve ('annyira [= jónak, egészségesnek] ismerem a szememet[, hogy elmehetek]'):

(22) *mék mekvárom egynihány napon itt Sárvárrott, hogy jobboljon az szemem, mihelt **annyira esmerem** az szememet, nem késem **elmegek** az Kd parancsolagya szerént Leukára.* (TMK, Nád. p. 104–105)

Máshol feltételes viszonyba ágyazva implikálódik következmény, jöllehet ezúttal az *annyira* a költség nagy mennyiségét jelöli, nem az eddig látott módon intenzifikál: 'ha költségem annyira érkeznek – ha akkora (nagy) összeg érkezne –, hogy tudnék belőle egy disszertációt defendálni [akkor megtenném]':

(23) *addig pedig itt mulatván ha költségem **annyira érkeznek** én jo szivel edgj Dissertatiot **defendálnék*** (TMK, Peregr1. 79.)

A (22–23) példák olyan kontextusokat tartalmaznak, ahol a rezultatív viszony, ha nem is számolódik fel, háttérbe kerül a szövegkörnyezetben kifejtett egyéb körülmények hatására – a mondat szerkezete viszont beágyazott marad.

A középmagyar kori adatok alapján rendszerezesebb, de korábban sem teljesen példátlan, hogy az *annyira* és alaptagja elsősorban tárgyi (24–26) vagy alanyi (27) alárendelés részeként jelenik meg, azaz szerkezeti értelemben beágyazottak, de az *annyira* jelentése független abban a tekintetben, hogy egyértelműen mértéket jelöl anélkül, hogy a szerkezet különösebben befolyásolná az értelmezést. Az ómagyar kódexekben és középmagyar kori bibliafordításokban ritkább, az élőnyelvközi forrásokból ugyanakkor rendszerezesebben adathozható (lásd 1. ábra), például:

(24) *Mynd az fok nep varyak vala Zakariafth, es czodallyak vala, hoĝ **annera kefnék** hw az templomban.* (ÓMK, JordK.)

(25) *Es a' nép vária vala Zachariáft, Es czodállýac vala, hogy a' templomba **annyéra kéfnék*** (ÓMK, Heltai)

(26) *Hogy **annyira emlegetik** az Méltóságos Aszonyok otlétemet, ne csudálja Kegyelmed.* (TMK, Bark. 173.)

(27) *Honnan való, avagy minemő emberek vagytok, **kik engem' annyira boszszontotok?*** (Dugonics: Menekmus, KED)

E típusban a mondatok egy része tagadó (6/35 adat), csak egy példát hozva:

(28) *Már **nem annyira** búsulok, hogy Szent Kristina napján Egerben nem lehettem, hogy értem, Kegyelmed is nem reménli odamehetését.* (Bark. 257.)

Az *annyira* fokozó használata a fenti példák esetében nem kétséges, jóllehet az azonosító jellegű, közös-kölcsönös tudásra épülő rámutatást sem nélkülözi, azaz inkább 'oly(an) nagyon' értelmű, nem önmagában 'nagyon' jelentésű. Mindenesetre a példák alapján a tartalomkifejtő (*hog*y kötőszó) és a vonatkozó kötőszót tartalmazó alárendelés is lehetett forrása az *annyira* + alaptag kevésbé beágyazott használatainak (lásd még 5. pont).

A kódexadatokat tekintve a függetlenként besorolt előfordulások mellérendelés részei:

(29) *mýert hog pogan votam az en hittetlensegómne mýatta vtet nem esmertem annera · **ezert nem vagoc Annera ala vettetvén** · de maga en- az en kenaimat teneköd meg nem mondhatom minemv keservsegös kenokat senvedok* (ÓMK, ÉrsK.)

(30) *Mert doctoroc uadnac ot azoc iol tudýac: l (sic!) uégézec : azert hogi be mennenec : irsalumba **es annera meg erössolenec xpústnac zeretitébe: iol lehet** igen iol tudiac : uala czazarnac : paranczolatiat hog mel' ember : egeb czazart auag : kýralt neuezne romaý czazarnal : legottan feien : maradna : Azert monga arañ zaíu zent Ianos : el czodalcozuan : ez zent kýraliocon : Nem tudiac :- uala · ę · ez kýralioc hog irsalumba orzagol uala* (ÓMK, DebrK.)

Többféle értelmezést tesz lehetővé az a négy szövegrész, amelyben átmenetet mutat a következményes és a következtető viszony (jelenleg az utóbbit valószínűsítve a szerkezetileg független csoportba kerültek). Az *úgyhog*y olvasatú elemek következményes 'úgy, hogy' szerkezetként, nem mondatrészkifejtő következményes kötőszóként 'úgyhog'y', illetőleg már következtető kötőszóként lexikalizálódva értelmezhetők 'úgyhog'y' jelentésben – az összeforrottság és így az átértékelődés mértéke a korszakban változó mintázatokat mutat (lásd például Haader 1995: 625, 646, Rác 1995: 699–700). Például:

(31) *gengesegös orchamnak zep zýnet seteth homalyóssag beborultavala Es minden en zepsegöm en bennem az **annera meg alutvala / Vghog** / semmi nemű zepseg en bennem nem vala* (ÓMK, VirgK.)

(32) *o neeky tes te zep tÿzta Es o benne : belewl wÿla gossÿtÿ zewwetnek jÿstenek fÿa az **annera zeb wala** Es fenesb azkoron zwz marÿa **wgh hogh** Io-seph megh nem esmerÿ wala az wÿlagossagnak fenetwl (ÓMK, ÉrsK.)*

(33) *o kÿlÿkkel Es jÿghen kemenÿ wezzÿkel erÿssen werÿk wala Es ezenkepen mÿnd az o Dragalathos thagÿ **Annera megh farattak wala wgy Hogÿ** Sem eggÿk az masÿkath nÿ segelhetÿ uala (ÓMK, ÉrsK.)*

A szerkezetileg és szemantikai értelemben sem beágyazott előfordulásokra térve, a feldolgozott középmagyar forrásokban az *annyira* rendszeresen előfordul mellérendelésben; a TMK és a KED anyagában ez összesen 56 adatot jelent. Hozzá kell tenni, hogy az okhatározás és a magyarázat között nem mutatkozott éles határ: a (36)-os példában *mert* helyett *ugyanis* vagy hasonló magyarázó kapcsolóelem is szerepelhetne (lásd még a kódexirodalom alapján Károly 1995: 775, Haader 2003: 541–543), például:⁷

(34) *Sem az dögösség it is udvar táján **nem anyira forog, s** az cselédimmél való társalkodás sem leszen. (TMK, Bark. 245.)*

(35) *arra fogtak hogj kárt töt a kertben, de nem talaltatott semmi kar a kertben ugjan csak **annyira sindet az egjik tehene, az utan** meg dögölt (TMK, Bosz. 57.)*

(36) *Im, en megyec el, **mert** engemet **meg sem anyira vtal** (KED, Theophania)*

A tagadó mondatbeli előfordulások mintegy 40%-a szerkezetileg független. Nemcsak a kapcsolatos mellérendelés, hanem például kizáró ellentét is teret kap, ahol az *annyira* 'kifejezetten' jelentésű, azaz inkább a beszélői viszonyulást nyomatékosítja:

(37) ***Nem anyira** kell nékem neheztellenem az idegenekre, akik engem nem esmértek, és nem tudták, kivel cselekszik azt, **hanem** tovább vizsgálom az okát és hogy annak is őkegyelmek voltak okai, majd megmutogatom (KED, Tótfalusi Kis Miklós)*

(38) *Magam is már **nem anyira betegeskedem, hanem** a fejem tetejének a fájása az ugyan gyakran megvan. (TMK, Bark. 32.)*

Emellett a középmagyar kori adatok alapján a fokozó *annyira* idézet részeként, önálló kérdő mondatban fordul elő többször, kérdőszava a *miért* (4 adat), például:

⁷ A két korpusz eltérő terjedelme miatt a regisztersajátosság szerinti megoszlás csak tájékoztató jellegű: a legtöbb adat a boszorkányperekből származik, 26/301 adat, a szövegtípuson belüli aránya tehát alacsony (8%); ezt követik a levelek 149 adatból 18-szor (12%), míg a drámákban a 24 adatból 8-szor (33%), az emlékiratokban 54 adatból 4-szer (7%) fordul elő az *annyira* független szerkezetekben.

- (39) *tehát panasolván nyavalyáját, azon pogácsátul, holot edgyik sem vitett azon Aszszonnak **miért** kellett **őket annyira meg rontani**;* (TMK, Bosz. 13.)
- (40) *arra az Padisne mas aszszonnak azt mondotta **miert nyitotta föll annyira az száiat*** (TMK, Bosz. 258.)
- (41) *Igen sötét homályba borultnak látszatik az orcád, **Miért távoza el annyira tőled a férjed?*** (KED, Dugonics, Menekmus, 1766)

Ezzel együtt a korpuszadatokban talált legkorábbi teljesen önálló mondatbeli előfordulásban tagadva jelenik meg:

- (42) *ACHASTES: El hozták é az étket? MUSZURD: El, Nghos Uram.
GAUDE: Mind illyen szük üdőben **sem bolondultam meg annyira.**
ACHASTA: Kést, vidlát eő kegjelmének.* (KED, Actio Curiosa)

Az alaptag szófaját tekintve egységes a kép, az adatok zömében ugyanis az *annyira* igéket, igeneves szerkezeteket fokoz, illetőleg összetett állítmányokat (mindkét korpuszban az adatok több mint 95%-át; az adatok egy része hátravetett előfordulás, amelyek a teljes eseményre referálnak, az ÖMK esetében 187 adat, TMK és a KED esetében összesen 64 adat). Ezzel együtt nem teljesen példátlan a jelzői szerkezet részeként már a 16–18. században sem, ekkor azonban az *annyira* és a *való* együttesen fejez ki mértéket 'akkora, annyira nagy' értelemben:

- (43) *En= is eret akarnék magamon vágatnj uéle ez Jöuendö szombaton auagy vasárnap ha **annjra ualo ereje** Lenne* (TMK, LobkPopp. 21.)
- (44) *Avagy nem tudodé, hogy Aszonyallatnak **nincs annyira valo okosságha.**
Az Istenek a' férfiakat teöbbs okossággal aldották megh* (KED, Constantinus és Victoria)

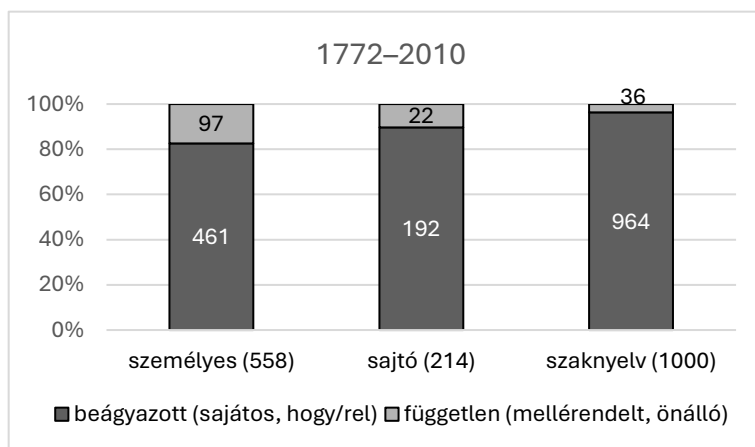
A pragmatikai megerősödést, grammatikalizálódott jelleget mutatja, hogy a középnyelvi magyar adatok közül a kérdések és a tagadott előfordulások nagyobb része volt szerkezeti értelemben is független, akár egyszerű mondat. A korszakban a korpuszadatok alapján összességében a rezultatív (kisebb mértékben a hasonlító) viszonyban domináns az *annyira*, jóllehet megfigyelhetők voltak olyan kontextusok, ahol ezek a viszonyok háttérbe szorultak, átértékelődtek.

Az adatok tágabb kontextusba helyezéséhez időben is szükséges kiterjeszteni a vizsgálatot, így a továbbiakban az 1772 utáni forrásokra térek rá.

4. Az *annyira* szerkezeti alakulása az MTSZ és az MNSZ2 alapján

Az új- és újabb magyar kor feltárásához egyaránt gyűjtöttem adatokat az MTSZ informálisabb (leveleket, emlékiratokat tartalmazó személyes) és formálisabb (sajtó, szaknyelv) alkorpuszából; az első két regiszter esetében az összes *annyira* előfordulást kigyűjtöttem (személyes: 558, sajtó: 214 adat). A szaknyelvi alkorpuszból pedig 200-as mintákat vettem a 18. század végéről, valamint a 19. és 20.

század első és második feléből (összesen 1000 releváns találatot).⁸ Egyfelől a beágyazott és független környezetek arányát hasonlítottam össze (2. ábra), másfelől ezúttal is felosztottam az eredményt mondattípusok szerint.

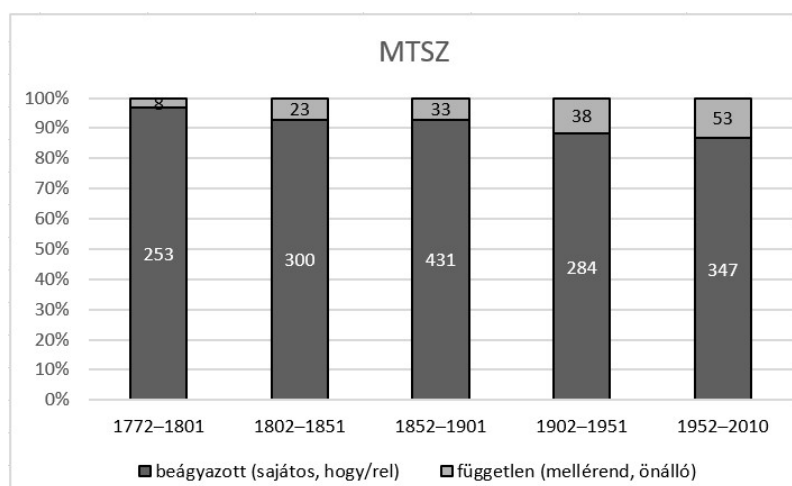
2. ábra: A fokozó *annyira* előfordulási aránya beágyazott és független szerkezetekben az MTSZ vizsgált alkorpuszaiban

A feldolgozott adatsorok alapján továbbra is domináns az *annyira* beágyazott szerkezetekben való előfordulása. A rezultatív viszony teszi ki a személyes alkorpusz beágyazott adatainak 75%-át (309/412 adat), a sajtóban a 78%-át (150/192 beágyazott adat), míg a szaknyelvben összesen csak 52%-ot (505/964 beágyazott adat). Az utóbbi szövegtípusban kap jelentős teret a hasonlítás, elsősorban tagadás részeként (295 adat):

- (45) *A mellett kerüljünk, a mennyire csak lehet, minden ismétlést, mert **nincs** mi a hallgatót **annyira** untatná és kifárasztaná **mint** e hiba.* (MTSZ, 1863)
- (46) *Azért regényei inkább gúnyorok s tanköltemények, mert lazúl összefüggesztett történetei **nem annyira** magokért, **mint** a politikai és erkölcsi tanulságért vannak* (MTSZ, 1864)

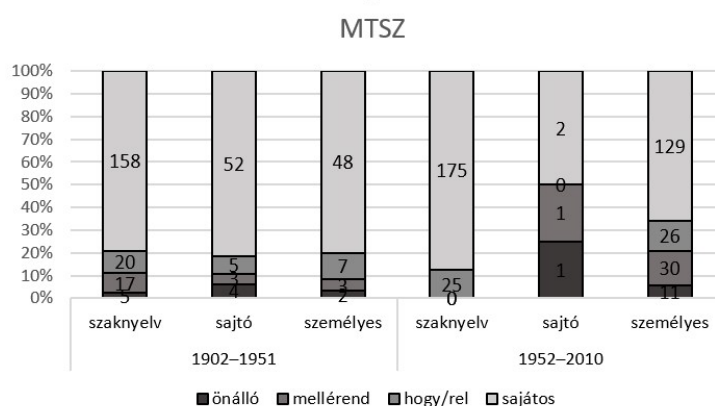
Időben nem nem kiegyensúlyozott a feldolgozott forrásmennyiség, de az egyes szűkebb időszakokat összevetve megfigyelhető a független környezetek arányának változása. A 20. század során valamivel nagyobb teret nyer a szerkezetileg nem beágyazott megformálás, de arányaiban még mindig ritkának mutatkozik (kevesebb mint 15%-os a részesedése, 3. ábra).

⁸ Továbbra is adatolható ugyanis – főként a 19. század során – a határpontot és azzal kapcsolatban következményt, nem pedig intenzitást jelölő *annyira jut*, *annyira visz*, *annyira megy* típus, amelyeket kizártam a vizsgálatból.

3. ábra: A fokozó *annyira* időbeli megoszlása beágyazott és független szerkezetek szerint

Az egyes szövegtípusok lehetséges hatását tekintve azt mondhatjuk, hogy összességében a személyes alkorpuszban gyakoribbak a független előfordulások a 20. század második felétől – a sajtó alkorpuszban túl csekélyek az adatszámok, a szaknyelvben pedig nem jellemző a független szerkezetekben előforduló *annyira* (4. ábra).

4. ábra: A fokozó *annyira* beágyazott és független szerkezet típusok szerinti megoszlása a vizsgált szövegtípusokban a 20. század során

A mondat típusok szerinti bontás megerősíti a fenti megfigyelést, az önálló egyszerű mondat részeként szereplő és a mellérendelt tagmondatban megjelenő fokozó

szerepű *annyira* összességében a személyes alkorpuszt jellemzi, míg a szaknyelvben ritkább a fokozó *annyira* kevésbé beágyazott mondatokban.

Továbbra is megfigyelhető az, hogy az *annyira* kérdés részeként jelenik meg önálló mondatokban, nemcsak *miért* és kiegészítendő (47–48), hanem eldöntendő kérdés részeként is (49–50). Különösen az utóbbiakban kerül előtérbe az *annyira* 'nagyon' értelmű használata, jóllehet a szövegelőzményre és a közös-kölcsönös tudás egyes részleteire vonatkozó rámutatást nem nélkülözi:

- (47) *Miért gyűlölt annyira? Talán szemtelen voltam, nem egészen tisztelet-tudó?* (MTSZ, 1941)
- (48) *Ki hallott pedig valaha ilyen tűzről? mitsoda tűznek lángja érne annyira fel?* (MTSZ, 1803)
- (49) *a lap a hírhez nem fűz se tiltakozó, se magyarázó kommentárt. Annyira megszokott volna Németországban az iskolasztrájk?* (MTSZ, 1928)
- (50) *Találkozunk. – Mi volt tegnap este? – kérdi azonnal. – Annyira izgatja ez magát, Miklós? – Hogy a fenébe ne!* (MTSZ, 1973)

A függetlenebb környezetben megjelenő *annyira* előfordulások esetében érdemes kitérni arra, hogy van-e összefüggés az alaptag szófaja és a tágabb környezet között. Továbbra is az igei (és igenévi) alaptagok dominálnak (98/155 adat), a melléknévi idővel valamelyes teret nyernek (37/155 adat, ebből 24 adat 1901 utáni), a fennmaradó alaptagok pedig birtokos (51), névutós (52–53) és határozóragot tartalmazó névszói szerkezetek (54):

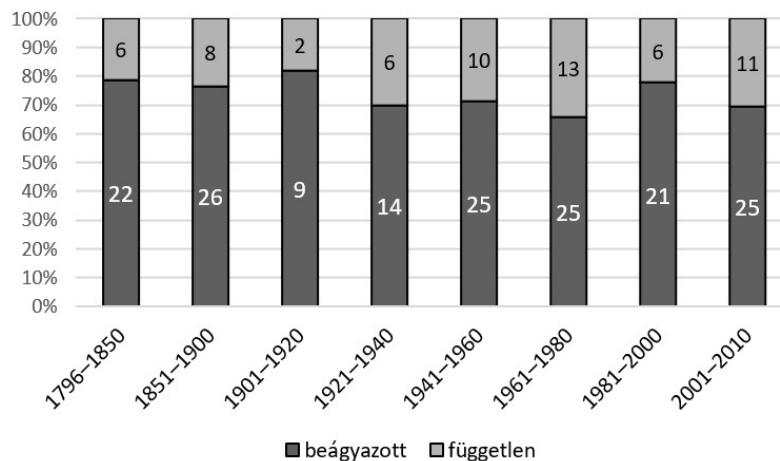
- (51) *Talán nem is igaz, hiszen olyan fiatal vagyok, annyi élni valóm van még, annyira az életé vagyok* (MTSZ, 1902)
- (52) *Minden indus nemzetségnek első szüksége a tűz, melyet egész éjszakán-kint lobogni hagynak és nem annyira a hideg ellen, melyet ruhahijányok még hathatósabbá tesz, hanem a vadállatok elűzése végett* (MTSZ, 1834)
- (53) *Leírhatatlan levertséggel érkezett, nem annyira az út fáradalmi miatt (sokat gyalogolt is), hanem a szabadságharc azon nagy veresége miatt, hogy* (MTSZ, 1900)
- (54) *Ellenségei azok, melyek más hasonló parti madaraké. Nem annyira húsáért, mely nem különös jó ízű, hanem tojásai végett, mely ritka nyalánkság, kedveltetik* (MTSZ, 1829)

Az *annyira* jelzők előtt elsősorban mondatrészkifejtő alárendelésben (55–56) és az önálló egyszerű mondatokban (57–59) adatolható, összesen 13 adat. Például:

- (55) *Tehát annyira óhajtott édes Hazámnak látása, midőn mindenfelől örömet várnék, ily sok keserűséggel nagyon elegyítve* (MTSZ, 1788)

- (56) *Tán sokat is fecsegek már? De köszönje ön magának, hogy megajándékozván engem **annyira becses bizalmával**, tán untatom is mindenféle be-
szédekkel.* (MTSZ, 1844)
- (57) *Dánia is támadó és védő szerződésre lépett Franciaországgal. Íme, itt va-
gyunk az önkénytelen és **annyira rettegett gravitatio** küszöbén az orosz
felé.* (MTSZ, 1859)
- (58) *ezenfelül Hollandindiában terem a nálunk is **annyira kedvelt** füszer, a
bors.* (MTSZ, 1942)
- (59) *kezdjük egy **nem annyira kellemetes** témával* (MTSZ, 2007)

Kiegészítésként az *annyira* teljes adatsorának kollokációs listájából kigyűjtöttem a leggyakoribb melléknévi és határozószói alaptagok találatait: *fontos, magasztalt, jellemző, szükséges, különböző, érdekes, idegen, biztos, szép, igaz, jó, rossz, természetes, nagy, jól, közel*. A felsoroltak sem számítanak kifejezetten gyakorinak a korpuszban, összesítve 228 adat vizsgálható. A magukban álló egyszerű mondatbeli előfordulások továbbra is ritkák, összesen 27 adat, a leggyakoribb a *jellemző* (7 adat); mellérendelés részeként összesen 35 adat jelent meg, a legtöbbször az *idegen* (5 adat) és a *szép* (4 adat). Az idő előrehaladtával nem mutatható ki jelentősebb aránybeli növekedés (5. ábra).

5. ábra: Nem igei alaptagokat fokozó *annyira* aránya megoszlása szerkezettypusok szerint

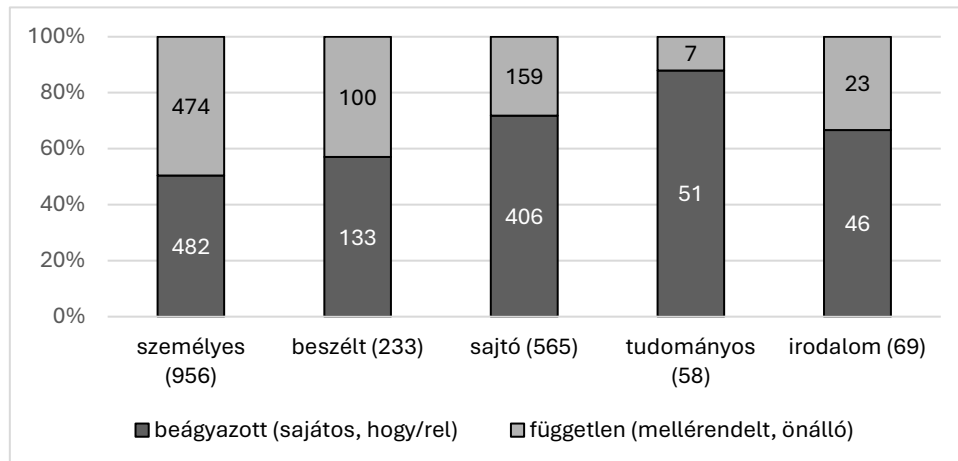
A csekély részesedést ugyanakkor az is magyarázhatja, hogy az adatok zöme a szaknyelvből (126/228 adat) és a szépirodalomból származik (a források egy része

nem tartalmaz erre vonatkozó metaadatot, de a szerző és a cím alapján összesen 90/228 adat azonosítható irodalmiként). Néhány példát hozva az *annyira* önálló, egyszerű mondatban való előfordulására:

- (60) *Hát az **annyira magasztalt** híres Kolozsváron sincsenek magyarok! így sohajt fel elsőbben, de csak hamar bellebb érve, a hidnál magyarokra talál.* (MTSZ, 1837)
- (61) *Tanodáinkban – hála a dícséretes szorgalmú s a kor igényeit megértő tanároknak – divatba jöttek az **annyira szükséges**, az **annyira korszerű** szavak.* (MTSZ, 1849)
- (62) *egész igazságot kimondva, mindenkinek kötelessége életébe szőnie, ha ember, és e névre érdemesíteni akarja magát. Különben a szegény leánynak azon **annyira magasztalt** békéje sem lesz meg.* (MTSZ, 1872)
- (63) *Az udvar szelleme kiválólag magyar lévén: meg nem tagadható a fajunkat **annyira jellemző** keleti fényűzést sem.* (MTSZ, 1885)

Részösszegzésként elmondható, hogy az MTSZ feldolgozott adatai alapján a 20. század során az *annyira* valamivel gyakoribbá válik mellérendelt és egyszerű mondatokban, de utóbbiak részesedése továbbra is csekélynek mutatkozik. A személyes forrásokban valamelyest gyakoribb a függetlenebb szerkesztésmód, főként a szaknyelvhez viszonyítva, ahol a beágyazott előfordulások, különösen a rezultatív és a hasonlító mondatok dominálnak. A leggyakoribb nem igei alaptagok külön vizsgálata alapján a függetlenebb előfordulások részesedése magasabb, mint a főként ígéket tartalmazó adatsoroké, de jelentős különbségekről a csekély adatszámok miatt nem beszélhetünk.

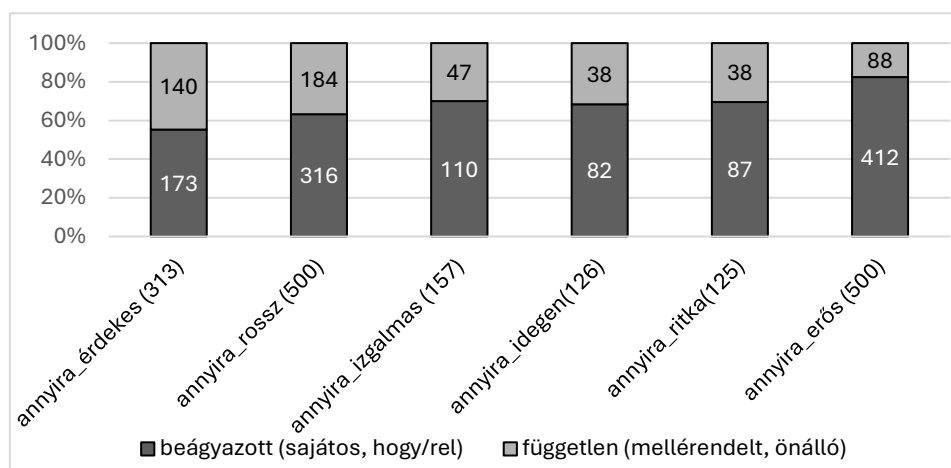
A közelmúlt részletesebb vizsgálatához az MNSZ2 korpuszára is kiterjesztettem a vizsgálatot, célzottan keresve bizonyos alaptagokra, együttállásokra. Erre egyfelől a magas adatszám és a kézi feldolgozás korlátai miatt volt szükség, másfelől a hétköznapi nyelvhasználat alapján feltételezhető, hogy egyes fokozó + alaptag együttállások gyakrabban jelennek meg a független szerkezetben, mint mások. Ilyen többek között az *annyira jó*, amelyeknek előfordulásaira öt alkorpusból gyűjtöttem az adatokat, a mondat szerkezet szerinti megoszlásuk a 6. ábrán látható.

6. ábra: Az *annyira jó* megoszlása szerkezet szerint az MNSZ2 alkorpuszaiban

A személyes alkorpuszban a szerkezetileg független és a beágyazott környezetek az *annyira jó* esetében közel megegyező arányúak (49% vs. 51%), ahogy a beszélt alkorpuszban sem jelentéktelen az előbbi részesedése (43%). A viszonylag csekély adatszámmal adatolható *annyira jók* a személyes alkorpuszban már jóval gyakoribb független, mint beágyazott szerkezetben (50/81 adat, 62%), míg a sajtó alkorpuszban a független előfordulások részesedése kisebb (30/73, 41%), mint a beágyazotté (utóbbi kollokáció a beszélt, a szépirodalmi és a tudományos alkorpuszban szórványos).

A további együttállásokat az *annyira rossz* és az *annyira erős* 500-as mintája alapján, valamint az *annyira érdekes, izgalmas, idegen* és a *ritka* teljes találati listája alapján vizsgáltam, kiszűrve a duplumokat. A legnagyobb arányban az *érdekes*, a legkisebben az *erős* szerepelt független szerkezettel a korpuszban (a megoszlás a 7. ábrán látható).

7. ábra: Az *annyira* és néhány alaptagjának megoszlása beágyazott szerkezetek szerint

Az egyes vizsgált kollokációk szerkezetileg független előfordulásain belül eltérő arányban jelent meg az *annyira* egyszerű mondatokban. Az *annyira jó* személyes alkorpuszbeli adatainak 35%-a ilyen (165 adat; a teljes adatszámot tekintve sem jelentéktelen, annak 17%-a). A többiben jóval kisebb az aránya, kivéve a szép-irodalmi alkorpuszt, ahol 39%-os részesedésű, az adatszám azonban igencsak csekély (9/23 adat). Az *annyira rossz* adatait tekintve is magas az egyszerű mondatbeli előfordulások részesedése a független előfordulásokon belül (32%, 59 adat); kisebb mértékben, de az *annyira érdekes* esetében sem jelentéktelen (26%-a, 37 adat). A duplumok kiszűrése után az *annyira gáz* csekély számmal adatolható, de az előfordulások több mint fele független (56% a teljes adatszámot nézve, 38/68 adat, ezen belül 26% az egyszerű mondatok aránya). Főként a fórumszövegeket jellemzi az, hogy az *annyira*-t tartalmazó megnyilatkozás nagyon rövid, így ezekben az esetekben a rámutató jelleg ritkán azonosítható explicite a diskurzus valamely korábbi szegmensként (64), inkább a résztvevők közös, kölcsönös tudásához, közös alapjához kapcsolódik. Például:

(64) *A következő szezon még jobb lesz!* 2013-12-09 [név] *Még? Mért az idei annyira jó volt?* (MNSZ2, #255111396)

(65) [név] *Annyira igaz!!* 2013-07-29 [név] *annyira elegem van* – 2013-07-29 [név] *Annyira jó ez a zene : \$* (MNSZ2, #183131016)

(66) *Annyira csodálatosak a színek ... a hangulata ... úgy minden együtt!* 2013-09-15 [név] *annyira jó volt látni* (MNSZ2, #210087416)

Az *annyira* továbbra is eldöntendő kérdésben gyakoribb (az összes kérdésbeli előfordulás 62%-a ilyen, 34/55 adat), például:

(67) *CLODIUS (a cserepekkal labdázik) Az **annyira** érdekes? – Hogy poharakat vagdostok egymáshoz? CATULLUS (ránéz) Ha tudni akarod – nagyon érdekes!* (MNSZ2, #17447956)

(68) *vivátolják a fent nevezett várost, lakóit, utcáit, stb. **Annyira jó** hely az a London? Vagy **annyira rossz** hely ez itt??* (MNSZ2, #408221454)

A tagadó mondatokban való előfordulása kapcsán érdemes reflektálni a fokozó és a tagadószó sorrendjére. A korpuszadatok alapján domináns a *nem annyira ~ sem annyira* sorrend, de szórványosan adatolható a fordított, *annyira nem ~ sem* sorrend is, amely kifejezetten a független környezeteket jellemzi. Feltehető, hogy egy, a szóbeliséget reprezentáló korpuszban az utóbbi részesedése nagyobb lenne.

(69) *A krumpli természetesen a szokásos mirelit fajta volt, ahogy sajnos a hamburger hús is. Nem volt különösebben jó, de **annyira rossz sem*** (MNSZ2, #258860453)

(70) *A mai napról már reggel előre eldöntöttem, hogy borzalmas lesz ahhoz képest **annyira rossz nem volt*** (MNSZ2, #215126214)

(71) *nincs arany lőszere és **annyira jó** játékos **sem vagyok*** (MNSZ2, #188663872)

A vizsgált együttállások független szerkezetekben való előfordulása a személyes mellett elsősorban a beszélt és a sajtó alkorpuszból mutatható ki. Az eddigi célzott keresések alapján úgy tűnik, egyes alaptagokkal kollokálódva – ilyen a *jó, rossz, gáz* – valóban hajlamosabb az *annyira* kevésbé beágyazott környezetekben megjelenni, főként az informális regiszterben. A kérdés részletesebb vizsgálatához további kollokációk bevonására lesz szükség – a kutatás egy későbbi szakaszában.

5. Fokozó *annyira* független(edő) szerkezetekben

Az alábbiakban olyan szerkezeti mintázatokat és azokhoz kapcsolódó szemantikai-pragmatikai átértékelődéseket mutatok be, amelyekben teret kaphatott az *annyira* pragmatikai erősödése. Arra a vizsgálat nem vállalkozik, hogy egy olyan grammatikalizációs láncolatot vázoljon fel, amelynek kezdetén az *annyira* a tipikusan beágyazott környezetekben, mint a rezultatív viszony, szerkezeti változás nélkül átértékelődhetett. A történeti adatok ugyanis az eddigi feltárások alapján csak azoknak a környezeteknek az azonosítását teszik lehetővé, ahol a szemantikai-pragmatikai változás a megformáláson – tagmondatsorrend, a kötőszók alakulása – is nyomot hagy.

5.1. Következmény vs. mérték

Ahogy az *annyira* korai mértékjelentése kapcsán arról már esett szó, a rezultatív előfordulások egy részében a következmény valójában maga is a felfokozottságot jelöli (*annyira p, hogy nagyon*). A MNSZ2 anyaga alapján ez főként az informális regisztert jellemzi, és a *nagyon* mellett más elemek is kifejezhetik a nagy mértéket – vagy legalábbis az ezzel kapcsolatos beszélői elköteleződést, például:

(72) *A kedvenc könyvemnek annyira jó a zárómondata, hogy csak na!*
(MNSZ2, #168526367)

(73) *ez egy annyira jó poszt lett, hogy ihaj* (MNSZ2, #189816043)

(74) *Már akkor eldöntöttem, hogy ha itt lesz az ideje, akkor meg fogom szedni a fát. Ez szeptember végén meg is történt. Annyira jó illata volt, hogy csak na* (MNSZ2, #242296286)

Nem teljesen példátlan az ellenkező irány sem, amikor épp az intenzitás hiányára hívja fel a figyelmet az *annyira* (ezt pedig megerősíti a *semennyire*):

(75) *Ilyenkor farkaséhség beállta esetén egy jó pékség útközben pont annyira jó megoldás, hogy semennyire* (MNSZ2, #188386389)

A példaként hozott előfordulások azt is felvetik, hogy a forma ellenére a következményesség más kontextusokban is hajlamos lehet felszámolódni – nem is feltétlenül éles a határ az olyan előfordulásokat is szem előtt tartva, mint az alábbiak:

(76) *A rock örök és halhatatlan annyira jó hogy az már hihetetlen* (MNSZ2, #186379942)

(77) *Olyan színe van és annyira jó szabása, hogy nem hiszem el* (MNSZ2, #218600005)

(78) *telefonban természetesen álopszép az autó és annyira jó, hogy ettől jobb nincs is* (MNSZ2, #226441983)

A következményes jelentés felszámolódására ugyanakkor többféle útvonal, mintázat is kínálkozik. Ritka, de nem esetleges (az eddig feldolgozott MNSZ2 adatok között 26 ilyen), hogy bár a tagmondatsorrend támogatná a rezultatív viszonyt, a kötőszó hiányából adódóan laza mellérendelésként, akár újrafogalmazásként, kifejtésként is értelmezhető. Például:

(79) *nem is képzelhettük másként a magyar életet mint az egyszerű falusi nép működésében, a „sugár magas” torony alatt elterülő viskók és szalmafedelű házak alatt, künn a pusztán, melynek véghetlensége keblünk határtalan*

vágyával **annyira összhangzott**, annak megtestesült képmása volt (MTSZ, 1870)

- (80) Talán csak mert nagyon különböző természetűek vagyunk. Vilmos olyan nagyon korrekt, **annyira biztos** a maga dolgában, ő bizonyosan soha sem követett el semmi bolondságot. Én pedig sok bolondságot követtem el (MTSZ, 1921)
- (81) Nekem akkor **annyira idegen** volt minden ezzel kapcsolatos kifejezés, meg szó, nem is értettem a felét sem annak, amit mondtak. (MTSZ, 2003)
- (82) **Annyira jó** az illata a sült makaróninak, nem fogom tudni kívánni, amíg anyu hazaér! (MNSZ2, #253373715)
- (83) És ez már **annyira rossz**, ez az egész, akár mosolyogni is lehet rajta (MNSZ2, #3046003)

Utóbbi változatra és átértékelődésre a középmagyar korszakból is vannak adatok, azok értelmezése ugyanakkor nyitottabb, ugyanis a *hog*y kötőszó elhagyására többféle környezetben volt lehetőség, mint napjainkban (lásd például Gugán 2017). Tekintve, hogy továbbra is gyakori a rezultatív viszony, elsősorban nem annak van jelentősége, hogy a kötőszó kitehető-e az ilyen szerkezetekben, „viszszapótolható-e” – hiszen a rezultatív adatok ilyenek –, hanem annak, hogy időről időre elmarad. Az aszindeton ugyanis jellemzően nyitottabbá teszi az értelmezést és a szerkezetet (a mellérendelés kapcsán lásd például Károly 1995: 769, Papp 1995: 484, Haader 2003: 686–687) Az idézett példák ugyanakkor mellérendeléseként sorolódtak be a tágabb kontextusuk alapján, amelyeket szintén a felsorolás-szerű, kötőszó nélküli, laza mellérendelő szerkesztésmód jellemez:

- (84) *im ez giel annira ael röttenek almomba, nem tudok houa lenni, vgian rezketek iettembe, csak valami uezedelmet ne ielentene* (KED, Bornemisza)
- (85) *Noha azon uttyában mégh kísérték azon gonosz Személlyek, mind beszillettek hozzá de annyra megh kábult, éppen semmit sem tudott belöle mit szollottak hozzá, abrazattyokbanis semmiképpen megh nem tudta ismerni eöket.* (TMK, Bosz. 266.)

Míg a (84–85)-ös példák legalább többértelműek a tekintetben, hogy a rezultatív viszony mennyire számolódhatott fel bennük, markánsabb, és ugyancsak már a középmagyarban többször előforduló variáns, amikor a szövegrészletben rezultatív viszonyra lehetne számítani (TMK és KED összesen 9 adat). Így a (86) példa esetében: ‘annyira megrettentek tőlem, hogy mind elfutottak’, a (87) példa esetében: ‘annyira öklelőzött és rugódozott, hogy hozzá sem mehettek’, ahogy a továbbiakban is. Míg a (84–85) példákban a tartalomkifejtő *hog*y kötőszót ki lehetett

volna tenni, addig a (86) és az azt követő példákban a tagmondatok sorrendjéből adódóan a *hoggy* megjelenése agrammatikus mondatot eredményezne: „mind elfutottak, annyira megrettentek tőlem, *hoggy*.”, illetve: „mind elfutottak, *hoggy* annyira megrettentek tőlem”. (Utóbbi megoldás akkor lenne grammatikus, ha a *hoggy* nem tartalomkifejtő, hanem ’mert’ értelmű lenne.) Az eltérő tagmondatsorrend és a *hoggy* kötőszó hiánya egyaránt azt jelzik, hogy a mondat értelmezése megváltozik, magyarázó viszonyként értékelődik át. Az eddigi gyűjtések alapján a legkorábbi ilyen adat a 16. századból származik (86).

- (86) *thÿz : egiez melffeldigh nÿnchen ssoholÿ nemessemBer : mÿnd Ely ffwthothak **anÿra megh rethenthek** thwlem* (Klev. 87., Thardassy István levele Bakics Pálhoz, 1530.)
- (87) *nem fejhették, **hozzá sem mehettek, annyira öklelőzött, és rugodozott** hollott azon utzában mellyben lakott a fatens annál Jámborabb tehén sem vólt* (TMK, Bosz. 61.)
- (88) *osztan rea kente a labara, de akkor eiel **nem mert egi szalatis alunnj, anniera felt.*** (TMK, Bosz. 513.)
- (89) *Bonyhára bé-érkezvén a Dajkát két-felől fogva vitték a Szállásomra s mindjárt le-feküött, **annyira el-érte** a Nyavalya.* (KED, Bethlen Kata)
- (90) *Tsak *hoggy* egy mást fel nem falják, **annyira elragadtattak** már dühösségektől.* (KED, Benyák: A megszágyenült)

Az 1772 utáni korpuszadatokban ugyancsak kimutatható ez a változat (MTSZ eddig feldolgozott anyagában 28 adat, MNSZ2-ben összesen 126 adat). A (91) példában látott részletet is meg lehetne konstruálni következményes viszonyként: ’annyira meg vagyok általa bájolván, hogy őt látom mindenben’, de a következményként kifejezett esemény, állapot kerül előtérbe, az *annyirát*-t tartalmazó tagmondat magyarázatként értelmeződik újra, szerkezetileg és szemantikailag független formában, ahogy az ezt követő idézett példákban is:

- (91) *Őtet látom, hallom, érzem mindenben, mindenütt, mindenkor; **annyira meg vagyok általa bájolván.*** (MTSZ, 1796)
- (92) *Az amerikai nagy városokban hétszámra se látni már lovat, **annyira el van terjedve** az autó* (MTSZ, 1919)
- (93) *alig tudtam megállni, hogy ott is kibontakozzak, **annyira jó** téma* (MNSZ2, #163297397)
- (94) *Mindig a versé az elsőség a prózával szemben; a két műfajt nem lehet egy időben művelni, **annyira idegen** a kettő egymástól* (MNSZ2, #487187101)
- (95) *A film felénél kimentünk, **annyira rossz volt*** (MNSZ2, #200043440)

(96) *Tele van az egész borzasztóan kínos poénokkal és a nagy hármas találkozás ... arra nem találok szavakat, **annyira gáz** lett* (MNSZ2, #241739280)

(97) *azt mondotta, hogy ez a törvény olyan, hogy akár a kalapunk mellé is tűzhetjük, **annyira rossz*** (MNSZ2, #399564432)

Időnként a *mert*, mivel vagy a *hiszen* kötőszó egyértelművé is teszi a viszonyt:

(98) *Talán az volna legbölcsebb, ha nem beszélnek. **Hiszen annyira távol esnek** tőlem a divatos törekvések!* (MTSZ, 1910)

(99) *mondta, hogy előző éjszaka alig aludt, **miel annyira aggódott**, hogy mi fog itt ma történni az együttessel a színpadon* (MTSZ, 2006)

(100) *Ő szőnyegszövő lesz, **mert annyira jó** a manipulációs készsége* (MNSZ2, #849590420)

(101) *Az ismerősök és az ismeretlenek is szívesen töltik veled az idejüket, **hiszen annyira jó** a kisugárzásod ma* (MNSZ2, #378455621)

(102) *Gondoltam megörökítem, **mert ANNYIRA izgalmas*** (MNSZ2, #247957165)

(103) *lehet, hogy nem kerülhet sor a választásokra, mert **annyira rossz** a helyzet* (MNSZ2, #130304137)

(104) *a plenáris ülés nem alkalmas arra, hogy itt elkezdjünk kodifikálni, **mert hiszen annyira rossz** ez a törvény* (MNSZ2, #388089771)

Ugyancsak előfordul, hogy a megelőző szövegrészlet más szerkezeti viszonyban tartalmazza a következményt, így a beszélő nem ismétli meg azt a tagmondatot követően, amelyben az *annyira* szerepel, emiatt az szerkezetileg független. A (105) példa esetében: 'alig hordom őket, mert annyira nem érdekel már – hogy hordjam őket', a (106) esetében pedig: 'a zsűri úgy ítélte meg, hogy ő is annyira jó – hogy felléphet'.

(105) *időbe eléggé rámentem az ilyen ritkább dolgokra, és ezek meg is vannak még, de alig hordom őket, **mer annyira nem érdekel** már.* (MTSZ, 1989)

(106) *Szoros kivételként az idei második helyezett is felléphetett, mert a zsűri úgy ítélte meg, hogy ő is **annyira jó**. És tényleg.* (MNSZ2, #531802486)

Ez a szerkezeti és szemantikai variáns más viszony esetében sem teljesen példátlan, így például hasonlításakor ('most is jól áll, de nem annyira, mint tavaly'):

(107) *Az a ruha, amelyik tavaly rendkívül jól állt, és kissé bő volt, most is jól áll ugyan, de **nem annyira**.* (MTSZ, 2007)

5.2. Hasonítás vs. (kizáró) ellentét

Szórványosan megfigyelhető a tagmondatrend megváltozása és az *annyira* függetlenedése hasonlítás esetében is ('akinek annyira helyén van a szíve, mint nekem'):

- (108) *latinos kollégát szerezhetne ő, ha akarna, de nem akadt életében még egy ilyen emberre mint én, akinek annyira helyén van a szíve; éppen ezért kér, fogadjam meg tanácsát* (MTSZ, 1960 e.)

Ahogy a középmagyar adatok között (lásd 19–20. példák), úgy a későbbiekben is viszonylag gyakran jelenik meg az *annyira* hasonlító viszonyban, gyakran tagadott formában, ahol a tagadás nyitottá teszi az értelmezést (az MTSZ feldolgozott részében 400 adat, ebből 219 esetben tagadó a mondat).

- (109) *Nem is az udvarlás kívánsága szorgoztatott annyira, mint az, amit említettem vala Kegyelmednek.* (TMK, Bark. 228.)
- (110) *A Határozót valamelly mondásnak a végire tenni, (hanemha a tzélunk hozza magával) nem annyira ékesség, mint a befzéddel való gonddolás* (MTSZ, 1795)

A (109–110) példákban és a hasonló előfordulásokban az *annyira* nem a cselekvés, állapot intenzitását, hanem a beszélői attitűdöt jelöli 'kifejezetten' jelentésben. E sajátság kapcsán megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a hasonlítás egyes környezetekben háttérbe szorulhatott, a tulajdonság, cselekvés tagadott jellege pedig előtérbe került, így a tagmondatok közötti viszony átértékelődött, főként kizáró ellentétként. A változást a kötőszó – *hanem*, (*hanem / sokkal*) *inkább*, *mintsem*, *hogyse* – világossá teszi. E variáns már a középmagyarban sem példátlan (az állítmányra is irányulhat az ellentét kifejezése, lásd (37–38)-as példák), az új és újabb magyar korban viszonylag ritka, de nem esetleges (az MTSZ eddig feldolgozott anyaga alapján 21 adat):

- (111) *Most bizonynyára okossan végeztem el a dolgom. Nem annyira dolgoztam azon, hogy nekik szolgállyak, hanem, hogy pénzt nyerjek mellettek.* (KED, Dugonics: Gyöngyösi)
- (112) *El is hitettem magammal: hogy a miben Magyarország ellen vétett, azt nem annyira néki, hanem rossz tanácsosainak és országáruló embereinek tulajdoníthatni* (MTSZ, 1790)
- (113) *Szemerét s Batthyányit Görgey seregéhez küldötte, nem annyira az ot-tani sereg állapotáról s véleményéről, mintsem Görgeyről bizonyos tudomást szerezni* (MTSZ, 1858e.)

Az MNSZ2 alapján a közelmúltbeli, jelenkori nyelvhasználatra ez a típusú szerkesztésmód kevésbé jellemző, inkább a szembeállító és megszorító utótagú ellentétes mellérendelés adatolható. Ezzel együtt nem példátlan:

- (114) *De ezeket szóban **elmondani nem annyira érdekes, inkább hallgatni***
(MNSZ2, #796399340)

A kizáró ellentétet kifejező szerkezetből az *annyira* elhagyható anélkül, hogy a kifejezni kívánt propozíció lényegét tekintve megváltozna (például: *elmondani nem érdekes, inkább/hanem hallgatni*). Amikor azonban például magyarázat részeként kerül az *annyira* kizáró ellentétes viszonyba, ott fokozó szerepű, és elhagyásával a tartalom is változna. Ezekben az esetekben is implikálódik következmény, de előrevetítve, eltérő szemantikai viszonyban ('annyira jó film volt, hogy 800 ezres nézettségű lett', 'annyira jó, hogy hatalmas többsége jött létre'):

- (115) *Ez a film **nem azért** [sic!] lett 800 ezres nézettségű **mert annyira jó film volt, hanem** mert az általános iskolákban kötelezővé tették* (MNSZ2, #169789632)

- (116) *hatalmas többsége **nem azért** jött létre, **mert ő annyira jó, hanem** azért mert a magyarok nagyon dühösek voltak az akkori kormányra* (MNSZ2, #273888609)

Az eddig feldolgozott források alapján ritkábbak a tagadást, mint az állítást tartalmazó hasonlítások (az MNSZ2 vizsgált anyagában 122 adat, míg állítást tartalmazó 285 adat). Azok az eddig vizsgált hasonlító mellékmondatok pedig, amelyekben tagadás van, kevésbé lennének kizáró ellentétként megkonstruálhatók, ugyanis gyakran a megnyilatkozó vagy mások várakozásai, vélekedései, hiedelmei jelennek meg a folytatásban (*nem annyira p, mint hittem, mint mondták, mint vártam* stb.). Ezzel együtt szórványosan lehetett olyan megnyilatkozást adatolni, amely kizáró ellentétként is értelmezhető lenne, s amelyekben az *annyira* 'kifejezetten' jelentésű:

- (117) *Mindannak, amit csináltam, nagyobb része **nem annyira rossz volt, mint inkább** felesleges.* (MNSZ2, #43861212)

- (118) *azt mondja, **nem annyira erős, mint inkább** okos államra lenne szükség* (MNSZ2, #586707499)

- (119) *Érdekes kérdés lehet, hogy a játékimádat vajon a gyerekeség jele-e. (hm, lehet, hogy **nem annyira érdekes, mint inkább** értelmetlen a kérdés... :) (MNSZ2 #411405623)*

- (120) *A szempontjaim pedig szerintem **nem annyira érdekesek, mint önzők*** (MNSZ2 #235045623)

A leginkább beágyazottnak a sajátos jelentéstartalomba sorolható előfordulások számítanak, ezzel együtt a megengedő viszonyban összekapcsolt tagmondatok az ellentétes mellérendeléssel állíthatók párhuzamba – nemcsak olyankor, amikor *pedig* a kötőszó, hanem a *bár* esetében is, azaz függetlenebbek a szerkezetek. Azáltal ugyanakkor, hogy az *annyira* ilyen, szerkezetileg kevésbé beágyazott környezetekbe kerül, a jelentése is olyanná válik, mint a mellérendelt mondatokban (megfeleltethető a 'nagyon'-énak).

- (121) *Én biztos, hogy nem váltok arra a színházra jegyet, csak lassan nem lesz hová menni, **pedig annyira jók** ezek az esték* (MNSZ2, #209204448)
- (122) *Én is tudom ajánlani az Interware-t! No nem azért, mert szerintem annyira jó (**pedig** szerintem **annyira jók!**), hanem mert egy hétig ingyenes* (MNSZ2, #416557789)
- (123) ***Bár** most, hogy megcsodálták, talán már **nem lesz annyira érdekes** a téma* (MNSZ2, #183432729)

5.3. Tartalomkifejtés, valamint az alárendelés és mellérendelés határsávja

Ahogy arról korábban esett szó (3. pont), a tartalomkifejtő és vonatkozó névmási alárendelések esetében a mondat szerkezet támogatása nélkül is intenzitást fejez ki az *annyira*, így a fokozás szempontjából e szerkezetek kevésbé tekinthetők beágyazottnak, mint a rezultatív vagy a hasonlító jelentéstartalom. Például:

- (124) ***Annyira jó, hogy** ez a nap a Venyigeszű (mostantól hosszú ú-val írom) napja.* (MNSZ2, #164246026)
- (125) *Ezért **annyira érdekes**, ezért **annyira szép**, ezért **annyira fontos**, hogy konszenzus jöjjön létre, mielőtt a Házhoz bekerül* (MNSZ2, #123710898)
- (126) *félnek, hogy elveszítik ama rejtélyes nimbuszt, **mely őket annyira érdekesekké, költőiekké teszi.*** (MNSZ2, #80719291)
- (127) *Remek könyveket ad ki magyarul, még nem is olvastam olyat tőlük, **ami annyira rossz lett volna.*** (MNSZ2, #237524418)

Ezzel együtt az MNSZ2 anyaga alapján több olyan környezet is megfigyelhető, ahol az *annyira* fokozót tartalmazó tagmondat vonatkozó névmási kötőszava nem az előzmény valamely elemére utal, hanem a tagmondatban kifejezett esemény, állapot egészére. E használatban az alárendelés és a mellérendelés közötti határ kevésbé éles (vö. az ómagyar korszak kapcsán Rácz 1995: 694–696), ezáltal az *annyira* is függetlenebb értelmezést nyer. Például:

- (128) *Mit tisztelek benne, mit tartok lényeginek? A nagy hőfokú szenvedélyt, az Adyével nagyon rokon tüzet. Azt a tündéri vakmerőséget, ami a suhanc*

*Rimbaud-t röpítette világgá. A spontaneitást (megmunkálva!), **ami annyira idegen** a középkori spekulációtól.* (MNSZ2, #61791199)

- (129) *Megpróbáltam kivédeni a várhatót, áttörni a felnőttek sajátságos értetlenségén, **ami annyira idegen** volt otthoni világomtól.* (MNSZ2, #82482998)

Részösszegzésként elmondható, hogy a fokozó *annyira* különféle szerkezeti útvo-
nalakon keresztül válhatott rendszeresen függetlenebbé, a variációk alapján felté-
telezhető változások egyúttal szemantikai átértékelődéssel, elsősorban a sajátos
jelentéstartalmak felszámolódásával jártak. Nem nyilvánvaló, hogy a fentebb fel-
sorolt, nyitottabb értelmezést lehetővé tevő környezetek mennyire voltak elszán-
coltak, mennyire képezhették a változási sor egy-egy állomását, mindenesetre a
grammatikalizációs rétegződésbe illeszkedő megoldásoknak tekinthetők.

6. Összegzés, kitekintés

A tanulmány a fokozó szerepű *annyira* szerkezeti variációjával és változásával
foglalkozott történeti és jelenkori korpuszadatok alapján. A feldolgozott anyag
alapján az *annyira* dominánsan beágyazott, azon belül főként rezultatív viszonyt
kifejező mondatokban jelent meg. A viszonylag ritka függetlenebb szerkesztés-
mód (akár önálló mondat, például kérdésként) a közép- és újmagyar korban gram-
matikalizációs változás, pragmatikai megerősödés eredménye. A korszakból
olyan beágyazott szerkezeteket is sikerült feltárni, ahol a sajátos jelentéstartalom
felszámolódása, átértékelődése és ezáltal a mértékjelölés előtérbe kerülése megfi-
gyelhető. Az újmagyar kor során regiszterkülönbségek is kirajzolódtak a szerkezet
szerinti megoszlást tekintve: a személyes alkorpuszban (a sajtóhoz és a szaknyelv-
hez képest) valamelyes teret nyert az *annyira* függetlenebb környezetekben, mel-
lérendelés részeként és önálló egyszerű mondatban.

A feldolgozott melléknévi és határozószói alaptagokat fokozva összességében
ugyancsak gyakrabban jelent meg az *annyira* a független környezetekben, mint
dominánsan igei alaptagokkal, jóllehet a csekély adatszámokból nem lehetett
messzemenő következtetéseket levonni. A jelenkori adatsorok alapján az *annyira*
az olyan elemekkel társulva mutatta a független szerkesztésmód nagyobb arányát,
mint a *jó, jók, rossz, gáz, érdekes* – továbbra is főként informális forrásokban. Az
alaptagok hatásának további tüzesebb vizsgálatát ugyanakkor érdemes folytatni.

A 2. pontban vetődött fel az, hogy az *annyira* hasonló változásokon mehe-
tett-e keresztül, mint az angolban a *so*. Utóbbinak az úgynevezett korrelatív hasz-
nálata – a magyarban a vizsgált források alapján főként a rezultatív és a hasonlító
fokhatározói környezetek sorolhatók ide – kevésbé grammatikalizálódottnak szá-
mít, ugyanakkor a mellékmondat elhagyásával a fokozó szerepe előtérbe kerülhetett

(Bulgin et al. 2008). Ezzel szemben az *annyira* változatos szintaktikai környezetekben jelent meg a 16–20. század során, beleértve a tartalomkifejtő, valamint vonatkozó névmási kötőszós mondatokat. Arra is lehetett példákat hozni, hogy rezultatív szerkezetben is fokozó szerepe lehetett, sőt maga a következmény is lehetett a nagy mérték újrafogalmazása (*hogy nagyon, hogy csak na*). A feldolgozott adatok több különféle mintázatot mutattak ki, amelyek a grammatikalizáltabb használat felé vezettek, beleértve a kötőszó elmaradását, a tagmondatok sorrendjének megváltozását, a vonatkozó névmás kiterjedő hatókörét.

A szerkezeti változások a tagmondatok közötti szemantikai-pragmatikai viszony átértékelődésével jártak. A feltárt szerkezetileg független előfordulások feltehetőleg nem inszubordináció eredményei, ugyanis az a folyamat a mellékmondatok alakulására van hatással (részletesen lásd Dér 2025a, 2025b), míg az *annyira* beágyazott használataiban gyakran a főmondatban jelent meg. A történeti források alapján az *annyira* tartalomkifejtő alárendelésben őriz valamennyit rámutató jellegéből, a függetlenebb használatai esetében azonban a demonstratív jellege átértékelődik, a megnyilatkozó és a befogadó közös, kölcsönös tudására, a kommunikációs kontextusból kikövetkeztethető közös alapra reflektálva.

További kutatást igényel annak meghatározása, hogy az angol *so* kapcsán megfigyelt speciális együttállások – dátumokkal, időkifejezésekkel, tulajdonnevekkel, névmásokkal, tagadott alaptaggal társulás (ún. GenX *so*, részletesen lásd például Tagliamonte 2008, 2016, Tagliamonte – Roberts 2005) – mennyire jellemzik a jelenkori fokozó *annyira* használatát.

Források

- KED = Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint (2023), Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz. <https://ked.nytud.hu/#open>
- Klev. = Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) (1991), Középkori leveleink 1541-ig. Tankönyvkiadó, Budapest.
- MNSZ2 = Magyar Nemzeti Szövegtár. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>
- MTSZ = Magyar Történeti Szövegtár. http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
- ÓMK = Ómagyar Korpusz. http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>
- ÚESz. = Gerstner Károly (szerk.) (2011–2022), Új magyar etimológiai szótár – online kiadás. MTA Nyelvtudományi Intézet – ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont. <https://uesz.nytud.hu/index>

Irodalom

- Aijmer, Karin (2018), Intensification with *very*, *really* and *so* in selected varieties of English. In: Hoffmann, Sebastian – Sand, Andrea – Arndt-Lappe, Sabine – Dillmann, Lisa Marie (eds), *Corpora and lexis*. Brill, Leiden. 106–139. https://doi.org/10.1163/9789004361133_006
- Bolinger, Dwight (1972), Degree words. Mouton, The Hague. <https://doi.org/10.1515/9783110877786>
- Bordet, Lucile (2015), The renewal of intensifiers and variations in language registers: a case-study of *very*, *really*, *so* and *totally*. *Intensity, intensification and intensifying modification across languages*, Nov 2015, Vercelli, Italy. <https://hal.science/hal-01874168v1>
- Bulgin, James – Elford, Nicole – Harding, Lindsay – Henley, Bridget – Power Suzanne – Walters, Crystal (2008), *So very really* variable: social patterning of intensifier use by Newfoundlanders online. *Linguistica Atlantica* 29: 101–115. <https://journals.lib.unb.ca/index.php/la/article/download/22534/26190>
- Claridge, Claudia – Jonsson, Ewa – Kytö, Merja (2024), *Intensifiers in Late Modern English*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/9781108560627>
- Denison, David (2020), Explaining explanatory *so*. In: Jonsson, Ewa – Larsson, Tove (eds), *Voices past and present – Studies of involved, speech-related and spoken texts in honor of Merja Kytö*. John Benjamins, Amsterdam. 207–225. <https://doi.org/10.1075/scl.97.13den>
- Dér, Csilla Ilona (2025a), The emergence of stand-alone insubordinate conditional clauses in Hungarian. *Folia Linguistica* 59: 1–42. <https://doi.org/10.1515/flin-2025-2018>
- Dér Csilla Ilona (2025b), Függetlenedett (inszubordinált) mellékmondatok keletkezése a magyarban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 37: 277–312.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika (2017), Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110. <https://doi.org/10.15776/NYK.2017.113.3>
- Gugán Katalin (2017), Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás. In: Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.), *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. JATEPress, Szeged. 71–80.
- Haader Lea (1995), Az alárendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–664.
- Haader Lea (2003), Mondattörténet. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 500–559, 677–691.
- S. Hámori Antónia (2008), Melléknévi alaptagú szószerkezetek középmagyar kori szövegeinkben. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.), *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 88–109.
- Hiltunen, Turo (2021), Intensification in eighteenth century medical writing. *Journal of English Linguistics* 49/1: 90–113. <https://doi.org/10.1177/0075424220982649>
- Károly Sándor (1995), Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 761–834.

- Klemm Antal (1928–1942), Magyar történeti mondattan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Lorenz, Gunter (2002), *Really worthwhile or not really significant?* A corpus-based approach 176nt he delexicalization and grammaticalization of intensifiers in Modern English. In: Wischer, Isle – Diewald, Gabriele (eds), *New reflections on grammaticalization*. John Benjamins, Amsterdam. 143–161. <https://doi.org/10.1075/tsl.49.11lor>
- D. Máta Mária (1992), A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 570–661.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne (2018), Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint (2014), The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta et al. (eds.), *LREC 2014 – Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation*. European Language Resources Association, Lisbon. 1719–1753.
- Papp Zsuzsanna (1995), A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 474–505.
- Rác Endre (1995), A nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 694–718.
- Sass Bálint (2017), Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelv-történeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE, Szeged. 267–277.
- Simon Eszter – Sass Bálint (2012), Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 26: 243–264.
- Tagliamonte, Sali A. (2008), *So different and pretty cool!* Recycling intensifiers in Canadian English. *English Language and Linguistics* 12/2: 361–394. <https://doi.org/10.1017/S1360674308002669>
- Tagliamonte, Sali A. (2016), *So sick, so cool* – Language of the youth. *Language in Society* 45: 1–32. <https://doi.org/10.1017/S0047404515000780>
- Tagliamonte, Sali A. – Roberts, Chris (2005), *So weird; so cool; so innovative*: The use of intensifiers in the television series *Friends*. *American Speech* 80: 280–300. <https://doi.org/10.1215/00031283-80-3-280>
- G. Varga Györgyi (1992), A határozószók. In: Benkő Loránd (főszerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Varga Mónika (2024), *Felette igen nagy jó* – Intenzitásjelölők variációja 16–18. századi regiszterekben. *Argumentum* 20: 194–223. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2024/11>

Herman 100

Emlékezés Herman József születésének 100. évfordulója alkalmából

Herman József (1924–2005), aki 1982 és 1992 között vezette az MTA Nyelvtudományi Intézetet, a 20. századi romanisztika egyik meghatározó alakja volt, különösen a kései és vulgáris latin kutatásában.

Születésének 100. évfordulója alkalmából – kis késéssel – 2025. január 30-án a Nyelvtudományi Kutatóközpontban emlékülést rendeztünk, amelynek célja nemcsak tudományos teljesítményének méltatása volt, hanem annak bemutatása is, miként él tovább tanításának és szemléletének öröksége a mai kutatásokban. Ennek megfelelően az ülést két részre osztottuk: az elsőben olyan előadások hangzottak el, amelyek Herman tudományszervezői és kutatói eredményeit járták körül; a másodikban olyan fiatal kutatók kaptak lehetőséget, akik Adamik Béla vezetésével azoknak a nagyszabású kutatási programoknak a keretében dolgoznak, amelyek Herman egyik jelentős projektjét valósították, illetve valósítják meg.

Az emlékülést Prószték Gábor, a Kutatóközpont igazgatója nyitotta meg, aki bevezetőjében Herman igazgatói éveit idézte fel. **Kontra Miklós** Herman tudományszervezői tevékenységére és a magyar szociolingvisztikai kutatások megszületésében játszott alapvető szerepére emlékezett (*Herman József nélkül megszületett volna a magyar szociolingvisztika?*); **Giampaolo Salvi** a romanista és nyelvtörténész Herman József elméleti és metodológiai nézeteit mutatta be (*A romanista Herman József*); **Sörös Anna** a francia–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokat előmozdító és támogató tevékenységét tekintette át (*A francia nyelvészet Herman József munkásságában*); végül **Adamik Béla** – bevezetésként a második részben elhangzó előadásokhoz – bemutatta, miként újította meg Herman a latin felírt anyag dialektológiai vizsgálatának módszerét, és hogyan kezdeményezte egy digitális késő latin nyelvtörténeti adattár létrehozását (*Herman József és a digitális latin dialektológia*).

A második részben három doktori hallgató mutatta be kutatásuk azon részeredményeit, amelyeket a Herman által ihletett projektek keretében értek el. **Paulus Nóra** a latin felírt anyagán végzett vizsgálatai alapján kimutatta, hogy – amint arra Herman már 1984-ben felhívta a figyelmet – a császárkori felírt anyag nem támasztja alá egyértelműen a syncope jelenségének korábban általánosnak feltételezett elterjedtségét a késő ókorban (*A syncope gyakorisága a császárkori latin nyelvben*). A másik két doktorandusz a kutatás egy későbbi fázisához kapcsolódó eredményeket mutatott be, amelyben a feldolgozás tárgyát a legkorábbi középkori oklevelek képezik: **Szlovicsák Béla** a neutrum sorsát vizsgálta (*A genus alternans megjelenésének vizsgálata a Chartae Latinae Antiquiores Sankt Gallen-i anyagában*); **Pálfi Dorottya** pedig a mutató névmások rendszerének változásait

elemezte (*Az ipse névmás interpretációja a Sankt Gallen-i oklevelekben. Fókusz-erősség, halmozásos referáló kifejezések és szövegbeli távolság*). Mindhárom tanulmány kiválóan tanúskodik Herman iskolateremtő munkásságának (közvetett) hatékonyságáról és tudományos továbbéléséről.

Súlyosbodó betegsége miatt az emlékülésen sajnós nem tudott részt venni Herman első tanítványa, **Kiss Sándor**, aki a leghívebben folytatta mesterének kutatási irányát, és aki minden bizonnyal a leginkább hozzá tudott volna járulni Herman emberi és tudományos személyiségének árnyaltabb megismeréséhez. Az itt közölt írásokat az ő emlékének is ajánljuk.

ADAMIK BÉLA – GIAMPAOLO SALVI

Herman József nélkül megszületett volna a magyar szociolingvisztika?¹

Kontra Miklós

Károli Gáspár Református Egyetem

This is a tribute to József Herman (1924–2005), who was director of the Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences from 1982 to 1992. In 1985, Herman initiated Hungarian sociolinguistic research by creating the Department of Sociolinguistics, which soon launched two major projects: the Hungarian National Sociolinguistic Survey (a pen-and-paper study of a random stratified sample of adult Hungarians in Hungary), and the Budapest Sociolinguistic Interview (based on tape-recorded interviews with 250 respondents in Budapest). The answer to the question posed in the title is “yes”, but Hungarian sociolinguistics would have been born only later, and it would not attract as much international attention as it does today.

Keywords: József Herman, the birth of Hungarian sociolinguistics, Hungarian National Sociolinguistic Survey, Budapest Sociolinguistic Interview, Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences

Kulcsszavak: Herman József, a magyar szociolingvisztika megszületése, Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat, Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, MTA Nyelvtudományi Intézet

Igen, megszületett volna. De nem 1985-ben, és nem olyan lenne ma, 40 évvel később, mint amilyen.

1. 1985-ben született meg?

Pléh Csaba (1995) igen részletesen áttekintette a magyar szociolingvisztikai kutatások kezdeteit, a nevezetes 1973. augusztusi nyíregyházi konferenciától kezdődően (lásd Szabolcsi 1973), Réger Zita (pl. 1974) és Pap Mária (pl. Pap – Pléh 1972) 70-es évekbeli kitűnő kutatásait tárgyalva, megemlítve a külföldi szakirodalom fordításait is (pl. Pap – Szépe szerk. 1975), majd azt a pillanatot, amikor 1984-ben az ELTE egyik magyar nyelvészeti tanszékén bevezették a szociolingvisztika tantárgyat. A nyugati szociolingvisztika magyarországi meggyökeresedésének kezdetei kapcsán Pléh Csaba (1995: 138) azt is megfogalmazta, hogy a 80-as

¹ Köszönöm névtelen lektoraim néhány pontosító megjegyzését.

években a magyar nyelvészet jelentősen professzionalizálódott, egyre inkább magáévá tette a nyugati nyelvészeti standardokat, s vagy a Kormányzás és Kötés absztraktabb területeit kutatták a nyelvészek, vagy profi szociolingvistákká váltak.

1985-ben Réger Zita jelentette a kontinuitást a magyar szociolingvisztikában, a másik úttörő szociolingvistát, Pap Máriát a szocialista rezsím már évekkel korábban eltávolította a Nyelvtudományi Intézetből.

A modern magyar szociolingvisztika intézményesülésének éve 1985 volt. Ezt az évet azért tartom fontos határkönek, mert Herman József ekkor hozta létre az MTA Nyelvtudományi Intézetében az Élőnyelvi Kutatócsoportot (ami néhány év múlva Osztály lett), az intézeti nyelvjárási kutatások és a modern szociolingvisztika ötvözésének reményében. Már az Intézet igazgatója volt, amikor 1982-ben, tudományos terveiről nyilatkozva többek közt ezt írta:

„Főképp tanítványok, munkatársak ösztönzésén, támogatásán keresztül kívánok foglalkozni a közeli évek során a magyar nyelv jelenének szentelt szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai vizsgálatokkal. Talán eljön az idő, amikor közvetlenül is lesz időm és módom ilyen jellegű kutatásokat végezni” (Herman 1982: 932).

Ha elfogadjuk Roger Shuy (1997: 30) azon állítását, hogy a modern szociolingvisztika 1964-ben született meg Bloomingtonban (Indiana) az Amerikai Nyelvtudományi Társaság egyik nyári szemináriumán, akkor azt mondhatjuk, hogy a modern magyar szociolingvisztika 21 évvel később kezdődött a Budai Várban, a Szentháromság utca 2.-ben, a Nyelvtudományi Intézetben. Akkoriban, tegyem hozzá, egy magyar bölcsész vagy társadalomtudós karrierálmának csúcsa volt, ha bekerült kutatónak egy akadémiai intézetbe.²

2. Két nagyszabású kutatás

Herman két nagy kutatásunk körül bábáskodott 1985 és 1992 között: ezek betűszóval az MNSZV és a BUSZI, vagyis a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat és a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú.

Az ő intenciói szerint és hathatós segítségével alakítottuk ki együttműködésünket a Tömegkommunikációs Kutatóközponttal, legfőképp Terestyéni Tamással, Angelusz Róberttel és Tardos Róberttel, valamint Pléh Csabával, aki akkor az ELTE tanára volt.

De vessünk először egy pillantást a 80-as évekbeli nyelvészetre *en bloc* és a nyelvi adatokra. Negyvenöt évvel ezelőtt, 1980-ban Chambers és Trudgill (1980: 55) azt írták, hogy a nyelvészek és a dialektológusok (sic!) zöme nemigen tudja, hogy az emberek nagy része hogyan beszél Angliában (s persze más országokban

² A Nyelvtudományi Intézet első fél évszázados történetéhez vö. Kiss Lajos (2001).

is ugyanez a helyzet), következésképp a nyelvészek sok-sok nyelvi adat elemzését elmulasztják.³

A rendszerváltáskor készített MNSZV (lásd Kontra szerk. 2003) nem a kodifikált standardot beszélők nyelvét (nyelvének egy részét) írta le, mint az összes magyar nyelvű 1985 előtt és azóta is, hanem minden magyarországi magyar nyelvét (nyelvének egy részét). Kissé kifejtve ez azt jelenti, hogy a rendszerváltás kori Magyarország 18 éven felüli, írástudó lakosainak életkor, nem, iskolázottság és településtípus szerinti reprezentatív mintáját vizsgáltuk meg. Például megállapítottuk, hogy a stigmatizált *(én) kapnák* alakot a magyarországi magyarok 45%-a nyelvtanilag helyesnek ítélte, s 15%-uk egy szóbeli mondatkiegészítő feladatban használta is. Azt csak találgatni lehet, hogy ily módon a kodifikált standardot beszélők nyelvét leíró magyar nyelvész hány (elméleti) nyelvészetileg fontos dolgot hagy feltáratlanul (Cseresnyési – Kontra 2024).

Ami a budapesti beszéd vizsgálatát illeti, futólag megemlítem, hogy Bárczi Géza, aki már az 1940-es években szorgalmazta a népnyelvkutatás kiterjesztését a városok nyelvére is, tudatában volt annak, hogy elemzései nem empirikusan megalapozott kutatási eredmények voltak, például ezt írta: „Sajnos, ez észlelések [pl. *egy ember* ejtés megfigyelése] nem tervszerű kutatások eredményei, úgyhogy pl. ez utóbbi jelenséget nem tudnám személyhez kötni, hiszen csak villamoson, utcán találomra tett megfigyelésekre támaszkodhatom” (1943: 87). Később is csak egyetlen kutatás érdemel említést, G. Varga Györgyi atlaszkövető vizsgálata (1968), de sajnos ebben a munkájában ő még nem használt magnetofont.⁴ A BUSZI-ban nem egyes magyar nyelvészek benyomásai alapján vizsgáldtunk, hanem a fővárosi emberek egy reprezentatív mintájának beszédét rögzítettük és elemeztük – az akkor legmodernebb elméleti és módszertani ismereteket és technikai eszközöket hasznosítva (összefoglalóan lásd: Kontra – Borbély szerk. 2021).

Az MNSZV-t és a BUSZI-t ma könnyű elmesélni, de nem volt ennyire könnyű létrehozni. Sok ember, számos esztendő apró munkája kellett hozzá, egy masszív védőernyő alatt, amit Herman tanár úr feszített ki fölénk. Amikor 1985-ben meghívott az Intézetbe, úgy csörtettem be, mint az elefánt. Egy-két év alatt minden porcelánt össze akartam törni. Hermannak ez tetszett is, de sokszor kirázta a hideg. Ma úgy mondanánk, néha kivertem nála a biztosítékot. Volt, hogy maga elé rendelt, s mikor bekullogtam a szobájába, csak azt mondta: „Nem ebben egyeztünk.” Szerényen mondta, ellentmondást nem tűrően. Volt neki stílusa, na meg tekintélye, hogy ilyesmit mondhasson.

³ „Linguists and dialectologists remained, as they still remain to a considerable extent, ignorant about the way in which most people in England (and elsewhere) speak, and have therefore been missing out on a great deal of linguistic data.”

⁴ Lásd azonban G. Varga (1979)-et.

Két nagy kutatásunk elfogadtatása az Intézetben lehetetlen lett volna Herman jelentős (tudomány)diplomáciai tapasztalata és több évig főként tartott védőernyője nélkül. Nagy meccseket vívott és vívtunk mi is, ezekről 1995-ben publikáltam is, most többet nem mondok (lásd Kontra 1995). Röviden megemlítem azonban, hogy például Deme László (1988) egyik, az Intézet kutatóival és kutatásaival kapcsolatos vehemens támadását is ki kellett védenie Hermannak (1988, a beszélt nyelvi kutatásokról lásd a 398. oldalt). „Kifejezetten buta ember nem lehet nyelvész” című írásában Herman (1991) a magyar nyelvészet kívánatos módszertani és elméleti nyitottsága kapcsán többek közt ezt írta:

„Nem hiszek az egyelméletű, egymódszerű nyelvtudományban, ilyen sehol sincs, nálunk sem lehet, tulajdonképpen nem is volt igazán soha. Mégsem szélmalomharc az ilyen értelmű zártság ellen fellépni, mert vannak nem is hatástalan képviselői, s ma, amikor a szellemi élet bizonyos áramlatai az önmagukba tekintő zártságot, az »extra Hungariam non est vita« jelszó szelídített változatait tűzik zászlajukra, érdemes ezt a követelményt újból és újból hangsúlyozni. De – más tekintetben – érdemes a nyitottság igényét hangoztatni azokkal szemben is, akik a generatív nyelvtan előtti (vagy azon kívüli) nyelvészetet – bár hallomásból tudnak róla – hajlamosak a tudományelőtti törekvéseknek kijáró vállveregetéssel kezelni” (1991: 61–62).

Hermannak a generatív nyelvészekkel kapcsolatos, 1991-ben megfogalmazott kritikája kiállta az idő próbáját, elég ha Cseresnyési Lászlónak a Magyar Nyelvben 2009-ben publikált polémikus írására gondolunk.

Az MNSZV kutatás viszonylag jól haladt a 90-es években is, és Herman örömmel látta, hogy az *International Journal of the Sociology of Language* magyar számában (Kontra – Pléh eds 1995) több tanulmány is megjelent e kutatásról, és megérte még a záró kötet megjelenését is (Kontra szerk. 2003). Közben azonban a BUSZI fölött elkezdtek sűrűsödni a felhők.

1992-ben Herman velencei professzor lett, az Intézet pedig – külső kényszer hatására – átköltözött a Szentháromság utcából a Színház utcába, a Karmelita Kolostorba. A költözést követően a szociolingvista kutatók és kutatásaik egyre nehezebb helyzetbe kerültek, például a BUSZI felvételek lejegyzését, ellenőrzését és archiválását a kutatók nagyrészt saját lakásukban végezték, s ezért „az Intézet nem hogy nem fizetett semmit, de vezetői soha meg sem köszönték áldozatvállalásukat” (Kontra 2021: 29). De más körülmények is nehezítették a kutatásainkat.

Történt, hogy 1996-tól kezdődően az Akadémia akkori vezetése a működés-képtelenség széléről hozta vissza a kutatóhálózatot. Megkezdődött a kutatóhálózat konszolidációja: minden intézet munkájának kritikai vizsgálata, a kutatóhálózat átalakítása az „előre menekülés” érdekében, a működés megőrzése céljából (lásd Györffy et al. 2011 és Csomó et al. 2011). Az átszervezések következtében

megszabott konszolidációs létszámokkal az MTA a Pénzügyminisztérium követeléseinek tett eleget. Az erről az időszakról írt összefoglaló jelentésben olvashatjuk többek közt, hogy

„1997. január és április között a közgyűlés által kiküldött Konszolidációs Bizottság (az osztályelnökökkel kiegészítve) mind a 39 intézet helyzetét egyenként, az igazgató jelenlétében értékelte. A hetente több napot igénybe vett üléseken alaposan előkészített, de néha a szakmai féltést sem mellőző viták folytak. Így alakult ki az 1997. május 12-i közgyűlésre az Akadémia vezetésének álláspontja az intézethálózat jövőjéről” (Csomó et al. 2011: 1030).

A „szakmai féltést sem mellőző viták” idején, 1997 márciusában, osztályvezetőként megkaptam egy belső használatra készített iratot (Kilenctagú Bizottság, biz9tatd 1997.03.05), ami a társadalomtudományi intézetek átalakításáról szólt, s ami a nyelvtudományról a következőket mondta, idézem:

„A Nyelvtudományi Intézet kutatási profilján belül a hangsúlyt a magyar nyelvészeti, illetve az élőnyelvi kutatásokra kell helyezni. Ennek érdekében az Intézet és az egyetemi tanszékek közötti munkamegosztásban profiltisztítást kell keresztülvinni.

Az átalakulás lehetséges útjai:

- a) az általános nyelvészeti kutatások, illetve az Orientalisztikai Osztály áthelyezhető az ELTE keretébe megfelelő szaktanszékekhez illeszkedő önálló akadémiai kutatóhelyként;
- b) az Orientalisztikai Osztály akadémiai kutatóhelyként egyetemi tanszéki keretben folytatja munkáját.”

Ezt olvasva úgy vélhettük, hogy egyre mostohább sorsunk tán jobbra fordulhat. Reményeink azonban gyorsan elpárologtak, amikor egy hónappal később, az 1997. április 14-én datált Jelentés 30. oldalán immár ezt olvastuk:

„Nyelvtudomány

Az általános és elméleti nyelvészeti kutatások tapasztalatait fokozott mértékben kell kamatoztatni a magyar nyelvészeti, ezen belül az élőnyelvi kutatásokra. [...] Közgyűlési döntés nem szükséges.”⁵

⁵ Ehhez hozzáteszem, hogy akkoriban sem, tehát 1997–1998-ban sem mondta nekünk senki az Intézetben, hogy „fokozottan kellene kamatoztatnunk az általános és elméleti nyelvészeti kutatások tapasztalatait”. Egy akadémiai osztályülésen azonban könnyedén el lehetett fogadtatni egy ilyen desideratumot.

Huszonhét év elteltével, 2024 szeptemberében kíváncsi voltam, van-e valami írásos dokumentuma ennek a pálfordulásnak. Az Akadémiai levéltárban azonban gyakorlatilag semmi nyomot nem találtam, kivéve egy szűkszavú levelet, amit az I. Osztály akkori elnöke, Ritoók Zsigmond írt Glatz Ferenc MTA elnöknek 1997. március 19-én, mely szerint „Az Osztály elfogadhatatlannak tartja az általános és strukturális nyelvészeti osztálynak az ELTE keretébe való áttelepítését”.

Ennek a „szakmai féltést sem mellőző vitának” (ez a finom megfogalmazás valószínűleg Pritz Pál leleménye) semmi több írásos nyoma nincs. Herman azonban jól látta a mi gondjainkat, s akkor is megpróbált enyhíteni rajtuk, amikor az Intézet Tudományos Tanácsának elnökeként a 2000. február 1-én kelt jegyzőkönyvben megállapította, hogy

„Sajnálatos, hogy [az Alkalmazott nyelvészeti és] az Élőnyelvi osztályon rendkívül alacsony a rendszeresen ott dolgozók létszáma, egy-egy ambiciózus és fontos munkatervet néha csupán egy, más irányokban is elfoglalt kutató képvisel és így az ezeknek a munkáknak adott támogatás szinte csak szimbolikus. Helytállóak azok a kritikai megjegyzések is, amelyeket ellátottságuk tekintetében az osztályjelentések tartalmaznak, különösen áll ez az Élőnyelvi osztályra” (Kontra 2021: 29).

3. Herman József és a nyelvpolitika

Herman nyelvpolitikai, nyelvi tervezési írásai és tanári tevékenységének egy része is a tágan értelmezett szociolingvisztika körébe tartoznak, ezért ezekről is szólok néhány szót. Az elsők közé tartozott nálunk, aki nyelv, állam és politika összefüggéseit társadalmi felelősséggel és tudományos igénnyel vizsgálta. A legtöbb magyar nyelvessel ellentétben Herman értette, tudta, hogy a nyelvpolitika és a nyelvi tervezés fontos dolgok. Ez nyilvánvaló írásaiból is (pl. Herman 1985, Herman – Imre 1987, Herman 2000). Szépe György (1984, 2001) is tudta ezt, de se ő, se Herman nem volt képes megértetni, elfogadtatni a döntéshozókkal, hogy ezek az ügyek társadalmilag fontosak és a nyelvpolitikai döntések tudományosan megalapozhatók. Ilyen volt a magyar glóbusz az 1980-as években, és ilyen ma is, sőt: 2001 óta keleten a helyzet egyre fokozódik.

Természetes, és egyben nagyszerű vonása Hermannak, a tanárnak, hogy aspiránsvezetőként Adamik Bélával a Római Birodalom nyelvpolitikáját dolgoztatta fel (Adamik 2006).

És végül: ma már egyre kevesebben vagyunk, akik emlékszünk arra, hogy 28 évvel ezelőtt, 1997. május 9-én megjelent az Élet és Irodalomban egy Nyilatkozat, aminek első mondata így szólt:

„Alulírott magyar nyelvészek felemeljük szavunkat az ellen a javaslat ellen, hogy a magyar nyelvet rendeleti úton kell megvédeni egyes »károsnak«

ítélt folyamatoktól (közelebből az idegen szavak, fordulatok használatától).”

Ezt a nyilatkozatot 50-nél többen írtuk alá magyar nyelvészek, köztünk négy akadémikus is: Hajdú Péter, Herman József, Kiefer Ferenc és Papp Ferenc (lásd: Nyilatkozat).

4. Summa

Herman József nélkül megszületett volna a magyar szociolingvisztika? Igen, megszületett volna. De nem 1985-ben, hanem ki tudja, mennyivel később. És nem olyan lenne ma, 40 év elteltével, mint amilyen. Mert milyen a Kárpát-medencei magyar szociolingvisztika? Tematikailag is, elméletileg is, és módszertanilag is sokrétű, és egyre nagyobb figyelmet kelt a nemzetközi szociolingvisztikában is (ld. Kontra 2022).

A nemrég elhunyt William Labovról írta Paul Kiparsky, hogy kutatásaival segített ledönteni a szinkrón és a diakrón nyelvészet közötti tűzzáró falat (lásd William „Bill” Labov). A magyar nyelvészetben Herman József is ezen munkálkodott, s ma már jól látszik, hogy sikeresen.

Irodalom

- Adamik Béla (2006), *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárcki Géza (1943), Jegyzetek a budapesti népnyelvről. *Magyar Népnyelv* 4: 71–89.
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter (1980), *Dialectology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cseresnyési László (2009), Még egyszer a kútról és a békáról. Gondolatok É. Kiss Katalin előadásának olvasása közben. *Magyar Nyelv* 105: 401–410.
- Cseresnyési, László – Kontra, Miklós (2024), Empirical linguistics: A cautious obituary. *Argumentum* 20: 276–286. <https://doi.org/10.34103/ARGUMENTUM/2024/16>
- Csomó István – Pritz Pál – Teplán István (2011), Az MTA kutatóintézeteinek konszolidációja, 1996–2001. In: Láng István (főszerk.), *Akadémia, a nemzet tanácsadója*. Tanulmánykötet Glatz Ferenc 70. születésnapjára. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 1027–1040.
- Deme László (1988), Nyelviség, funkcionalitás, mikrotársadalmiság. *Magyar Nyelv* 84: 385–393.
- Györffy Béla – Márta Ferenc – Szász Zoltán (2011), Az akadémiai kutatóhálózat konszolidációja. Beszámoló az első szakasról, 1998. In: Láng István (főszerk.), *Akadémia, a nemzet tanácsadója*. Tanulmánykötet Glatz Ferenc 70. születésnapjára. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest. 1017–1026.
- Herman József (1982), „Abban, amit nyújtunk, abban, amit külföldön keresnünk kell, a minőségi színvonal a kiválasztás lényeges alapja...” *Magyar Tudomány* 1982/12: 931–933.
- Herman József (1985), Nyelv, állam és politika. *Kritika* 1985/3: 3–5.

- Herman József (1988), Tájékoztató az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatervéről. *Magyar Nyelv* 84: 393–400.
- Herman József (1991), Kifejezetten buta ember nem lehet nyelvész. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest.* 55–62.
- Herman József (2000), Nyelvi tudat, nyelvi változás, nyelvi politika. *Magyar Tudomány* 2000/4: 385–396.
- Herman József – Imre Samu (1987), Nyelvi változás – nyelvi tervezés Magyarországon. *Magyar Tudomány* 1987/7–8: 513–531.
- Jelentés. A Konzolidációs Bizottság jelentése az MTA kutatóintézeteinek konszolidációjáról az Akadémia 1997. májusi Közgyűlésének. 1997. április 14. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (34 oldalas füzet)
- Kilenctagú Bizottság, Belső használatra! biz9tatd 1997.03.05. A társadalomtudományi intézetek átalakítása. B/ A múlt örökségével, a mai kulturális folyamatokkal, filozófiával, pszichológiával foglalkozó társadalomtudományi intézetek.
- Kiss Lajos (2001), A Nyelvtudományi Intézet fél évszázada (1949–1999). (*Linguistica, Series C, Relationes* 12.) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. https://real-eod.mtak.hu/11968/1/LinguisticaSeriesC_12_2001.pdf
- Kontra, Miklós (1995), “No CARE-packages, please: We’re Hungarians”: The climate before, during, and after the birth of the Budapest Sociolinguistic Interview. In: Harlig, Jeffrey – Pléh, Csaba (eds), *When East met West: Sociolinguistics in the former Socialist bloc.* Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 143–164.
- Kontra Miklós (2021), A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú története. In: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.), *Tanulmányok a budapesti beszédéről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján.* Gondolat Kiadó, Budapest. 19–41.
- Kontra, Miklós (2022), Hungarian Sociolinguistics in the Carpathian Basin, 1985–2022. *Hungarian Studies Yearbook* 4/1. <https://sciendo.com/it/article/10.2478/hsy-2022-0003>
- Kontra Miklós (szerk.) (2003), *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.) (2021), *Tanulmányok a budapesti beszédéről a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú alapján.* Gondolat Kiadó, Budapest. <https://nytud.hu/en/kiadvany/tanulmanyok-a-budapesti-beszedrol-a-budapesti-szociolingvisztikai-interju-alapjan>
- Kontra, Miklós – Pléh, Csaba (eds) (1995), Hungarian Sociolinguistics = International Journal of the Sociology of Language # 111. <https://www.degruyter.com/journal/key/ijsl/1995/111/html?srsId=AfmBOootksDs68C39vi2SKgJGn5XhzTufGBgW9-Svo94j492Jg2lyhCVM>
- Nyilatkozat. *Élet és Irodalom*, 41/19 (1997. május 9.): 4. <https://web.unideb.hu/~tkis/nyilatlk.htm>
- Pap Mária – Pléh Csaba (1972), Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. Szociolingvisztikai vizsgálat hatéves fővárosi gyermekek körében. *Szociológia* 1/2: 211–234.
- Pap Mária – Szépe György (szerk.) (1975), *Társadalom és nyelv.* Szociolingvisztikai írások. Gondolat, Budapest.

-
- Pléh Csaba (1995), The beginnings of (western-style) sociolinguistics in Hungary: A personal account. In: Harlig, Jeffrey – Pléh, Csaba (eds), *When East met West: Sociolinguistics in the former Socialist bloc*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 125–142.
- Réger Zita (1974), A lovári–magyar kétnyelvű cigánygyermek nyelvi problémái az iskoláskor elején. *Nyelvtudományi Közlemények* 76: 229–255.
- Shuy, Roger W. (1997), A brief history of American Sociolinguistics. In: Paulston, C. B. – Tucker, G. R. (eds), *The early days of sociolinguistics: memories and reflections*. The Summer Institute of Linguistics, Dallas, TX. 11–32.
- Szabolcsi Anna (1973), Nyelvszociológiai konferencia Nyíregyházán. *Magyar Nyelvőr* 97: 381–383.
- Szépe György (1984), Jegyzetek a nyelvi tervezésről és a nyelvpolitikáról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XV: 303–329.
- Szépe György (2001), *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Iskolakultúra, Pécs.
- G. Varga Györgyi (1968), *Alakváltozatok a budapesti köznyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- G. Varga Györgyi (1979), A regionális köznyelvek kutatásáról. In: Imre Samu (szerk.), *Tanulmányok a regionális köznyelvűség köréből*. Nyelvtudományi Értekezések 100. Akadémiai Kiadó, Budapest. 7–31.
- William „Bill” Labov (2025). <https://obits.goldsteinsfuneral.com/william-labov> [letöltés: 2025. november 20.]

A romanista Herman József ¹

Giampaolo Salvi

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Romanisztikai Intézet

The article provides an overview of the aspects of József Herman's scientific activity that constitute his most original contributions to Romance studies. In addition to reporting on some of his important results, it mainly presents the theoretical and methodological framework of his research: the methods used in the interpretation of texts from the transition period, his views on the causes and mechanisms of language change, and his theory on the development ("birth") of the Romance languages.

Keywords: development of the Romance languages, information theory, Late and Vulgar Latin, social factors in language change, theory of language change

Kulcsszavak: a nyelvváltozás társadalmi tényezői, az újlatin nyelvek kialakulása, információelmélet, kései és vulgáris latin, nyelvváltozás-elmélet

1. Bevezető

Ha valaki azon tűnődne, hogy Herman József tudományos munkásságában hogyan lehet szétválasztani az újlatin nyelvekkel és a latinnal foglalkozó tanulmányokat,² ebben útmutatóként szolgálhat Hermannak a következő, céljairól megfogalmazott vallomása:

„Meg akartam érteni [...] a latin–újlatin átalakulás menetét, mechanizmusát, meghatározó tényezőit, latin és régi román adatanyag analízisének keresztül. S ezeknek a vizsgálatoknak eredményeként, vagy inkább velejárójaként, világosságot kerestem a nyelvi struktúrák történeti mozgásának, változásainak mikéntjére és – *horribile dictu* – miértjére terén” (Herman 2001a).³

¹ Köszönöm Lax Évának és a két anonim lektornak a szövegemre vonatkozó sok értékes javaslatát. Az idegen nyelvű idézeteket magam fordítottam.

² Herman publikációihoz ld. Herman (2006: 243–253).

³ Egy 1977-ben készült videófelvétel lejegyzéséről van szó.

Ennek fényében nincs is szükségünk ilyen szétválasztásra: a latin nyelv Herman munkásságában nemcsak az újlatin nyelvek megelőző állapota, hanem nélkülözhetetlen forrás, melynek segítségével nyomon követhetjük azt az átalakulást, amely az újlatin nyelvek „születéséhez” vezetett.

Nyelvtörténeti kutatásainak újdonsága éppen abban áll, hogy mindig egységesnek tekintette azt a folyamatot, amely a kései latintól az átmeneti korszakon keresztül az újlatin nyelvekig vezet, egyszerre szakítva a klasszika-filológia hagyományával, amely a kései latin fejlődését csupán a latin nyelv történetének egy érdekes, bár néha szokatlan függelékének tekintette, és a romanisztikáéval, amely a kései latinban kizárólag az újlatin fejlődés felé mutató, ám reménytelenül szórványos nyomokat kereste. Az általa képviselt új szemlélet az ún. vulgáris latin forrásainak felhasználásán túl az átmeneti korszak írott (meroving, longobárd, vizigót) forrásainak az átértékelését, ill. az ezekre a szövegekre alkalmazandó új vizsgálati módszerek kidolgozását is jelenti.

Ebben a kutatási irányzatban Herman nem volt egyedül, és nem is volt az első: maga is mindig nagy elismeréssel hivatkozott az „északi” iskola nagymestereire, mindenekelőtt Einar Löfstedtre, Dag Norbergre (főleg a korai munkáira) és Veikko Väänänenre, akik hasonló kutatásokat végeztek. De kétségkívül Herman volt az, aki a legtöbbet tett azért, hogy olyan nemzetközi kutatási hálózat jöjjön létre, amely egyesíteni és támogatni tudja a kései és a vulgáris latint tanulmányozó szakemberek erőfeszítéseit. Ezt különösen két, máig is működő kongresszussorozattal megszervezésével, ill. megalapításával valósította meg: az 1981 óta két évente sorra kerülő „Latin nyelvészeti kongresszus”-éval, amelynek 1991-es találkozóját Budapesten tartották meg, de főleg az először három-, majd két évente megrendezésre kerülő „Vulgáris és kései latin kongresszus”-éval, amely 1985-ben Pécsen indult útjára.

A következőkben, miután tisztázom a latin források nélkülözhetetlen szerepét az újlatin nyelvek kialakulásának tanulmányozásában (2.), áttekintem Herman József kutatási módszerét és okfejtési elveit (3.), a nyelvváltozás okairól és mechanizmusairól vallott nézeteit (4.) és az újlatin nyelvek kialakulásáról, „születéséről” kidolgozott elméletét (5.). Nem fogok viszont kitérni a latin feliratok nyelvéről szóló munkáira, amelyek szintén idetartoznak, de egy másik tanulmány tárgyát képezik (ld. Adamik Béla cikkét ebben a kötetben).

2. A kései és vulgáris latin források fontossága

Az újlatin nyelvek kialakulását kutató nyelvészek korán felismerték a kései és vulgáris latin források fontosságát, de

„hamarosan kiderült, hogy még a »legvulgárisabb« szövegek is, ha tartalmaznak is újlatin jellegű vonásokat, csak olyan nyelvváltozatra engednek következtetni, amely lényegében latin marad. Ez a tapasztalat bizonyos

bizalmatlanságot szült a vulgárisnak tekintett szövegek iránt, és az újgrammatikus Meyer-Lübke egy híres cikkében azt állította, hogy a vulgáris latin lényegileg tér el az írott latintól, és csak az újlatin nyelvek összehasonlításán keresztül rekonstruálható.”⁴

Könnyű belátni, hogy a vulgáris latin szövegek csak egy nagyon tökéletlen képet mutatnak arról, hogy milyen lehetett az akkori beszélt nyelv. Rengeteg olyan jelenség van, amely biztosan élt a beszélt nyelvben, de soha nem fordul elő a fennmaradt latin szövegekben, akármennyire „vulgárisak” is. Elég azokra a szavakra gondolni, amelyeket a beszélt latin átvett egy szubsztrátumnyelvből, és amelyek még mindig élnek valamelyik újlatin nyelvben, de sohasem fordulnak elő írott latin szövegben. Ha egy beszélt nyelvi jelenség mégis előfordul a szövegekben, ez általában elszórtan, aszisztématikusan történik, így az ebből kirajzolódó kép nélkülözi a rendszerszerűséget. Az olyan szövegben, mint az 5. századi *Itinerarium Egeriae*, amelyben az újlatin névelő (vagy közvetlen elődje) első megjeleléseit szokták látni, a determinánssal ellátott főnévi csoportok az összes főnévi csoport kevesebb mint 15%-át teszik ki, de még az anaforikus főnévi csoportoknak is alig több mint 20%-a rendelkezik determinánssal (mutató névmással; Hertenzenberg 2015: 263, 268). Itt tehát még igen messze vagyunk az újlatin használatától, de nagy valószínűséggel a korabeli beszélt nyelvi használatától is.

Ugyanakkor az összehasonlító rekonstrukció eredményei sem kevésbé hézagok:

„Elég példaképpen megemlíteni, hogy ha nem ismernénk a latint más forrásból, az ugyanolyan hangszínű hosszú és rövid magánhangzók közötti fonológiai különbség létezése nem lenne több egy, bizonyos adatok magyarázatára eszközölt hipotézisnél a sok egyéb között; semmi nem támogatná azt a feltételezést, hogy a több szótagú szavak végén megjelenhetett, még hozzá nagy gyakorisággal, egy *-m*; a névszói ragozást csak töredékes és bizonytalan módon lehetne rekonstruálni, egy semlegesnem létezése legfeljebb merész hipotézisnek számítana, és semmi nem támasztaná alá azt a feltételezést, hogy ebben az alapnyelvben volt passzív ragozás, vagy nagy számú olyan, a latinban gyakori lexikai elem, amely örökre elveszett, mint

⁴ „il est vite apparu que les textes même les plus »vulgaires«, tout en présentant [...] des traits de caractère roman, ne laissent entrevoir qu’une variété de langue qui reste essentiellement latine. Cette expérience a fait naître une certaine méfiance à l’égard des textes dits vulgaires, et un néogrammairien comme Meyer-Lübke affirme dans un article célèbre [...] que le latin vulgaire diffère essentiellement du latin écrit et ne peut être retrouvé que par la voie de la comparaison des langues romanes” (Herman 2001b).

loquor, pulcher, exiguus, equus, opto és sok más. Ami a latin szintaxist illeti, semmilyen pontos ismeretünk nem lenne róla.”⁵

Erre azt lehetne mondani, hogy a latint jól ismerjük, és amit az újlatin nyelvek összehasonlító vizsgálatával nem tudunk rekonstruálni, azt az ókori források bőségesen pótolják. Így abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy össze tudjuk kapcsolni a latint mint kiindulópontot és az újlatin nyelveket mint eredményt, és hipotéziseket tudunk felállítani a végbement változásokról. Olyan írott források hiányában azonban, amelyek segítségével nyomon követhetnénk ezeket a változásokat, nem ismerhetjük azok pontos menetét, vagyis hogy mikor és hogyan mentek végbe. Hogy egy nagyon egyszerű példát tekintsünk, a latin és az újlatin adatok alapján tudjuk, hogy a latin *ALBUS* ’fehér’ helyére Olaszországban a germán *BLANK* lépett, de szövegek nélkül nem tudnánk, hogy Veronában 800 körül még *ALBUS* volt az általánosan használt szó – ezt tartalmazza a beszélt nyelvet biztosan elég hűen tükröző *Indovinello veronese* [Veronai találós kérdés] szövege (*alba pratalia araba* ’fehér mezőt szántott’), és ennek köszönhetően valamivel többet tudunk a változás kronológiájáról.

Az átmeneti korszak szövegei tehát fontos információkat tartalmaznak, csak nem szabad elfelejtenünk, hogy

„nincsenek olyan szövegek, amelyek közvetlenül tükröznék a latin nyelv újlatin nyelvekké való átalakulását... minden szöveg latin szöveg, vagy, jobban mondva, azzal a szándékkal íródott, hogy latinul legyen megírva. Mivel a beszélők nem voltak tudatában annak, hogy megszakadt volna a folytonosság a múlt nyelvével, írásban azokat a modelleket követték, amelyek a rendelkezésükre álltak. Így az átmeneti időszakban írott szövegek

⁵ „Il suffira de rappeler, à titre d'exemples, que – si nous ne connaissions pas le latin par ailleurs [...] – l'existence de distinctions phonologiques entre voyelles longues et brèves du même timbre ne serait qu'une hypothèse parmi d'autres pour rendre compte de certains faits; rien ne permettrait de supposer la possibilité d'apparition et même la fréquence élevée d'un *-m* à la fin de mots polysyllabiques; la flexion nominale ne pourrait être entrevue que d'une manière fragmentaire et incertaine, l'existence d'un neutre apparaîtrait tout au plus comme une hypothèse audacieuse, et rien ne permettrait de soupçonner la présence, dans cette protolangue hypothétique, d'un passif synthétique, ni d'un grand nombre d'éléments lexicaux pourtant fréquents, dans la réalité du latin, mais perdus à jamais, comme *loquor, pulcher, exiguus, equus, opto*, et tant d'autres [...]. Quant à la syntaxe du latin, on n'en saurait rien de vraiment précis” (Herman 1992).

nem tükrözik annak az időpontnak a szinkrón nyelvi állapotát, amelyben íródtak.”⁶

A szövegek megbízhatóságáról mondottakon túl Herman itt bevezet minket a szövegek mögött rejlő társadalmi motivációkba is (az író szándéka és főleg nyelvi tudata), amelyek fontos szerepet játszanak a nyelvváltozásról vallott nézeteiben (ld. 4–5. rész). Egy további megjegyzése figyelmeztet minket a források egy másik korlátjára, ami egyben minden történeti kutatás korlátja:

„akkor is, amikor a valószínűségnek egy elfogadható fokáig sikerül rekonstruálnunk a beszélt nyelv néhány vonását az írott nyelv alapján, mindig azoknak a beszélt nyelvről van szó, akik tudtak írni, és ezek egy nagyon szűk réteghez tartoztak.”⁷

Herman mindig tudatában volt ennek a korlátnak. Mindazonáltal az ő nyelvi rekonstrukciói mindig azokon a határokon belül mozogtak, amelyeket a dokumentáció szab meg, és némi gyanakvással nézett azokra a munkákra, amelyek ezeket a határokat megpróbálták átlépni és többé-kevésbé merész hipotéziseket kidolgozni annak a többségnek a nyelvről, amely kívül rekedt az írásbeliségen. Ez nem azt jelenti, hogy ne látta volna, milyen típusú társadalmi folyamatok álltak a latin nyelv fejlődése mögött (ld. 4. rész), csak éppen a konkrét nyelvi jelenségek feltárásában és magyarázatában többnyire a dokumentált tényekhez ragaszkodott.

3. Herman módszere

Hogy lássuk, milyen fontosak voltak Herman számára a latin források, elég megnéznünk az újlatin alárendelő kötőszavak rendszerének kialakulásáról írt nagy monográfiáját: *La formation du système 193nt he193es conjonctions de subordination* (Herman 1963). A könyvnek két része van: az első az (írott) latin nyelv rendszerében végbement változásokkal foglalkozik (*L'évolution du système latin des*

⁶ „il n'y a pas de documents directes relatifs à la transformation du latin en langues romanes [...] tous les textes sont latins, ou pour mieux dire rédigés avec l'intention d'écrire en latin [...] Les locuteurs [...] n'ayant pas conscience d'une rupture de continuité linguistique avec le passé, suivaient en écrivant les modèles dont ils disposaient [...] De cette manière, les textes écrits pendant la période de transition [...] ne reflètent pas [...] la phase linguistique synchronique [...] du moment où ils furent rédigés” (Herman 1998).

⁷ „même lorsqu'on réussit à reconstruire avec un degré acceptable de vraisemblance des traits parlés à partir de l'écrit, il s'agit toujours de l'usage parlé de ceux qui écrivaient, et ceux-ci appartenaient à une couche fortement minoritaire” (Herman 1998).

conjonctions de subordination, 29–130), a második a korai újlatin nyelvekben kialakult rendszerrel (*Le système des conjonctions de subordination dans les premiers textes romans*, 133–262). Ahogy a cím is mutatja, Herman a latin szövegekben nem egyszerűen az újlatin elemek előfutárait keresi, hanem feltételezi, hogy a szövegekben, ha pontatlanul és nehezen kiolvashatóan is, egy alakulóban levő rendszer tükröződik, amelyet le lehet írni, amelynek fejlődését nyomon lehet követni, és amely előkészíti azt a rendszert, amely aztán a korai újlatin nyelvekben bontakozik ki.

A latin szövegek fontossága azonban nemcsak abban áll, hogy azok a beszélt nyelv (nagyon részleges és nagyon tökéletlen) leképezései, hanem Herman szerint mindig is aktív szerepet játszottak a nyelv fejlődésében: „még a legtanultabb írók sem tudták kivonni magukat koruk beszélt nyelvének hatása alól. Ám a fordítottja is igaz: az írott nyelvnek a tömegek beszélt nyelvére gyakorolt gazdagító hatása sohasem szűnt meg.”⁸ Ezért „mindezeket a kölcsönhatásokat figyelembe véve, még ha minket elsősorban a népnyelv fejlődése és az újlatin jelenségek előzményei érdekelnek, akkor sincs jogunk lemondani a szövegek tanúságtételéről.”⁹

Vizsgáljuk meg most tüzetesebben, hogyan közelíti meg Herman a szövegeket, milyen eszközökkel próbálja felderíteni és magyarázni a folyamatban levő változásokat. Herman nem nagyon szerette, ha valamelyik iskolához kapcsolják, és nem véletlen, hogy mestereit inkább az „elméletmentes”, főleg a tényekre támaszkodó skandináv latinisták között kereste. Mindazonáltal a munkáiban alkalmazott módszerekben könnyen felismerhetjük az európai strukturalizmus alapvonásait, és különösen a funkcionista irányzat jegyeit. Ez a hatás tetten érhető a Martinetre való gyakori hivatkozásaiban is. Így az 1963-as monográfiája nem egyszerűen az egyes kötőszavak történetét, hanem az alárendelő kötőszavak **rendszerét** és annak fejlődését tanulmányozza. A változásban nem annyira az előretörő új elemek gyakoriságára kell figyelnünk, ahogy a kései és vulgáris latin szövegelemzés általános gyakorlatában szokás volt – inkább a **funkcióiban** történt változásokra érdemes összpontosítanunk:

⁸ „les écrivains même les plus lettrés ne pouvaient se soustraire à l'action de la langue parlée de leur époque [...] Or [...] l'inverse aussi est vrai: [...] la langue écrite [...] n'a jamais cessé d'influencer et d'enrichir la langue parlée des masses” (Herman 1963: 29).

⁹ „Compte tenu de toutes ces interactions, [...] même lorsqu'on s'intéresse en premier lieu à l'évolution de la langue vulgaire et aux phénomènes préromans, on n'a pas le droit de renoncer au témoignage des textes” (Herman 1963: 29–30).

„az alárendelő kifejezések vitalitása a szövegekben való gyakoriságukban is megnyilvánul, de talán még inkább abban, hogy az újonnan felvett funkcióiknak köszönhetően ezek gyakorlatilag önmagukban is le tudnák fedni az alárendelés minden területét.”¹⁰

A rendszerben való gondolkodás talán még jobban kiderül egy-két konkrét példán keresztül. Herman cikket szentelt egy látszólag marginális jelenségnek, a nem ragozható főneveknek (Herman 1996b). A cikkben azt a kérdést járja körül, hogy ezeket az elemeket (többnyire héber eredetű tulajdonnevekről van szó) hogyan kezelték olyan szövegekben, amelyek a klasszikus normától jobban eltérő nyelvet tükrözik. Észreveszi, hogy míg a *Vulgata* szövegében ezek a főnevek rendesen rag nélkül állnak (az (1a)-ban a ragozatlan *Abraham* datívuszi funkciót lát el), a „népiesebb” *Vetus Latinában* időnként megkapják a funkciójuknak megfelelő ragot (az (1b)-ben az *Abraham* kapott egy datívuszi *-ae-t*):

- (1) a. *quod spopondi Abraham patri tuo*
 '[eskümet,] amelyet atyádnak, Ábrahámnak tettem' (Ter. 26, 3)
 b. *quam iuravi Abrahae patri tuo*

Ezt a jelenséget lehetett volna magyarázni egy, az analógiára való hivatkozással, de Herman az egész esetrendszer fejlődését érintő következtetéseket von le belőle:

„nem minden eset rendelkezett azonos funkcióterheléssel és »életerővel«, erről néhány nem ragozható elem részleges morfológiai asszimilációja is tanúskodik. E tekintetben érdemes kiemelni, hogy a genitívusz és a datívusz, gyakran egy közös genitívusz-datívusz eset formájában, különleges ellenálló képességről tanúskodik, ugyanis ezek az egyedüli igazán élő esetragjai azoknak a főneveknek, amelyek csak kivételesen kapnak esetvégződést.”¹¹

¹⁰ „la vitalité de ces subordonnants se traduit aussi par leur fréquence dans les textes, mais plus encore peut-être par le fait que grâce à leurs fonctions nouvellement acquises ils seraient pratiquement capables de couvrir en eux-mêmes [...] tout le domaine de la subordination” (Herman 1963: 70).

¹¹ „toutes les distinctions casuelles n’avaient pas la même charge fonctionnelle et la même »vitalité«, témoin le phénomène de l’assimilation morphologique partielle de certains indéclinables. Il est intéressant de relever à ce sujet la force de résistance particulière dont font preuve le génitif et le datif, souvent sous la forme d’un génitif-datif commun, seules variantes casuelles vraiment vivantes de certains éléments occasionnellement déclins” (Herman 1996b).

Így ez az igen marginális jelenség fontos indirekt bizonyítéka a (genitívsz-)datívsz eset továbbélésének, és ezzel együtt annak, hogy a latin esetrendszer csak fokozatosan épült le, többek között egy három esetből (alany–tárgy–részes) álló rendszer fázisán keresztül. (Ennek nyomai még ma is megtalálhatóak a román nyelv és néhány periferikus északolasz dialektus pronominalis rendszerében, pl. friuli *jo_{NOM} – me_{ACC} – (a) mi_{DAT}* ’én–engem–nekem’).

Egy másik példa ugyanabból a tanulmányból: a Biblia görög és latin fordítóinak problémát okoztak azok a mondatok, amelyekben az alany is meg a tárgy is egy nem ragozható héber eredetű tulajdonnév, ugyanis mivel a görögben és a latinban a szórend bizonyos mértékig szabad volt, az alanyi és tárgyi funkciót nem a mondatrészek pozíciója, csak azoknak az esetragja különböztethette meg. Herman összehasonlít ilyen típusú példákat a *Septuaginta* görög szövegéből (a), a *Vulgatából* (b) és a *Vetus Latinából* (c):

- (2) a. *ἀπέστειλεν Ἰσαὰκ τὸν Ἰακώβ*
 b. *(cum) dimisisset eum Isaac*
 c. *dimisit Isac Iacob*
 ’Így bocsátotta el Izsák Jákobot’ (Ter. 28,5)
- (3) a. *ἐφίλησεν Ἰακώβ τὴν Ραχήλ*
 b. *osculatus est eam*
 c. *osculatus est Iacob Rachel*
 ’Jákob megcsókolta Ráchelt’ (Ter. 29,11)
- (4) a. *καὶ κατέλαβεν Λάβαν τὸν Ἰακώβ*
 b. *(cumque) ille consecutus fuisset eum*
 c. *et conpraehendit Laban Iacob*
 ’Lábán utolérte Jákobot’ (Ter. 31,25)

A funkciók megkülönböztetését a görög szöveg azzal éri el, hogy az alany kifejezésére a név ragozatlan alakját használja (*Ἰσαὰκ* [2], *Ἰακώβ* [3], *Λάβαν* [4]), a tárgy esetében pedig esetjelölőként a névelő akkuzatívuszi alakját (*τὸν Ἰακώβ* [2, 4], *τὴν Ραχήλ* [3]). Ez az eszköz nem állt Szent Jeromos rendelkezésére, aki a *Vulgata*-ban ilyen esetekben, azért, hogy a szintaktikai funkciók világosak legyenek, eltér a szó szerinti fordítás elvétől, és a tárgy kifejezésére inkább akkuzatívuszi anaforikus névmásokat alkalmaz (*eum* [2, 4], *eam* [3]) – a ragozatlan alak az alany számára van fenntartva (*Isaac* [2]), de itt is jelen van a pronominalis megoldás (*ille* [4]) az egyszerű elhagyás mellett (3). A *Vetus Latina* ismeretlen fordítója viszont habozás nélkül alkalmazza a szó szerinti fordítást, és két ragozatlan nevet sorakoztat fel a mondat elején álló ige után – a sorrend ugyanaz, mint a görög szövegben (*Isac Iacob* [2], *Iacob Rachel* [3], *Laban Iacob* [4]), de honnan tudta az akkori olvasó, hogy melyik az alany, és melyik a tárgy? Nagy valószínűséggel onnan – feltételezi Herman –, hogy a jelöletlen szórendben az alany meg

szokta előzni a tárgyat, és az akkori beszélők egyre gyakrabban kényszerültek arra, hogy ilyen típusú ismérvekre hagyatkozzanak, amikor a funkciók jelölésére használt hagyományos morfológiai eszközök már kezdtek eltűnni. (Herman gondolatát továbbvezetve azt is feltételezhetnénk, hogy abban a korban a beszélt nyelvben az alapszórend VSO volt; ld. Salvi 2004: 3. fej.).

Herman ezt a marginális jelenséget, amely ráadásul egy nagyon specifikus szövegtípusra korlátozódik, tulajdonképpen egyfajta laboratóriumi kísérletként használta, hogy kipróbálja, miként kezelték a beszélők az élőnyelvben gyakran előforduló nem ragozott névszókat. Mivel az írott szövegekben többé-kevésbé szabályosan még mindig használták a névszói ragozást, csak ilyen speciális szavakkal lehet betekintést nyerni a beszélt nyelv számunkra zárt világába.

Ez átvezet minket az utolsó példánkra, ahol Herman filológiai akribiája játszik fontos szerepet azzal a képességével együtt, amely lehetővé tette számára, hogy a szöveg mögöttes tartalmait is átlássa. A *Liber Pontificalis* egy, a 6. századra datálható passzusában a római nép szitkokat szór a városból távozó pápára (Herman 1990b):

- (5) *populus coepit [...] dicere: „Famis tua tecum! Mortalitas tua tecum! Male fecisti cum Romanis, male invenias ubi vadis.”*
 „a nép azt kezdte mondani: »Takarodjon veled az [általad okozott] éhínség, takarodjon veled a [z általad okozott] halál! Rosszul bántál a rómaiakkal, rossz érjen, bárhová mész!«”

Az idézett szöveg jó eséllyel hűen reprodukálja azt, amit a feldühödött nép kiabált a gyűlölt pápa után: erre abból lehet következtetni, hogy a szövegnek van egy rímmel és asszonánccal megtűzdelt, nyelvtani párhuzamosságokon alapuló ritmusa, ami skandalásra teszi alkalmassá:

- (6) *Famis tua tecum!*
Mortalitas tua tecum!
Male fecisti cum Romanis,
male invenias ubi vadis!

Pontosabban mondva: a párhuzamosság és a ritmus akkor lenne tökéletes, ha a második sorban nem a *mortalitas* 'halandóság' szó állna, amely túl hosszú, hanem egy két szótagú szó (mint a *famis* az első sorban). Herman feltételezése, hogy itt a nép igazából *mortis*-t mondott, használva a klasszikus *mors* helyett egy analógiásan képzett nominatívuszt, amely szabályosabbá tette a szó ragozását, de amelyet az epizód szerzője nem mert beilleszteni a szövegbe, mert túlságosan vulgárisnak ítélte. Ez az interpretáció merésznek tűnhet, főleg Herman tollából, aki mindig nagyon óvatos volt a következtetéseiben, de azt mutatja, hogy szerencsés esetekben olyasmit is fel lehet fedezni, amit a szövegek szándékosan rejtene el.

4. A nyelvváltozás hermani elmélete

Herman koncepciója a nyelvváltozásról belső (strukturális) és külső (társadalmi) tényezőket ötvöz. Egyfelől:

„A nyelvi rendszerek változásait illetően a legvalószínűbb általános hipotézisnek az látszik, hogy mivel a nyelv nem teljesen következetes vagy »szabályos«, hanem sok vonatkozásban nyitott rendszer, feszültséget és egyenlőtlenséget teremt különböző alkotóelemei és alrendszerei között, majd később visszaállítja az egyensúlyt, használva saját javítási és ellensúlyozási mechanizmusait, és ezzel egy időben utat nyitva újabb feszültségeknek.”¹²

Másfelől:

„mivel a társadalom mint nyelvhasználók közössége soha nem homogén, a nyelvváltozás fogalma szükségszerűen maga után vonja azt, hogy a változásoknak egy nem homogén beszélőközösségben kell elterjedniük, és a legtöbb változási folyamat az egy időben létező változatok közötti egyéni választások sokaságán keresztül valósul meg.”¹³

Következésképpen „azt mondhatnánk, hogy nyelvi lényegét tekintve egy nyelvváltozási folyamat a rendszeren belül determinált, de a terjedése tényleges mechanizmusát illetően a társadalmi/történelmi környezettől függ”.¹⁴ Mindazonáltal:

¹² „The most plausible general hypothesis concerning changes of linguistic systems seems to be that language, not being fully consistent or »regular« but constituting an open system in several respects, produces tension and imbalance between its various components and subsystems [...] and then restores balance using its own mechanisms of correction and compensation, making the way for new tensions at the same time” (Herman 1983).

¹³ „since society as a community of language users is never homogeneous [...], the notion of linguistic change necessarily implies [...] that changes have to spread across a non-homogeneous community of speakers [...] most processes of change are implemented by a multitude of individual choices between simultaneously existing variants” (Herman 1983).

¹⁴ „we could say that a process of linguistic change is intrasystemically determined as far as its linguistic essentials go but depends on the social/historical setting for the actual mechanism of its spreading” (Herman 1983).

„ilyen kettősség a valóság drasztikus leegyszerűsítése, [ugyanis] azzal, hogy gyorsítja vagy akadályozza egy folyamat terjedését, azzal, hogy terjeszti vagy korlátozza azt, a külső körülmények módosítják a rendszer belső állapotát.”¹⁵

Ezt az elképzelést Herman a névszói paradigmáknak a Római Birodalom nyelvi környezetében végbement változásaival példázza:

„a rendszer részleges leépítésére és egyszerűsítésére irányuló tendencia már viszonylag korai szövegekben is megtalálható. Kétségtelen azonban, hogy az egész rendszer gyökeres kiiktatását és a helyettesítő szerkezetek elterjedését az a tény gyorsította, hogy a császárkorban a latint idegen vagy második nyelvként tanulta meg a Római Birodalom népességének nagy többsége: emberek tömegei, akik ösztönösen mindent megtettek azért, hogy megszabaduljanak a névszói ragozás nehéz fegyverzetétől.”¹⁶

A nyelvváltozásnak tehát belső és külső okai is lehetnek, és a latin névszói ragozás összeomlásában mindkét ok együttesen működött: a rendszer bonyolult volt (több ragozási osztály, szemantikailag rosszul definiált kategóriák, kiterjedt homonímiák stb.), a fonetikai változás is fenyegette, de a döntő lökést az adta, hogy ezt a már önmagában gyenge rendszert idegen ajkúaknak kellett elsajátítaniuk minden rendszeres oktatás nélkül.

Ha most a változás mechanizmusaira térünk át, azt látjuk például, hogy Herman az alárendelő kötőszavak rendszerének történetében két fázist különít el: az első fázisban, míg sok latin kötőszó eltűnik, a megmaradt általános kötőszavak egy része egyre jobban kiterjeszti funkcióit, és használatuk egyszerűbbé válik (bár jelentésük egyre pontatlanabb); a második fázisban új összetett, részlegesen motivált kötőszavak keletkeznek, és egy új, kiterjedtebb rendszer születik. Az első fázis a beszélő ama törekvésének felel meg, hogy minél gazdaságosabban éljen a nyelvi eszközeivel, még ha ez az üzenet világosságának kárára van is. Ez a törekvés azonban ütközik a hallgatónak azzal az igényével, hogy az üzenet informatív

¹⁵ „such a dichotomy is still a drastic simplification of reality [...] by hastening or impeding the spread of a process, by extending or constraining it, the external setting modifies the internal state of the system” (Herman 1983).

¹⁶ „the tendency towards a partial reduction and simplification of the system can be found in relatively early texts. It is undoubtedly the case, however, that the radical elimination of the whole system and the prevalence of compensational structures was hastened by the fact that, in the imperial period, [...] Latin was learned as a foreign or second language by a large majority of the population of the Roman Empire: masses of people who involuntarily made every effort to break out of the heavy armature of declensions” (Herman 1983).

és világos legyen. Ezért a második fázisban a beszélők egy részletesebb és világosabb rendszer kiépítésére törekszenek, amely a hallgatók igényeit is kielégíti.

E magyarázat mögött nem nehéz felfedezni André Martinet gondolatát,¹⁷ aki szerint a nyelvfejlődést két erő közti ellentét határozza meg: „a természetes tehetetlenség, ami kevés számú, általánosabb használatú és gyakoribb előfordulású elemet részesít előnyben” és „a kifejezésre való törekvés, ami nagyobb számú, specifikusabb és kevésbé gyakori előfordulású elemet részesít előnyben”.¹⁸ Az első fázisban, az „akkulturáció” szakaszában, amikor idegen ajkúak tömegei lépnek be a latin nyelv világába, a beszélő egyszerűsítő igényei jutnak érvényre, a második fázisban, egy már megállapodott társadalmi és nyelvi berendezkedésben, a hallgató pontosítási igényei kerekednek felül.

Herman többször is megpróbálta ezeket az alapintuíciónkat precízebb formába önteni az információelmélet segítségével:

„Úgy véljük, hogy a nyelv információelméleti modelljében indokolt a zaj fogalmának kiterjesztése oly módon, hogy zajnak tekintsünk minden olyan tényezőt, amely a beszédaktusokban résztvevők közötti megértést zavarja, tehát nem csupán a szorosan vett információátvitelt zavaró körülményeket, hanem pl. a kódolás és a dekódolás terén adódó hibákat is. Ilyen hibák állnak elő például akkor, ha a beszédaktusban résztvevők nem pontosan azonos kódot használnak, vagy amikor a beszédaktusban résztvevők valamilyen közös kódot nem kielégítően ismeri vagy annak kezelésében nem gyakorlott. Ha társadalmi méretekben gyakran vagy tömegesen fordulnak elő ilyen hibaforrások magukban rejtő beszédhelyzetek, ez a zajszint jelentős emelkedését eredményezi; ha az ilyen beszédhelyzetek egyedi kivételekké válnak, a zajszint csökken. Más szavakkal: vannak olyan nyelvtörténeti szituációk, amelyekre az jellemző, hogy a beszélők tömegei között egy bizonyos fokig romlanak a kölcsönös megértés feltételei, azaz nő a zajszint; ilyen helyzetek többek között: idegenajkúak tömeges beáramlása a nyelvközösségbe és nyelvi asszimilációjuk kezdeti fokozatai; nyelvjáráskeveredések első fázisa, amelyben a különböző nyelvjárásokat beszélők közötti érintkezés már széles körű, de az eredeti nyelvjárási különbségek az egyedek tömegeinél még fennállnak” (Herman 1967).

¹⁷ A gondolat egyébként Martinet előtt is előfordul, pl. Holger Pedersennél: (a hangváltásban) „két nem tudatos megfontolás lép egymással mindig kölcsönhatásba: az egyik, hogy fáradságot takarítsunk meg az artikulációban, a másik pedig, hogy könnyen és helyesen megértessük magunkat” [two unconscious considerations always interact: that of saving labor in articulation, and that of being easily and correctly understood] (Pedersen 1931: 297).

¹⁸ „natural inertia which favors fewer, more general, and frequent [units]”; „an expressive trend toward more numerous, more specific, and less frequent units” (Martinet 1952).

A zajsztint növekedését Herman pszichológiai („a beszélők tömegeire jellemző gondolkodásmód bizonyos tulajdonságai”) és szociológiai („az írott nyelv és az iskolai hagyomány szabályozó szerep[ének] alábbhagy[ása]”) okokra vezeti vissza:

„azok a folyamatok, amelyeket elemezni próbáltam, azt mutatják, milyen szoros kapcsolatban áll a nyelvtani elemek, különösen a grammatikai szavak értékének változása a beszélők tömegeire jellemző gondolkodásmód bizonyos tulajdonságaival. Olyan logikai kapcsolatok ugyanis, amelyek a tudatos elemzés számára teljesen egyértelműek, a mindennapi gondolkodásban gyakran felvesznek egy laza, kétértelmű, pontatlan jelleget; olyan korszakokban, amelyekben az írott nyelv és az iskolai hagyomány szabályozó szerepe alábbhagy vagy eltűnik, ezek a tudattalan ingadozások komoly eltolódásokat produkálhatnak a nyelvtani elemek értékében.”¹⁹

A zajsztint csökkenésében is szerepet játszik a beszélő akarata:

„egy részlegesen új nyelvtan megjelenése végső soron olyan szintaktikai változatok grammatikalizációjának tudható be, amelyek azt a szándékot tükrözik, hogy az üzenet egyértelműbb és teljesebben értelmezhető legyen, lehetővé tegye a megszólított számára a zavartalan és hibátlan dekódolást.”²⁰

Társadalmi okok is közrejátszanak:

„a [...] zajsztint csökken az idegenajkú tömegek nyelvi asszimilációjának előrehaladtával és befejeződésével, a nyelvjárási kiegyenlítődéssel, a kulturáltság, az iskolázottság fokában és jellegében mutatkozó lényeges különbségek felszámolásával stb.” (Herman 1967).

¹⁹ „les processus que j’ai essayé d’analyser montrent à quel point l’évolution de la valeur des éléments grammaticaux, plus particulièrement des mots outils, est en étroite liaison avec certaines caractéristiques de la pensée de la masse des sujets parlants. En effet, des rapports logiques tout à fait distincts aux yeux d’une analyse consciente revêtent souvent, dans la pratique de la pensée quotidienne, un caractère mouvant, ambigu, imprécis; à des époques où le rôle régulateur de la langue écrite et de la tradition scolaire faiblit ou disparaît, ces flottements inconscients [...] peuvent produire de sérieux décalages dans la valeur des éléments grammaticaux” (Herman 1957).

²⁰ „l’apparition d’une grammaire partiellement nouvelle est due en fin de compte à la grammaticalisation de variantes syntaxiques qui, de leur côté, correspondent à une volonté de désambiguïsation, de perméabilité plus complète du message, à une volonté de permettre à l’«allocuté» un décodage non perturbé et correct” (Herman 1992).

Herman az információelméletet pontos matematikai módszerekkel is megpróbálta alkalmazni a nyelvváltozásra (Herman 1969). A Shannon-entrópiafüggvény segítségével kiszámította a klasszikus latin és a vulgáris latin magánhangzórendszer entrópiáját és redundanciáját, és megállapította, hogy a latin és az újlatin magánhangzórendszer között nő a redundancia, főleg a hangsúlytalan magánhangzók esetében. Az új rendszer tehát könnyebben kezelhető, mert „átalakulása lehetővé tette egyfelől a beszélőnek, másfelől a hallgatónak, hogy a korábbinál kisebb hibalehetőséggel válassza meg, ill. értelmezze a latin magánhangzókat”,²¹ és ezzel alkalmasabbá is vált a megváltozott társadalmi helyzetre. Ennek a kutatási iránynak nem lett folytatása.

Ha most szemügyre vesszük azokat a belső tényezőket, amelyekkel Herman az egyes nyelvváltozásokat magyarázza, azt látjuk, hogy a (morfo)szintaktikai alapú érvelések előnyt élveznek a hagyományosabb fonetikai alapúakkal szemben – összhangban a strukturalista irodalomban is preferált megoldásokkal. Így interpretálja pl. a szóvégi *-s* hiányát egy specifikus szövegtípusban, a felsorolásokban:

„Mivel a feliratokban a nominatívuszok gyakran szerkezetén kívül, függetlenül, mi több, felsorolásban jelennek meg, valószínű, hogy a legtöbb olyan esetben, amelyben az *-s* eltűnése nem az epigráfiai technika valamilyen tulajdonságával magyarázható, inkább egy *-u*-val, vagyis egy akkuzatívusszal való helyettesítésről van szó, amely a nominatívusszal verseng ebben a funkcióban. A hadrumetumi táblák tehát mindössze egy olyan morfoszintaktikai ingadozás különösen világos és gazdag példájául szolgálnak, amely általában egy kicsivel később és talán kevésbé gyakran máshol is ugyanúgy megjelenik.”²²

Ennél még tanulságosabbak az esetragozás eltűnésével kapcsolatos megjegyzései egy, a főnévi csoport szerkezetének szentelt cikkében (Herman 1985). Herman nyomon követi a szerkezet történetét: míg a klasszikus latinban a főnévi csoportokat az egyeztetés (és benne az esetragozás) tartotta össze, és így elemeik külön állhattak a mondatban, a kései latinban a főnévi csoport elemei egyre inkább

²¹ „la transformation du système a permis aux locuteurs de choisir et aux auditeurs d’interpréter les voyelles du latin avec moins de risques d’erreur qu’auparavant” (Herman 1969).

²² „Puisque, dans les inscriptions [...], les nominatifs sont souvent non construits, indépendants sinon énumératifs, il est vraisemblable que, dans la plupart des cas où la chute du *-s* n’est pas due à une particularité de la technique épigraphique, il s’agit de la substitution d’un *-u* correspondant à un accusatif, en concurrence avec le nominatif dans cette fonction. Les tablettes d’Hadrumète ne constituent donc qu’un exemple particulièrement net et riche d’un flottement morphosyntaxique qui, en général un peu plus tard et peut-être moins souvent, s’est également manifesté ailleurs” (Herman 1987).

szomszédosak lettek annak ellenére, hogy az esetragozás nagyrészt még élt. Mivel azonban a főnévi csoport összetartó ereje most már inkább az elemek szomszédossága lett, ez a változás megfosztotta az esetragozást az egyik funkciójától, és ha nem is közvetlen oka az esetragozás eltűnésének, bizonyosan gyengítette létjogosultságát.

Az esetrendszer felszámolására Herman többször visszatért, sőt, ahogy fentebb is láttuk, nyelvváltozás-elméletének kifejtésében is ez volt az alapvető példája. A hagyományos fonetikai elképzeléssel szemben, amit pl. Meyer-Lübke képviselt:

„A fonetikai átalakulások, amelyeket a hangtörvények értelmében a latin szavak az idők folyamán elszenvedtek, szükségszerűen magukkal hozták a ragoknak ha nem is teljes körű, de gyakran igen mélyreható pusztulását, és ezzel az eredetileg különböző alakok egyformává válását.”²³

Herman előnyben részesíti a funkcionális magyarázatot:

„A posztklasszikus korban bekövetkezett hangtani változások már önmagukban gyengítették bizonyos esetek formai különbségeit. [...] Téves lenne azonban azt feltételezni [...], hogy az esetrendszer szétesése pusztán a hangtani változások következménye. [...] helyénvaló a feltételezés, hogy ezeknek a megkülönböztetéseknek funkcionális jellegű tényezők vetettek véget” (Herman 2003: 47–48).

Ahogy fentebb, a főnévi csoport esetében már láttuk, a funkcionális jellegű tényező főleg az esetrendszer funkcionális redundanciája:

„az eseteknek már a klasszikus szövegekben is igen jelentős a redundanciája; az előfordulások többségében az esetek olyan információkat hordoznak, amelyeket egyéb grammatikai eszközök, valamint a mondatrészek jelentései már egyértelműen közvetítenek. Minden arra mutat, hogy a morfológia paradigmarendszere és a szintakszis történeti alakulása között van kapcsolat, de a szintakszisnak mégis van »önmozgása«, amelyet nem a morfológia változásai determinálnak” (Herman 2001c).

²³ „Die lautlichen Umgestaltungen, die, gemäß den [...] Lautgesetzen, die lateinischen Wörter im Laufe der Zeit erfahren haben, mußten eine, wenn auch nicht vollständige, so doch oft sehr weitgehende Zerstörung der Flexionsendungen, Gleichmäßigkeit ursprünglich geschiedener [...] Formen mit sich bringen” (Meyer-Lübke 1894: 1).

5. A latin nyelv dialektális differenciálódása és az újlatin nyelvek kialakulása

Herman egész munkássága alatt a latin–újlatin átmenet kérdésével foglalkozott, és élete utolsó évtizedében egy-két fontos cikkben összefoglalta azokat az eredményeket, amelyeket kutatásai során elért, kiegészítve azokkal, amelyek más tudósoktól származnak, akik ugyanazon a témán dolgoztak hasonló módszerekkel és célkitűzésekkel. Meg kell jegyeznünk, hogy Herman, ha nem tágitott is az elvi alapkérdésekben, nyitott volt mások munkáira és eredményeire. Nagyon szigorúan ítélte meg pl. (joggal) Roger Wright *Late Latin and Early Romance* (1982) című könyvét, mégis ez a könyv tárta fel előtte az átmeneti korszak kérdésének egy addig elhanyagolt aspektusát, a beszélők nyelvi tudatának kérdését, amely fontos szerepet játszott későbbi munkáiban.

A *La chronologie de la transition: un essai* (1998) című cikkében Herman két nagy fázisra osztja fel az átmeneti korszakot – ezeket nemcsak a végbement nyelvi változások, hanem az írott nyelv státusza és a beszélők nyelvi tudata is jellemzik.

Az I. fázisban, amely a 2/3. századtól a 6. századig terjed, olyan változások mentek végbe, amelyek minden újlatin nyelvet érintenek, mint:

- a. a magánhangzók kvantitatív rendszerének összeomlása;
- b. a szóvégi *-m* eltűnése;
- c. az I. palatalizáció (mássalhangzó + *j*);
- d. az esetrendszer részleges leépülése (kétesetű rendszer).

Ezt a fázist Herman pre-dialektális helyzetnek nevezi: a nyelvi kommunikáció a különböző régiók között lehetséges maradt; a nyelvi tudat szintjén a beszélők nem érzékelték szakadékot az írott és a beszélt nyelv között.

A II. fázisban, amely a 6. századtól legalább a 9. századig terjed, olyan változások mentek végbe, amelyek az újlatin területnek csak bizonyos részeit érintik, mint:

- e. a szóvégi *-s* és *-t* eltűnése, a szóvégi magánhangzók eltűnése, a hangsúlyos magánhangzók diftongizálódása;
- f. a főnevek és melléknevek esetrendszerének eltűnése;
- g. új igei perifrázisok grammatikalizálódása.

Ez az újlatin dialektalizáció fázisa: a nyelvi kommunikáció a különböző régiók között már nem volt lehetséges; a nyelvi tudat szintjén a beszélők számára a latin és a beszélt nyelv két különböző nyelvvé vált.

Ezt a hipotézist nem fogadta egyöntetű egyetértés: a véleménykülönbség fő oka az, hogy a rekonstrukció lényegében az írott források tanúbizonyságán alapszik, és azok, ahogy fentebb már említettük, ha valamit mutatnak is a beszélt nyelvről, inkább az írástudók nyelvéről tanúskodnak, és az írásbeliségen kívül rekedtek nyelvi helyzetéről nagyon keveset árulnak el. Ezért más kutatók a latinizáció körülményeit figyelembe véve azt gondolják, hogy Herman feltételezései ebben a formában csak a művelt rétegekre érvényesek, és hogy sokkal nagyobb

szociolingvisztikai variációval kellene számolni, mint amire az írott szövegek engednek következtetni. Ennek értelmében az alsó rétegek esetében a dialektális fragmentáció jóval korábban kezdődhetett, és a kölcsönös megértés, ill. az írott szövegek megértése is korábban szűnhetett meg.²⁴ Az említett nézetkülönbségek ellenére Herman rekonstrukciója referenciapont marad az átmeneti korszak kutatásai számára.

Az ismertetett cikkhez szorosan kapcsolódik egy másik, a *The end of the history of Latin* (1996a), amely azt a kérdést járja körül, hogy a latinon belüli diglossia mikor alakult át kétnyelvű diglossziává, vagyis mikortól tekintették a beszélők a latin (főleg írott) nyelvet és a nép által beszélt változatot két különböző nyelvnek. Ehhez szükség volt egyfelől jelentős nyelvi változásra, másfelől a beszélők részéről arra a felismerésre, hogy a két nyelvváltozat között szakadék van:

„az egyes újlatin nyelvek úgynevezett születése nem volt egyidejű. A latintól való meghatározó nyelvi elkülönülés és az ebből eredő nyelvi szakadékrákövetkező felismerése – mindkettő előfeltétele az új nyelvek létrejöttének – különböző időszakokban alakult ki [a különböző nyelvekben] két évszázad leforgása alatt.”²⁵

Ez legkorábban a gallorómán területeken történt, ahol a hangváltozások a legnagyobb hatással voltak a szavak fonetikai felépítésére és morfológiájára:

„A francia és az oksztán nyelv előtörténetében van egy viszonylag jól meghatározott kronológiájú fonetikai változás, amely elválasztja a gallorómánt a többi újlatin változattól. Ez a szóvégi szótagokban levő magánhangzók sorsát érinti. Köztudott, hogy az *-a* és bizonyos fonotaktikai pozíciókban levő magánhangzók kivételével a szóvégi szótagokban levő magánhangzók általában eltűntek a franciában és az oksztánban úgy, hogy az ófranciában azt találjuk például, hogy CORPUS > *cors*, AMO > *aim*, de FILIA > *fille*. Ez nagyon jelentős és fonológiai mértékkel mérve drámai változás volt, mivel megváltoztatta a legtöbb szó szótagszerkezetét, túlnyomóan véghangsúlyossá tette a gallorómán nyelveket, lerombolta a névszói és igei végződések rendszerének maradványait, és ott, ahol az átalakulóban lévő nyelvtannak

²⁴ Ld. pl. a vita, ami az után a kerekasztal után zajlott, amelyen elhangzott Herman felszólalása (a kötet 237–260. oldalain), ill. Alberto Várvaro cikke ugyanabban a kötetben (Várvaro 1998).

²⁵ „the so-called births of the Romance languages [...] were not simultaneous. The decisive linguistic differentiation from Latin and the subsequent awareness of a linguistic gap arising from this differentiation – both prerequisites for the existence of new languages – emerged at different periods, the intervals extending over almost two centuries” (Herman 1996a).

szüksége volt a morfológiailag különböző kategóriák megőrzésére, közvetten előidézett egy sor analógiás változást.”²⁶

Ennek alapján Herman azt a konkrét helyzetet is elképzei, amelyben a beszélők ráésmélnék a latin és az általuk beszélt nyelv közötti szakadékra:

„Mindez legkésőbb 750–770 körül, de valószínűleg egy kicsivel korábban határozott szétválást hozott létre a mindennapi beszéd és az írott szövegek felolvasása között. Az átlagos írástudatlan beszélők számára a nekik felolvasott szövegek most tele voltak felesleges, sőt zavaró szótagokkal, és ez sok szó intuitív azonosítását nehezé, majdhogynem lehetetlenné tette. Ezek a változások a beszélt és az írott nyelv közötti elkerülhetetlen szintaktikai és lexikai különbségekkel együtt visszavonhatatlan akadályt képeztek az írott szövegek felolvasásának megértésében.”²⁷

A felolvasók ugyanis mindig adaptálták a felolvasott szöveget a hallgatóság nyelvére, de egy bizonyos ponton túl azok a műveletek, amelyekkel a beszélők párosítani tudták a felolvasott szövegek szavait az általuk beszélt nyelv szavaival, már nem működtek.

Ezzel a magyarázatával Herman szembefordul a hagyományos nézettel, amely szerint a szakadás fő oka a karoling latinoktatási reformban keresendő, amelynek következtében az írott nyelv jelentősen eltávolodott a beszélt nyelvtől. Herman viszont új, eddig ebből a szempontból még nem tanulmányozott szövegek alapján

²⁶ „There is a phonetic change in the protohistory of both French and Occitan, with a relatively well-established chronology, which separates Gallo-Romance from the other varieties of Romance. This concerns the fate of the vowels in final syllables. It is well known that except for *-a*, and for vowels in certain phonotactic positions, vowels in final syllables were generally lost in French and Occitan, so that we have in Old French, for instance, *CORPUS* > *cors*, *AMO* > *aim*, but *FILIA* > *fille*. This was a very important and, by phonological standards, dramatic change, in that it altered the syllabic structure of most words, transformed the Gallo-Romance languages into predominantly oxytonic languages, disrupted what remained of the system of nominal and verbal endings, and where the evolving grammar necessitated the conservation of morphological distinct categories [...] induced indirectly a series of analogical shifts” (Herman 1996a).

²⁷ „All this produced at the latest around 750–770 but probably somewhat earlier, a clear-cut divorce between everyday language and the verbal recitation of written texts. For the average illiterate speakers, the texts read to them were now full of superfluous, even dysfunctional, syllables, rendering intuitive identification of many words difficult if not impossible. These changes, together with the inevitable syntactic and lexical differences between spoken and written language, created a definitive barrier to comprehension of written texts read aloud” (Herman 1996a).

korábbra (750 körülre), a reform bevezetése előttre teszi az elszakadást, ezért a reform hatását csak másodlagosnak tekinti a fent felvázolt magyarázathoz képest.

Talán meglepőnek tűnhet, hogy ő, aki általában előnyben részesítette a morfoszintaktikai magyarázatokat a fonetikaiakkal szemben (ld. 4. rész), itt fonetikai magyarázatot alkalmaz. De az ellentmondás csak látszólagos: a kétfajta magyarázat két különböző jelenségről hivatott számot adni. Míg a morfoszintaktikai/funkcionális magyarázatokkal a nyelvtan belső változásait világítja meg (különösen az esetragozás összeomlását), a fonetikai változásokkal a diglossziában működő változatok eltávolodását, és ezzel a beszélők tudatában történő nyelvi szétválást indokolja. Az elmélet tetszetős a gallorómán nyelvek esetében, nem terjeszthető ki viszont olyan újlatin nyelvekre, mint pl. az olasz, amelyekben a fonetikai változások nem végeztek hasonló pusztítást. Itt, ahogy Herman is elismeri, a karoling reform hatásai lehettek a döntőek.

6. Konklúzió

Az előző oldalakon megkíséreltük feltérképezni Herman József tudományos tevékenységének azokat az aspektusait, amelyek szerintünk a romanisztikát érintő legeredetibb hozzájárulásai. Herman kezdettől fogva kijelölte magának a latin–újlatin átalakulást mint kutatásai központi témáját, valamint az átmeneti korszak latin szövegeit mint annak főbb forrásait. Annak ellenére, hogy tudományos tevékenysége más területekre is kiterjedt a romanisztikán belül (főleg francia nyelvészet) és kívül (szociolingvisztika, nyelvpolitika, afáziakutatás), biztosan ez az a terület, ahol a legfontosabb eredményeket érte el, és ahol iskolát teremtett.

A fentiekben beszámoltunk néhány fontos eredményéről, de főleg igyekeztünk bemutatni ennek a nagy kutatási projektnek az elméleti és metodológiai keretét, vagyis hogy mit árulnak el az átmeneti korszak szövegei a beszélt nyelvről és általában a korszak nyelvi helyzetéről (2. rész), hogyan lehet előhívni a szövegekben rejlő nyelvi információkat (3. rész), milyen nyelvváltozási háttérelmélet támogatja az interpretáció- és magyarázatkísérleteket (4. rész), és végül melyek az átalakulás nagy vonalai (5. rész).

Végezetül néhány szó a Herman által teremtett „iskoláról”. Herman fájlalta, hogy nem sikerült létrehoznia Magyarországon olyan kutatócsoportot, amely ezen az általa elképzelt projekten dolgozott volna. Ez részben azzal magyarázható, hogy nagy nemzetközi hírneve ellenére sokáig a magyar egyetemi élet peremére szorult, kevés tanítványa volt, és köztük csak egy volt, Kiss Sándor, aki követte kutatási vonalát. Ez volt a fő oka annak, hogy végül elfogadta a velencei Ca’ Foscari Egyetem meghívását, ahol aztán meg tudta valósítani terveinek egy részét. Ahogy már említettük, szervezői tevékenységének köszönhetően végül sikerült létrehoznia egy olyan széles hálózatot, amely több kutatási helyet összekapcsolt Európában, így a latin feliratokkal foglalkozó szűkebb projektje vissza is került

Magyarországra, először Kiss Sándor, később Adamik Béla vezetésével (ld. Adamik Béla cikkét ebben a kötetben).

Herman „iskolája” tehát nem annyira a mester–tanítványok szoros kapcsolaton alapuló csoportja, mint inkább a mester által kínált modellt követő kutatók laza hálózata. Ez jobban meg is felelt Herman „liberális” szemléletének, hiszen ő nem követelte meg saját tudományos álláspontja szigorú követését, hanem kész volt elfogadni a más módszerekkel elért eredményeket is – amennyiben megfeleltek a tudományosság követelményeinek.

Irodalom

- Herman, József (1957), *Cur, quare, quomodo*. Remarques sur l'évolution des particules d'interrogation en latin vulgaire. *Acta Linguistica Hungarica* 5: 369–377. (= Herman 1990a: 289–297.)
- Herman, József (1963), La formation du système des conjonctions de subordination. Berlin, Akademie-Verlag.
- Herman József (1967), A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5: 155–168.
- Herman, József (1969), Théorie de l'information et recherches diachroniques. In: *Actes du Xe Congrès International des Linguistes*. Editions de l'Académie de la République socialiste de Roumanie, Bucarest. Vol. I, 467–471. (= Herman 1990a: 345–350.)
- Herman, József (1983), The history of language and the history of society: On some theoretical issues and their implications in historical linguistics. *Acta Linguistica Hungarica* 33: 3–12. (= Herman 1990a: 368–377.)
- Herman, József (1985), La disparition de la déclinaison latine et l'évolution du syntagme nominal. In: Touratier, Christian (ed.), *Syntaxe et latin*. Actes du 2e Congrès international de linguistique latine (Aix-en-Provence, 28–31 mars 1983). Publications de l'Université de Provence, Aix-en-Provence. 345–357. (= Herman 1990a: 326–337.)
- Herman, József (1987), La disparition de -s et la morphologie dialectale du latin parlé. In: Herman, József (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif I*. Actes du Ier Colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Pécs, 2–5 Septembre 1985). Niemeyer, Tübingen. 97–108. (= Herman 2006: 33–42.)
- Herman, József (1990a), *Du latin aux langues romanes*. Études de linguistique historique. Niemeyer, Tübingen.
- Herman, József (1990b), Sur un exemple de la langue parlée à Rome au VIe siècle. In: Calboli, Gualtiero (ed.), *Latin vulgaire – latin tardif II*. Actes du IIème Colloque International sur le Latin Vulgaire et Tardif (Bologne, 29 août–2 septembre 1988). Niemeyer, Tübingen. 145–157. (= Herman 2006: 158–168.)
- Herman, József (1992), La transition du latin aux langues romanes. Quelques problèmes de la recherche. *Lalies* 11: 161–171. (= Herman 2006: 183–194.)
- Herman, József (1996a), The end of the history of Latin. *Romance Philology* 49: 364–382. (= Herman 2006: 195–213.)

- Herman, József (1996b), L'emploi des noms indéclinables et l'histoire de la déclinaison latine. In: Rosén, Hannah (ed.), *Aspects of Latin. Papers from the Seventh International Colloquium on Latin Linguistics*, Jerusalem, April 1993. Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, Innsbruck. 389–400. (= Herman 2006: 88–100.)
- Herman, József (1998), La chronologie de la transition: un essai. In: Herman, József – Mondin, Luca (a cura di), *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica*, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996. Niemeyer, Tübingen. 5–26.
- Herman József (2001a), *Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások: Herman József. ELTE Fonetikai Tanszék*, Budapest.
- Herman, József (2001b), Linguistique comparée. In: Holtus, Günter – Metzeltin, Michael – Schmitt, Christian (Hrsg.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, I,2: Methodologie (Sprache in der Gesellschaft / Sprache und Klassifikation / Datensammlung und -verarbeitung). Niemeyer, Tübingen. 704–718.
- Herman József (2001c), A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok. In: Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.), *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Osiris, Budapest. 389–407.
- Herman József (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. (= *El latín vulgar. Edición española reelaborada y ampliada con la colaboración de Carmen Arias Abellán*. Ariel, Barcelona, 1997.)
- Herman, József (2006), *Du latin aux langues romanes II. Nouvelles études de linguistique historique*. Niemeyer, Tübingen.
- Hertenberg, Mari Johanne Bortal (2015), Third person reference in Late Latin. Demonstratives, definite articles and personal pronouns in the *Itinerarium Egeriae*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Martinet, André (1952), Function, structure, and sound change. *Word* 8: 1–32.
- Meyer-Lübke, Wilhelm (1894), *Grammatik der romanischen Sprachen* 2. *Romanische Formenlehre*. Reisland, Leipzig.
- Pedersen, Holger (1931), *Linguistic science in the nineteenth century: Methods and results*. Harvard University Press, Cambridge, MA. (= *Sprogvidenskaben i det Nittende Aarhundrede: Metoder og Resultater*. København, Gyldendal, 1924.)
- Salvi, Giampaolo (2004), *La formazione della struttura di frase romanza. Ordine delle parole e clitici dal latino alle lingue romanze antiche*. Niemeyer, Tübingen.
- Vàrvaro, Alberto (1998), Documentazione ed uso della documentazione. In: Herman, József – Mondin, Luca (a cura di), *La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica*, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996. Niemeyer, Tübingen. 67–76.
- Wright, Roger (1982), *Late Latin and Early Romance in Spain and Carolingian France*. Francis Cairns, Liverpool.

A francia nyelvészet Herman József munkásságában

Sőrés Anna

Université Lumière Lyon2, Laboratoire DDL

József Herman is widely known as a Romanist, more precisely as a Latinist, a specialist of Late Latin. But he started his scientific career in the field of French linguistics. First, the paper presents his early activities promoting research on French and Hungarian contrastive linguistics. Later, he published several university textbooks on French phonetics and phonology. I also discuss his two books *On the history of French*: one of them for a wide reading public in Hungarian, and the other for university students. Finally, I recall some personal memories from the period when Herman was my thesis advisor in the 1980s, something I remember with deep gratitude.

Keywords: contrastive linguistics, French phonetics and phonology, history of the French language

Kulcsszavak: kontrasztív nyelvészet, francia fonetika és fonológia, francia nyelvtörténet

1. Bevezetés

Herman Józsefet a szakmai körökben főként romanistának, pontosabban latinistának ismerik, többek között a késői latin nyelv szakértőjének. Azonban pályafutását latin–francia szakon végzettként a francia nyelv területén kezdte. A továbbiakban először a francia–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokat előmozdító és támogató tevékenységéről lesz szó. A második terület a tankönyvírás és az azt megelőző kutatások, ezen belül a fonetika és fonológia, valamint a francia nyelv története. Végül pedig felelevenítem néhány személyes emlékemet, mivel Herman József volt a témavezetőm az 1980-as évek második felében; örömmel és büszkeséggel tölt el, hogy aspiránsa lehettem.

2. Francia–magyar kontrasztív nyelvészet

A magyar nyelvészek az 1970-es évek elejétől, tehát viszonylag hamar¹ fordultak a kontrasztív megközelítés felé. Az egyik legkorábbi kiadvány ezen a területen az

¹ A kontrasztív nyelvészeti kutatások kiindulópontja Lado (1957).

Études contrastives sur le français et le hongrois című tanulmánykötet, amely 1974-ben a Debreceni Egyetemen jelent meg Herman József szerkesztésében. A kötet szerzői a továbbiakban is aktívan részt vettek a magyar–francia kontrasztív nyelvészeti kutatásokban, amelyek a hetvenes évek második felétől az ELTE Francia Tanszékén rendszeres összejövetelek során és az általában két-évente rendezett kollokviumok keretében fejlődtek tovább. Herman professzor nem vett részt aktívan ezekben a kutatásokban, de gyakran jelen volt a találkozón. Néhányan már harmad-negyedéves hallgatóként bekapcsolódhattunk a kutatásokba.

1982-ben Pécsen került sor a negyedik *Francia–magyar kontrasztív nyelvészeti kollokviumra* (Kassai – Kassai 1985). Négy nap alatt legalább 20 előadás hangzott el a téma legismertebb kutatói részéről (a névsor igen hosszú: Szépe György, Fónagy Iván, Jean Perrot, Kassai György, Nyéki Lajos, Szabics Imre, Kiss Sándor, Csécsy Magda és még nagyon sokan). Ezen a kollokviumon a kontrasztív nyelvészet számos elméleti és gyakorlati területéről hangzottak el előadások. Az előadássorozat első részében ugyanakkor felmerült egy téma, pontosabban új kutatási terület, ami csak érintőlegesen kapcsolódott a kontrasztivitáshoz, de nagyon foglalkoztatta Herman Józsefet, ez pedig a nyelvi norma, ill. normák kérdése. Később a Nyelvtudományi Intézetben Herman József vezetésével műhelyek és szemináriumok is foglalkoztak ezzel a témával, majd ezután a nyelvi változások témakörével is; új publikációkat, olvasmányokat javasolt, amelyeket a résztvevők (köztük jómagam is) ismertettek és elemeztek. Több publikáció is született ezeken a területeken.

3. Tankönyvek

3.1. Fonetika és fonológia

A kontrasztív megközelítést Herman József nemcsak tudományszervezőként támogetta, hanem saját kutatásaiban is alkalmazta, méghozzá úgy is mondhatnánk, úttörő módon, a *Phonétique et phonologie du français contemporain* (1984) című egyetemi tankönyvben. A francia fonetika ugyanis először egyetemi jegyzetként jelent meg 1966-ban *Précis de phonétique française* címmel. Jó két évtized múlva szükségessé vált egy új kiadás. A két évtized alatt olyan sokat fejlődött a francia fonetika és fonológia, hogy 1984-ben újjászületett az eredeti jegyzet, tehát a francia fonetika kibővült a fonológiával is. Az új eredmények bemutatása szélesebb elméleti és módszertani tárgyalást igényelt, így az új könyv sokkal nagyobb terjedelmű volt.

A bevezetőben a szerző elmagyarázza az újítás lényegét. A közelmúlt technikai fejlődése lehetővé teszi két nyelv hangjainak összehasonlítását, és ennek óriási jelentősége van a didaktikában. Tehát itt találkozhatunk a kontrasztív nyelvészet

gyakorlati alkalmazásával, hiszen a francia–magyar kontrasztív fonetika a pedagógiai alkalmazást is segíti. A francia fonetikának persze könyvtárnyi irodalma van, a FLE (francia mint idegen nyelv) tanításában általában is, de a magyar tanulók és hallgatók számára különösen fontos volt ez az új elem, a kontrasztív megközelítés és az ezt segítő képi illusztráció. Ez azt jelenti, hogy ebben a tankönyvben az artikulációs mozgásokat nemcsak ábrák, hanem fényképek és palato-/labio-/linguogrammok segítségével ismerhetik meg a magyartól eltérő hangokat. Egy recenzió szerint ez a könyv azóta is alapmű: „forrás és kitűnően használható tankönyv” (Pálffy 1986).

Ehhez a területhez tartozik még egy publikáció (Herman 1976), amely arról tanúskodik, hogy a fonológiával a két kiadás között is foglalkozott.

3.2 A francia nyelv története

A következő rendkívül gazdag terület a francia nyelv története. Itt két könyvről van szó. Az első 1966-ban jelent meg a Gondolat Kiadónál a nyelvek történetét bemutató sorozat kezdő köteteként. A recenzor (Fogarasi 1967) szerint egy tudományterület népszerűsítéséről van szó, a könyv „tudományos igényvel megalapozott mű”, amely egy konkrét nyelv elemzéséből kiindulva általános nyelvészeti és társadalomtudományi ismereteinket tudja gazdagítani.

Az ismertetés szerzője feltesz egy fontos kérdést. Helyes volt-e egy kötetben tárgyalni a francia és az egész újlatin nyelvcsalád történetét? Válaszol is a kérdésre, mondván, ezzel a szerző megbontja a könyv egységét, ugyanakkor segítheti a további kötetek szerzőit.²

Mivel itt egy adott témában kiadott két könyvről van szó, nem recenzió formájában mutatom be őket. Úgy gondoltam, érdekesebb, ha összehasonlítva tárgyalom a két művet, mégpedig a megcélzott olvasóközönséget alapul véve: egyrészt az 1966-ban magyarul megjelent, nyelvészeti ismeretekkel nem rendelkező nagyközönséghez szóló ismeretterjesztő munkát, másrészt az 1967-ben megjelent, francia nyelvű, francia szakos hallgatóknak szánt egyetemi tankönyvet. Ezáltal elkerülhetőek a közhelyek például arról, milyen tudományos alapossággal, milyen precíz, de élvezhető stílusban íródott mindkettő – Herman József írásainak ezeket a tulajdonságait olvasói jól ismerik. Inkább azt vizsgálom, hogy egy adott tematikát hogyan tárgyal két különböző műfajban, egyrészt az érdeklődő nagyközönség igényeinek megfelelően magyarul, másrészt az alapismeretekkel feltételezhetően rendelkező francia szakos hallgatók részére franciául.

² Megjegyzem, hogy bár a szemlélő utalt egy tervezett könyvsorozatra, nem találtam további nyelvek történetéről szóló könyveket az 1960-as évekből. Jóval későbbi Hutterer Miklós *A germán nyelvek* (1986) c. műve. Elgondolkodtató, volna-e igény ma ilyen könyvekre.

A legszembeütőbb különbség az, hogy az ismeretterjesztő kötet nagy terjedelmet, mintegy 100 oldalt szentel az egész újlatin nyelvcsalád bemutatásának és a vulgáris latinak. *A latin nyelvből világnyelv, A latin nyelv új nyelvekre bomlása és Az újlatin nyelvek áttekintése* c. fejezetek nem szerepelnek a francia nyelvű tankönyvben.

Mindkét változatban megtalálhatjuk a francia nyelv előtörténete, a vulgáris latin, az ófrancia kor és a középfancia kor tárgyalását, mindkét korszakra nézve a fonetika, morfológia, szintaxis és lexikológia fejezeteket. Természetesen a tankönyvben sokkal részletesebben.

Különbözik ugyanakkor az időbeli terjedelem, ugyanis az ismeretterjesztő kötet külön fejezetet szentel a 16. századi nyelvhasználatnak, a 17. és 18. századot újfrancia korszaknak tekinti, és a 19. század elejétől eljut egészen napjainkig – pontosabban a 20. század közepéig. Ezzel szemben a tankönyvben nincs külön fejezete a reneszánsznak, és megáll a klasszikus nyelvnél, a 17. és 18. századnál. A bevezetőből megtudjuk, hogy miért ilyen részletesen tárgyalja a nyelv történetének korábbi szakaszait, azaz az ófrancia és középfancia nyelvállapotokat. Ennek nagyrészt gyakorlati oka van: egy francia szakos hallgató tanulmányai előrehaladtával és némi szótári segédlettel már meg tud érteni egy klasszikus francia szöveget, sőt akár egy 16. századit is. Viszont egy ófrancia szöveg megértéséhez tudni kell, hogy szinte idegen nyelvként kell értelmeznünk ezt a nyelvállapotot, olyan jelentősek a strukturális különbségek is (nemcsak a szókincsbeliek). Ugyanez indokolja azt is, hogy a kötet megáll a 18. század végénél.

Jelentős különbség továbbá a két könyv között, hogy a francia változatban nincsenek szövegminták. A magyar változatban ugyanis szerepelnek az ófrancia és a középfancia korszakot illusztráló szövegek, többek között a *Strasbourg-i eskü* vagy a *Roland-ének* részletei. Az eredeti szöveg után modern francia változatban, majd magyar, szó szerinti fordításban olvashatjuk őket, egyes elemek részletes magyarázatával, s ez teszi különösen élvezetessé a nagyközönség számára a könyvet.

A francia nyelvű tankönyvben kétféle bibliográfia segíti a hallgatókat: a könyv elején találhatóak a francia nyelv történetét tárgyaló általánosabb munkák, bibliográfiák, folyóiratok és szótárak, az egyes fejezetek végén pedig az adott korszakot részletesebben tárgyaló könyvek és cikkek szerepelnek.

4. Herman József, témavezetőm és mentorom

Végül szeretnék néhány személyes élményt feleleveníteni, amelyekből kiderül, hogy a szorosán vett szakmai támogatás mellett milyen sok segítséget kaptam Herman Józseftől, aki nemcsak témavezetőm, hanem a mentorom is volt, és akire a legnagyobb tisztelettel és hálával emlékezem.

Herman Józsefet az 1970-es évek végén ismertem meg, a már említett kontrasztív nyelvészeti összejövetelek alkalmával, ahová még hallgatóként néhányan meghívást kaptunk. Valamivel később, az 1982-es pécsi kollokviumon figyelt fel a nyelvi változásokat érintő expozémra. Ekkor javasolta, hogy pályázzak tudományos továbbképzési ösztöndíjra. Így lettem aspiránsa 1983-tól. A bevezető tanulmányok és a disszertáció témájának meghatározása mellett betekintheztem egyes tudományszervezési területekre is. 1985-ben Pécsen szervezte az első késői latin kollokviumot (*1er colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Pécs, 2–5 septembre 1985*). Itt asszisztensként, mindenesként vettem részt, megismerkedhettem a szervezői tevékenységen kívül a latin nyelvészet számos nagy alakjával. Ekkoriban a disszertáció olyan stádiumban volt, hogy anyanyelvi beszélők segítségével volt szükségem az adataim ellenőrzéséhez. A kollokviumon részt vevő számos külföldi nyelvész közül a professzor úr bemutatott több újlatin nyelvet anyanyelvként beszélő személyt, méghozzá nemcsak a nagyobb nyelveket beszélőket, hanem például okcitán vagy rétoromán beszélőt is, ami sokat segített a munkámban.

Ami tudományos felkészülésemet és a témavezető igényességét illeti, ugyanabban az időben – már levelező aspiránsként – kerültem a pécsi JPTE alakuló Francia Tanszékére. Az ugyancsak ott tanító és szervező Szépe György úgy találta, nehezen fogom tudni összeegyeztetni új oktatói munkámat a kandidátusi disszertációhoz szükséges tanulással és kutatással, és erre megpróbálta felhívni a témavezetőm figyelmét is, aki erre egyszerűen azt válaszolta: *Sub pondere crescit palma* – ezt tudomásul vettem, és 1990-ben sikerült is megszereznem a kandidátusi címet.

A francia nyelv történetével, illetve a már tárgyalt tankönyvvvel kapcsolatban is van személyes emlékem. Valamikor az 1980-as évek végén Herman József felvetette az ötletet, hogy a *Précis d'histoire* tankönyvet részben aktualizálni kellene, részben pedig időben továbbvezetni, nem megállva a klasszikus francia nyelv koránál. Tehát be kellene építeni a megírása óta született tudományos eredményeket és továbbhaladni, hogy az elemzés valóban eljusson a mai, illetve az akkori „napjainkig”. A saját példányomban megtaláltam az akkor felvetett ötleteket és lábjegyzeteket. Több lépésben terveztük az aktualizálást: egyrészt a 16. századi nyelvállapot önálló fejezetet érdemelne, úgy, mint a magyar változatban, különös tekintettel a helyesírássra. Másrészt fontos lenne a 17–18. századra vonatkozó új eredmények integrálása. A 17. század elejét illetően szóba kerül az egyre mélyülő különbség a beszélt és az írott nyelv között. Ennek tanulmányozásához fontos forrás Héroard doktor naplója XIII. Lajos gyermekkorából,³ vagyis így elérkezhetünk a történeti szociolingvisztikához. Mindez több mint harminc éve került

³ Abban az időben jelent meg egy kötet, amely ráirányította erre a forrásra a figyelmet: Aryes-Bennet (1990).

szóba. Ha a bővítésről ma gondolkodnánk, még sokkal több új fejezetet kellene nyitni, nem annyira a 19., mint inkább a 20. század nyelvi változásairól, és nemcsak a kiejtés és a szókincs újdonságairól, mint inkább a mondattan változásairól, az információstruktúráról mindenekelőtt.

Ott és akkor Herman professzor még azt is elgondolta, hogy a L'Harmattanál lehetne kiadatni. Nagyon megtisztelve éreztem magam, hogy rám gondolt, és nekem javasolta, vessem bele magam az új eredmények feltérképezésébe. Sajnos ma már nem emlékszem, miért nem valósult meg ez a projekt, de most is izgalmas lenne.

Kandidátusi értekezésem témája, a modern szórendi tipológia tanulmányozása az újlatin nyelvekben egyike azoknak a szakterületeknek, amelyeket mentorom jól ismert, és amelyeknek a fejlődését követte annak ellenére, hogy nem végzett rajtuk kutatásokat. Ugyanakkor a szórend kutatása egyébként sem volt idegen tőle, már 1954-ben publikált a korai francia szövegek szórendjéről (Herman 1954). Tehát a szórendi tipológia által kerültünk közel a nyelvtipológia és univerzálékutatás irodalmához. Ami a tipológiát illeti, a professzor úr egyik korai konzultációnk alkalmával adott egy definíciót a nyelvtipológiáról, valahogy így kezdődött: „A tipológia az egyetlen olyan ága a nyelvészetnek, amely...” – és itt azóta is megakadok, nem jegyeztem fel a definíciót, és azóta sem jut eszembe pontosan. Van egy definíció Hjelmslevtől⁴ (1966: 128–129):

„Egy átfogó nyelvi tipológia a legnagyobb és legfontosabb feladata a nyelvészetnek. [...] Végso soron az a feladata, hogy válaszoljon a kérdésre: milyen nyelvi struktúrák lehetségesek, és miért épp ezek a struktúrák lehetségesek, míg mások nem? Ezáltal, sokkal inkább, mint bármely más típusú nyelvészet, közel kerül ahhoz, amit az *emberi nyelv természetének* [kiemelés tőlem] nevezhetnénk [...]. Csak a tipológia által emelkedik a nyelvészet a legáltalánosabb szempontokig, és így válik tudománnyá.”

Herman József definíciója ehhez hasonló, de rövidebb és sokkal frappánsabb volt, és nagyon sajnálom, hogy nem emlékszem rá szó szerint. Mindenesetre a disszertációm és az abban választott irány, a nyelvtipológia segített hozzá, hogy Franciaországban egyetemi oktató lehessenek – ezért, gondolom, nem is szükséges azt részleteznem, milyen fontos volt Herman József szakmai és emberi irányítása nyelvész pályafutásomban.

⁴ Saját fordítás Michel Olsen francia fordítása alapján.

Irodalom

- Ayres-Bennet, Wendy (1990), Variation and change in the pronunciation of French in the seventeenth century. In: Green, John N. – Ayres-Bennett, Wendy (eds), Variation and change in French. Routledge, London. 151–179.
- Fogarasi Miklós (1967), Herman József, A francia nyelv története. Filológiai Közlöny 13: 246–248.
- Herman József (1954), Recherches sur l'ordre des mots dans les plus anciens textes français en prose. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 4: 69–94, 351–382.
- Herman József (1966a), A francia nyelv története. A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig. Gondolat, Budapest.
- Herman József (1966b), Précis de phonétique française. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Herman József (1967), Précis d'histoire de la langue française. Tankönyvkiadó, Budapest. [2. kiadás: 1993.]
- Herman József (1976), A francia /E/, /OE/ /O/ archifonémák és a klasszikus fonológia néhány elméleti kérdése. Nyelvtudományi Közlemények 78: 328–337.
- Herman József (1974), Études contrastives sur le français et le hongrois. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Herman József (1984), Phonétique et phonologie du français contemporain. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hjelmslev, Louis (1966), Le langage. Une introduction. Traduit du danois par Michel Olsen. Minuit, Paris.
- Hutterer Miklós (1986), A germán nyelvek. Gondolat, Budapest.
- Kassai Ilona – Kassai György (1985), Colloque contrastif français–hongrois. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 35: 169–173.
- Lado, Robert (1957), Linguistics across cultures: Applied linguistics for language teachers. The University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Pálffy Miklós (1986), Herman József, Phonétique et phonologie du français contemporain. Nyelvtudományi Közlemények 88: 386–387.

Herman József és a digitális latin dialektológia¹

Adamik Béla

Università Ca' Foscari Venezia
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

This study presents some aspects of the scholarly work of József Herman (1924–2005), a Romanist linguist, which focused on Late (Vulgar) Latin and ultimately laid an entirely new foundation for the study of the regional varieties of the Latin language. Beyond the methodological renewal of the dialectological analysis of epigraphic material, Herman was also a pioneer in initiating the creation of a digital historical linguistic database of Late Latin (Late Latin Data Base). Although this project could not be realized during his lifetime, it was later reconstituted under the name Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age (LLDB). This reimagined database has since become a driving force in contemporary Latin dialectology and a veritable treasure trove of resources for related research.

Keywords: Latin dialectology, inscriptions, database, data collection, József Herman, history of science

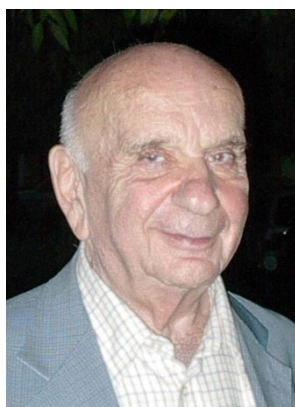
Kulcsszavak: latin dialektológia, feliratok, adatbázis, adatgyűjtés, Herman József, tudománytörténet

1. Bevezetés

Hadd kezdjem tanulmányomat egy személyes és szubjektív bevezetéssel, ami kellőképpen megvilágíthatja, hogy Herman József mekkora tekintélynek számított saját szűkebb szakmájában, a vulgáris latin és újlatin nyelvészeti kutatások terén nemzetközi szinten, főképp Nyugat-Európában, ahol semmiféle világi-politikai hatalom vagy tudományosságon kívüli szempont nem befolyásolhatta személyiségének és munkásságának értékelését. Jőmagam kezdő kutatóként, doktoranduszként és tanársegédként, jóval a rendszerváltás után, a 90-es évek közepén ismertem meg Herman tanár urat (1. kép), mégpedig elsősorban nyugat-európai,

¹ Jelen tanulmány a Digital Latin Dialectology (DiLaDi): Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources című ERC-2022-ADG 101098102 számú projekt keretében készült.

latin nyelvészeti (az 1995-ös eichstätti ICLL)² és vulgáris latin (az 1997-es heidelbergi LVLT)³ szakkonferenciákon, aminek abból a szempontból biztos volt (rám nézve legalábbis) jelentősége, hogy egy olyan környezetben ismerhettem meg őt, amely mentes volt minden hazai előítélettől, előzetes (politikai-érzelmi) megítéléstől,⁴ amelyek a róla kialakított képemet esetleg befolyásolhatták volna.

1. ábra: Herman József⁵

Herman ezeken a nyugat-európai latin nyelvészeti szakkonferenciákon nemcsak előadóként volt jelen, hanem a szervezőbizottságok tagjaként aktív szerepet is játszott azok létrejöttében, lebonyolításában és folytatásában, a következő helyszínek kiválasztásában. Itt csak zárójelben jegyzem meg, hogy a Nemzetközi Vulgáris és Kései Latin ('Latin Vulgaire – Latin Tardif' avagy rövidítve LVLT) konferencia szervezőbizottságában betöltött tagsága és vezető szerepe természetes és magától értetődő volt, hiszen ő alapította és szervezte meg az első ilyen konferenciát Pécsen 1985-ben.⁶ Hermant tehát úgymond „piacgazdasági” avagy

² ICLL = International Colloquium on Latin Linguistics,
<http://web.philo.ulg.ac.be/cill/en/>.

³ LVLT = International Colloquium on Late and Vulgar Latin (Latin vulgaire – latin tardif), <https://dlfc.unibg.it/it/ricerca/struttura-ricerca/associazioni-accademiche/societe-internationale-pour-letude-du-latin>.

⁴ Tudniillik Herman nagyon fontos pozíciókat betöltő kultúrpolitikus is volt a rendszerváltás előtti Magyarországon, az ezzel kapcsolatos megbízásaihoz vö. Markó (szerk.) (2001: 9); ő maga is írt arról, hogy egyik fiatalkori, politikai lelkesedésből írt tanulmánya negatív hatást gyakorolt munkásságának hazai megítélésére, vö. Herman (1991: 59).

⁵ A szerző felvétele, készült Sevillában, 2003. szeptember elején.

⁶ A konferencia előadásait Herman meg is jelentette, vö. Herman (1987).

„szabadpiaci” körülmények között ismertem meg személyesen, Nyugat-Európában, így minden prekoncepció nélkül tudtam amúgy is (számomra mindenképpen) vonzó személyiségét magamba fogadni, tisztán szakmai-emberi szempontok szerint.⁷ Elképedve láttam ezeken a külföldi latin nyelvészeti szakkonferenciákon, hogy Hermannak szakmai (és tudományszervezői) munkássága révén (hazai szemmel nézve) szinte felfoghatatlan mértékű, óriási tekintélye van, és hogy a nemzetközi tudományos erőterben Herman azokkal a nagy nevekkel mozog egy szinten, akik meghatározták a korszak latin-újlatin nyelvészeti kutatási irányait, mint Eugenio Coseriu,⁸ Harm Pinkster,⁹ Gualtiero Calboli¹⁰ és főképpen (az általam személyesen már nem ismert) Veikko Väänänen,¹¹ aki nyomán és után valóban Herman viselte a „Monsieur Latin vulgaire” címet a szakmában (ahogy ő maga is írja pályaképében). Nyilván volt ebben annak is szerepe, hogy Herman ebben az időben a velencei Ca’ Foscari egyetem („per chiara fama” kinevezett) professzora (1992–1999) volt (Markó (szerk.) 2001: 7, 9), és még sok más szempontnak is, mint például rendkívüli idegennyelv-tudásának (franciául, angolul, németül, olaszul tökéletesen beszélt, és e nyelvek között mindenféle szünet nélkül tudott váltani), amelyet igen jól tudott kamatoztatni a nemzetközi vizeken, legendás diplomáciai érzékével, készségeivel egyetemben, utoljára (általam látva és megélve) a 2003-as sevillai nemzetközi vulgáris latin konferencián.

2. Herman latin dialektológiai munkássága

A lényeg mindebben az, hogy bár én még akkoriban vulgáris latin kutatással csak érintőlegesen foglalkoztam a latin nyelvtörténeten belül, felébredt bennem a kíváncsiság, hogy milyen lehet az a munkásság, amely mindenféle előítéllettől mentesen ekkora tekintéllyel és elismertséggel ruház fel egy magyar tudóst a „szabad világban”. Így aztán (kezdő) latin nyelvtörténészként szép lassan elkezdtem Herman-tanulmányokat olvasni, már csak azért is, mert a kései és vulgáris latin fejlődés szintén a latin nyelvtörténet részét képezi, így úgy gondoltam, hogy már latin nyelvtörténeti látóköröm kitágítására, tulajdonképpen a korai latin mellé a kései

⁷ Nyilván volt annak is jelentősége, hogy Hermannak édesapám, Adamik Tamás, az ELTE Latin Tanszékének akkori professzora (<https://klf.elte.hu/adamiktamas>) mutatott be, akinek szakmai és emberi alapon a lehető legpozitívabb véleménye volt róla, hiszen édesapám munkásságában a vulgárislatin-kutatás bizonyos aspektusai is helyet kaptak, és rendszeres résztvevője volt a Nemzetközi Vulgáris és Kései Latin konferenciának 1985-től egészen az 1998-as budapesti rendezvényig (<https://lvlt13.elte.hu/>), és rendszeres tanulmány szerzője is a vonatkozó konferenciaköteteknek.

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Eugenio_Coseriu.

⁹ <https://www.harpinkster.nl/>.

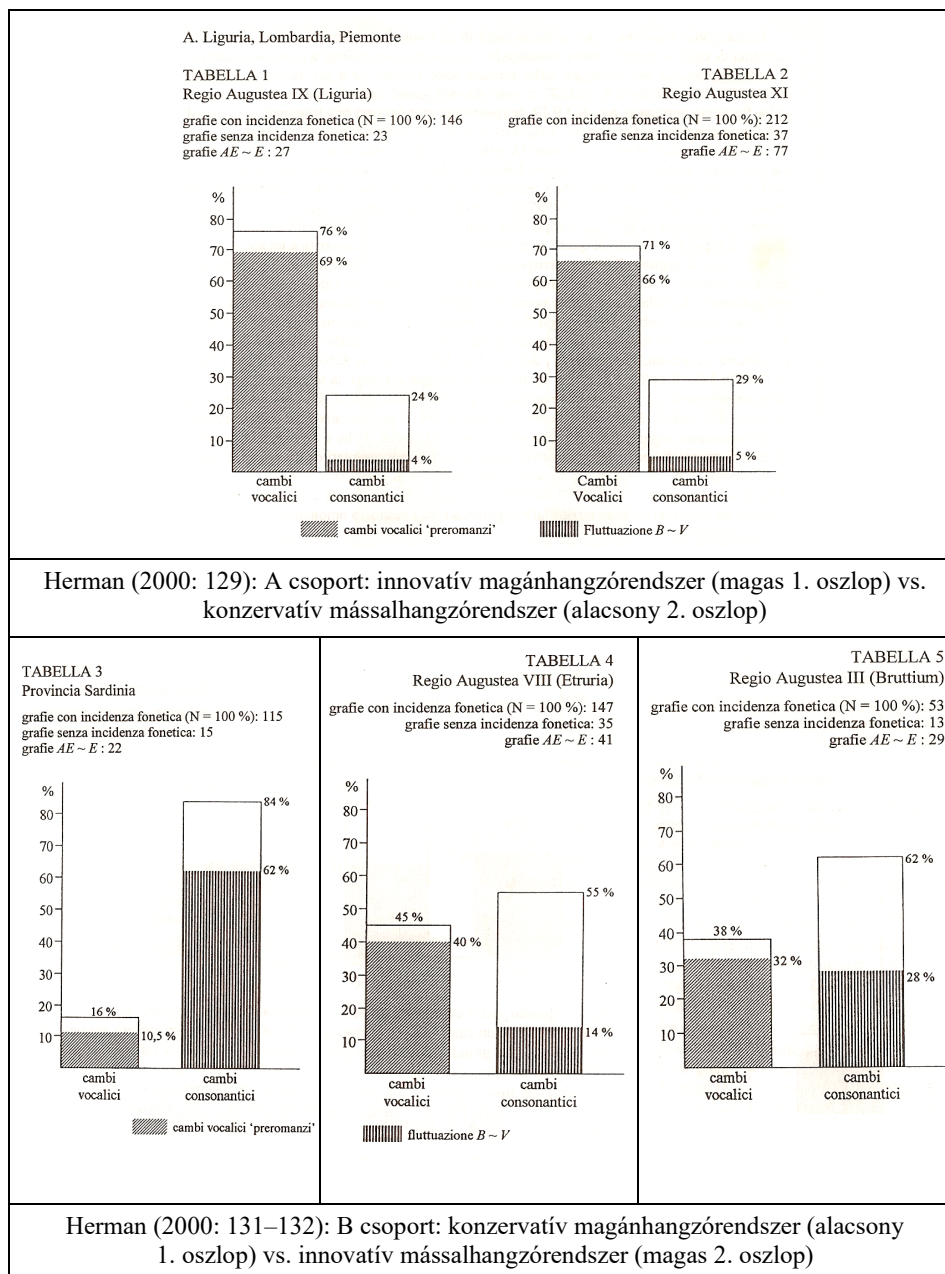
¹⁰ https://it.wikipedia.org/wiki/Gualtiero_Calboli.

¹¹ https://de.wikipedia.org/wiki/Veikko_V%C3%A4n%C3%A4nen.

latin bevonására is jó hatással lesznek a Herman-olvasmányok. Hogy mit lehetett akkoriban (a 90-es években) Hermantól olvasni? Idegen nyelven persze szinte mindent (bár a hozzáférés ezekhez egyáltalán nem volt olyan egyszerű, mint manapság), magyarul csak néhány tanulmánya (Herman 1968, 1984, 1986–1987), akadémiai székfoglalója (Herman 1985) és *Francia nyelvtörténete* (Herman 1966) volt elérhető, amelynek első fele nagyrészt egy vulgáris latin bevezetés volt. Ezek a magyar tanulmányok (olykor Kiss Sándor fordításában) jó bevezetést nyújtottak a Herman-féle latin dialektológia és vulgárlatin-kutatás világába. Minden magyar érdeklődőnek ezeket javaslom kezdő olvasmánynak, meg persze a vulgáris latinról szóló tankönyvének magyar változatát, de az csak 2003-tól vált elérhetővé Szíjj Ildikó fordításában, a Tinta Könyvkiadónak köszönhetően (Herman 2003), miután számos nyelven már megjelent addigra, többek között angolul és még japánul is. Amint azonban az ember egyre jobban elmerült a Herman-munkásságban, óhatatlanul szükségessé vált Herman idegen nyelvű (többnyire francia, olykor angol vagy olasz) tanulmányainak olvasása, így hamar kezünkbe „kellett” vennünk Herman 1990-ben megjelent tanulmánygyűjteményét, majd később, már halála után annak folytatását, második kötetét, amelyik 2006-ban jelent meg. Ebből a két kötetből és még néhány másutt megjelent tanulmányából az érdeklődő olvasó, kutató részletes képet kaphatott a Herman-féle latin dialektológiáról, amivel lényegében megújította a latin nyelv területi változatainak feliratok vizsgálatára alapuló kutatását, amely valóban kátyúba jutott, teljesen megrekedt a 20. század közepére. Erről a folyamatról és a 20. század második felében lezajlott metodológiai megújulásról Herman is írt (Herman 1985), és én is írtam, bemutatva a Herman-féle metodológia lényegét (Adamik 2010, 2012), amely röviden a következőkben foglalható össze.

A feliratokon fellelhető, nyelvi változásokra, a nyelvi rendszer mozgásaira utaló különféle jelenségek, jelenségcsoportok (preskriptív szempontból a norma-nyelvhez viszonyított hibák, eltérések) egymáshoz képesti gyakoriságának, megoszlásának vizsgálatával lehet a latin nyelv területi és időbeli változásait kutatni. Az egyes földrajzi területek vagy korszakok közötti nyelvi (diatopikus vagy diakrón) különbségek mint e területek, illetve korszakok (adott nyelvi alrendszerre vonatkozó) hibaprofiljai közti különbségek jelentkeznek, tehát a „hibák” eltérő megoszlásában, disztribúciójában manifesztálódnak.

Herman módszere alkalmazását legillusztratívabban egyik utolsó, 2000-ben megjelent tanulmányában, Itália öt kiválasztott régiójának keresztény (nagyjából 4–6. századi) feliratain, egy kb. 1300 feliratból álló korpuszon mutatta be, rendkívül szemléletes grafikonok segítségével: a tárgyalt öt itáliai régiót nyelvi profiljuk alapján két csoportra (A és B) osztotta.

2. ábra: Itália kései latin hangrendszere öt kiválasztott régió keresztény feliratainak alapján, Herman (2000) nyomán

Ezekből a Herman-féle grafikonokból világosan látszik, hogy e régiók hibaprofiljai jelentős különbségeket mutatnak fel, és jellegzetes hibamegoszlásuk, hibaszervezetük alapján ez az öt régió két kontrasztív csoportba szervezhető. Az „A” jelű csoport területein (az észak-itáliai Liguriában és Transpadanában) egy világosan újító jellegű magánhangzórendszer és egy kimondottan konzervatív mássalhangzórendszer figyelhető meg, míg a „B” jelű csoport területein (elsősorban Sardinianban és kisebb mértékben a dél-itáliai Bruttiumban) viszont épp fordítva, egy kimondottan konzervatív, avagy kevésbé innovatív magánhangzórendszer és egy nagymértékben vagy jelentősen innovatív mássalhangzórendszer regisztrálható.¹² Herman József számos tanulmányban publikált eredményei tehát igazolták, hogy a latin nyelvterület a korai és a kései császárkorban sem volt egységes, mint ahogy azt korábban feltételezték, hanem olyasfajta differenciálódás jeleit lehet felfedezni rajta, amelyet bátran lehet dialektalizációnak vagy regionalizációnak nevezni.¹³

Herman itt csak röviden ismertetett, a modern latin dialektológiát megalapozó munkásságának köszönhetően végül is a huszadik század végére mindenképpen bebizonyosodott, hogy a feliratok a latin nyelv területi (és egyéb) változatai kutatásának elsőrendű és legfontosabb forrását képezik. A Herman-életműnek ez a tanulsága, eredménye rendkívül kontrasztív módon került szembe azzal a (20. század első feléből megörökölt) szkeptikus állásponttal, amelyik még 2007-ben is megjelent J. N. Adams nagyhatású könyvében a latin nyelv területi változatairól, miszerint éppen a feliratok lennének a legkevésbé felhasználhatók a különféle forrástípusok közül a latin nyelv regionális változatainak kutatására.¹⁴ Ennek a szkeptikus álláspontnak a tarthatatlanságát igazolták a Herman munkásságát, életművét (hazai és európai kutatási programok támogatásával)¹⁵ folytató, nemzetközi együttműködésben végzett kutatások az utóbbi nagyjából 20 évben. Hogy ezeket a Herman utáni kutatásokat, azok eredményességét végül is mi alapozta

¹² Etruria igazából egyik csoportba se tartozik, ott kiegyenlített volt a két alrendszer fejlődése, hiszen Etruria százalékos számai (azaz 45% cambi vocalici, 55% cambi consonantici) lényegében megfelelnek a magánhangzók (43%) és mássalhangzók (57%) átlagos eloszlásának a latinban, vö. Papini (2022: 354).

¹³ Vö. pl. Herman (1985: 33) és (2003: 89–91).

¹⁴ Adams (2007: 7): “of the evidence that might be called on in investigating the regional diversity of Latin, inscriptions, with their uniformity right across the Empire, are the weakest”, és Adams (2007: 35): “It will become clear that I do not find inscriptions, particularly of the Empire, satisfactory as evidence for the regional diversity of the language.”

¹⁵ Az első lábjegyzetben említett ERC-projekten túl a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal NKFIH (OTKA K 135359 2020–2024, K 124170 2018–2021, K 108399 2014–2017, K 81864 2010–2013, K 62032 2006–2009) és az MTA Lendület-programja (2015–2020) támogatta a projektmunkákat.

meg, mi készítette elő, tehát hogy a Herman-féle szellemi hagyatéknak tulajdonképpen melyik eleme vált végül döntő jelentőségűvé ebben a folyamatban, amely alapvetően a 21. század első negyedében zajlott és zajlik le, arról szól e tanulmány második fele.

3. A Herman-féle LLDB-adatbázis

Ehhez azonban egy rövid kitérőt kell tennünk, hogy bemutassuk, hogyan, milyen módszerekkel folytak azok az alapvető előkészítő kutatások, amelyekkel Herman eredményeit elérte, amelyekre alapozva tanulmányait megírta a 20. század második felében. Természetesen elmondható, hogy a digitalizáció, az internet és a személyi számítógépek kora előtt minden ilyesfajta kutatás alapvetően papír alapon folyt, nagyjából úgy, ahogy ez korábban, a 19. században és a 20. század első felében történt. Herman a latin feliratok nyelvének vizsgálatához és az erre alapozott dialektológiai kutatásaihoz alapvetően kétféle forrást, illetve adattárat használt fel. Egyrészt a Római Birodalom bizonyos területeiről léteztek provincia-leírások, mint a 20. század elejéről Pirsoné Gallia, vagy Carnoyé Hispánia és Skóké Dalmatia feliratainak latinságáról vagy a 60-as évekből Mihăescué Dacia, Statié Scythia Minor és Zambonié Venetia et Histria feliratainak latin nyelvéről, amelyek viszonylag egyszerű módon, nyelvi alrendszerenként összegyűjtötték, és leíró módon bemutatták a klasszikus normanyelvtől való eltéréseket, az egyszerű elírásoktól kezdve az élő latin beszélt nyelv avagy vulgáris latin változásokat tükröző nyelvi jelenségekig.¹⁶

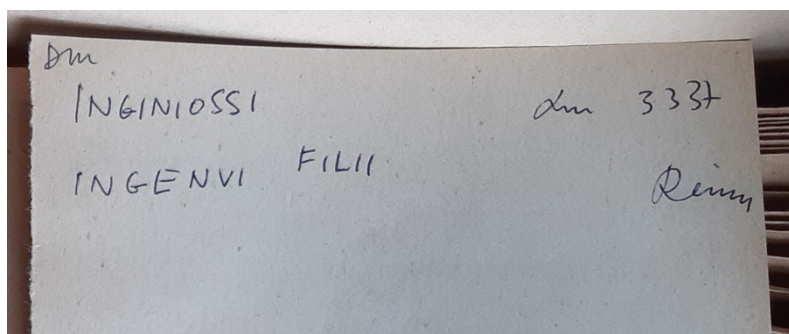
Herman ezeket a munkákat használta tehát alapvetően a császárkori latin nyelv területi változatainak kutatásához, de hamar rájött, hogy ezek a deskriptív jellegű provincia-nyelvreírások, tehát lényegében a szekundér irodalom, nem felel meg azoknak a kívánalmaknak, amelyeket a fent ismertetett Herman-féle metodológia megkövetelt, arról nem is beszélve, hogy a 20. század elején publikált monográfiák már anyagukban is jócskán elavultak a 20. század második felére, hiszen megjelenésüket követően rengeteg feliratot publikáltak az adott provinciákról. Hispániában például a 20. század végén ismert és publikált feliratos anyag a 20. század eleji mennyiségnek körülbelül négyszeresét tette ki.¹⁷ Ezért Herman az 50-es években elhatározta, hogy saját adatgyűjtésbe kezd, hogy egy saját cédula-adattárat építsen fel, amit azután latin feliratos dialektológiai szakcikkeiben hasznosíthat. Ezt a

¹⁶ Pirson (1901), Carnoy (1906), Skok (1915), Mihăescu (1960), Stati (1961) és Zamboni (1965–1969); az ilyen típusú leírásoknak kései hajtásai Fehér Bence 2007-es magyar nyelvű monográfiája (Fehér 2007) Pannonia, és Eugenia Beu-Dachin 2014-es angol monográfiája (Beu-Dachin 2014) a dáciai feliratok nyelvéről, valamint Giovanbattista Galdi olasz nyelvű monográfiája a keleti provinciák névszórendszeréről (Galdi 2004).

¹⁷ Alföldy (1999: 89 sk.); a latin feliratok száma itt 100 év alatt kb. 6000-ról több mint 22000-re növekedett.

munkát a galliai provinciák (Tres Galliae és Narbonensis) feliratain kezdte el, mivel úgy találta, hogy Pirson 1901-es gyűjtése eleve hiányos volt, minthogy a galliai latin feliratok *Corpus Inscriptionum Latinarum*-beli (rövidítve CIL-beli) kiadása még nem fejeződött be addigra, így Gallia Belgica CIL-fasciculusa csak három évvel Pirson monográfiája után jelent meg (Hirschfeld – Zangemeister 1904).

Ennek a gyűjtésnek a cédulaanyaga szerencsére fennmaradt a Herman-hagyatékban (jelenleg az ELTE Latin Tanszékén található), így egy példán szemléltetni tudom, hogy milyen volt az adatgyűjtés és az adatok rögzítése a 20. század 50-es, 60-as éveiben. Azt már itt megjegyezhetjük, hogy ez nyilván nem különbözött sokban a korábbi (19. század végi, 20. század eleji) gyakorlattól.

3. ábra: Herman-féle cédula a CIL 13, 3337-es feliratról

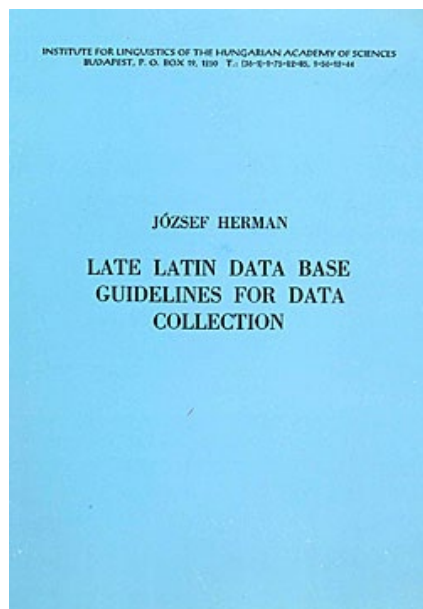
Herman a CIL-ből kigyűjtött adatokat, így a például szolgáló *Ingeniosi* helyetti *Inginiossi* formát (az *Ingeniosus* személynév sg. gen. alakját) is, pusztán rövid bibliográfiai meghatározással cédulákon rögzítette (3. ábra), azokat egy borítékban archiválta (általában 100 felirat adatai kerültek egy borítékba), majd a borítékokat egy erre a célra megfelelő dobozban helyezte el és tárolta. Idővel azonban mind nehezkesebb volt a több tízezer, akár több százezer latin feliratról kinyert vagy kinyerhető több tízezres nagyságrendű hiba-adattenger hagyományos manuális kezelése (egyre több doboza, illetve ládája telt meg Hermannak), így a 80-as évek végén, 90-es évek elején Herman elhatározta egy digitális, azaz számítógépes feliratos hiba-adatbázis megteremtését, ez volt a *Late Latin Data Base*, rövidítve LLDB. Ebben a munkában segítségére volt Kiss Sándor romanista is, aki a 90-es években a romanisztika mellett a vulgáris latint is oktatta az ELTE-n. Az akkori LLDB-projekt nagyjából úgy működött, hogy az adatgyűjtők, többnyire egyetemi hallgatók, így jómagam is (Kiss Sándor felkérésére és megbízásából) kaptunk egy provinciát, én pl. Dalmáciát, és az MTA könyvtárában a nyomtatásban megjelent CIL-köteteken megkezdtük az adatgyűjtést az LLDB számára.

LLAT.DBF data form

1. CODE_1	<u>4.6</u>	CODE_2	<u> </u>
2. TEXT	<u>COLLOCABI, EVM</u>		
<u> </u>			
<u> </u>			
3. BIBL	<u>3. 9508. = 1. Lug. 03. 02393. 6-7</u>		
4. LOC_1	<u>DL</u>	LOC_2	<u> </u>
		LOC_3	<u>SALONA</u>
5. YEAR	<u>p. Chr. 382</u>	CENTURY	<u> </u>
		QUARTER	<u> </u>
6. SPEC_1	<u> </u>	SPEC_2	<u> </u>
		SPEC_3	<u> </u>
7. EVAL	<u> </u>		
8. REMARK	<u>For. tan. pra' collocavit'?</u>		
<u> </u>			

4. ábra: Papír LLDB-adatlap a CIL 3, 9508-as felirat egyik adatáról

A kigyűjtött adatokat akkor még papír adatlapokon rögzítettük, ahogy ezt pl. az általam kigyűjtött és rögzített, *collocavit* helyetti COLLOCABI alakot (*colloco* 1 'elhelyez' ige praes. perf. ind. act. sg. 3. formát) tartalmazó adatlap illusztrálja. A kézzel kigyűjtött, papír alapú adatlapra meghatározott szabályok szerint felvett adatokat azután számítógépen rögzítették az MTA Nyelvtudományi Intézetben, értelemszerűen akkoriban még offline módon, internet még nem létezett. Ez az LLDB projekt akkor különféle okok miatt abbamaradt (lásd erről Adamik 2010: 314–315), amit az is jól illusztrál, hogy a bemutatott LLDB papír-adatlapok utolsó adagja nálam maradt, tehát nem kerültek számítógépen rögzítésre, de így legalább felhasználhattam a nálam lévő dalmáciai adatlapokat ennek az írásnak az illusztrációs anyagaként. Az offline LLDB-adatbázis-szoftver Herman elmondása szerint maga is tönkrement a 90-es évek végén azzal a számítógéppel együtt, amelyre telepítve volt, ránk csak a *Késő Latin Adattár* angol nyelvű adatgyűjtési szabályzata maradt. Ez „hozott anyagról sokszorosítva” az MTA Nyelvtudományi Intézetében jelent meg 1990-ben vagy 1991-ben.

5. ábra: a Herman-féle LLDB adatgyűjtési szabályzatának borítója

Herman Józsefet azonban (szerencsére) nem hagyta nyugodni ez a kudarc, így nyolcvanévesen, 2004 végén személyes konzultációk során meggyőződött arról, hogy egykori LLDB-programjának újjáélesztése mennyire szükséges és aktuális lenne. A terv megvalósítására kutatócsoportot állítottunk fel, és 2005-ben sikeresen pályáztunk az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramoknál (OTKA), aminek következtében 2006-ban elkezdhattük a munkálatokat. Ezt Herman sajnos már nem élhette meg.¹⁸

4. Az újjáalkotott LLDB-adatbázis és annak nyelvészeti-dialektológiai felhasználása

A semmiből újjáalkotott digitális LLDB-adatbázis, immár *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* néven, idővel a sorozatos OTKA-pályázati támogatásoknak (2006 és 2024 között), majd egy Lendület-pályázati támogatásnak (2015–2020) köszönhetően és most már egy ERC-projekt (2023–2028) támogatásával is a latin dialektológiai kutatások alapvető és egyedülálló eszközévé vált. A korábbi manuális és papíralapú adatgyűjtéssel szemben a modern adatgyűjtés és adatrögzítés már élvezheti az informatikai forradalom

¹⁸ A számos megemlékezés közül ld. Adamik (2005), vö. még https://hu.wikipedia.org/wiki/Herman_József.

minden vívmányát, különösképpen az internetes hozzáférés lehetőségét, ami meghozta az igazi áttörést az adatgyűjtésben: a latin feliratos nyelvi adatok tekintetében ez a gyűjtési tevékenység ennek megfelelően az interneten folyik 2006 óta a <https://lldb.elte.hu/> oldalon. Az adatbázis felhasználója hamar észreveheti, hogy a normanyelvtől való eltéréseket tartalmazó digitális LLDB-adatlapok sokféle-képpen vannak egymással összelinkelve, és azokkal a digitális szövegtörzsekkel is összelinkelődnék, amelyekből ki lettek gyűjtve.

LLDB-szám:	LLDB-160253
Kód:	e > I
Alternatív kód:	nincs
Releváns szöveg:	INGINIOSSI
Klasszikus szöveg:	Ingenios
Bibliográfia:	cím: CIL [?] , kötet: 13, alkötet: , feliratszám: 3337, sorszám: 2 ↗
Ekvivalencia Bibliográfia:	cím: RIRs [?] , kötet: , alkötet: , feliratszám: 98, sorszám: 2
Hely:	Provincia Belgica, Város Durocortorum
Keltezés:	Kr.u. 101-től Kr.u. 230-ig
Felirattípus	nem keresztény, próza, magán, szöveghordozó: kő, szövegtípus: sírfelirat
Értékelhetőségi tényezők:	
Megjegyzés:	date by EDCS-10600085
Gyűjtő:	Adamik Béla

6. ábra: LLDB-adatlap a CIL 13, 3337-es felirat egyik adatáról

A papíralapú és a digitális adatlapok közötti különbségeket jól szemlélteti a fentebb említett *Ingenios* helyett *Ingeniossi* formát tartalmazó Herman-féle cédula (3. ábra) és LLDB-adatlap (6. ábra) egybevetése, de még inkább a *collocavit* helyetti COLLOCABI-t tartalmazó régi LLDB- (4. ábra) és új LLDB-adatlap (7. ábra) összehasonlítása.

A digitális adatalapról át lehet linkelni a felirat szövegét, fényképét és más metaadatait tartalmazó epigráfiai adatbázis (jelen esetben az EDCS) oldalára,¹⁹ amelynek linkoldaláról könnyen visszajuthatunk az LLDB-be, az adott feliratról felvitt összes adatlaphoz,²⁰ így a *collocavit* helyett COLLOCABI-t tartalmazó LLDB-13-as sorszámú (2006 októberében rögzített) adatlaphoz is.

¹⁹ https://db.edcs.eu/epigr/epi_url.php?s_sprache=en&p_publication=ILJug-03%2C+02393.

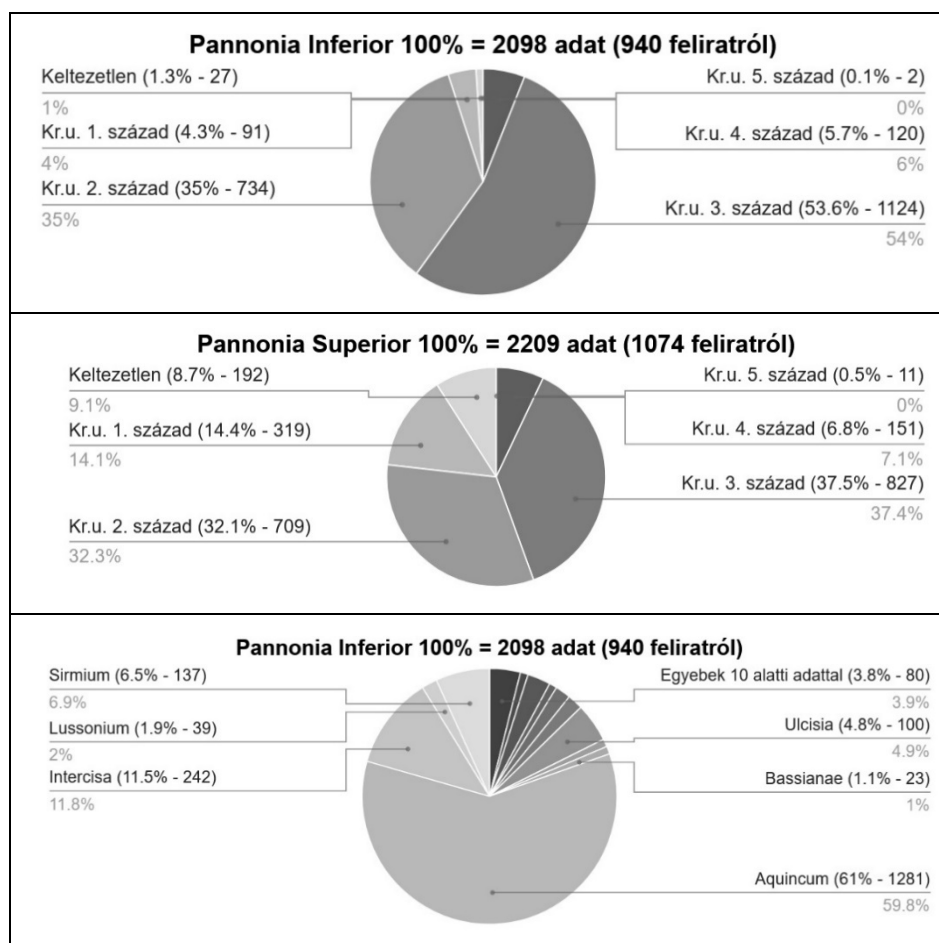
²⁰ https://lldb.elte.hu/admin/search_2.php?bibltitle=ILJug&bibl_volume=3&bibl_subvolume=&bibl_insc=2393&language=eng.

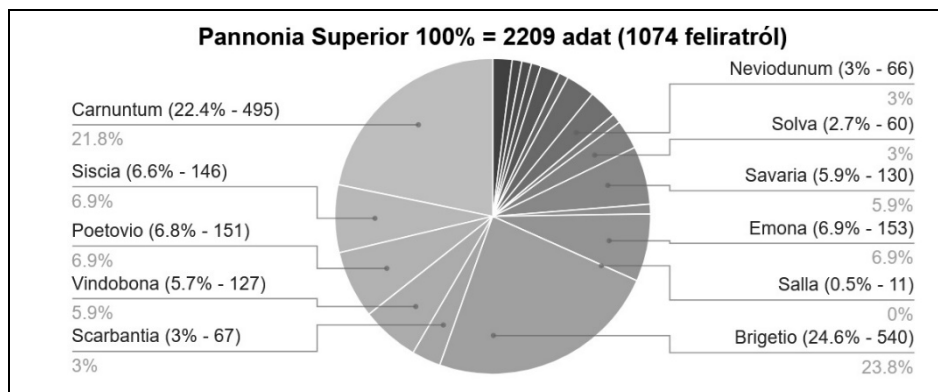
LLDB-szám:	LLDB-13
Kód:	(voc.)-v-(voc.) > B
Alternatív kód:	nincs
Releváns szöveg:	COLLO CABI
Klasszikus szöveg:	collocavi
Bibliográfia:	cím: ILJug [?] , kötet: 3, alkötet: , feliratszám: 2393, sorszám: 6-7 ↗
Ekvivalencia Bibliográfia:	cím: CIL [?] , kötet: 3, alkötet: , feliratszám: 9508, sorszám: 6-7 ↗
Hely:	Provincia Dalmatia, Város Salona
Keltezés:	Kr.u. 382
Felirattípus	keresztény, próza, magán, szöveghordozó: kő, szövegtípus: sírfelirat
Értékelhetőségi tényezők:	
Megjegyzés:	1. forma 'collocabi' fortasse pro 'collocavit' est posita. 2. = Salona 1, 163
Gyűjtő:	Adamik Béla

7. ábra: LLDB-adatlap a CIL 3, 9508-as felirat egyik adatáról

Az immár több mint 69000 közvetlen (tehát nem kéziratos) hagyományozású latin nyelvű dokumentumról (feliratról, papiruszról és pergamenről) rögzített közel 180 000 digitális adatlapot tartalmazó online digitális adatbázis lehetővé teszi az adatok rögzítésén, annak minőségbiztosítási folyamatán túl az adatállományok strukturális, megoszlási viszonyainak elemzését (a kiterjesztett keresőmotor és az arra telepített diagram- és térképes ábrázoló programelemek révén, vö. Adamik 2016), azok nyelvészeti-dialektológiai felhasználását. A számos (tulajdonképpen végtelen variációs) lehetőség közül csak *Pannonia Inferior* és *Pannonia Superior* provincia (nagyjából megegyező mennyiségű) adatállományának területi és időbeli megoszlásának különbségeit mutató diagramokkal illusztrálom a lehetőségek egy igen kis szeletét a 8. ábrán. Ezekből (azon túlmenően, hogy mindkét provincia adatállománya lényegében az 1–4. századra datálható) könnyen leolvasható, hogy a nyugati pannóniai térséget felölelő Pannonia Superior (a normanyelvtől való eltéréseket, főképp ún. vulgáris latin jelenségeket tartalmazó) adatainak időbeli és térbeli megoszlása jóval kiegyenlítettebb, mint a keleti pannóniai térséget felölelő Pannonia Inferior adatai. Míg Pannonia Inferior adatai a 2–3. századra 5%+53,6%=88,6%) és a tartományi székhelyre, Aquincumra (61%) koncentrálódnak, amely mellett legfeljebb Intercisa (11,5%) és Sirmium (6,5%) említhető még mint jelentősebb adatszolgáltató település, addig Pannonia Superior adatai már az 1. században is jelentős adatmennyiséget szolgáltatva (14,4%), a 2–3. században szignifikánsabb kisebb arányt tesznek ki (32,1% + 37,5% = 69,6), és területileg is

jobban megoszlanak az adatok, mint a másik tartományban: a tartományi székhely, Carnuntum (22,4%) mellett Brigetio (24,6%) is jelentős, sőt a székhelynél jelentősebb adatszolgáltató, és emellett jóval több város említhető szignifikáns (100 feletti) mennyiséget szolgáltató településként (pl. Emona 6,9%, Poetovio 6,8%, Siscia 6,6%, Savaria 5,9%, Vindobona 5,7%), mint Pannonia Inferior esetében (Sirmium 6,5%, Ulcisia 4,8%). További következtetések és vizsgálatok helyett utalok itt a pannoniai térséget tágabb összefüggéseiben tárgyaló tanulmányaimra, amelyek az LLDB-adatbázis vonatkozó adatállományainak elemzésein alapulnak (Adamik 2021 és 2023).

8. ábra: *Pannonia Inferior* és *Pannonia Superior* provincia adatállományának területi és időbeli megoszlásának különbségei

5. Összegzés

Ez a Herman által kezdeményezett LLDB-adatbázis azért is lett ennyire dinamikus és eredményes, mert a tudományos kutatómunkával párhuzamosan épült, fejlődött, a folyamatosan változó és bővülő kutatási igényeknek megfelelően, tulajdonképpen úgy, ahogy ezt Herman is elképzelte egykor. Ennek a folyamatos adatbázis-bővítéssel párhuzamosan zajló kutatómunkának az eredménye, terméke közel 100 tanulmány. Ezek az adatbázis publikációs oldalán hozzáférhetők (<https://lldb.elte.hu/publikaciok/>), nem beszélve még számos más tudományos tanulmányról, doktori értekezésről és megjelenés előtt álló publikációról, amely felhasználja az LLDB-adatbázis adatállományát és elemző moduljait itthon és külföldön. Ezek a tanulmányok, a Herman-féle kvantitatív, megoszlási vizsgálati módszertan továbbfejlesztett változatának alkalmazásával, az LLDB-adatbázisra támaszkodva a latin dialektológia számos, eddig megoldatlan kérdését tudták a korábbi próbálkozásoknál alaposabban, egzaktabban és sikeresebben megválaszolni, főképpen a fonológia és a nominális morfoszintaxis területén.

Végeredményben tehát Hermannak egy olyan kezdeményezése vált a jelenlegi latin dialektológiai kutatások motorjává és a vonatkozó kutatások szinte kimeríthetetlen alapanyagot nyújtó kincsesbányájává, amely Herman életében ugyan még nem valósulhatott meg, de a Herman-életművet folytató jelenlegi kutatások számára mára már magától értetődő mindennapos munkaeszköz: az LLDB, azaz a *Late Latin Data Base* avagy *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa*.

Irodalom

- Adamik Béla (2005), Herman József 1924–2005. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 280–283.
- Adamik Béla (2010), In memoriam Herman József: A Késő latin nyelvtörténeti adattártól a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisáig. *Antik Tanulmányok* 54: 311–321. (= Adamik, B. (2009), In Memoriam József Herman: von der Late Latin Data Base bis zur Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 49: 11–22.)
- Adamik Béla (2012), A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105.
- Adamik, Béla (2016), Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age: Search and charting modules. In: Szabó, Ádám (ed.), *From Polites to Magos. Studia György Németh Sexagenario Dedicata*. University of Debrecen, Department of Ancient History, Budapest – Debrecen. 13–27.
- Adamik, Béla (2021), Romanization and Latinization of the Roman Empire in the light of data in the Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age. *Journal of Latin Linguistics* 20: 1–19.
- Adamik, Béla (2023), Vowel mergers in the Latin of the Danubian provinces of the Roman Empire as evidenced in inscriptions. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 459–489.
- Adams, James Noel (2007), *The regional diversification of Latin 200 BC–AD 600*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Alföldy, Géza (1999), Il futuro della epigrafia. XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina. *Atti. Quasar, Roma*. 87–102.
- Beu-Dachin, Eugenia (2014), *The Latin language in the inscriptions of Roman Dacia*. Mega Publishing House, Cluj-Napoca.
- Carnoy, Albert (1906), *Le latin d’Espagne d’après les inscriptions*. Misch & Thron, Bruxelles.
- Fehér Bence (2007), *Pannonia latin nyelvtörténete*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- Galdi, Giovanbattista (2004), *Grammatica delle iscrizioni latine dell’impero (province orientali)*. Morfosintassi nominale. Herder, Roma.
- Herman József (1966), *A francia nyelv története. A latin nyelvtől az újlatin nyelvekig*. Gondolat, Budapest.
- Herman József (1968), *Latinitas Pannonica. Kísérlet a pannóniai feliratok latinságának jellemzésére*. *Filológiai Közöny* 14: 364–376.
- Herman József (1984), *A latin nyelv fejlődése a római birodalom provinciáiban: problémák és távlatok*. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15: 57–63.
- Herman József (1985), *Új eredmények, új kérdések a román nyelvek kialakulási folyamatának vizsgálatában*. (Akadémiai székfoglaló, 1982. december 13.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herman József (1986–1987), *A latin nyelv a Római Birodalom dunai provinciáiban. A kutatás problémái és távlatai*. *Filológiai Közöny* 32–33: 1–15.
- Herman József (éd.) (1987), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du Ier Colloque international sur le latin vulgaire et tardif* (Pécs 2–5 septembre 1985). Niemeyer, Tübingen.

- Herman, József (1990), *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique* (réunies par Sándor Kiss). Niemeyer, Tübingen.
- Herman József (1990/1991), *Late Latin Data Base: Guidelines for data collection*. Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest.
- Herman József (1991), Kifejezetten buta ember nem lehet nyelvész. In: Bakró-Nagy Marianne – Kontra Miklós (szerk.), *A nyelvészetről – egyes szám, első személyben*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 55–62.
- Herman, József (2000), *Differenze territoriali nel latino parlato dell'Italia tardo-imperiale: un contributo preliminare*. In: Herman, József – Marinetti, Anna (a cura di) 2000. 123–135.
- Herman József (2003), *Vulgáris Latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta, Budapest. (= *Vulgar Latin*. Penn State University Press, University Park, Pa. 2000 = *El latín vulgar*. Ariel, Barcelona 1997; első kiadás: *Le latin vulgaire*. PUF, Paris 1967, japán kiadás: Hakusuisha, Tokyo 1971.)
- Herman, József (2006), *Du latin aux langues romanes 2. Nouvelles études de linguistique historique* (réunies par Sándor Kiss). Niemeyer, Tübingen.
- Herman, József – Marinetti, Anna (a cura di) (2000), *La preistoria dell'italiano*. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica. Università Ca' Foscari di Venezia, 11–13 giugno 1998. Niemeyer, Tübingen.
- Hirschfeld, Otto – Zangemeister, Karl (1904), *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum Latinae* (= *Corpus inscriptionum Latinarum* 13). Pars 1, Fasc. 2. *Inscriptiones Belgicae*. Reimer, Berlin.
- Markó Alexandra (szerk.) (2001), Herman József. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 23. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Mihăescu, Haralambie (1960), *Limba latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- Papini, Alessandro (2022), *Ipsa latinitas et regionibus cotidie mutetur et tempore*. Some methodological considerations on the use of Herman's quantitative method. *Listy Filologické* 145: 343–378.
- Pirson, Jules (1901), *La langue des inscriptions latines de la Gaule*. Office de Publicité – Société Belge de Librairie, Bruxelles.
- Skok, Petar (1915), *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*. Djela Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti, Zagreb.
- Stati, Sorin (1961), *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*. Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- Zamboni, Alberto (1965–1969), *Contributo allo studio del latino epigrafico della X Regio Augustea (Venetia et Histria)* = *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti. Classe di scienze morali, lettere ed arti* 124 (1965–66): 463–517, 126 (1967–68): 77–129. *Memorie della Accademia Patavina di Scienze, Lettere ed Arti. Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti* 80 (1967–68): 139–170, *Studi linguistici friulani* 1 (1969): 110–182.

A *syncope* gyakorisága a császárkori latin nyelvben¹

Paulus Nóra

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

Scholarly works dealing with Vulgar Latin often mention the increasing frequency of *syncope* as a characteristic feature of Late Antique Latin phonology. However, as early as in 1984, József Herman observed that, based on the epigraphic material from the Imperial period, the widespread nature of this phenomenon in Late Antiquity is not clearly evident. Herman's observation was confirmed by Béla Adamik's study conducted in 2015, using the *Computerized Historical Linguistic Database of Latin Inscriptions of the Imperial Age* (LLDB). Adamik's results showed that *syncope* was a productive linguistic phenomenon only in the Early Imperial period (1st–3rd centuries); in later centuries, according to the inscriptions, its occurrence declined. The substantial increase in the number of data entries recorded in the aforementioned database now makes it possible and desirable to conduct a more detailed spatial and temporal analysis of the productivity of *syncope* during the Imperial period, compared to previous studies.

Keywords: Vulgar Latin, phonology, *syncope*

Kulcsszavak: vulgáris latin, fonológia, *syncope*

1. Bevezetés

A szakirodalomban általánosan elfogadott megállapítás, hogy a *syncope* végigkíséri a latin nyelv történetét, időnként intenzívebb, máskor visszafogottabb hatást gyakorolva annak alakulására (vö. pl. Kiss 1971: 101; Väänänen 2006: 41–42; Loporcaro 2011: 61–63). Már a korai nyelvfejlődésben is szerepet játszott (pl. arch. lat. *iouestod* > **ioustod* > klassz. lat. *iusto*; vö. pl. Adamik 2009: 144), majd folyamatosan megfigyelhetjük jelenlétét a klasszikus római irodalom különböző stílusrétegeiben: bizonyos szavak mind teljes formában, mind syncopált alakban használatosak voltak, akár egyazon szerző részéről is (pl. Cic. In Verr. II. 5. 18: *in vincla coniect* vs. Cic. Pro Cluent. 180. 12. *in vincula coniectus est*).

¹ A jelen dolgozat a HORIZON-ERC-2022-ADG projekt 101098102 számú keretében készült, amelynek címe: *Digitális latin dialektológia (DiLaDi): A nyelvi változatosság nyomon követése az ókori és korai középkori források tükrében* (lásd: <http://lldb.elte.hu/>). A projektet az Európai Unió finanszírozza. Az itt kifejtett vélemények és álláspontok kizárólag a szerző(k) sajátjai, és nem feltétlenül tükrözik az Európai Unió vagy az Európai Kutatási Tanács Végrehajtó Ügynöksége álláspontját. Az Európai Unió és a támogatási hatóság nem vállal felelősséget értük.

A vulgáris latin korszaknak is nevezett nyelvtörténeti időszakra (azaz a Kr. u. 3–4. századra, Adamik 2009: 26) vonatkozóan a szakirodalmi munkák gyakran említik a syncope egyre gyakoribb előfordulását jellegzetes hangtani változásként (Kiss 1971: 100; Tamás 1969: 52; Clackson – Horrocks 2007: 274).

Ez a megállapítás alapvetően a nyelvi rekonstrukció módszerével levont következtetés: kiindulópontja az a megfigyelés, hogy bizonyos szavak az újlatin nyelvek túlnyomó többségében syncopált formában élnek tovább (pl. lat. *viridis* > port., sp., ol., rom. *verde*, fr., prov. *vert*, log. szárd *birde*; Tamás 1969: 52). Ebből arra lehet következtetni, hogy a syncope elterjedt jelenség volt valamikor a klasszikus latin korszaknak nevezett időszak után, de még a latin nyelvterület dialektológiai tagoltságának felerősödése előtt.

A vulgáris latin időszakból két olyan forrástípussal rendelkezünk, amely alapját képezi a syncope alakulására vonatkozó kutatásoknak: az egyik az úgynevezett *Appendix Probi*, amely különböző szójegyzékek késő ókori gyűjteménye (Powell 2007: 695–700), a másik pedig a császárkorból ránk maradt epigráfiai anyag.

Az *Appendix Probi* jelentőségével a tanulmány végén részletesebben fogok foglalkozni, egyelőre legyen elég annyi, hogy a gyűjtemény leghíresebb (harmadik)² tétele egy 227 szóból álló hibajegyzék, amely a hibásnak és a normatívnak tekintett alakokat egyaránt tartalmazza. Ebben a listában igen sokféle helyesírási, fonológiai és morfológiai hibával találkozhatunk, és a helytelennek titulált alakok közül 23 szóban³ (10%) figyelhetjük meg a syncope előfordulását (pl. *viridis* non *viridis*, *auris* non *oricla*).⁴

² A jegyzékben található tételek számozása nem egységes a szakirodalomban. Az ortográfiai hibákat tartalmazó, számunkra is releváns lista – amelyre önmagában is hivatkoznak *Appendix Probi* néven – néhol az 5. (vö. Barwick 1919: 409), más szerzőknél a 3. (vö. Powell 2007: 695–700) tétel.

³ A korábbi szakirodalomban (pl. Väänänen 2006: 41) jellemzően több szóról történik említés, de miután Powell 2007-ben ellenőrizte a korábbi kiadások olvasatait, kiderült, hogy három esetben a syncope csupán kiadói konjektúra eredményeként került a szövegbe. (74. *orbis* non *urbs*: a korábbi kiadásokban *urbs* helyett *orbs* szerepel, ami syncopálódott alakot jelölne, a kéziratban szereplő *urbs* viszont arra utal, hogy bizonyos kontextusban a rossz szóválasztást javította a jegyzék összeállítója; 96. *nubes* pro *nubis*: a *nubis* alak utolsó két betűje nehezen olvasható, korábban valószínűleg nem vették észre az *i*-t, így a hibásnak jelölt alakot *nubs*-ként olvasták; 202. *constabilitas* non *constabilis*: a stigmatizált és a normatívnak tartott alak (valószínűleg másolási hiba folytán) megegyezik, a konjektúrát az indokolhatta, hogy a hibásként megjelölt alak tartalmazzon valamilyen eltérést a normatívhoz képest).

⁴ 12 szóban a syncope az egyetlen eltérés a normatívnak jelzett alaktól (3., 4., 7., 8., 10., 11., 53., 111., 130., 142., 200., 201.), míg 11 esetben a szó több hibát is tartalmaz, amelyek között a syncope is szerepel (5., 6., 9., 35., 54., 83., 133., 167., 171., 172., 215).

A feliratos anyag alapján végzett kutatások viszont általában nem találják az újlatin nyelvek, illetve az *Appendix Probi* alapján feltételezett vulgáris latin folyamat nyomait, a feliratokon a syncope jelensége viszonylag ritka és területileg sem egységes.

2. A syncope előfordulásának gyakorisága a császárkori latin feliratokon

Először Herman József vette észre a császárkori epigráfiai anyagban a syncope gyakoriságát illető jelentős, ráadásul az újlatin fejlődéssel nem egyező regionális különbségeket. Herman ezzel kapcsolatban nem végzett kiterjedt statisztikai elemzést, a korábbi (jellemzően egy-egy területre koncentráló) szakirodalmi eredményeket néhány kisebb korpusz (pl. a milánói feliratok) adataival egészítette ki. Ennek alapján a következő megállapításokat tette: az 1–3. században a syncope gyakori jelenség volt Rómában, Venetia et Histria régióban, Dalmatiában és Pannoniában, ugyanakkor mind a korai, mind a késő császárkorban ritka volt Észak-Itália nyugati részén, és ugyanez mondható el a keresztény időszakban Galliáról is (Herman 1990: 56–59).

Herman megállapításainak ellenőrzését, valamint a vizsgálat tér- és időbeli kiterjesztését végezte el Adamik Béla 2015-ben a *Császárkori Latin Feliratok Számítógépes Nyelvtörténeti Adatbázisa* (a továbbiakban: LLDB)⁵ segítségével, az adatbázis akkori feldolgozottságának megfelelően, egy nagyobb feliratkorpusz statisztikai elemzése révén. (Az LLDB célja a császárkori latin feliratokon található „nyelvi hibák”, azaz a klasszikus normanyelvhez mért eltérések gyűjtése és rendszerezése, amelynek köszönhetően statisztikailag releváns mennyiségű adatot biztosít a Herman József által megalkotott kvantitatív nyelvtörténeti-dialektológiai módszerrel végzett kutatásokhoz, illetve elemző moduljával technikailag megkönnyíti a módszer alkalmazását.)⁶

Adamik eredményei összeecsengtek Herman megfigyeléseivel, bár nem annyira dialektológiai szempontból, inkább a kronológiai eredményeket tekintve. Azt mutatták, hogy a syncope csak a kora császárkorban volt gyakran előforduló nyelvi jelenség, a későbbi évszázadokban a feliratok tanúsága szerint szinte mindenhol visszaszorult (Adamik 2015: 315).

A következőkben Adamik eredményeinek bemutatása mellett magam is elvégzem a syncope gyakoriságának statisztikai szempontú vizsgálatát, kihasználva az LLDB 2015-höz képest jóval fejlettebb, azaz részletesebb elemzést lehetővé tevő állapotát, illetve saját meglátásom szerint néhány ponton módosítva a keresési paramétereket.

⁵ <https://lldb.elte.hu/en/database/>

⁶ A Herman-módszerrel és az LLDB-vel kapcsolatban lásd Adamik (2012) és Papini (2022).

2.1. Vizsgálati módszerek

2.1.1. Vizsgált területek és kronológia

Adamik tanulmányában az öt vizsgált provincia Aquitania, Belgica, Gallia Narbonensis, Venetia et Histria és Dalmatia volt, az elemzés tárgyát az 1–3. és a 4–7. századi anyag közötti összehasonlítás képezte.

Az adatbázis készhez közelítő állapotát kihasználva én nem egy-egy provinciát választottam ki a birodalom nagyobb régióiból, hanem a latin nyelvű feliratos kultúrával rendelkező összes területet bevontam a vizsgálatba. Ami a kronológiai paramétereket illeti, első körben az LLDB alapján végzett vizsgálatok esetében szokásos két nagyobb időszakot, a kora császárkort (1–3. sz.) és a keresztény korszakot (4–7. sz.) különítettem el, ám egy második vizsgálatban részletesen, századokra lebontva is megnéztem a syncope gyakoriságának alakulását.

2.1.2. Vizsgálatba bevont adatok

Adamik két különböző összehasonlításban elemezte a syncope adatoltságának relatív gyakoriságát: a feliratokon előforduló összes fonológiai hibához, illetve az $E \sim I$ és $O \sim U$ keverések számához viszonyítva. Mindkét elemzés a syncope-jelenségek arányának késő császárkori csökkenését mutatta, de a magánhangzó-tévesztésekkel való viszonylatban ez a csökkenés sokkal markánsabb volt. Adamik ezt a második összehasonlítást tartotta relevánsabbnak: „a szinkópatípusok gyakoriságát, s egyben produktivitását ugyanis reálisabban tudjuk megítélni, ha számarányukat ehhez a két valóban produktív és a vulgáris latin nyelvfejlődés szempontjából alapvető változás számarányaihoz viszonyítjuk” (Adamik 2015: 305). Az eredmények összefoglalását az 1. táblázat mutatja:

1. táblázat: A syncope gyakoriságának változása térben és időben
Adamik (2015: 315) szerint

	Aquitania		Belgica		Narbonensis		Venetia		Dalmatia	
syncope vs.	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U	phon.	E~I O~U
kori	4%	45%	5%	53%	2%	29%	3%	36%	5%	45%
késői	4%	7%	0%	0%	1%	3%	2%	9%	2%	11%

Adamikkal ellentétben én az első verziót, az összes fonológiai eltéréshez viszonyított vizsgálatot tartom statisztikailag megbízhatóbbnak. Véleményem szerint félrevezető lehet egy adott nyelvi jelenség gyakoriságát egy-két másik jelenség viszonylatában vizsgálni, hiszen mindkét folyamat fejlődésben van, nem tudhatjuk, hogy az eredmények a kettő közül melyiknek a változásait mutatják. A hangszintévesztésekről ráadásul tudjuk, hogy éppen az Adamik által vizsgált területeken váltak különösen gyakorivá a késő császárkorban (vö. pl. Adamik 2023). Így

a magánhangzó-tévesztésekkel való összehasonlítás elsősorban a magánhangzó-rendszer kvalitatív átalakulásának progresszióját mutatja, nem annyira a syncope visszaszorulását. (Ugyanakkor, ha az összehasonlítást például az afrikai provinciák anyagán is elvégeznénk, ahol a magánhangzórendszer nem esett át kvalitatív átalakuláson (vö. pl. Adamik 2020), az eredmények félrevezetően a syncopált alakok gyakoriságát mutatnák.) Az, hogy a syncope előfordulásának gyakorisága nem növekedett olyan dinamikusán a késő császárkori Galliában, mint az ekkor robbanásszerűen beinduló hangszínváltozások, még nem jelenti feltétlenül a folyamat megrekedését.

Sokkal relevánsabbnak tartom tehát azt az összehasonlítást, amelyben minden fonológiai adat számításba lett véve, és amely azt mutatja meg, hogy a syncope adatoltsága a nyelvi alrendszer egészének változásait tekintve nő vagy csökken. Ez az összehasonlítás nem egy-egy folyamat hirtelen intenzívebbé válásáról, illetve a syncope gyakoriságának ehhez viszonyított alakulásáról árulkodik, hanem azt mutatja meg, hogy a vizsgált jelenség tartotta-e a lépést az általánosan egyre intenzívebbé váló hangtani változásokkal.

Ebből az elgondolásból kifolyólag én a syncope előfordulásának gyakoriságát kizárólag a vizsgált feliratokon található összes fonológiai hiba számához hasonlítom, kizárva a vizsgálatba bevont adatok közül azokat, amelyek valójában nem nyelvi, hanem már a vizsgált korszak elején is csak ortográfiai jelenségnek számító devianciákat rögzítenek.⁷

2.2. Eredmények

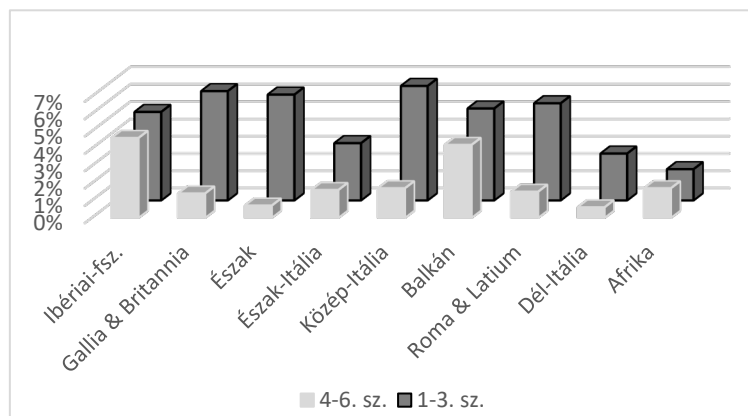
Mielőtt rátérnék az eredmények bemutatására, szeretnék néhány megjegyzést tenni a százalékos arányok alakulásának interpretációjával kapcsolatban. Mindekelőtt fontos leszögezni, hogy Herman és Adamik kutatásaihoz hasonlóan ez a vizsgálat is teljes egészében kvantitatív, nélkülözi a kvalitatív megközelítést. Ez azt jelenti, hogy adatnak tekintek minden olyan szóalakot, amelyben a klasszikus latin irodalomban használt formához képest syncopét találunk, függetlenül attól, hogy az adott alak korábban nem adatolt, vagy már évszázadokkal korábbról is ismerjük. Egyetlen nagyon kirívó esettől eltekintve nem foglalkozom azzal sem, hogy egy adott területen vagy időszakban előforduló syncopált alakok hány syncopált formában létező lexéma létét tanúsítják.

Nem gondolom, hogy ezek a vizsgálatok fölöslegesek lennének, viszont (a több mint ezer adat kvalitatív elemzésének nehézségein túl) több probléma is adódna a két módszer kombinálása kapcsán. Tudjuk ugyanis, hogy egy-egy syncopált alak előfordulása messze nem jelenti annak lexikalizálódását, teljes és összevont alakok akár sok évszázadon keresztül éltek egymás mellett. A felírtos

⁷ áe > E, é > AE, é: > AE, ae > E, e > AE, e: > AE, y > I, i > Y, y > V, u > Y, c > Q / QV / CV, qu > CV kódok.

anyag alapján pedig nincs lehetőségünk arra, hogy megragadjuk a folyamat végpontját, az összevont alak rögzülését. Tehát nem tudjuk kijelenteni egyetlen syncopált alakról sem, hogy az már korábban lexikalizálódott forma, és ebből következően nem nyújt releváns információt a syncope gyakoriságának alakulásáról az adott korszakban. A kvantitatív vizsgálathoz viszont egyértelműen meg kell határoznunk, hogy mit tekintünk adatnak, és mit nem.

Tehát úgy gondolom, a kvalitatív elemzés egy külön tanulmányt érdemelne, itt azonban meg kell elégednünk azzal a feltételezéssel, hogy ott és akkor találkozhatunk gyakrabban új szavak syncopált alakjaival, ahol és amikor összességében gyakoribb az összevont alakok megjelenése. Ezzel ellentétben azokon a területeken, illetve időszakokban, amelyekben a syncope (egyéb fonológiai eltérésekhez viszonyított) adatoltsága ritkább, valószínűleg inkább a már korábban is létező alakok használatát tapasztalhatjuk, kevesebb az új syncope által érintett szó, és a két alakban létező szavaknál a teljes (nem syncopált) formát részesítették előnyben: azaz a syncope kevésbé volt élő, nyelvformáló jelenség.

1. ábra: A syncope gyakoriságának időbeli változása – kora és késő császárkor

E rövid bevezető után bemutatom az Adamik által készített elemzés megismétlését, amelyet ugyanolyan kronológiai bontásban, de földrajzilag nagyobb területre kiterjesztve végeztem el (1. ábra). Ez a vizsgálat egyértelműen igazolja a – fentebb bemutatott – korábbi kutatási eredményeket: a syncope alapvetően a kora császárkorban volt gyakori nyelvi jelenség. Viszont már ekkor is releváns dialektális eltéréseket tapasztalunk.⁸ Míg a legtöbb területen a syncopének a feliratokon található összes hangtani hibához viszonyított aránya 5–7%, azaz átlagosan 14–20

⁸ A diagram a következő alfejezetben található 2. táblázat adatait tartalmazza, az egyes provinciákat nagyobb területi egységekbe sorolva.

fonológiai háttérű hiba között találunk egy syncopált alakban leírt szót, ez az arány Itália északi és déli részén, valamint az afrikai provinciákban jóval alacsonyabb, 2–3%: a félsziget említett részein nagyjából 30–40, Afrikában közel 60 fonológiai adatra jut egy syncope. (Nem szabad elfelejtenünk, hogy az összes fonológiai hibához viszonyítunk, tehát az 5–7 százalékos arány nem elhanyagolható.) A 4–7. században szinte mindenhol csökken a jelenség gyakorisága, bár ez a csökkenés az Ibériai- és a Balkán-félszigeten jóval mérsékeltebb, mint a többi régióban.

2.2.1. Dialektológiai részletek

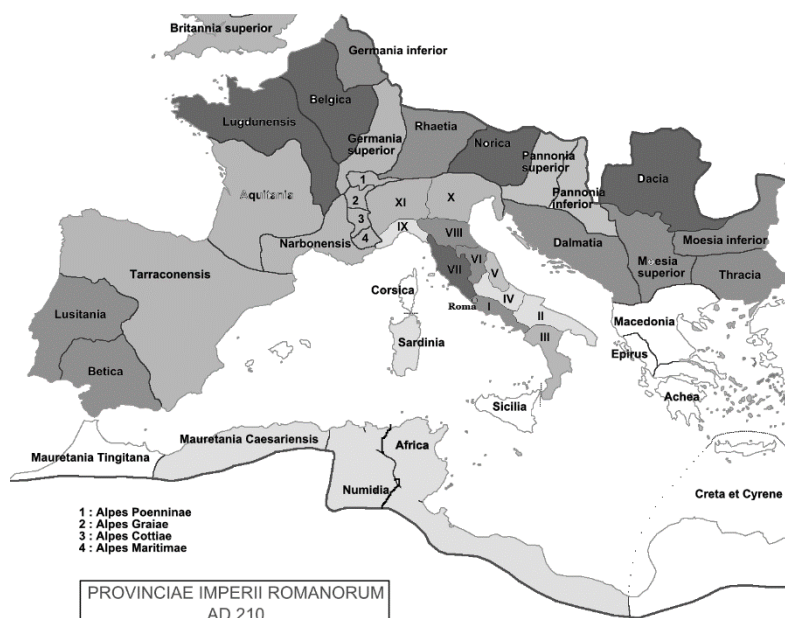
2. táblázat: A syncope gyakorisága a fonológiai hibákhoz viszonyítva – kora és késő császárkor

1–3. sz.			4–7. sz.		
Baetica	5,2%	(19 / 362)	Baetica	9,7%	(14 / 144)
Lusitania	5,8%	(29 / 499)	Lusitania	4%	(24 / 598)
Hispania Cit.	4,5%	(35 / 772)	Hispania Cit.	3,3%	(10 / 301)
Ibériai-fsz.	5,1%	(83 / 1663)	Ibériai-fsz.	4,6%	(48 / 1043)
Aquitania	3,5%	(7 / 200)	Aquitania	4,2%	(6 / 142)
Gallia Narb.	4,9%	(23 / 467)	Gallia Narb.	1,5%	(11 / 733)
Belgica	12%	(20 / 167)	Belgica	0,8%	(2 / 258)
Lugdunensis	9,5%	(23 / 241)	Lugdunensis	0,3%	(1 / 393)
Britannia	4,8%	(17 / 354)	Britannia	3,4%	(2 / 59)
Britannia & Gallia	6,3%	(90 / 1429)	Britannia & Gallia	1,4%	(22 / 1585)
Germania Inf.	5,5%	(15 / 274)	Germania Inf.	1,5%	(1 / 68)
Germania Sup.	4,3%	(25 / 579)	Germania Sup.	0,5%	(1 / 207)
Raetia	5,3%	(7 / 131)	Raetia	0%	(0 / 8)
Noricum	9,1%	(39 / 428)	Noricum	0%	(0 / 17)
Észak	6,1%	(86 / 1412)	Észak	0,7%	(2 / 300)
Transpadana	3,1%	(5 / 161)	Transpadana	1,4%	(5 / 354)
Liguria	2,4%	(2 / 84)	Liguria	3,2%	(4 / 124)
Venetia	3,6%	(12 / 330)	Venetia	1,4%	(8 / 566)
Észak-Itália	3,3%	(19 / 575)	Észak-Itália	1,6%	(17 / 1044)
Aemilia	5%	(7 / 139)	Aemilia	2,7%	(5 / 184)
Etruria	8,1%	(21 / 258)	Etruria	1,6%	(4 / 246)
Umbria	5%	(5 / 100)	Umbria	0%	(0 / 86)
Közép-Itália	6,6%	(33 / 497)	Közép-Itália	1,7%	(9 / 516)
Pannonia Sup.	4,6%	(27 / 587)	Pannonia Sup.	4,8%	(2 / 42)
Pannonia Inf.	3,8%	(18 / 477)	Pannonia Inf.	19%	(6 / 32)
Dacia	7,3%	(29 / 396)	Dacia	0%	(0 / 11)
Moesia Inf.	5,4%	(26 / 485)	Moesia Inf.	4,6%	(3 / 65)
Moesia Sup.	5%	(13 / 259)	Moesia Sup.	0%	(0 / 11)
Thracia	6%	(6 / 100)	Thracia	9,5%	(2 / 21)
Dalmatia	5,6%	(45 / 801)	Dalmatia	2,8%	(11 / 394)
Balkán	5,3%	(164 / 3105)	Balkán	4,2%	(24 / 576)

Roma	5,7%	(260 / 4569)	Roma	1,6%	(127 / 8183)
Latium	5,3%	(93 / 1760)	Latium	1,2%	(2 / 173)
Roma & Latium	5,6%	(353 / 6329)	Roma & Latium	1,5%	(129 / 8356)
Samnium	2,9%	(8 / 277)	Samnium	0%	(0 / 58)
Picenum	3,8%	(2 / 53)	Picenum	3%	(1 / 33)
Bruttium	1,1%	(1 / 90)	Bruttium	0%	(0 / 78)
Apulia	3,6%	(9 / 248)	Apulia	0,6%	(1 / 176)
Sardinia	1,6%	(2 / 125)	Sardinia	0,5%	(1 / 189)
D-Itália & Sardinia	2,7%	(14 / 516)	D-Itália & Sardinia	0,6%	(3 / 534)
Africa Proc.	1,8%	(46 / 2618)	Africa Proc.	1,7%	(36 / 2096)
Numidia	1,9%	(28 / 1448)	Numidia	2,2%	(7 / 312)
Mauretania C.	1,3%	(8 / 605)	Mauretania C.	1,2%	(6 / 512)
Afrika	1,8%	(82 / 4671)	Afrika	1,7%	(49 / 2920)

Ha nemcsak a nagyobb régiókra, hanem az egyes provinciák adataira figyelünk (2. táblázat), azt is láthatjuk, hogy a kora császárkorban (2. ábra)⁹ a birodalom nyugati és északi részén (Ibéria, Gallia és az ún. Észak) a syncope viszonylag magas aránya inkább az Atlanti-óceán partján, illetve a birodalom északi határa mentén volt jellemző: Baetica, Lusitania, Belgica, Lugdunensis, Germania Inferior, Raetia és Noricum provinciákban. Úgy tűnik tehát, hogy a jelenség kifejezetten a peremterületek sajátossága volt, míg a Földközi-tengerhez közelebb eső provinciákban (Hispania Citerior, Gallia Narbonensis, Germania Superior) valamivel kevésbé volt elterjedt. Az utóbbiakhoz hasonló helyzetet látunk a négy hagyományosan észak-itáliainak tartott régióból háromban, Transpadanában, Liguriában és Venetia et Histria területén. A közép-itáliai területeken ugyanakkor Aemiliától Latiumig (Rómát is beleértve) jóval elterjedtebb lehetett a syncope jelensége, hasonlóan a Balkán-félszigeten található provinciákhoz. Viszont Dél-Itália és Afrika területén a syncope elszórt jelenségnek számított az 1–3. században.

⁹ A 2–3. ábrán a különböző háttérszínek a szinkrón dialektális eltéréseket jelzik: azt, hogy az adott területen a syncope aránya jóval alacsonyabb, alacsonyabb, magasabb, vagy jóval magasabb az azonos időszakban tapasztalható átlagnál. Egy-egy provincia színének változása a korai és a késői adatok táblázatában tehát nem jelenti a területen tapasztalható diakrón változások leírását.

2. ábra: A syncope fonológiai hibákhoz viszonyított relatív gyakorisága – kora császárkor

A 4–7. században (3. ábra) a keleti és nyugati periférián, azaz az Ibériai- és a Balkán-félszigeten a syncope aránya továbbra is 4–5% körül mozog: ahogyan a hangtani változások egyre intenzívebbé váltak, szinte lépést tartott velük az általunk vizsgált jelenség is, gyakoriságának növekedéséről azonban nem beszélhetünk ezekben a régiókban sem. Tehát nem állíthatjuk, hogy a korszak egyik legjellemzőbb nyelvi sajátossága lenne a syncope való hajlam. Az is egyértelműen kijelenthető, hogy Dél-Itáliában és az északi provinciákban (ez az adatok kis száma miatt tulajdonképpen Germaniát jelenti) a syncope teljesen visszaszorult, aránya 0,5% körüli, ami egy-két adatot jelent. A többi régió értékeléséhez meg kell néznünk az egyes provinciákat.

A galliai terület 1,4%-os összesített arányát az adta ki, hogy az Ibériai-félszigethez közeli Aquitania, valamint Britannia az ottani állapotokhoz nagyon hasonló eredményt mutat, Belgicában és Lugdunensisben viszont Germániához hasonlóan lényegében nem beszélhetünk a syncope jelenlétéről. Gallia Narbonensis pedig szintén a szomszédos Észak-Itáliával mutat hasonló, másfél százalék körüli arányokat.

Észak- és Közép-Itália között ebben az időszakban jelentős különbségek nem mutathatók ki. A területen belül megfigyelhetőek mérsékelt különbségek, Transpadana és Venetia mintha kissé elkülönülne Aemiliától és Liguriától, illetve a szintén egymáshoz hasonló Etruriától, Latiumtól és Rómától. Azonban ilyen adat-számok mellett ezek nem tekinthetők szignifikáns eltéréseknek. Azt mondhatjuk tehát, hogy Gallia Narbonensis, a hagyományosan Észak-Itáliához sorolt négy régió, valamint Közép-Itália nyugati fele (Etruria, Latium, Roma) alkot egy tömböt, ahol a *syncope* jelentősen visszaszorult, de nem tűnt el teljesen. Ezzel szemben Umbria, ahol nem találunk egyetlen előfordulást sem, ebben a tekintetben Dél-Itáliához tartozik. Ha ebbe a csoportba számítjuk, Dél-Itáliában 620 fonológiai adat közül mindössze három *syncope*t látunk, ami a jelenség teljes eltűnését mutatja.

Afrika különös eredményeket mutat a *syncope* gyakoriságát illetően. A kora császárkorban a jelenség itt volt a legritkábban adatolt, ugyanakkor az akkori 1,5%-os arány nem csökkent a keresztény időszakban sem.

3. ábra: A *syncope* fonológiai hibákhoz viszonyított relatív gyakorisága – késő császárkor

2.2.2. Kronológiai részletek

3. táblázat: A syncope gyakorisága a fonológiai hibákhoz viszonyítva – századonként¹⁰

	1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.	5. sz.	6. sz.	7. sz.
Ibériai-fsz.	4% (24 / 604)	6,4% (43 / 672)	4,2% (13 / 309)	2,2% (3 / 134)	10,1% (11 / 109)	3,5% (8 / 227)	4,8% (26 / 537)
Gallia Brit.	5,8% (23 / 397)	7,1% (39 / 547)	4,9% (15 / 307)	3,5% (4 / 115)	1% (2 / 192)	1,4% (9 / 647)	1,3% (5 / 386)
Észak	6,9% (29 / 423)	6,1% (35 / 575)	5,3% (17 / 321)	1,8% (1 / 55)	0% (0 / 67)	0% (0 / 61)	1,1% (1 / 89)
É-Itália	1,7% (4 / 231)	6,9% (11 / 160)	0,7% (1 / 150)	1,8% (6 / 340)	1% (4 / 415)	2,9% (5 / 171)	25% (1 / 4)
Közép-Itália	9,3% (15 / 162)	5,8% (10 / 172)	4,4% (5 / 113)	0,8% (2 / 254)	2,8% (2 / 72)	3,2% (4 / 124)	3,2% (1 / 31)
Balkán	4% (15 / 375)	6,5% (75 / 1158)	4,8% (71 / 1492)	4,5% (17 / 382)	2,2% (2 / 92)	1,8% (1 / 55)	0% (0 / 9)
Roma Latium	6,7% (122 / 1809)	5,5% (76 / 1392)	2,8% (36 / 1290)	1,3% (74 / 5558)	2% (26 / 1318)	2,4% (6 / 255)	3,7% (3 / 81)
D-It. Sard.	2,8% (7 / 246)	2,8% (9 / 320)	2,7% (5 / 184)	0% (0 / 159)	1% (2 / 193)	0,9% (1 / 113)	0% (0 / 41)
Afrika	2,4% (5 / 211)	2% (30 / 1476)	1,7% (16 / 942)	1,8% (12 / 658)	1,6% (8 / 487)	1,3% (6 / 468)	0,4% (1 / 432)

A fenti (3.) táblázatban az adatok századokra lebontott, viszont földrajzilag kevésbé részletes ábrázolása látható.¹¹ Ennek segítségével olyan tendenciákat is észlelhetünk, amelyek rejtve maradtak a korábbi, három évszázados periódusokat összehasonlító kutatások során.

Az 1. században a syncope gyakorisága meglepően eltérő volt.¹² Észak- és Dél-Itáliában, valamint az afrikai területeken szórványosnak mondható (3% alatti), az Ibériai- és a Balkán-félszigeten közepesen magas (4%), míg Közép-Itáliában (Rómát és Latiumot is beleértve), valamint Britanniában, Galliában és a jelen tanulmányban északi területeknek nevezett régióban kiemelkedően magas volt (6% vagy magasabb).

A 2. századra ez a sokszínű kép hirtelen sokkal egységesebbé vált. A syncope aránya a nyelvterület nagy részén magas volt, az összes fonológiai háttérű hiba

¹⁰ 0–2%, 2,1–4%, 4,1–6%, 6,1–10%.

¹¹ Ez valamilyen mértékű adatvesztéssel jár együtt (1227 helyett csak 1005 syncope), hiszen a feliratok egy részét a kiadások vagy az online adatbázisok csak igen tág határok között, a korai vagy a késői császárkorra datálják.

¹² Ennek késő köztársaság-kori előzményeit felderíteni érdekes kutatási téma lehetne, ám az LLDB csak a Kr. u. 1. századtól kezdődően keletkezett epigráfiai anyagot gyűjti.

5,5–7 százalékát tette ki. Ettől az általános képtől élesen elkülönül Dél-Itália, Sardinia és Afrika, ahol az arány 2–2,5% körül maradt.

A 3. századtól mindenhol folyamatos csökkenés vette kezdetét, de eltérő ütemben. A *syncope* relatív gyakorisága a legradikálisabban Észak-Itáliában esett vissza (1% alá), de az esés Rómában és Latiumban is szignifikánsnak mondható. A többi területen ugyanez a változás egyelőre mérsékeltebb volt. Afrikában és Dél-Itáliában a korábbiakhoz hasonló arányokat látunk, de ezek alapján már nem különülnek el Észak-Itáliától, illetve Rómától és Latiumtól.

A 4. században a csökkenő tendencia folytatódik, a birodalom egy részén a *syncope* feliratos előfordulásának gyakorisága eléri a (vizsgált időszakon belüli) mélypontot. Galliát és a Balkánt kivéve alatta marad, vagy éppen csak meghaladja a 2%-ot. A Balkánon tapasztalható viszonylagosan magas, 4,5%-os arány a korszak viszonyaihoz képest kiugrónak tűnik, azonban értelmezéséhez elengedhetetlen az adatok provinciákra lebontott elemzése.

A keleti provinciákban (4. táblázat) az 1–3. századra vonatkozóan az eddig leírtakhoz hasonló tendenciákkal találkozhatunk. Az 1. századból való adatok meglehetősen nagy szórást mutatnak, majd a 2. században a *syncope* előfordulási gyakorisága minden provinciában viszonylag magas volt (5% fölött), különösen igaz ez Dalmatiára, illetve a Balkán-félsziget belsejére (Moesia Superiorra és Daciára), ahol 7%-ot meghaladó arányszámokat láthatunk. A 3. században aztán nem egységes mértékű, mégis általános csökkenést figyelhetünk meg, a *syncope* a fonológiai hibák 3–7%-át teszi ki.

A 4. században viszont a terület nem fejlődött egységesen. A *syncope* újra gyakran előforduló jelenségnek tűnik Pannoniában és a Fekete-tenger partvidékén (Moesia Inferiorban és Thraciában), míg Dalmatiában folytatódik az ekkoriban birodalomszerte jellemző csökkenés. Bár a fonológiai adatok alacsony száma (11–52) óvatosságra int a *syncope* perifériákon tapasztalható gyakori előfordulásával kapcsolatban, e minden szempontból részletes vizsgálat alapján talán biztonsággal állíthatjuk, hogy a 4. században Dalmatiában (233 adat) a birodalom középső és nyugati területeihez hasonlóan csökkent a *syncope* előfordulásának relatív gyakorisága. (Az 5. századtól kezdve már a keleti provinciák közül kizárólag Dalmatiából rendelkezünk értékelhető adatmennyiséggel, és az arányszámok a Közép-Itáliaihoz hasonló tendenciákat mutatnak.) Az egész félszigetre vonatkozó 4,5%-os arányszám mögött tehát azt láthatjuk, hogy Dalmatiában a birodalom nagy részéhez hasonlóan csökkent a *syncopált* alakok előfordulásának gyakorisága, ugyanakkor a félsziget belsejében, valamint Pannoniában a jelenség különösen gyakorivá vált.

4. táblázat: A syncope relatív gyakorisága Dalmatiában és az északkeleti provinciákban – századonként

	1. sz.	2. sz.	3. sz.	4. sz.
Pannonia Sup.	5% (6 / 121)	4,9% (12 / 245)	3,4% (7 / 204)	5,9% (2 / 34)
Pannonia Inf.	0% (0 / 31)	5,7% (10 / 176)	3,1% (8 / 258)	18,8% (6 / 32)
Dalmatia	3,7% (5 / 136)	8% (11 / 138)	5,7% (28 / 492)	1,7% (4 / 233)
Moesia Sup.	0% (0 / 35)	8,9% (10 / 112)	3% (3 / 100)	
Dacia		7,7% (17 / 221)	7% (12 / 172)	0% (0 / 11)
Moesia Inf.	6,7% 2 / 30	5,7% (13 / 227)	4,9% (11 / 227)	5,8% (3 / 52)
Thracia	10,5% (2 / 19)	5,1% (2 / 39)	4,8% (2 / 42)	16,7% (2 / 12)

Az 5. századra a syncope aránya az eddig viszonylag mérsékeltebb visszaszorulást mutató Galliában is 1%-ra csökkent, az északi provinciákban pedig (ami ebben az időszakban már csak Germaniát jelenti) teljesen eltűnt. A legtöbb területen maradnak az előző századhoz hasonló alacsony arányok, bár mintha Róma nagyon mérsékelt emelkedésbe kezdene (1,3%-ról 2%-ra). Ugyanez a közép-itáliai területeken már egyértelműbb, ott a mélypont után (0,8%) az arányszám átlépte a 2%-ot.

Az emelkedés az Ibériai-félszigeten zavarba ejtően kiugró (10%), ám ennek magyarázata a 4. századi keleti helyzethez hasonlóan nem a területen végbemenő általános nyelvi változás. A provinciák szerinti bontásból kiderül, hogy Hispania Citerior és Lusitania provinciákban egyáltalán nem találunk syncopált alakokat az adott időszakból (Hisp. Cit. 0 sync. / 51 fonológiai adat, Lusit. 0 sync. / 40 fonológiai adat), tehát mind a 11 syncopé Baeticából származik, ahonnan az 5. századra vonatkozóan összesen 18 fonológiai adattal rendelkezünk.

A Baetica provinciára vetített 61%-os arányszám irreálisan magas, így nem meglepő, hogy a kvalitatív elemzés kimutatta: nem értékelhetjük a területre jellemző nyelvi fejlődés indikátoraként. A 11 adat ugyanis mindössze két feliratról¹³ származik, és kivétel nélkül a *dom(i)nus* szóra vonatkozik. Az adatok eloszlása tehát messze nem reprezentatív, hiszen a 11-ből 10 adat egyetlen beszélő nyelvi karakteréről tanúskodik, és még az ő esetében is csak a *dominus* szó syncopált változatának lexikalizálódásáról árulkodik.

¹³ CIL II. 5. 715. (10 adat) és CIL II. 5. 1272. (1 adat).

A 6. és 7. századi adatok az egyre csökkenő adatszámok mellett is megerősítenek bennünket abban, hogy Közép-Itáliában az 5. században tapasztalt minimális emelkedések valós nyelvi jelenségeket tükröznek. A *syncope* aránya a 6–7. században Rómában, illetve Közép-Itáliában nem nő meg ugrásszerűen, de folyamatosan lassú emelkedést mutat, ami azt jelzi, hogy a jelenség nem tűnt el teljesen a korszak nyelvéből. Sokkal látványosabb tendenciákat figyelhetünk meg az Ibériai-félszigeten, viszonylag magas adatszámok mellett. A *syncope* fonológiai hibákhoz viszonyított gyakorisága a 6. században 3,5%, a 7. században már 4,8%.

Ezek az arányszámok arra utalnak, hogy a Földközi-tenger nyugati medencéjében a *syncope* újra a nyelvi változásokat alakító tényező lehetett. Ezt a feltételezést erősíti a galliai provinciák eltérő fejlődése. Az Ibériával határos Aquitániában és Narbonensisben a *syncope* aránya mérsékelt (2,9%, össz. 5 / 174 adat), a közép-italiaihoz hasonló. Ám Gallia északibb részén (Belgica, Lugdunensis) a 205 fonológiai adat között egyetlen *syncope*t sem találunk. Ugyanígy a *syncope*ra vonatkozó adatok teljes vagy majdnem teljes hiányát látjuk Germaniában, Dél-Itáliában és Afrikában is.

Az imént leírtakról, azaz a *syncope* relatív gyakoriságának alakulására vonatkozó, dialektológiaiilag leegyszerűsítő, viszont kronológiaiilag részletes elemzésről vizuálisan is képet kaphatunk az alábbi, kis térképekből álló folyamatábra segítségével.¹⁴

1. század

¹⁴ A térképeken az adatok a több provinciát felölelő régiók szerinti bontásban ábrázolódnak, kivéve azokat az eseteket, ahol a provinciák szerinti bontás indokolt a nyelvi folyamatok megértése érdekében: a 4. századra vonatkozóan a Balkánon, az 5. századra vonatkozóan Ibériában, illetve a 7. századra vonatkozóan a gall területeken. Az árnyalatok jelentéséről lásd a 3. táblázathoz írt 20. lábjegyzetet.

2. század

3. század

4. század

5. század

6. század

7. század

4. ábra: A *syncope* relatív gyakoriságának alakulása századonként

3. Grammatikusi források

3.1. *Appendix Probi*

A syncope feliratos adatoltságának folyamatos csökkenése a 3–5. században éles ellentétben áll azzal a ténnyel, hogy a bevezetőben említett, a legelfogadottabb álláspont szerint a Kr. u. 4. században készült *Appendix Probi* sokat idézett hibajegyzékében jelentős számú vulgárisnak titulált alak tartalmaz syncopét.

Ugyanakkor az *Appendix Probi* keletkezési körülményei rendkívül vitatottak. Ami a helyszínt illeti, az észak-itáliai Bobbio és Róma is szerepel a feltételezések között, de az is felmerült, hogy a szerkesztő afrikai származású volt. A keletkezés idejét tekintve a 4. századi datálás a leginkább elfogadott álláspont, de egyes kutatók ennél korábbi (3. századi), mások jóval későbbi (7. századi) keletkezést tartanak valószínűnek.¹⁵ A datálást érintő különbségek abból fakadnak, hogy a fennmaradt szójegyzék másolat (Barnett 2007: 702), így annak datálása csak a lehetséges legkésőbbi időpontot rögzíti. Ráadásul a szójegyzék összeállításának időpontja sem feltétlenül egyezik meg az egyes tételekre vonatkozó keletkezéssel, hiszen nem tudhatjuk, hogy a másolás(ok) következtében mennyit változott (például bővült-e) a lista tartalma (Powell 2007: 694).

A kérdéses 227 szóból álló (a szójegyzékek között a harmadik) lista nyelvtörténeti relevanciájának megítélését tovább nehezíti, hogy az sem egyértelmű, mi volt összeállításának célja, illetve hogy honnan származnak a szerző által stigmatizált szóvariánsok. Abból az okból kifolyólag, hogy a hibás alakok nagy része sokkal inkább tekinthető beszélt nyelvi formának, mint ortográfiai lapszus eredményének, sokan úgy gondolták, hogy a szerző a korabeli, saját környezetében tapasztalt nyelvi jelenségeket kritizálta, forrásbázisát tehát saját megfigyelései jelentik.¹⁶ Jonathan Powell szerint ez a megközelítés az oka annak, hogy a kiadók gyakran konjektúrákat alkalmaztak, és nyelvi vulgarizmusokat feltételeztek olyan alakokban is, amelyekben az nem volt jelen. Hiszen ha a lista vulgáris és normatív alakokat állít szembe egymással, egy adott szópár létét az első alakban jelen lévő, császárkori latin nyelvre jellemző vulgarizmus indokolja (Powell 2007: 690–91). Más kutatók viszont amellet érvelnek, hogy a lista írott szövegek korrektúrájának eredménye. Ismét mások az előbbi két lehetőség egyidejű megvalósulását tartják valószínűnek: eszerint a szerkesztő a konkrét szövegek javításából származó tételeket kiegészíthette olyan vulgárisnak titulált alakokkal, amelyeket saját környezetének nyelvhasználatában figyelt meg.¹⁷

¹⁵ Az *Appendix Probi* kutatástörténetéről lásd pl. Barnett (2007), Quirk (2006: 13–21).

¹⁶ Ezt az álláspontot képviseli pl. Ronald J. Quirk (2006: 296–97).

¹⁷ A kérdés kutatástörténetéről lásd Barnett (2007: 705–12).

A szószedetben több olyan jellegzetességet is megfigyelhetünk, ami írott szövegek korrekciójára utal. A listában találhatók egyértelműen másolásból eredő hibák korrekciói (218. *numquit* non *mimquit*), valamint adott szövegkontextusban rossz szóválasztások javításai (pl. 74. *orbis* non *urbs*). Ezen túl feltűnő, hogy a listában bizonyos szócsoporthoz szemantikailag összekapcsolódnak, egyes szavak függő esetekben jelennek meg, illetve néhány szópár kétszer szerepel. Ezek a sajátosságok arra utalnak, hogy a lista legalább részben írott szövegek korrektúrája (Powell 2007: 691–95).

Hogy az írott források mellett előfordulnak-e a listában olyan szavak is, amelyek az összeállítás korában jellegzetes nyelvi folyamatokról árulkodnak, számunkra nem releváns, ugyanis ezeket az alakokat nem tudjuk biztonsággal azonosítani. Ha a források között szerepelnek írott szövegek, bármelyik tipikus vulgarizmust tartalmazó szóalakról feltételezhetjük, hogy ezekből a szövegekből került a listába. Ez pedig azt jelenti, hogy azok a nyelvi folyamatok, amelyekről az *Appendix Probi* tanúságot tesz, a jegyzék összeállításánál jóval korábbiak is lehetnek, hiszen a jegyzék (általunk jórészt ismeretlen) forrásszövegeinek nyelvről árulkodnak. Ez különösen fontos tényező a syncopét tartalmazó alakok esetében, hiszen a feliratos anyag elemzése azt mutatta, hogy a jelenség a Kr.u. 1–2. században, azaz a szójegyzék összeállításánál korábbi időszakban volt a leginkább elterjedt.

A feliratos források esetében a viszonylag nagy adatszám miatt egyelőre nem végeztem részletesebb kvalitatív elemzést, az *Appendix Probi*-ban talált 22 alakkal kapcsolatban viszont fontosnak tartok kiemelni néhány jellegzetességet. Rendkívül feltűnő ugyanis, hogy a 23 szóból 20-ban a *-culus* / *-tulus* / *-bulus* végződésben (illetve ezek ragozott alakjaiban) található *u* esik ki, és ez a változás *-clus* / *-blus* végzódéseket eredményez.

Ezen szavak egyik részében (összesen hét szóban)¹⁸ látszólagos syncopéről lehet szó, ugyanis az említett magánhangzó a korábbi **-thlom*, **-dhlom* képzőbe illesztett epentetikus hang, és valószínűsíthető, hogy az eredeti (epenthesis nélküli) formák megmaradtak a beszélt nyelvben (Väänänen 2006: 42). A többi 13 szóban¹⁹ pedig a *-(c)ulus* 3 kicsinyítő képző található meg *-clus* 3 alakban. Ezek

¹⁸ 3. *speculum* non *speclum* (vö. Vaan 2008: 579), 10. *angulus* non *anglus* (vö. Vaan 2008: 42. A középső magánhangzó léte bizonytalan.), 111. *oculus* non *oclus* (vö. Vaan 2008: 425. A középső magánhangzó léte bizonytalan.), 130. *tabula* non *tabla* (vö. Vaan 2008: 604), 142. *stabulum* non *stablum* (Vaan 2008: 589–90), 200. *tribulum* non *triblum*, 215. *vapulo* non *baplo*.

¹⁹ 4. *masculus* non *masclus*, 5. *vetulus* non *vichus*, 6. *vitulus* non *viclus*, 7. *vernaculus* non *vernachus*, 8. *articulus* non *artichus*, 9. *baculus* non *vaclus*, 11. *iugulus* non *iuglus*, 35. *iuvencus* non *iunenclus*, 83. *auris* non *oricla*, 133. *fax* non *facla*, 167. *capitulum* non *capiclum*, 171. *neptis* non *nepticla*, 172. *anus* non *anucla*.

egy részében már maga a képző jelenléte sem normatív, más esetekben csak az abban szereplő syncope jelenti a hibát.

Mindössze három eltérő hangkörnyezetben előforduló példát látunk (53. *calida non calda*, 54. *frigida non friGda / fricida*, 201. *viridis non viridis*). Ezek közül a *calda* 3 alak – amellyel kapcsolatban maga a jegyzék összeállítója is megemlítette egy széljegyzetben, hogy mindkét alakot általánosan használják (Powell 2007: 696) – már Catónál is rendszeresen előfordult, és tudjuk, hogy Augustus korában is jelen volt még a művelt emberek kollokvialis nyelvében is.²⁰ A *frigida* szóval kapcsolatban pedig olvasati nehézségek merültek fel, maga a syncope jelenléte sem biztos.

Láthatjuk, hogy az *Appendix Probi* nem általánosságban hoz példákat a syncope jelenlétére, hanem kifejezetten a zárhangok és az *l* hang között álló hangsúlytalan *u* gyengülését dokumentálja, anélkül, hogy informálna bennünket ennek a változásnak a kronológiájáról.

3.2. A syncope a császárkori latin grammatikusok műveiben

A syncopét tartalmazó alakok az *Appendix Probi*ban viszonylag elszórtan jelennek meg, de közvetlenül a szószedet elején található egy kilenc szóból álló csoport (3–11.), amelyek mindegyikében syncope található. Ebben a kilenc szóban más hiba csak néhány esetben fedezhető fel, gyaníthatjuk tehát, hogy a csoport összeállításának célja kifejezetten az általunk vizsgált jelenség megfigyelése, stigmatizálása volt. Hogy ezeket a szavakat az *Appendix Probi* összeállítója szedte össze, vagy egy korábban összeállított, általunk ismeretlen listát emelt át a saját szójegyzékébe, nem tudhatjuk.

Barnett a fenti kilenc szóból álló csoport mellett még két grammatikai szempontok alapján rendezett szócsoporthoz azonosított: a III. declinációs *-es*-re végződő főneveket *-is* nominativusszal (22 szó), illetve a hibásan írt adverbiumok és kötőszók (11 szó) csoportját. Barnett a három grammatikai szempontok szerint összeszedett csoportból az utóbbi kettő esetében grammatikai források használatát feltételezte, mivel hasonló gyűjtések megtalálhatóak például Charisiusnál. A syncopéval kapcsolatban viszont megjegyezte, hogy nem talált hasonló szólistákat a császárkori grammatikai munkákban (Barnett 2007: 710–12).

Ez a megjegyzés arra indított, hogy én magam is megnézzem, mit lehet tudni a syncope császárkori alakulásáról a 3–5. századi grammatikusok alapján. Maga

²⁰ *Sed Augustus quoque in epistulis ad C. Caesarem scriptis emendat quod is calidum dicere quam caldum malit, non quia id non sit Latinum, sed quia sit odiosum (...)* 'De Augustus is Caius Caesarhoz írt leveleiben helyteleníti, hogy *calidum*-ot mond *caldum* helyett, nem mintha az nem volna latin szó, hanem mert fontoskodó (...)' (Quint. Inst. Or. 1.6.19., ford. Krupp József).

a kifejezés megjelenik szinte az összes jelentősebb császárkori szerzőnél, de kivétel nélkül a metaplasmusok, azaz a költői licenciák leírásánál, irodalmi példákkal illusztrálva (ld. 5. táblázat). Ez különösen fontos Consentius esetében, aki kényszerrel ügylett rá, hogy elválassza a költői példákat a kortárs nyelvből vett jelenségektől.²¹

5. táblázat: Grammatikusi példák a syncope szemléltetésére

Sac. GL. VI. 448. 1–3 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>nantes pro natantes</i>	Catull. 64. 275 Verg. Aen. I. 118
Sac. GL VI. 452. 7–8	<i>oraculum pro oraculum</i>	Catull. 7. 5 Catull. 64. 326 Verg. Aen. III. 143
Sac. GL VI. 452. 7–8 Serv. In Verg. Aen. libr. Pomp. GLK V. 297. 10–11	<i>vixet pro vixisset</i>	Verg. Aen. XI. 118
Diom. GL I. 442. 27–30 Char. GLK. I. 278. 18–20 Pomp. GLK V. 297. 10–11	<i>exstincti pro exstinxisti</i>	Verg. Aen. IV. 682
Don. GLK IV 396. 10–11 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>audacter pro audaciter</i>	Ov. Her. XXI. 195
Don. GLK IV 396. 10–11 Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>commorat pro commoverat</i>	Ter. Phorm. 101
Serv. In Verg. Aen. libr. Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>repostum pro repositum</i>	Verg. Aen. I. 26
Serv. In Verg. Aen. libr.	<i>conpostus pro compositus</i>	Verg. Aen. I. 249
Serv. In Verg. Aen. libr.	<i>exstinxem pro extinxissem</i>	Verg. Aen. IV. 606
Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>nomeclator pro nomenclator</i>	„ut cum dicimus”
Cons. GLK V. 388. 13–19	<i>Mnestheus pro Menestheus</i>	20x apud Verg.
Cons. GLK V. 397. 10–13	<i>satias pro satietas</i>	pl. Ter. Eun. 973

²¹ *Nunc iam quibus modis barbarismus fiat, tempestivius proferemus. In quo equidem non imitabor eos scriptores, qui exempla huius modi vitiorum de auctoritate lectionum dare voluerunt, quo factum est ut eorum vitiorum confusione paene iam nemo intellegat, quid barbarismus sit, quid metaplasmus. (...) Nos exempla huius modi dabimus, quae in usu cotidie loquentium animadvertere possumus, si paulo ea curiosius audiamus.* 'Most már itt az idő, hogy előadjuk, hogyan jön létre barbarismus. Ebben viszont nem fogom utánozni azokat az írókat, akik az ilyen típusú hibák példáit irodalmi olvasmányaik tekintélyére hivatkozva akarják megadni, ami által a hibák között olyan zavar támad, hogy szinte már senki sem érti, mi barbarismus, mi metaplasmus. (...) Mi erre a jelenségre olyan példákat hozunk, amelyekre a mindennapi beszédben fölfigyelhetünk, ha kissé figyelmesebben hallgatjuk' (GLK V. 391. 25–33). Vö. Vainio (2000: 39–40).

Ráadásul a syncope fogalmát a grammatikusok a mai terminológiánál tágabb értelemben használták: minden olyan alakot ezzel a terminussal jelöltek, ahol a normatív változathoz képest a szó közepén hiány keletkezik. Például: „Syncope est, cum de medio verbo littera tollitur, ut *oraclum*, vel syllaba, ut *vixet*.” ’Syncope az, amikor a szó közepéből elvételik egy betű, például *oraclum*, vagy egy szótag, például *vixet*.’ (Sacerdos, GLK VI. 452. 7–8)

A klasszikus költőktől vett példák között²² a mai fogalmak szerinti syncope mellett gyakoriak a kontrahált praesens perfectumi alakok. Ezen felül Consentiusnál előfordul olyan (valószínűleg beszélt nyelvből vett) példa is, ahol az összetett szó első tagjának végéről lekopott a nazális (*nomeclator*).

A metaplaszmosok leírásán túl minden szerzőnél megnéztem a barbarismusok, azaz a hangtani és morfológiai hibák között az egyik csoport, a *detractio litterae* (’betű elvétele’) magyarázatául szolgáló példákat is, akad-e esetleg közöttük olyan, amely mögött a syncope jelensége áll. Egyetlen olyan esetet találtam, amelynél felmerülhet ez a magyarázat, de – ahogyan azt maga Consentius is megjegyzi – a hiba az idézett alak esetében valójában morfológiai jellegű: a *socer -eri m* és a *socrus -us* főnevek összeecsúszásáról van szó: „Per detractioem fiunt barbarismi sic: litterae, ut si quis (...) *socerum* volens dicere dicat *socrum meum*. In quo erit et soloecismus, quia contra regulam est eiusdem nominis.” ’Elvétel által így keletkeznek barbarismusok: a betű [ti. elvétele] révén, mintha valaki *socerumot* akarván mondani *socrum meumot* mondana. Amiben soloecismus is van, mert a kérdéses névszó ragozásával ellenkezik’ (Consentius, GLK V. 292. 7–10).

A grammatikusi források tehát összezsengenek a felírt anyag elemzése alapján kialakított feltételezéssel, miszerint a Kr. u. 3–5. században a syncope nem volt nyelvvormáló jelenség. Nem csak hosszas szólistákat nem találtunk, amelyek esetleg az *Appendix Probi* szerzőjének forrásául szolgálhattak volna: a császárkori grammatikusok egyáltalán, semmilyen formában nem utalnak arra, hogy a kérdéses nyelvi folyamatot érzékelnék a korabeli latin nyelvben.

Ez természetesen nem zárja ki a lehetőségét annak, hogy az *Appendix Probi* készítője valamikor a 3. és a 7. század között a saját környezetében figyelte meg a megörökített összevont alakokat, mindazonáltal az a tény, hogy a korszak nyelvészeinél a jelenség egyáltalán nem kap figyelmet, azt a feltételezést erősíti, hogy a syncopét tartalmazó szavak korábbi írott forrásokból kerülhettek a hibalistába.

4. Konklúzió

A felírt anyag alapján, a syncope egyéb fonológiai hibákhoz viszonyított gyakoriságának alakulását megfigyelve releváns, eddig fel nem tárt jellegzetességeket ismerhettünk meg a jelenség gyakoriságának késő ókori alakulását illetően.

²² Ld. 5. táblázat.

A klasszikus irodalomban is megtalálható párhuzamosságok (bizonyos szavak syncopált és teljes formájának egymás mellett élése) ismeretében nem meglepő eredmény, hogy a vizsgált korszakon belül (Kr. u. 1–7. század) a felírt anyag alapján a *syncope* virágkora a legkorábbi időszak, az 1–2. század volt. Ebben a két évszázadban a *syncope* relatív gyakorisága 4–7% körül volt a latin nyelvterület nagy részén, azaz nagyjából minden 15–25 hangtani hiba között találunk egy syncopált alakban írt szót.

Dialektológiai szempontból nagyon fontos eredmény, hogy Dél-Itáliában, illetve Afrikában a *syncope* a vizsgált korszakban végig alacsony volt, relatív gyakorisága soha nem haladta meg a 3%-ot, ami az 1–3. században élesen megkülönbözteti ezt a régiót a birodalom minden más területétől.

A 3. században az általánosan magas arányszám csökkenésnek indult, és a 4–5. században elérte a mélypontot. Ekkor a *syncope* aránya szinte minden régióban 3% alatt maradt, általában 1–2% körül mozgott (azaz 50–100 hangtani hiba között akadhatunk egy syncopéra), sőt, egyes helyeken nullára csökkent. Ennek az egyértelmű visszaesésnek az interpretációjával azonban óvatosnak kell lennünk. Nyilvánvalóan nincs szó nyelvi rekonstrukcióról, az eredmények nem jelzik a korábbi folyamatok megfordulását, az eddigre lexikalizálódott syncopált alakok visszaállítását.

A 3., és még inkább a 4–5. században megindultak, és egyre intenzívebbé váltak a késő ókori latin nyelvre jellemző hangtani változások, és ezek nyomaival egyre többször találkozhatunk a felírt anyagban is (pl. *B~V*, *E~I* és *O~U* keverések stb.). A *syncope* gyakoriságának visszaszorulása tehát azt jelenti, hogy a vizsgált időszakban ezekhez képest nem volt élő, nyelvi változásokat alakító tényező. Az úgynevezett vulgáris latin időszaknak tehát nem jellegzetessége a syncopéra való hajlam. Ezt a következtetést erősíti meg az a tény is, hogy a korszakban alkotó grammatikusok munkáiban sehol sem találunk a syncopéval kapcsolatban a korabeli beszélt nyelvre történő utalást, a fogalmat alapvetően költői eszközként tartják számon.

Az előbb leírtak fényében viszont szignifikánsnak tekinthető a *syncope* gyakoriságának növekedése a 6–7. századi Itáliában, és még inkább az Ibériai-félszigeten. Ezeken a helyeken a gyakoriságának aránya 3–5%-ra nő az utolsó vizsgált évszázadokban, tehát 20–30 hangtani hibára jut egy-egy eset. Az emelkedés jelzi, hogy ezeken a területeken a *syncope* ismét gyakran előforduló jelenséggé vált, intenzitása az egyéb hangtani változásokéhoz képest növekedett. Ugyanakkor ez a folyamat (a 2. századi tendenciákkal ellentétben) már nem a viszonylag egységesen fejlődő latin nyelvtörténethez tartozik, hiszen például az ekkori Frank Birodalom területének nagy részén (az egykori gall és germán provinciákban) egyáltalán nem látunk növekedést, itt továbbra is 75–90 hangtani hiba kell ahhoz, hogy egy syncopált alakra bukkanjunk.

Végezetül szeretném megjegyezni, hogy külön kutatást érdemelne a fenti eredmények és a korai újlatin dialektusokban megjelenő tendenciák viszonyának meghatározása. A syncope gyakoriságának az Ibériai-félszigeten látható intenzívebb, illetve az Itáliában tapasztalható mérsékeltebb növekedésével összecseng, hogy a nyugati újlatin dialektusokra erősebben jellemző a syncope mint a keletiekre, Itália pedig e tekintetben a két dialektológiai csoport között áll (Kiss 1971: 101; Loporcaro 2011: 59).

Zavarba ejtő viszont, hogy a korai újlatin nyelvek közül a syncope leginkább az ófranciát jellemzi. A *Strassbourgi eskü* (842) szövege alapján arra következtethetünk, hogy azon a területen, ahol a feliratok alapján a 7. században a jelenség szinte teljes visszaszorulását feltételezhetjük, a 9. század közepére a syncope már nemcsak bizonyos szavakra korlátozódott, hanem – ami a latin nyelv történetében sohasem fordult elő – produktív nyelvi folyamattá vált: lényegében minden hangsúlytalan penultima szótagot érintett, aminek következtében az ófranciában megszűnt az antepenultima hangsúly (pl. lat. *ténerum* > ófr. *téndre*; Loporcaro 2011: 64). Ezzel ellentétben a kasztíliai területeken, ahol a 7. században a syncope viszonylag gyakori jelenségnek tűnik, egyéb, csak a 10. században bekövetkező hangtani változások (pl. az intervokális mássalhangzó-gyöngülés) megelőzték a syncope intenzívebbé válását (pl. lat. *domínicus* > *domínigo* > *domíngo* vs. fr. *dimanche*). Az ellentmondásosnak tűnő helyzet indokoltá teszi a syncope gyakoriságának jövőbeni vizsgálatát a korai (8–9. századi) okleveles forrásokban.

Irodalom

- Adamik Béla (2009), A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig. Argumentum, Budapest.
- Adamik Béla (2012), A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *Antik Tanulmányok* 56: 91–105.
- Adamik Béla (2015), A szinkópa gyakorisága a kései latin nyelvben a feliratok tanúbizonysága alapján. In: Bárány István – Bolonyai Gábor – Ferenczi Attila – Vér Ádám (szerk.), *Studia Classica: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 303–316.
- Adamik, Béla (2020), The transformation of the vowel system in African Latin with a focus on vowel mergers as evidenced in inscriptions and the problem of the dialectal positioning of Roman Africa. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56: 9–25.
- Adamik, Béla (2023), The transformation of the vowel system in Gallic Latin as evidenced in inscriptions and the problem of dialectal positioning of Roman Gaul. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 62: 321–341. <https://doi.org/10.1556/068.2023.00059>
- Barnett, Francis J. (2007), The sources of the »Appendix Probi«: A new approach. *The Classical Quarterly* 57: 701–736. <https://doi.org/doi:10.1017/S000983880700064>
- Barwick, Karl (1919), Die sogenannte Appendix Probi. *Hermes* 54: 409–422.

- Clackson, James – Horrocks, Geoffrey C. (2007), *The Blackwell history of the Latin language*. Blackwell, Oxford.
- Herman, József (1990), L'évolution du latin dans les provinces de l'Empire. Problèmes et perspectives. In: Herman, József (ed.), *Du latin aux langues romanes. Études de linguistique historique, réunies par Sándor Kiss*. Niemeyer, Tübingen. 55–61.
- Kiss, Sándor (1971), *Les transformations de la structure syllabique en latin tardif*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Loporcaro, Michele (2011), Syllable, segment and prosody. In: Maiden, Martin – Smith, John C. – Ledgeway, Adam (eds), *The Cambridge history of the Romance languages* 1. Structures. Cambridge University Press, Cambridge. 50–108.
- Papini, Alessandro (2022), *Ipsa Latinitas et Regionibus Cotidie Mutetur et Tempore: Some methodological considerations on the use of Herman's quantitative method*. *Listy Filologicke* 145: 343–378.
- Powell, Jonathan (2007), A new text of the Appendix Probi. *The Classical Quarterly* 57: 687–700. <https://doi.org/10.1017/S0009838807000638>
- Quirk, Ronald J. (2006), *The Appendix Probi: A scholar's guide to text and context*. Juan de La Cuesta, Newark (Del.).
- Tamás Lajos (1969), *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vaan, Michiel de (2008), *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Brill, Leiden.
- Väänänen, Veikko (2006), *Introduction au latin vulgaire*. 3e éd. Klincksieck, Paris.
- Vainio, Raija (2000), Use and function of grammatical examples in Roman grammarians. *Mnemosyne* 53: 30–48.

A *genus alternans* megjelenésének vizsgálata a *Chartae Latinae Antiquiores* Sankt Gallen-i anyagában¹

Szlovicsák Béla

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola,
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The aim of this paper is to describe the main properties of gender confusions in the private legal charters of St Gall from the 8th century. The most important question is whether the so-called *genus alternans* (alternating gender) was present and used in this region during the period under study. To answer this question, all nouns displaying non-standard agreement patterns were checked in the charters. This led to some nouns which could be connected to a developing *genus alternans*. This evidence is not conclusive, but it will aid future research in describing this gender.

Keywords: *genus alternans*, neuter, *Chartae Latinae Antiquiores*, Computerized Historical Linguistic Database of the Latin Inscriptions of the Imperial Age, St Gall

Kulcsszavak: *genus alternans*, semlegesnem, *Chartae Latinae Antiquiores*, Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa, Sankt Gallen

1. Bevezetés: problémafelvetés, kutatástörténet és módszertan

A nyelvtani nemek rendszerének átalakulása a latin–újlatin átmenet során változatos források segítségével vizsgálható. A kora középkori magánjogi oklevelek lehetőséget kínálnak az újlatin nyelvek születésének tanulmányozására, és ezen belül a kialakuló nyelvek genusrendszerének feltérképezésére is. Számos ilyen oklevél található meg a *Chartae Latinae Antiquiores* (a továbbiakban: ChLA) kiadásában. Ezek közül jelen tanulmány azokra az eredeti, 801 előtt íródott, Sankt

¹ Szeretném megköszönni a kutatásban és e tanulmány megírásában nyújtott felbecsülhetetlen segítséget Adamik Bélának. Jelen tanulmány a *Digital Latin Dialectology (DiLaDi): Tracing Linguistic Variation in the Light of Ancient and Early Medieval Sources* című 101098102 számú HORIZON-ERC-2022-ADG projekt és a *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa* című K 135359 számú NKFIH-projekt keretében készül. Támogatta az Európai Unió. Az itt bemutatott vélemények kizárólag a szerző nézeteit tükrözik, és nem feltétlenül egyeznek meg az Európai Unió és az Európai Kutatási Végrehajtó Ügynökség nézeteivel. Ezekért sem Unió, sem a támogató ügynökség nem vonható felelősségre.

Gallen környékéről származó oklevelekre összpontosít, amelyek az első két kötetben találhatók.

Mivel a *Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisában* (a továbbiakban: LLDB Adatbázis) már elkezdődött a ChLA oklevelek feldolgozása, ezért ebben a tanulmányban felhasználtam az itt jelenleg elérhető adatokat. Tekintettel viszont arra, hogy az adatok feldolgozása az LLDB-ben még nem teljes, az oklevelekből kigyűjtöttem azokat az adatokat is, amelyek a tanulmány írásakor még nem szerepeltek az adatbázisban. A dolgozatban alkalmazott hibakódok megegyeznek az LLDB-ben használtakkal.² A vulgáris latin nyelvtani jelenségek vizsgálatában Herman József módszerét követem, és csak a klasszikus latin normától való eltéréseket tekintem adatnak. Adamik (2012) és Papini (2022) részletesen érveltek e módszertan használata mellett, és bizonyították hasznosságát a feliratos adatok vizsgálatára. A ChLA első két kötetének Sankt Gallen-i anyaga jelenleg is feldolgozás alatt áll az LLDB-ben; eddig ott 54 oklevél került teljes feldolgozásra. A ChLA első két kötetében a 801 előtt íródott eredeti oklevelek közül 100-ban találtam legalább egy, a nyelvtani nemekhez kapcsolódó hibát. Ezekben az oklevelekben összesen 296 hibát azonosítottam, amelyek részletes vizsgálata e tanulmány célja.

A latin–újlatin genusrendszer vizsgálatakor a legfontosabb kérdés a semlegesnem problémája. Ez az a genusz, amely a modern, standard újlatin nyelvekben már nem található meg. A vulgáris latin és az újlatin nyelvek genusrendszerének és a semlegesnem kérdésének vizsgálatakor nélkülözhetetlen Michele Loporcaro monográfiája, amely összefoglalta a korábbi kutatási eredményeket, és számos újlatin dialektus tanulmányozása révén jelentős következtetésekre jutott. Legfontosabb megállapítása az, hogy míg néhány összefoglaló munka, például Herman (2003: 56) és kisebb mértékben Väänänen (1981) azt sugallja, hogy a semlegesnem nagyrészt eltűnt az újlatin nyelvek kialakulása során, sok esetben ez a genusz hosszú ideig fennmaradt vagy változatlanul, vagy egy átalakult alakban (Loporcaro 2018: 225). Az átalakult alak, amelyben a semlegesnem fennmaradhatott, számos olasz dialektusban és a románban is jól ismert. Ez az ún. *genus alternans*, egy olyan nyelvtani nem, amely nem jár önálló morfológiai megkülönböztetéssel az egyeztetésben, hanem egyes számban hímnemű, míg többes számban nőnemű egyeztetést vált ki.³ Ez a genusz különösen fontos, mivel az olasz esetében jól dokumentálható, hogy a semlegesnem végső eltűnése ennek a genusznak a révén

² A kódokról ld. LLDB Adatbázis (<https://lldb.elte.hu/>).

³ Nem ez az egyetlen olyan genusz az újlatin nyelvekben, ami váltakozó egyeztetést von maga után (vö. Loporcaro 2018: 269–277), de ez az a váltakozó genusz, ami a semlegesnem átalakulásához kötődik. Emellett több kifejezés is használatos erre a genuszra, de ezek közül az újlatin nyelvek esetén a *genus alternans* a leggyakrabban használt megnevezés (Maiden 2016).

ment végbe (Loporcaro – Faraoni – Gardani 2014). Bár más nyelvek esetében a *genus alternans* létezését tükröző adatok kevésbé egyértelműek, de bizonyos források és közvetett adatok alapján Loporcaro (2018: 203–212) és Wang (2023: 187–193) is arra a következtetésre jutott, hogy ez az átmeneti fázis más nyelvekben, például az ófranciában és a rétorománban is létezett. Wang (2023) azt is megállapította, hogy a korábban semlegesnemű, egyéneket jelölő főnevek nagyobb valószínűséggel kerültek a hímnembe, míg egy gyűjtőnevekből álló csoport képezte a *genus alternans* szemantikai magját. E jelentőség miatt e tanulmány a *genus alternans* lehetséges előfordulásait, valamint az ehhez a *genusz*hoz kapcsolódó főnevek szemantikáját vizsgálja a Sankt Gallen-i adatokban.

2. A *genuszrendszer* vizsgálata nyelvtani hibák segítségével

Bár a ChLA okleveleit sem Loporcaro (2018), sem Wang (2023) nem tárgyalta, egyes általuk megfigyelt tendenciák itt is kimutathatók, mások azonban kevésbé egyértelműek. Ezért e tanulmányban esetleges pozitív bizonyítékokat keresek arra, hogy a Sankt Gallen-i dokumentumokban használt nyelvváltozatokban megjelentek-e bizonyos jelenségek. Ennek érdekében az LLDB-ből exportáltam az első két ChLA kötet minden olyan adatlapját, amely *genuszkeveréseket* tartalmazott, továbbá ellenőriztem azokat az okleveleket is, amelyek még nem kerültek be az LLDB-be, majd minden adathoz megvizsgáltam az adott egyeztetést irányító tagot (*agreement controllers*, vö. Corbett 1991), vagyis jelen esetben a főneveket. Az adatlapokat utána a keverést kiváltó főnevek szerint csoportosítottam.

Ezeknek az okleveleknek és írnokaiknak a nyelvi háttere igen változatos, és a legtöbb esetben nem is határozható meg egyértelműen. A Sankt Gallen-i oklevelek keletkezési területe egyaránt magába foglalt germán és latin nyelvű régiókat (Haubrichs 2021: 88–95). Emiatt sok írnok esetében nehéz megkülönböztetni a későbbi újlatin fejlődésre utaló hibákat a többnyelvűségből fakadó eltérésektől. Így az oklevelek jelentős része esetén nem jelenthető ki egyértelműen, hogy az ezekben található adatok valóban beszélt nyelvi jellemzőket tükröznek-e vagy sem. E különbség figyelembevételére érdekében külön megjegyzést teszek a raetiai oklevelekben előforduló hibákra, amelyeket egyértelműen vulgáris latin anyanyelvű írnokok írtak (Zeller 2021). Ennek fényében tehát az itt bemutatott jellemzők nem tekintendők egyértelmű bizonyítékoknak, viszont lehetőséget szolgáltatnak arra, hogy egy adott forrásanyagon belül meg lehessen vizsgálni a *genusz*ok használatának hibáit.

Az egyik legfontosabb jelenség, amelynek kialakulását jelen tanulmányban igyekszem megfigyelni a vizsgált területen, a *genus alternans*. Amint azt Loporcaro és munkatársai kifejtették (Loporcaro 2018: 197–203; Loporcaro – Faraoni – Gardani 2014; Loporcaro – Paciaroni 2011: 416–424), ez a *genusz* már

megfigyelhető volt a 8. században Toszkána területén beszélt vulgáris latin nyelvváltozatban. Ezért várható, hogy a Sankt Gallen-i oklevelek nyelvhasználatában is találunk bizonyítékokat ennek a *genus*nak a megjelenésére. Megjegyzendő, hogy a rétoromán esetén igazolható a semlegesnemű többes számú *-a* végződések nőnemű egyes számként való értelmezése, ami közvetett bizonyítékként szolgál a *genus alternans* létezésére ebben a nyelvváltozatban, jóllehet nem ismert ebbe a *genus*ba tartozó főnév (Loporcaro 2018: 210–212). Annak vizsgálatára, hogy ez a *genus* kialakulóban volt-e az oklevelek írásakor, meg kell néznünk a hibás főneveket, és elemezni kell, milyen egyeztetési mintázatokat mutatnak. Az 1. táblázat tartalmazza az LLDB-ben eddig talált összes semlegesnemű főnevet a hozzájuk kapcsolódó hibákkal.⁴ Ha a *genus alternans* valóban kialakulóban volt, akkor bizonyos főnevek esetében mind *fem. pro neutr.* (azaz nőnem használata semlegesnem helyett), mind *masc. pro neutr.* (azaz hímnem használata semlegesnem helyett) kódokkal ellátott hibák megjelenésére kell számítani. A *genus alternans* kialakulásának megerősítéséhez azt is várjuk, hogy ezek a hibák összefüggést mutassanak a főnevek számával: egyes számban a hímnemű, többes számban a nőnemű egyeztetéssel. Ezekkel a feltételekkel lehet a legerősebb bizonyítékot mutatni a *genus alternans* létezésére, de ezek az eredmények se lennének feltétlenül döntőek, hiszen előfordulhat, hogy egymástól teljesen független adatok együttes megjelenéséről van szó. Jelen elemzést megnehezíti viszont, hogy ugyanazon főnév esetében ritkán találjuk meg mindkét típusú hibát.

1. táblázat: Semlegesnemű főnevek *genus*szkeverései az oklevelekben

Főnév	<i>fem. pro neutr.</i>	<i>masc. pro neutr.</i>
<i>monasterium</i> 'monostor'	0	32
<i>maldrum</i> 'egy súlymérték'	27	0
<i>pondus</i> 'font (súlymérték)'	4	18
<i>mancipium</i> 'jobbágyság'	12	6
<i>corpus</i> 'test'	0	15
<i>pratium</i> 'rét'	4	2
<i>consilium</i> 'döntés'	0	5
<i>damnum</i> 'bírság'	0	3

⁴ Jelen vizsgálat nem tér ki a más kontextusokban megjelenő egyeztetésre, ilyen például a semleges egyeztetés (*neutral agreement*, ezek olyan helyzetek, ahol egy melléknév nem főnévvel kell egyeztetni, hanem például egy főnévi igenévvel vagy egy tagmonddal, amely kifejezéseknek nincs *genus*za, így a melléknév alakját más nyelvi jellemzők határozzák meg; vö. Corbett 1991: 203–218), és azokat az eseteket se vizsgáltam, ahol az egyeztetést kizárólag a referens természetes neme határozta meg.

<i>servitium</i> 'szolgálat'	0	1
<i>feudum</i> 'ingóság'	0	1
<i>factum</i> 'adományozás'	0	1
<i>aedificium</i> 'épület'	0	1
<i>patrocinium</i> 'oltalom'	1	0
<i>pervium</i> 'út'	1	0
<i>testamentum</i> 'végrendelet'	1	0
<i>latus</i> 'oldal'	0	1
<i>iudicatum</i> 'ítélet'	1	0
Összesen	51	86

A legtöbb semlegesnemű főnév átértelmezése egyértelmű volt: vagy kizárólag nőneműként (például a jövevényszó *maldrum* 'egy súlymérték'), vagy kizárólag hímneműként (például a leggyakrabban hibás *monasterium* 'monostor') használták őket. Csak három főnév mutat variációt e között a két genusz között: *pratum* 'rét', *mancipium* 'jobbágy' és *pondus* 'font'.

A *pondus* 'font' esetében két, egymással versengő többes számú változat fordul elő, amelyek mind a ragozásban, mind az egyeztetésben megjelennek.⁵ Az első, gyakoribb változat a hímneműként való újraértelmezés: *pondera duus* (= *pondera dua* 'két font', LLDB-149520; ChLA II, 110, 7) vagy egy innovatív alak: *ponduos* (= *pondera* 'fontokat', LLDB-173396; ChLA I, 76, 15).⁶ Ezzel párhuzamosan előfordul a nőneműként való értelmezés is, amely ragozási és egyeztetési hibákkal is összefügg: *inferat [...] argento pondoras duas* (= *inferat [...] argenti pondera dua* 'fizessen két font ezüstöt', ChLA II, 124, 8).⁷ Ennek alapján úgy tűnik, hogy e főnév nem lett egyértelműen besorolva valamely genuszba. Más nyelvváltozatok alapján akár egy genus alternans kimenetelt is várhatnánk, mivel a mértékszavak egyes genus alternans fejlemények fontos alcsoportját képezték

⁵ Jóllehet a genusz egy olyan jelenség, amely az egyeztetésben jelenik meg (Corbett 1991: 1), az LLDB adatbázisban a megfelelő ragozási hibákat is genuszkeveréseknek tekintjük. Ennek fő oka, hogy a klasszikus latinban igen szoros kapcsolat volt a főnevek genusza és ragozása között (Loporcaro 2018).

⁶ Az összes többi ilyen típusú adat a ChLA alábbi okleveleiben található meg az I. kötetben: 46, 59, 61, 68, 71, 75, 78, 86, 88, 94, 98, 106; illetve a II. kötetben: 111, 129, 145, 160. Néhány adatlap megtalálható az LLDB adatbázisban is: LLDB-175642, LLDB-159777, LLDB-148388, LLDB-168527, LLDB-175715, LLDB-163889, LLDB-170575, LLDB-175092.

⁷ Van egy további igen hasonló hiba is: *punduras duas* (= *pondera dua* 'két font', ChLA II, 166, 10–11).

(Loporcaro 2018: 232). Ebben az esetben azonban minden hímnemű használat többes számban fordul elő, ami arra utal, hogy a *pondus* a hímnemhez lett hozzárendelve – összhangban azzal, hogy a legtöbb semleges főnevet hímnembe sorolták át (Loporcaro 2018: 14; Szlovicsák 2023). Ezzel szemben a nőnemű használatok ritkábbak, de nemcsak a ragozásban, hanem az egyeztetésben is megjelentek. Az egyetlen egyes számbeli hibás használat szintén a nőnembe sorolásra utal: *pondura una* (= *pondus unum* 'egy font', ChLA II, 127, 10). Így a *genus alternans* jelenléte ebben az esetben nem tűnik valószínűnek; a vizsgált anyagon inkább két versengő átsorolás létezhetett. Az egyeztetési hibák alapján a nőnemű kimenet tűnik valószínűbbnek. Mivel az oklevelekben e főnév esetében feltehetően a többes szám volt a jelöletlen,⁸ ezért Wang (2021: 162–174) eredményei arra utalnak, hogy a *pondus* a többes alapján nőneműként értelmezhetőddt újra. Ez az újraértelmezés egy átmeneti *genus alternans* szakasz révén mehetett végbe, bár nem találunk olyan leszármazott alakot, ami segíthetne eldönteni ezt a kérdést.

A második, bizonytalan átértelmezésű, korábban semlegesnemű főnév a *pratium* 'rét'. Bár ennek a latin szónak vannak adatolt *genus alternans* leszármazottai, például az ótoszkánban (*lo prato* 'rét' egyes szám, *le pratora* 'rétek' többes szám; Loporcaro – Faraoni – Gardani 2014: 6), a vizsgált területen ez a fejlemény kevésbé valószínű. Háromféle hibás használata fordul elő ennek a főnévnek. Az első a hímnembe való átsorolást mutatja a ragozás területén: *cum pradius* (= *cum pratis* 'a rétekkal', LLDB-156234; ChLA II, 156, 9).⁹ Ez inkább a hímnembe való teljes átsorolásra utal, és nem egy *genus alternans* variánsra. A főnév nőnemmel való keverése szintén eltér a *genus alternans*-tól várt alaktól. Például: *excepta | una prada* (= *excepto uno prato* 'egy rét kivételével', LLDB-157465, LLDB-157466, LLDB-157467; ChLA II, 114, 4–5), amely egyes számban mutatja a nőnembe való átsorolást, és a számnév használata egyértelműen jelzi a szemantikai változás hiányát. Ez ellentétben áll a legtöbb újlatin fejleménnyel, ahol – amint Loporcaro (2018: 67–70) rámutat – a semleges többes szám nőnemű egyes számmá való átértelmezése új jelentést is előidézett, amelyet a többes számú eredet befolyásolt (ilyen például az olasz *la foglia* 'levél' és *il foglio* '(papír)lap' közötti különbség). A harmadik típus, ami nőnemű ragozásban jelent meg, egy átmeneti állapotot tükrözhet: *de prada* (= *pratorum* 'a rétek közül', LLDB-162743; ChLA II, 113, 4). Itt feltehetően egy olyan nőnembe való átértelmezést látunk, ahol a nőnemű egyes

⁸ Eltekintve a korábban tárgyalt egyes számú adattól, a főnév minden előfordulása esetén többes számban áll az oklevelekben.

⁹ Az itt idézett adat több másik keverés eredménye, így például egy magánhangzó-keverés és egy esetkeverés is megjelenik benne: *pradius* a *prados* helyett, a többes szám ugyanis kikövetkeztethető a kontextusból. Ezek a hibák nem teszik kevésbé bizonyossá a hímnemű átértelmezést. Ezen kívül még egyszer fordul elő ez a hiba: *cum pradius* (= *cum pratis* 'a rétekkal', ChLA II, 161, 6).

szám megőrzi az eredeti semlegesnem többes jelentését. Ez a példa azonban kevésbé egyértelmű, mert magyarázható más ragozási hibával is: az ablativus helyett az accusativus használatával a *de* prepozíció mellett. Végül érdemes kiemelni, hogy a *pratum* 'rét' minden hibás használata közül csak a nőnemű egyes számmá való teljes átértelmezés jelenik meg egyeztetésben. Ez arra utal, hogy ekkorra a *pratum* 'rét' főnevet valószínűleg nőnemű egyes számú főnévként használták, jelentésváltozás nélkül, és ez a hozzárendelés a hímneművé való átértelmezéssel versengett. A genus alternans itt csak közvetve van jelen, amennyiben az egyes számú nőnemű alakok egy korábbi genus alternans változatra mennek vissza. Azonban a hibás előfordulások alacsony száma miatt nem vonhatunk le határozott következtetést a főnév genusát illetően.

A *mancipium* 'jobbágy' tévesztései a genus alternans kialakulására utalhatnak ezen a területen, mivel egyes számban hímnemű, többes számban nőnemű egyeztetést figyelhetünk meg. A nőnemű esetekben számos hiba fordul elő a főnév ragozásában tárgyesetben, például: *dono [...] mancipias* (= *dono mancipia* 'adományozok ... jobbágyokat', LLDB-159602; ChLA II, 111, 4).¹⁰ Először is fontos megjegyezni, hogy a kontextusból egyértelmű, hogy az említett szolgák férfiak, tehát a nőnemű ragozás nem magyarázható pusztán szemantikailag. Néhány esetben a többes számú nőnemű átértelmezést az egyeztetés is megerősíti, például: *aliquas mancipias* (= *aliqua mancipia* 'valamely jobbágyokat', ChLA I, 88, 1–2). Ezeket az adatokat egészíti ki egy hímnemű egyeztetés egyes számban: *det alium mancipium* (= *det aliud mancipium* 'adjon egy másik jobbágyot', ChLA I, 67, 7).¹¹ Ez összhangban áll azzal a feltevéssel, hogy a *mancipium* 'jobbágy' esetleg a genus alternansba lett sorolva. Ugyanakkor a legtöbb újlatin bizonyítékhoz képest (Loporcaro 2018: 231) a fejlődés itt eltér, mivel ennek a genusznak a szemantikai magját (Corbett 1991: 34) a „gyengén individualizált többes számú főnevek” alkották (Loporcaro 2018: 233). Ez a szemantikai jellemző azonban nem szükséges feltétele a genus alternansba való besorolásnak (Loporcaro – Paciaroni 2011: 418). Wang (2021: 162–174) rámutatott, hogy a semlegesnemű főnevek, amelyeknél a többes szám a jelöletlen, hajlamosak vagy a genus alternansba, vagy a nőnembe átsorolódni. A *mancipium* 'jobbágy' csak egyszer fordul elő egyes számban, a fent idézett példában; minden más eset többes számban van.¹² Ezek alapján elképzelhető a *mancipium* 'jobbágy' átsorolása a genus alternansba. Mindazonáltal, tekintettel arra, hogy a *mancipium* 'jobbágy' élőlényt, ráadásul

¹⁰ A hasonló hibák az I. kötet alábbi okleveleiben találhatók: 43, 88; a II. kötetben pedig: 114, 166. Egyes oklevelekben többször is előfordulnak *mancipias* 'jobbágyok' alakok.

¹¹ Ebben az esetben csökkenti a hiba használhatóságát, hogy nemcsak genuszkeveréssel, hanem a semlegesnemű végződés analógiás megváltozásával is magyarázható ez az adat.

¹² Nem csak a hibás előfordulásokat számolva a *mancipium* 'jobbágy' főnév 61 alkalommal szerepel többes számban az itt vizsgált ChLA anyagban.

hímnemű referenst jelöl, indokolt óvatossá lenni ezzel a következtetéssel. Ezt a megfontolást a többi adat is tükrözi, mivel nemcsak egyes, hanem többes számban is találunk hímnemű egyeztetést. Például: *ipsos mancipias* (= *ipsa mancipia* 'ezeket a jobbágyokat', ChLA I, 88, 5 és megismételve a 6. sorban).¹³ Ezek a hibák hasonlóak a *pondus* 'font' esetéhez, ahol szintén hímnemű és nőnemű egyeztetés versengett a többes számban. Itt a hímnemű egyeztetés talán a főnév szemantikája által motivált, és ezzel versengett a *genus alternans* egyeztetési sémája.¹⁴

Az 1. táblázatban szereplő többi főnév esetében egyértelmű a hímnembe való besorolás, ami a semlegesnemű főnevek legvalószínűbb átalakulási útját követi. Az egyetlen főnév, amelynél többnyire nőnemű hibák fordulnak elő, a *maldrum*, egy germán jövevényszó, amelyet a gabona mértékegységeként használtak különféle adományokban. Azonban ebben az esetben maga a főnév is nőneműként kerülhetett átvételre. Az oklevelekben ugyanis minden előfordulása egyértelműen nőnemű: *una maltra* (= *unum maldrum* 'egy *maldrum*', LLDB-170057; ChLA I, 73, 7),¹⁵ vagy legalábbis a nőnemű értelmezés a valószínűbb: *censum [...] solvat, | hoc est [...] maldra de chernone* 'fizessen adót, ami [...] [több] *maldrum* rozst' (ChLA II, 169, 4–5). Itt egyes számú alakot (*maldrum*), vagy egy számnevet várnánk, ha a *maldrum* főnevet semlegesneműként használnák. Ennek a főnévnek a gyakori nőnemű használata éles ellentétben áll minden eddigi tendenciával. Ezért valószínűbb, hogy a vizsgált időszakban és területen a *maldrum* 'egy súlymérték' már eleve nem semlegesneműként funkcionált.

2. táblázat: Hímnemű főnevek genuszkeverései az oklevelekben

Főnév	neutr. pro masc.	fem. pro masc.
<i>locus</i> 'hely'	28	8
<i>census</i> 'adó'	9	0
<i>ager</i> 'szántóföld'	3	0
<i>heres</i> 'örökös'	3	0

¹³ Hasonló hímnemű egyeztetés tükröző hibák találhatók a II. kötet alábbi okleveleiben: 128, 139, 149.

¹⁴ Ez a fajta versengés a nyelvtipológiában jól ismert, és több nyelvben is előfordulnak olyan főnevek, amelyek ún. 'hibridek', ilyen például a német *Mädchen* 'kislány' főnév is (Corbett 1991: 225–260). Előfordulhat, hogy a *mancipium* főnév is ebbe a kategóriába tartozik, viszont ennek a kérdésnek a tárgyalása túlmutatna jelen tanulmány keretein.

¹⁵ Ehhez hasonló az alábbi adat: *hoc est census [...] duas maldras* (= *hic est census [...] duo maldra* 'ez az adó: ... két *maldrum* (kenyér)', ChLA I, 71, 25–26). Közel megegyező hibák találhatók az I. kötet alábbi okleveleiben: 68, 83, 85, 96, 97, 100, 104; és a II. kötetben: 129, 132, 138, 148, 168.

<i>tremissis</i> 'egy aranypénz'	0	2
<i>drappus</i> 'szövet'	0	2
<i>modius</i> 'egy földmérték'	0	2
<i>locellus</i> 'kis hely'	0	2
<i>monachus</i> 'szerzetes'	2	0
<i>diurnalis</i> 'egy földmérték'	1	0
<i>hortus</i> 'kert'	1	0
<i>fiscus</i> 'kincstár'	0	1
<i>servus</i> 'rabszolga'	1	0
<i>rufius</i> 'hiúz'	0	1
<i>accessus</i> 'hozzáférési jog'	1	0
<i>frater</i> 'fivér'	0	1
<i>werigeldus</i> 'egy emberélet jogi értéke'	0	1
Összesen	49	20

Amint a 2. táblázat mutatja, néhány hímnemű főnév erős tendenciát mutatott a semlegesnembe való átsorolásra. Ugyanakkor világos, hogy ezek a hibák ritkábbak, mint azok, amikor semlegesnemű főneveket használtak hímneműként. A hímnem ilyen típusú keverései jól dokumentáltak a vulgáris latinban (Szlovicsák 2023), mégis a semlegesnem bizonyos fokú stabilitására utalnak, hiszen azt mutatják, hogy ez a genusz adott esetben képes volt új főneveket befogadni (Loporcaro 2018: 19–20). Figyelemre méltó, hogy mind a hímnemű, mind a semlegesnemű főnevek esetében a hibák többsége néhány szóra koncentrálódik, ami arra utalhat, hogy a változás csak néhány főnevet érintett. Ezt azonban össze kell kapcsolni az oklevelek formuláris jellegével is, amire Korkiakangas (2018; 2024) a toszkán oklevelek kapcsán rámutatott: a formuláris nyelvhasználat egyszerre befolyásolja a szövegekben használt főnevek számát és az egyes nyelvi változások elterjedtségét. Ez különösen szembetűnő a *census* 'adó' esetében, ahol minden hiba ugyanabban a formuláris kontextusban fordul elő: *hoc est census quodolvere debeo* (= *hic est census quemolvere debeo* 'ez az adó, amit fizetnem kell', LLDB-147698, LLDB-147697; ChLA I, 63, 9).¹⁶ Mindazonáltal ez az átsorolás figyelemre méltó, hiszen a semlegesnem potenciális stabilitására utal.

Más hímnemű főnevek keverései ugyanakkor az új genusz kategória, a genus alternans kialakulására is utalhatnak a vizsgált térségben. Ha e főnevek egyes

¹⁶ Tekintettel a formuláris jellegre, az ezt a főnevet érintő hibák majdnem mind megegyezően néznek ki. Ezek a ChLA I. kötetében az alábbi oklevelekben találhatóak meg: 60, 68, 71; hasonlóan a II. kötetben: 169.

száma változatlan marad, de többes számuk nőnemű egyeztetést kap, könnyen a *genus alternans*hoz sorolhatóak. A többes számban megjelenő semlegesnemű egyeztetés szintén új típusú genuszkategóriát hozhat létre, amely az *-a* többes miatt szintén a *genus alternans*hoz kapcsolható.

Ez történt a *locus* 'hely' esetében, amelynek ónápolyi leszármazottja valóban a *genus alternans*ba került egy innovatív *-ora* többessel: *locora* 'helyek' (Loporcaro – Paciaroni 2011: 423; Loporcaro 2018: 19). Hasonlóképpen, a vizsgált területen is szemügyre vehetjük a *locus* 'hely' hibáit azt keresve, hogy mutatnak-e olyan egyeztetési (vagy ragozási) mintákat, amelyek a *genus alternans*hoz lennének kapcsolhatók. Többes számban előfordul például: *ad aliqua venerabilia loca [...] condonare deberemus* (= *aliquibus venerabilibus locis [...] deberemus* 'valamely tiszteletreméltó helyek számára [...] kell adományoznunk', LLDB-169975, LLDB-169976, LLDB-169977; ChLA I, 73, 2).¹⁷ Ez semlegesnemű használatra utalhat, amely tágabb kontextusban jelenik meg, mint a klasszikus latinban (TLL s.v. *locus*). Ezen kívül előfordulnak nőnemű alakok is, például: *in locas* (= *in locis* 'helyeken', LLDB-181544; ChLA II, 139, 4), ami szintén a *genus alternans* kialakulását jelezheti, bár ez az egyetlen többes számú nőnemű hiba. A többi nőnemű tévesztés egyes számban jelenik meg: *in alia loco* (= *in alio loco* 'egy másik helyen', LLDB-178467, ChLA II, 139, 4).¹⁸ Tekintve, hogy a két nőnemű hiba ugyanabban az oklevélben fordul elő, elképzelhető, hogy – legalábbis annak írnoka számára – a *locus* 'hely' mindkét számban nőneművé válhatott. A főnév kicsinyítő képzős alakja is előfordul egyszer a forrásokban nőnemű többes számmal: *in locellis pretestinatas* (= *in locellis praedestinatis* 'előre kijelölt helyeken', ChLA II, 159, 4), ami szintén a *genus alternans*hoz vagy a nőnemhez való átsorolásra utalhat. Így a *locus* 'hely' esetében a *genus alternans* sem zárható ki, bár a bizonyíték kevésbé meggyőző, mint az ónápolyi fejlemény.

Egy további hímnemű főnév, amely érdekes kapcsolatot mutat a semlegesnemmél, az *ager* 'szántóföld'. Itt kizárólag többes számban találunk hibákat, ami már önmagában a *genus alternans*ra utal, amennyiben az egyes szám változatlan marad. A három hiba mind tárgyesetben fordul elő, az oklevelek szabad részében, ahol a birtokátruházás tárgyai szerepelnek (Korkiakangas 2018, 2024; Pálfi 2023: 527–530). Például: *agra [...] trado* (= *agros [...] trado* 'földeket [...] átadok', LLDB-147302, ChLA I, 46, 4). Ezek a hibák a *genus alternans* megjelenését dokumentálhatják, mivel az *-a* végződést többes számban olyan, korábban hímnemű főnevekre terjesztették ki, amelyek szemantikailag illeszkedhettek ehhez a genushoz. Az adatok bizonyító erejét továbbá növeli az a tény, hogy az ilyen hibákat

¹⁷ Minden más ehhez a főnévhez kötődő adat egyes számban áll: LLDB-170329, LLDB-147526. A ChLA I. kötetében: 41, 50, 74, 91, 108; a II. kötetben: 145, 159, 160, 161, 168.

¹⁸ A többi nőnemű keverés a ChLA II. kötetében található: 133, 150, 168.

tartalmazó oklevelek mind raetiai írnokoktól származnak (Zeller 2021: 164). Zeller (2021) bemutatta, hogy a raetiai oklevelek tükrözik legvilágosabban a kibontakozó újlatin nyelvváltozatok előzményeit. Komparatívan megjegyzendő, hogy a románban is megtalálható ennek a főnévnek egy *genus alternans* leszármazottja: egyes számban *agru* 'föld', többes számban *agre* 'földek'. További bizonyítékok függvényében akár meg is figyelhetjük ennek a főnévnek az átsorolási folyamatát a *genus alternans*-ba.

3. táblázat: Nőnemű főnevek genuszkeverései az oklevelekben

Főnév	neutr. pro fem.	masc. pro fem.
<i>persona</i> 'személy'	2	21
<i>ecclesia</i> 'egyház'	4	8
<i>res</i> 'tulajdon'	5	1
<i>traditio</i> 'adománylevél'	1	4
<i>repetitio</i> 'követelés'	1	4
<i>terra</i> 'föld'	1	3
<i>chartula</i> 'oklevél'	2	2
<i>multa</i> 'pénzbüntetés'	1	2
<i>silva</i> 'erdő'	2	1
<i>substantia</i> 'ellátás'	2	0
<i>donatio</i> 'adománylevél'	0	2
<i>casa</i> 'ház'	2	0
<i>anima</i> 'lélek'	0	2
<i>villa</i> 'falusi lakhely'	1	1
<i>dominatio</i> 'hatalom'	0	2
<i>hoba</i> 'tanya'	1	1
<i>contradictio</i> 'visszautasítás'	0	1
<i>Kalendae</i> 'a hónap első napja'	0	1
<i>manus</i> 'birtoklás'	0	1
<i>voluntas</i> 'akarat'	0	1
<i>uxor</i> 'feleség'	0	1
<i>facultas</i> 'készlet'	1	0
<i>appendix</i> 'toldalék'	1	0
<i>friscinga</i> 'szopós malac/bárány'	0	1
<i>libra</i> 'egy súlymérték'	0	1

<i>reditio</i> 'visszaszolgáltatás'	1	0
<i>uncia</i> 'pénzegység'	1	0
Összesen	29	61

A nőnemű főnevek esete, ahogyan azt a 3. táblázat mutatja, több szempontból is figyelemre méltó. Először is, ezeket a főneveket gyakrabban sorolták be hibás genuszba, mint a hímnemű főneveket, de ritkábban, mint a semlegesneműeket ($n = 90$, $n = 69$, $n = 137$). Másodsor, ezek között a főnevek között sokkal nagyobb változatosság figyelhető meg: míg a másik két nemben csak 17 főnév mutatott hibákat, itt 27 különböző főnevet érintettek a változások. Harmadsor, a leggyakoribb hibás nőnemű főnevek nem mutatnak egyértelmű átsorolást: változóan sorolták őket a hímnemhez vagy a semlegesnemhez. Ez nem meglepő, hiszen a legtöbbjük az első deklinációba tartozik, amelynek alakjai jelentősen különböznek a legtöbb hímnemű vagy semlegesnemű főnévtől. E hibák többsége valószínűleg soha nem vezetett e főnevek teljes átsorolásához, inkább általános bizonytalanságot tükröztek az egyeztetésben.

Ugyanakkor egy nőnemű főnév különösen figyelemre méltó fejleményeket mutat, és utalhat arra is, hogy a *genus alternans* létezett vagy megjelent a Sankt Gallen-i dokumentumok nyelvhasználatában. Vegyük például a következő esetet: *ipsas res [...] ad nulum umquam hominem veniant | comutata vel vindita aut data* (= *ipsae res [...] ad nullum umquam hominem veniant commutatae vel venditae aut datae* 'ezek a tulajdonok ... senki másához ne kerüljenek, sem csere, sem adásvétel, sem adományozás révén', LLDB-168504, LLDB-168505, LLDB-168506; ChLA I, 68, 16). Itt a semlegesnemű *comutata* 'cserélve', *vindita* 'eladva' és *data* 'adományozva' alakok a nőnemű (*ipsas*) *res*-szel vannak egyeztetve. Ez természetesen ellentét az azzal, amit egy par excellence *genus alternans* példától várunk, ahol a nőnemű egyeztetés egy korábban semlegesnemű főnév többes számához kapcsolódik (Loporcaro 2018: 227–228). Mégis összefügghet ez az adat a *genus alternans*-szal, mivel az itt tapasztalt egyeztetés is annak a jelenségnek az eredménye, hogy a többes számú *-a* végződés szorosan kapcsolódhatott a nőnemhez a beszélők tudatában. Ez a feltétel különösen fontos volt a *genus alternans* kialakulásában (Loporcaro 2018: 226). Az azonban gyengíti ezt a kapcsolatot, hogy egyes számban hímnemű és semlegesnemű hibák is előfordulnak. Például: *res admeliorata [...] | revocare debetur [...] perpetualiter possidendum* (= *res meliorata [...] | revocare debetur [...] perpetualiter possidenda* 'a tulajdon jobbitott állapotban ... legyen visszaszolgáltatva ..., hogy birtokolják az örökkévalóságig' LLDB-173389; ChLA I, 76, 11–12) és *rem nostram, quod* (= *rem nostram, quae* 'a mi tulajdonunkat, amely' ChLA II, 143, 3). Az első esetben a hibás egyeztetés meglehetősen távol fordul elő az egyeztetést irányító tagtól, a másodikban az egyeztetett tag egy vonatkozó névmás, amely pedig nyelvtanilag áll távol

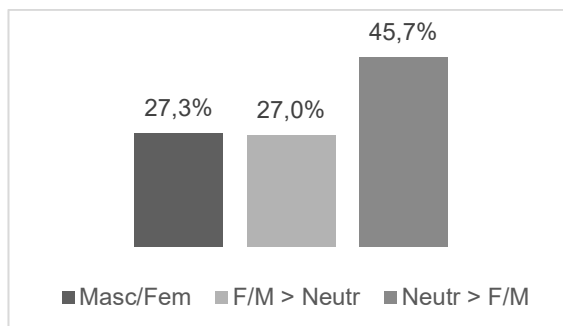
a főnévtől (Corbett 1991: 225–241). Mindkét esetben találunk olyan egyeztetett tagot is, amely a standard nőnemű egyeztetést mutatja a főnévvel. Ugyanez igaz a többes számbeli adatra is, ahol a semlegesnemű alak predikatív pozícióban fordul elő, de attributív pozícióban nem. Ezzel szemben hímnemű alakot találunk attributív pozícióban az alábbi esetben: *omnia [...] te meo re [...] trado* (= *omnia [...] de mea re [...] trado* = *omnia [...] meae rei [...] trado* 'minden ... tulajdonomat ... átruházom' LLDB-173850; ChLA II, 134, 5). Ezek és a főnév gyűjtő jelentése alapján nem zárható ki, hogy a *res* 'tulajdon' átsorolódott a *genus alternans*-ba. A többi nőnemű főnév azonban nem szolgáltat további bizonyítékot a *genus alternans* kialakulására.

Összességében nem figyelhető meg meggyőző bizonyíték a *genus alternans* használatára. A legtöbb esetben a hibák értelmezése kétértelmű, vagy más fejleményekre utal. A legközelebbi példát a semlegesnemű *mancipium* 'jobbágy' adja, amely többes számban főként nőnemmű, egyes számban hímnemmű keveredett. Ezen kívül a hímnemű *ager* 'szántóföld' is érdekes példa, mivel csak többes számban mutat semlegesnemű egyeztetést, és a komparatív adatok is megerősítik, hogy a *genus alternans* kialakulásának bizonyítékaként értelmezhető ez a főnév.

3. Kvantitatív elemzés

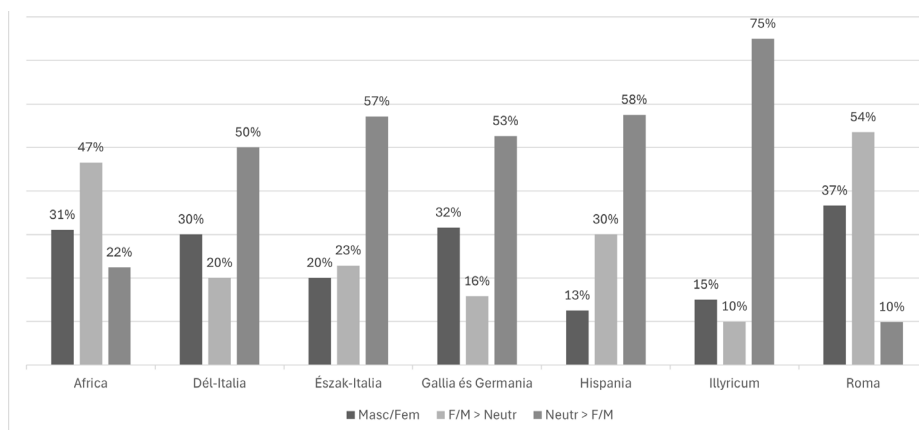
A vulgáris latin nyelvtani hibákon alapuló kvantitatív vizsgálata Herman (1990) munkájáig vezethető vissza. Az ő megközelítését azóta számos kutató finomította, így például Adamik (2012) és Papini (2022). Eredményeik alapján megbízhatóan használhatók a különféle nyelvtani hibák arányai arra, hogy egyes régiók nyelvi hasonlóságait jellemezzük, illetve hogy ennek révén nyelvi változásokat írjunk le. Ezzel a módszerrel vizsgálhatóak a feliratos anyagon található *genuszkeverések* is (Szlovicsák 2022, 2023).

A feliratos anyag segítségével kapott eredmények között kimutatható volt a hasonlóság bizonyos területek között, például Róma és Italia, illetve Hispania és Gallia között (Szlovicsák 2022: 432). Jelen tanulmány lehetőséget kínál annak megvizsgálására, hogy a Sankt Gallen-i oklevelek *genuszkeveréseinek* eloszlása mutat-e hasonlóságot a 700 előtt készült feliratok hibáinak eloszlásával.

1. ábra: Genuszkverések Sankt Gallen környékén

Az 1. ábra a Sankt Gallen környékéről származó oklevelek genuszkveréseinek egymáshoz viszonyított arányát mutatja. Ennek alapján nyilvánvaló, hogy a semlegesnem bizonytalan állapotban volt, és az írnokoknak ezzel a genuszal akadt a legtöbb problémájuk. Az LLDB-kódok csoportosítása itt a nem hiperkorrekt olvasatot követi (Szlovicsák 2023). Ez azt tükrözi, hogy azokat a hibákat, ahol az írnokok nem semlegesnemű főnevet használnak semlegesnemüként ($F/M > Neutr$), a semlegesnem stabilitásának kézzelfogható bizonyítékaiként kell kezelni, nem pedig egyszerű hiperkorrekt jelenségként, amely a genusz megszűnésére utalna. A semlegesnem mindezek figyelembevételével is meglehetősen instabil maradt, és az esetleges megmaradásra utaló hibák igencsak ritkák. Az itt látható eloszlást szem előtt tartva összevethetjük az okleveleken látott arányokat a Kr. u. 301 és 700 között írt feliratok hibáinak eloszlásával.¹⁹

2. ábra: A genuszkverések eloszlásának területi különbségei (Kr. u. 301–700)

¹⁹ Az ezen a diagramon felhasznált adatokat az LLDB adatbázisból nyertem ki Szlovicsák (2023) eredményei alapján.

A feliratos genuszkeverések 2. ábrán látható eloszlásából kitűnik, hogy a Sankt Gallen-i oklevelek hibáinak eloszlása leginkább Italia északi és déli provinciáihoz hasonló. Emellett Gallia és Germania mutat némi hasonlóságot az okleveles adatokkal, de ez a párhuzam kevésbé egyértelmű. Az első hasonlóság nem meglepő, hiszen szoros kapcsolat állt fenn Raetia és Italia északi provinciái között. Gallia és Germania is hasonló lehetett, de a feliratos adatok alacsony száma miatt ez kevésbé bizonyítható.²⁰

Szlovicsák (2023: 587) statisztikai módszerekkel is megerősítette a két régió közötti hasonlóságot. Ezekre az eredményekre építve nem elhanyagolható a Sankt Gallen-i oklevelek hibamegoszlásának hasonlósága a két másik terület eloszlásával. Ez rámutat a különböző hibaforrások közötti potenciális folytonosságra és hasonlóságra. Fontos kiemelni, hogy ezek potenciális hasonlóságok, és elsődlegesen azt engedik megfigyelni, hogy az egyes genuszok hasonló arányban változtak, de nem teszik teljesen egyértelművé az egyes területek kapcsolatát.

A fentiekkel összevetve az egyes forrásokban előforduló hibás főnevek elemzése és összehasonlítása kevésbé tűnik gyümölcsözőnek, mivel a feliratok és az oklevelek nem ugyanazokat a formuláris kifejezéseket használják. Ezért a hibamegoszlás hasonlósága jobb mérőszám a különböző források közötti folytonosságra, és ez segít összekapcsolni az LLDB adatbázis által lefedett eltérő forrásokat. A hibás főnevek közvetlen összehasonlítása egy, a jövőben még megvizsgálható kérdés, ami akár váratlan eredményekhez is vezethet.

4. Következtetések

A ChLA oklevelei igen hasznos forrásnak bizonyulnak a nyelvészeti kutatások számára. A genuszkeverések esetében számos olyan fejleményt sikerült megfigyelni, amelyek a későbbi újlatin nyelvekben is megjelentek. Sok közülük összhangban van más nyelvészek megállapításaival, de akadnak eltérő fejlemények is.

A kora középkori latin oklevelek genuszrendszerével kapcsolatban a fő kérdés az, hogy kimutatható-e bennük *genus alternans* kialakulása vagy használata. Lopporcaro (2018) eredményeire építve megvizsgáltam az LLDB-ben hozzáférhető adatokat az ennek a genusznak a kialakulására utaló hibák szempontjából. Ennek alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ezen a területen az oklevelek nem szolgálnak meggyőző bizonyítékokkal ennek az új nyelvtani nemnek a létezésére. Számos példa volt kétséges vagy más tényezőkkel magyarázható. Ugyanakkor voltak olyan főnevek, amelyek ebbe a genusba sorolódhattak: például a *mancipium* 'jobbágy' olyan egyeztetési mintázatot mutatott, amely összhangban volt a *genus alternans*-sal, bár egyes ettől elütő hibák jelenléte megnehezíti az eredmények értelmezését. Ezen túlmenően voltak olyan figyelemre méltó főnevek is, amelyek

²⁰ A 2. diagram 19 hibát tartalmaz Gallia és Germania területéről, míg 35 hibát Észak-Itáliából.

nem semlegesneműek voltak a klasszikus latinban, így például *ager* 'szántóföld' és *locus* 'hely'. Mindezek a megfigyelések azt jelezhetik, hogy a *genus alternans* nem kifejezetten gyorsan fejlődött ki ezen a területen, mivel a 8. században még nem volt egyértelműen kimutatható. Ez eltér a Toszkánában ugyanebben az időben megfigyelhető bizonyítékoktól (Loporcaro 2018: 228). A kérdés további vizsgálata a jövő kutatásának egyik fő feladata.

A ChLA okleveleinek genuszhasználata érdekes esetnek tűnik. Ez a jövőben további bizonyítékot nyújthat a semlegesnem átalakulására. Jelen tanulmány célja e folyamat előzetes feltárása és azoknak a főbb területeknek a bemutatása volt, amelyek alaposabb vizsgálatot igényelnek a jövőben. Ezt sikerült megvalósítani, és számos releváns kérdést sikerült felvetni a későbbi kutatások számára.

Források

- ChLA I: Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1954), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part I. Switzerland: Basle – St. Gall. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- ChLA II: Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1956), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part II. Switzerland: St. Gall – Zürich. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- LLDB Adatbázis: Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa. Budapest. <http://lldb.elte.hu/> (Utolsó elérés: 2025. szeptember 25).
- TLL: *Thesaurus linguae Latinae* (1900–), Teubner, később De Gruyter, Leipzig, később Berlin.

Irodalom

- Adamik, Béla (2012), In search of the regional diversification of Latin: Some methodological considerations in employing the inscriptional evidence. In: Biville, Frédérique – Lhommé, Marie-Karine – Vallat, Daniel (eds), *Latin vulgaire – latin tardif IX*. Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Lyon 2–6 septembre 2009. MOM Éditions. Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, Lyon. 123–139.
- Corbett, Greville G. (1991), *Gender*. Cambridge University Press, Cambridge.
doi:10.1017/CBO9781139166119
- Gallagher, Robert – Roberts, Edward – Tinti, Francesca (eds) (2021), *The languages of early medieval charters: Latin, Germanic vernaculars, and the written word*. Brill, Leiden – Boston.
- Haubrichs, Wolfgang (2021), The multilingualism of the Early Middle Ages: Evidence from peripheral regions of the Regnum orientalium Francorum. In: Gallagher et al. (eds) 2021: 68–116.
- Herman, József (1990), *Du latin aux langues romanes*. Études de linguistique historique, réunies par Sándor Kiss. Niemeyer, Tübingen.
- Herman József (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Korkiakangas, Timo (2018), Spoken Latin behind written texts: Formulaicity and salience in medieval documentary texts. *Diachronica* 35: 429–449.
- Korkiakangas, Timo (2024), A linguist's viewpoint: formulaic language as a challenge for historical linguistics. Republic, Amsterdam. doi:10.5281/ZENODO.10461847
- Loporcaro, Michele (2018), *Gender from Latin to Romance: history, geography, typology*. Oxford University Press, Oxford.
- Loporcaro, Michele – Faraoni, Vincenzo – Gardani, Francesco (2014), The third gender of Old Italian. *Diachronica* 31: 1–22. doi:10.1075/dia.31.1.01gar
- Loporcaro, Michele – Paciaroni, Tania (2011), Four-gender systems in Indo-European. *Folia Linguistica* 45: 389–433. doi:10.1515/flin.2011.015
- Maiden, Martin (2016), The Romanian alternating gender in diachrony and synchrony. *Folia Linguistica* 37: 111–144. doi:10.1515/flin-2016-0004.
- Pálfi Dorottya (2023), Demonstratives in the charters of St. Gall. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 525–559. doi:10.1556/068.2024.00125
- Papini, Alessandro (2022), *Ipsa Latinitas et regionibus cotidie mutetur et tempore: some methodological considerations on the use of Herman's quantitative method*. *Listy Filologicke* 145: 343–378.
- Szlovicsák, Béla (2022), Preliminary examination of the Latin neuter on inscriptions. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 62: 419–434. doi:10.1556/068.2023.00078
- Szlovicsák, Béla (2023), Gender confusions and other linguistic changes: A provisional description of Vulgar Latin phenomena. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63: 575–594. doi:10.1556/068.2024.00123
- Väänänen, Veikko (1981), *Introduction au latin vulgaire*. Klincksieck, Paris.
- Wang, Ziven (2023), *Pérdida del género neutro del latín al hispanorromance altomedieval: una reconstrucción panrománica*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Zeller, Bernhard (2021), Language, formulae, and Carolingian reforms: The case of the Alemannic charters from St Gall. In: Gallagher et al. (eds) 2021: 154–187.

Az *ipse* névmás interpretációja a Sankt Gallen-i oklevelekben. Fókuszerősség, halmozásos referáló kifejezések és szövegbeli távolság

Pálfi Dorottya

ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

The present study aims to further explore the Late Latin demonstrative use of the 8th-century parchment private charters of St. Gall. A previous study (Pálfi 2023) applied a heterogenous method considering not just the charters' linguistic character, but also their compositional strategies, i.e. their strict wording (formulas). Within this framework, the present study further investigates the problematic duplicated phrases of *ipse+supradictus+N* and seeks to determine whether this construction signals semantic instability (vacillation in the demonstrative's focusing force perceived by the language user) and whether *ipse* is developing a higher focusing value characteristic of proximal demonstratives. Therefore, a diachronic analysis and a textual distance examination are conducted. Apart from *ipse*, the results of the previous study regarding *hic*, *iste*, *ille* and *idem* are also reassessed.

Keywords: *ipse*, determiner multiplication / accumulation, charter, Late Latin, formula

Kulcsszavak: *ipse*, determinánshalmozás, oklevél, középkori latin, formula

1. Bevezetés: a tanulmány célkitűzései

Jelen tanulmány egy korábbi (Pálfi 2023) kiegészítése, amelyben 8. századi Sankt Gallen-i (ChLA I–II, CXVIII), pergamenre írt magánjogi oklevelek névmáshasználatát vizsgáltam. E vizsgálat egyik konklúziója az volt, hogy az *ipse* fókuszáló képessége sejtetően erősödik, tehát hasonlóvá válik a közelre mutató névmásokéhoz. Ez abban mutatkozik meg, hogy kis számban *hic et nunc* deiktikus formulákban fordul elő, valamint a *hichez* és az *istéhez* hasonlóan anaforikus esetekben a *supradictusszal* áll(hat) halmozásban,¹ ellentétben az *illével*, amely anaforikus

¹ *ad ipsum supernominatum monastirio* 'annak/ennek (a) fentnevezett kolostornak' (ChLA I 57.3); *in his locis supranominatis* 'e fentnevezett helyeken' (ChLA I 107.7); *istum supernominatum dono* 'e fentnevezettet adományozom' (ChLA II 111.5). A tanulmány során az anaforikus metanyelvi elemek szinonimájaként a *supradictus* 'fentnevezett' szót

használatkor mindig halmozásmentes (*ille+N*). Ez a tanulmány tehát annak az ellenőrzésére törekszik, hogy az *ipse* fókusz/fókuszáló képessége (azaz azon képessége, amellyel a beszélő a referenst hangsúlyozhatja, kiemeltté teheti a hallgató számára) valóban erősödik-e. Ezt két irányból közelíti meg, egyrészt azt vizsgálja, az *ipse+supradictus+N* halmozásos szerkezetek vajon a szemantikai instabilitás és az *ipse* erősödő fókuszának jelei-e,² másrészt azt, hogyan viselkedik az *ipse* a szövegbeli távolságra szenzitív formulákban. Emellett – mintegy járulékosan – a diakrón analízissel az is ellenőrizhető, hogy helyes következtetéseket vontam-e le, amikor a *hic* gyengülésére és az *iste* erősödésére következtettem a halmozásos esetekből. Mielőtt azonban rátérnék a vizsgálatra, bemutatom az elméleti hátteret: a vizsgálatot megalapozó hipotéziseket és a nyelvészeti megközelítést.

2. A korpusz szövegszerkesztési elveiből következő metodológiai háttér

A Sankt Gallen-i anyag részletes vizsgálatára már sor került egy korábbi tanulmányban (Pálfi 2023). Az ott követett metodológia eltért az eddigi kutatási iránytól, ugyanis nemcsak nyelvészeti kategorizációt alkalmazott, amely általában a referenciális funkciókra és/vagy a szövegben előforduló referáló kifejezésekre fókuszál, hanem ezzel egyidejűleg formuláris felosztást is kialakított (azaz figyelembe vette a kötött(ebb) szövegszerkesztési jegyeket), és a kettő ötvözetéből, együttes használatából nyert ki adatokat. A formuláris metodológia bevezetése azon a megfigyelésen alapult, hogy a Sankt Gallen-i korpusz (ChLA I–II, CXVIII) kifejezetten formuláris, szabad részek (*narratio*) alig fordulnak elő benne. Mivel a formulák kötött szövegezésükkel biztosítják a szerződések hitelességét és érvényességét, ezeket csak szélsőséges, megértést akadályozó, ill. a közlés tartalmát nem kellően kifejező esetekben változtathatják meg. Így a formula normatív variánsai a múltat, az eltérések, innovatív jegyek (hogya legalább 3–4 alkalommal fordulnak elő a korpuszban) a jelent tükrözik. A változtatás megnyilvánulhat

fogom használni, azonban – mint ahogy az előbbi példák is jelzik – e megnevezés számtalan más, szintén anaforikus kifejezést foglal magába: *super-/supranominatus*, *super-/sup-rascriptus* stb. Azt is megjegyezném ehelyütt, hogy a tanulmány során megjelenő parafrázisok, fordítások a sajátjaim, amelyek nem esztétikai célból készültek, sem pedig azért, hogy az érvelés alapjául szolgáljanak, hanem hogy illusztrálják a leírtakat. Ennek megfelelően nem fogom elkendőzni az egyes mutató névmások interpretációs nehézségeit (pl. az *ipse* esetében mindig több fordítási lehetőséget adok meg), és a halmozásos esetek magyartalanul ható fordításai is e probléma szemléltetéséül szolgálnak.

² Szemantikai instabilitás alatt a fókuszálóképességben bekövetkező, a beszélő által érzékelt ingadozást és bizonytalanságot értem arra vonatkozóan, hogy a névmás rendelkezik-e azaz a fókuszerosséggel, amellyel az adott referenciális funkciót betöltheti. Bővebben a névmások fókuszáról és a szemantikai instabilitásról a 3.1. alfejezetben lesz szó, amely García (1975) és Kirsner (1979) megközelítésén és vizsgálatain alapul.

1) formulán belüli (intraformuláris) determinánshalmozásban duplikációkat és triplikációkat eredményezve,³ ahol 1a) a referáló kifejezések mindkét tagja mutató névmás (*hic+iste+N*), 1b) egyik tagja mutató névmás, 1b/A) a másik metanyelvi elem (*ipse+supradictus+N*) vagy 1b/B) a másik tér- és időbeliséget megragadó melléknév (*hic+praesens+N*); végül pedig érvényre juthat 2) intraformuláris determinánscserében, 3) determinánselhagyásban. Azonban ezek a jelenségek nem egyforma súllyal számítottak a kiértékelés során. Az azonos funkciót betöltő névmáshalmozás, különösen, ha ismert a végpont (újlatin nyelvállapotok), bírt a legnagyobb bizonyító erővel.⁴ A járulékos metanyelvi kifejezésekkel már óvatosabban bántam, ezeknél több további érv volt szükséges a konklúzió levonásához. A determinánselhagyást feltüntettem, de nem szolgált érvként. Ennek oka, hogy az *idem* például egy időre eltűnik a jogi hagyományból, azonban a 10. században újult erővel tér vissza (Płocharz 2020: 410–411).⁵ Így valaminek az elhagyása nem feltétlen egyenértékű a gyengüléssel. Ebből pedig kirajzolódik, hogy a pozitív adatok számítottak bele leginkább az értékelésbe, míg a negatívak, a hiányalapúak a legkevésbé.

3. Nyelvészeti háttér a halmozásos esetek kiértékeléséhez

Ahhoz, hogy a determinánshalmozásos eseteket megfelelően lehessen értékelni, el kell térni az eddigi elemzések nyelvi megközelítésétől, amelyek a determinánsok tartalmát pusztán közelségmomentum [+/-közel], valamint specifikusságjegyek [+/-specifikus] meglétével vagy hiányával írták le (Selig 1992: 107–114), másrészt az egyes referenciális kategóriákat (deixis, anafora, katafora) homogénnek tekintették.⁶

³ A triplikáció ritka, csak három esetben fordul elő: *praesens hic N iste* (ChLA II 112. 12); *hic praesens N iste* (ChLA I 76. 11); *hoc id ipsum* (ChLA I 54. 4)

⁴ A példa *hic+iste+N* esetében a *hic* kiveszése vagy jelentős viaszszorulása, illetve az *iste* közeli mutató névmássá emelkedése az újlatin nyelvekben (ld. Tamás 1977: 99–100; Väänänen 1981: 120–122).

⁵ Az *idem* ismételt megjelenését a szerző nem magyarázza, ugyanakkor a 9. században már feltételezhető a Karoling-reneszánsz normatív hatása, így e névmás ismételt visszatérte ennek is betudható. Mindazonáltal – ahogy a 6. alfejezet is kimutatja – az *idem* a referenshoz közeli formulavariánsokban fordul elő. Erre két magyarázat található: az *idem* használata nem gyengülésének köszönhetően szorult vissza, és/vagy az írnokok olyan oklevél-szövegezési elvekhez nyúlnak vissza, amely az *idem*et mint erős anaforikus determinánst alkalmazza.

⁶ A referenciális kategóriák homogénnek tekintése Ciccirelli (2017) esetében figyelhető meg, aki 9. századi dél-italiai okleveket vizsgál. Amikor az *ipse* feltételezhetően anaforikus eseteit veszi számba, az alábbi példát hozza az *ipse* névmás anaforikusságának alátámasztására (a példák számozása Ciccirelliét követi):

3.1. A determinánsok inherens szemantikai ereje

Determinánshalmazáskor ugyanazt a funkciót két determináns látja el, amennyiben ki lehet zárni eltérő funkciók meglétét, az *ipse* esetében elsősorban az intenzifikáló szerepkört. Így például az *ipse+supradictus+N* akkor minősül halmozásnak, ha mind az *ipse*, mind a *supradictus* anaforikus. Tehát ugyanazt a funkciót (anaforát) két referáló kifejezés látja el. Ez tehát funkcionális redundanciát eredményez, azonban automatikusan nem vezet szemantikai redundanciához (a két referáló kifejezés azonos fókuszserősségéhez).⁷ Halmozáskor tehát az egyik elemnek gyengébbnek/erősebbnek kell lennie a másiknál. Mivel a *supradictus* testes és nem absztrakt nyelvi elem, amely ráadásul fennmarad az újlatin nyelvekben, így nem feltételezhető a gyengülése. Tehát az *ipse* fókuszserősségének változásában kell keresni az okokat, amelyek a duplikációk mint a fókuszserősség-változás kézzelfogható jeleinek megjelenéséhez vezetnek (ez tehát azt is jelenti, hogy a

40. *vinumdedi bobis ... terra mea ... ipsa mea vinditjo* 'eladtam nektek ... a földemet ... ez (az)/az (az)/ugyanaz (az) eladás'

41. *ipsa mea vinditjo ... unde pro suprascripta mea vinditionei ... de ipsa suprascripta mea vinditione* 'ez (az)/az (az)/ ugyanaz (az)/maga (az) eladásom ... ahogyan a fentírt eladásomért' (ChLA L.3-14)

42. *vinumdabo tibe Boneperti ... terram nostram ... ipsu suprascriptu clausu, infra predictae fini* 'Eladom neked, Bonepertus ... a földünket ... ez (a)/az (a)/ugyanaz (a) /maga (a) fentírt terület a meghatározott határok között' (ChLA L.9.4-7)

A szerző az *ipse* anaforikusságát annak tudja be, hogy e névmás alternál a *suprascriptus* stb. kifejezésekkel, vagy olykor még a *suprascriptus*szal is együtt fordul elő. Ezekben az esetekben feltételezi, hogy az *ipse* éppúgy anaforikus, mint a metanyelvi elem. Ugyanakkor felvethető a kérdés, hogy ha az *ipse* anaforikussága megegyezik a *supradictus* anaforikusságával, miért van szükség duplikációkra, a két referáló kifejezés szintagmán belüli halmozott előfordulására, és ebben az esetben a két referáló elem hogy viszonyul egymáshoz. Ezek a kérdések Ciccarellinél fel se merülnek. Holott ha egy esetben elég csak az *ipse* vagy csak a *supradictus* használata az anafora kifejezésére, kérdéses, máskor miért kell kombinálni a két elemet egymással ugyanezen funkció betöltéséhez. Mindebből tehát feltételezhető, hogy az anaforára mint homogén egységre tekint, máskülönben a szerző jelezne a halmozásból fakadó problémák meglétét.

⁷ Eltérő fókuszserősségű elemek duplikálása megengedett. Így például eddig még nem találkoztam olyan szabatos megfogalmazással modern nyelvekben, ahol a fentnevezett szó távolra mutató névmással együtt fordult volna elő, helyette mindig határozott névelő állt. Pl.: Cina sotto la guida del già menzionato leader Deng Xiaoping. 'Kína a már említett vezető, Deng Xiaoping irányítása alatt'; in comparison with the aforementioned manuscripts 'összehasonlítva a fent említett kéziratokkal'; whether the terms which follow phrases like the above-mentioned ones 'hogy vajon a kifejezések, amelyek a fent említettekét követik'.

fókuszerősségben bekövetkező változás jelen lehet az *ipse+N* kifejezésekben is, azonban belőlük nem lehet kimutatni).

A tanulmányban használt fókuszerősség meghatározása az alábbi szakirodalmon alapul. García (1975: 65) úgy fogalmaz, hogy a *deixis* „egy olyan szemantikai minőség, egy olyan erő, amely révén a beszélő a hallgatót a referens megtalálására készíti”.⁸ Vizsgálatának homlokterében a spanyol klitikumok álltak. Különbséget tett erős és gyenge *deixis* (saját szavaival élve: *high and low deixis*) között, hogy olyan eseteket is analizálni tudjon, amelyekben a determinánsok tér- és időbelisége nem nyilvánulhatott meg, tehát nem fejeztek ki tér- és időbeli közelséget/távolságot. Erős *deixis*ű névmás használatakor a beszélő jobban készíti a hallgatót a referens megtalálására, míg gyenge *deixis*ű névmás használatakor a készítés gyengébb. García nyomdokaiba lépve Kirsner (1979) a holland mutató mellékneveket analizálta, és arra a következtetésre jutott, hogy használatukban elsősorban nem a közelség-távolság momentuma a meghatározó, hanem a determinánsok által kifejezett fókuszálló képesség. Ennélfogva a közelre mutatóra is alkalmas demonstratívumok erős fókuszáló potenciállal rendelkeznek, míg a távolra mutatók gyengébbel (a határozott névelő fókuszálló képessége pedig a leggyengébb, legsemmelgyesebb a determinánsok közül). Az erős fókuszáló potenciállal rendelkező demonstratívumokat akkor használja a beszélő, amikor a hallgató még nem azonosította a szóban forgó referenst a lehetséges referensek közül (a referens elérhetősége alacsony), vagy a beszélő speciális fontosságot tulajdonít a demonstratívummal ellátott referensnek (Kirsner 1979: 358–360). Ezen elv alapján Strauss (2002) a *this, that, it* mutató névmások használatát vizsgálta a beszélt amerikai angolban (hang- vagy videófelvételek alapján). Itt is meghatározóbbnak bizonyult a klasszikus közelség-távolság leírása helyett a fókuszalapú megkülönböztetés. Mindegyik vizsgálat jellemzője, hogy valódi nyelvi adatokkal dolgoztak, így kerülve el a nyelvi purizmus lehetőségét. Ugyanakkor ezek az eredmények azt is mutatják, hogy a mutató névmások által kifejezett tér- és időbeli közelség- és távolságmegkülönböztetés a fókuszálló képességükben jelentkező eltérés eredménye.

Jelen tanulmányban a *deixis* szót a fenti értelemben kerülni fogom, nehogy össze lehessen keverni a referenciális funkciókkal (*deixis*, ana- és katafora). Ehelyett inkább az erő és fókuszs szavakat fogom használni.

⁸ García (1975: 65): „a semantic substance ... the force with which the hearer is instructed to seek the referent.”

3.2. A referenciális erő

A referenciális funkciók esetében deixis és anafora között különbséget lehet tenni, ugyanis szóbeli kommunikáció során nagyobb hangsúlyt kapnak a deiktikus kifejezések az anaforikusaknál (Lyons 1977: 660–662; Cornish 2010: 222–223). Emiatt egyes nézetek a deixist és az anaforát szigorúan elkülönülő kategóriákként kezelik (Halliday – Hassan 1976: 33, 50; Diessel 1999: 93–114). Ugyanakkor ellentétes megközelítések is léteznek, amelyek e két kategória hasonlóságát, átfedését hangsúlyozzák, egyrészt mert ugyanazon referáló kifejezések alkalmasak mindkét referenciális funkció betöltésére (Cornish 2010: 218–223), vagy mert anafora és deixis között nem feltétlen valósul meg a kanonikusnak tekintett exoforikus-endoforikus különbség, azaz hogy a referens a szövegen kívül, a valós térben van (szituációs használat) vagy a szövegen belül koindexálható a referáló kifejezéssel. Ezzel szemben deixis és anafora egységét hangsúlyozza az az elképzelés, miszerint e referenciális funkciók ugyanazt a háromlépcsős kognitív folyamatot indítják el a címzettben, nevezetesen a célentitást (*target*) azonosítását célzások (*clues*, referáló kifejezések) révén, a jelölt célentitást összevetését az arra referáló kifejezésekkel, és e célentitást kontextusba ágyazását (Talmy 2019: 1–3). A jelen dolgozat szempontjából lényeges konklúzió, hogy a demonstratív elemeknek nemcsak in-herens fókuszáló ereje van, hanem ezt az erőt a referenciális szerep is befolyásolja, módosítja a hangsúlyozás révén. Emiatt a deiktikus kifejezések nagyobb hangsúlyt kaphatnak, mint az anaforikusok (Strauss 2002: 137).⁹ Ugyanakkor vannak olyan esetek, mint amilyen a szövegbeli távolságjelölés, amikor a demonstratív

⁹ Az általam (A) jelűként idézett példa egy televíziós műsorból származó anyag, amelyben egy, a repülőtérén problémát okozó bőröndöt mutatnak a nézőknek, tehát a mutató névmások deiktikusak. Strauss aláhúzással jelölte a nyomatékot (^: emelkedő intonáció).

(A) műsorvezető: ***This** is the bag that caused the problem.* 'Ez az a táska, amelyik a problémát okozta.'

megkérdezett repülőtéri alkalmazott: *She put **this** ba^g on a domestic flight.* 'Ezt a táskát tette fel egy belföldi járatra.'

A következő szintén Strauss (2002: 144) példái közül származik, egy betelefonálás műsor töredéke:

(B) *Now Yuh know by the d- conversation that chu had **with this man**: my impression was that there's something drastic 'ly wrong with us as a nation.* 'Pedig... tudod... a... a beszélgetés alapján, amelyet ezzel a férfival folytattál, az volt a benyomásom, hogy valami súlyos probléma van velünk mint nemzettel.'

A szóban forgó férfi már meg volt a szövegben említve, azonban a műsorban nincs jelen, tehát anaforikus. Ennek megfelelően a *this man* szintagma determinánsa nem hangsúlyos.

kifejezések inherens ereje szerepet játszik.¹⁰ Ebből pedig az is következik, hogy anafora és deixis nem alkot egységes és egymástól jól elkülönülő kategóriát, hanem inhomogén funkciók, minthogy különböző fókuszú, erősségű determinánsok és kifejezéseik hozzák létre őket.¹¹

E nyelvészeti alfejezetek tehát arra szolgáltak, hogy előkészítsék a terepet a determinánshalmazos esetek értékeléséhez. Ugyanis amennyiben két determináns ugyanazt a referenciális funkciót tölti be egy szintagmán belül, tehát mindkettő anaforikus vagy deiktikus szerepű, értelemszerűen a kettő fókuszereje nem egyezhet meg, így a folyamat a gyengülés/erősödés irányába mutathat. Ez pedig azt is jelenti, hogy a referenciális kategóriák nem homogének: különböző erősségű referáló kifejezések révén realizálódnak.

3.3. A tanulmányban használt fogalmak, kategóriák

A halmazos esetek kiértékelésében a névmások fókusz/fókuszáló képessége, ereje és a szemantikai instabilitás központi fogalmak. A 3.1. alpontban már kifejtett névmási fókusz, fókuszáló képesség, erő nem más, mint a beszélő szándéka, amellyel a hallgató figyelmét a demonstratívummal ellátott entitásra irányítja. Mivel Garcíanál és Kirsnernél a fókuszáló képességből fakad a mutató névmások távolságjelölő képessége, így a fókuszáló képesség a mutató névmások feltételezett szemantikai alapja. Emiatt a jelen tanulmányban előforduló szemantikai instabilitás fogalma a gyengülő/erősödő mutató névmás fókuszáló erejének oscillációit takarja, amelyet a beszélő érzékel. A bizonytalanság, hogy vajon a demonstratívum fókuszáló ereje megfelelő-e a referens sikeres azonosításához,

¹⁰ Ov. *Her.* 9.11–12: *Plus tibi quam Iuno, nocuit Venus: illa premendo / sustulit, haec humili sub pede colla tenet.* 'Neked Iunónál Venus többet ártott: / az (=Iuno) azáltal, hogy elnyomott, felemelt, ez (=Venus) kicsiny lába alatt tartotta nyakad.' A távolra mutató névmás (*illa*) a korábban említett istennőre utal (*Iuno*), míg a közelre mutató (*haec*) az imént említett Venusra utal. Tehát távolságmomentumukkal beazonosíthatóvá teszik az antecedenst.

¹¹ A *de wereld* (a világ) és a *die wereld* (ama / az (a) világ) szókapcsolatok között Kirsner (1979: 359) a különbséget a *die wereld* kiemelőbb mivoltában látja, az általa megkérdezett holland anyanyelvűek szerint pedig a *die wereld* szorosabb kapcsolatot létesít az antecedensszel. *De logica, kennisleer en methodologie staan niet in zo'n rechtstreekse relatie tot de verschijnselen in de wereld maar concentreren hun belangstelling op bepaalde kanten van de manier waarop over die wereld wordt gedacht en gesproken.* 'A logika, az ismertetelmélet és a módszertan nem állnak ilyen közvetlen kapcsolatban a világ jelenségeivel, hanem érdeklődésüket bizonyos szempontokra koncentrálják, amelyekkel kapcsolatban gondolkodnak és beszélnek **erről a világról**' [az eredetiben távolra mutató névmással áll]. Strauss (2002: 150–151) szerint a közelre mutató névmás (*this*) mellett másfélszer gyakrabban fordulnak elő módosítószók, intenzifikáló elemek ('really', 'wild', 'gigantic'), amelyek túlzóbbak, mint a távolra mutató névmás (*that*) mellett előfordulók ('specific', 'classic', 'traditional').

vezet a determinánshalmazok alkalmazásához. Ennélfogva tehát a duplikációk/triplikációk semmi többről nem árulkodnak, mint a szemantikai instabilitásról.

A 3.2. alfejezetben érintőlegesen kitértem az anafora és deixis viszonyát taglaló, egymással ellentétes megközelítésekre. Jelen tanulmánynak nem célja, hogy ebben a kérdésben állást foglaljon. Elképzelhetőnek tartom, hogy anafora és deixis nem egymást kölcsönösen kizáró kategória, metodológiai szempontból mégis arra kényszerülök, hogy a referenciális funkciókat egymástól elkülönülve kezeljem. A metodológiai ok abban rejlik, hogy a szemantikai instabilitás vizsgálatahoz referenciálisan homogén kategóriákra van szükség. Ugyanakkor anafora és deixis elkülönítése az eredményeket némiképp összevethetővé teszi a korábbi, késő latin okleveles anyagon végzett vizsgálatok eredményeivel, amelyek szintén megkülönböztették e referenciális funkciókat. Így az alábbi referenciális kategóriákat különböztetem meg Skrzypek – Piotrowska – Jaworski (2021) alapján, amely a főbb kategóriákban Hawkins (1978) monográfiáját veszi alapul: deixist (szituációs, szövegen kívüli utalást), anaforát (szövegen belüli visszautalást), kataforát (szövegen belüli előre utalást) és ráismerő használatot (a szakirodalomban *recognational use*). Emellett direkt és indirekt (más néven asszociatív) anafora között is különbséget teszek. Az indirekt anaforának több fajtája is lehetséges, jelen írásban Skrzypek – Piotrowska – Jaworski (2021) tanulmányán alapul az osztályozásuk.

Az *ipse* intenzifikáló/nyomatékosító funkciójának jellemzésére Bertocchi (2000) tanulmányát veszem alapul. Bertocchi a latin prózában előforduló *ipse*-ket három kategóriába sorolta: exkluzív, inkluzív és elégséges feltételt kifejező csoportba. Az *ipse* nyomatékosító funkciója a feltételezett vagy tényleges perifériához (az *ipse*-vel jelölt entitás alternatívái) képest jön létre. Az exkluzív *ipse* olyan entitást jelöl, amely egyedülként teszi igazzá az állítást. Ennélfogva 'senki/semmi más mint x' a parafrázisa (Bertocchi 2000: 25–26). Az inkluzív *ipse* olyan entitást jelöl, amely egy pozitív környezetben a legszembeűnőbb és legváratlanabb lehetőség a perifériát alkotó elemekhez képest. Parafrázisa: 'még x is' (Bertocchi 2000: 18–22). Végül az *ipse* akkor fejez ki elégséges feltételt, amikor egy alacsony értékű entitást jelöl, amely önmagában is igazzá teszi a kijelentést. Ugyanakkor erősebb, szembeűnőbb alternatívák nincsenek kizárva (mint az exkluzív *ipse* esetében), azok is igazzá tehetik a kijelentést. Ennélfogva az elégséges feltételt kifejező *ipse* az exkluzív és inkluzív *ipse* metszéspontjának is tekinthető. Parafrázisa: 'csak x' (Bertocchi 2000: 26–27).

4. Pálfi (2023) eredményei

Ebben a részben röviden ismertetem a korábbi tanulmány azon eredményeit, amelyek a jelenlegi vizsgálat szempontjából fontosak, és a 2–3. pontban kifejtett elveken alapulnak:

- 1) a *hic* anaforikus (Pálfi 2023: 545–546) és deiktikus gyengülése (Pálfi 2023: 547–548), az *iste* *hicesedő* fókusza (Pálfi 2023: 545–548): a *hic* deiktikus gyengülésének legegységelműbb bizonyítéka a *charta* formulákban¹² volt fellelhető, ahol a *hic* hol a *praesens*szel, hol az *istével* együtt látja el közelre mutató szituációs és textuális szerepét.¹³ Mivel a végkimenet (a *hic* eltűnése és az *iste* közelre mutató deiktikus szerepe az újlatinban) ismert, a duplikációkat a *hic* gyengülő, az *iste* erősödő fókuszával lehetett magyarázni. Ugyanakkor az is a *hic* anaforikus gyengülésének indikátora volt, hogy az anaforikus funkciót mindig egy másik determináns vagy egy járulékos *supradictus* segítségével töltötte be.¹⁴ Eközben az *iste* mind deiktikusan,¹⁵ mind anaforikusan a *hichez* hasonló halmozásokban fordult elő.¹⁶ Azonban anaforikus szerepet egyedül is el tudott látni (ad- és pronominálisan egyaránt). Tekintve a *hic* gyengülését, a járulékos *praesens*t és *supradictus*t mint a szemantikai instabilitás indikátorait az *iste* fokozódó fókuszáló képességének jeleként értékeltem. Ez tehát azt is szemlélteti, hogy a névmásokat kísérő, velük azonos funkciót betöltő metanyelvi elemek és a tér- és időbeli közelségre utaló melléknevek pusztán a szemantikai instabilitásról árulkodnak, de sosem arról, hogy a mellettük álló névmás fókuszáló képessége gyengül vagy erősödik-e.
- 2) az *ipse* közelre mutató névmásokra jellemző, fokozódó fókusza (Pálfi 2023: 548–549; erről bővebben ld. az 5. pontban).

5. Problémás esetek és felülvizsgálatuk

A korábbi tanulmányban hat közelre mutató, adnominális *ipsét* azonosítottam. Ezek az *ipsek* a *charta*-formulákban bukkantak fel. Egy példa a hat közül:

Ego in dei nomen Uuiterichus ... trado res meas ... ad supradictum locum sanctum et monachis ibidem servientibus... (vagyonlista és a haszonélvezet díjának meghatározása) ... *Si quis vero ego aut heredes mei aut ulla opposita persona contra hanc donationem istam venire,*

¹² *Charta*-formula: olyan, az *eam infringere volueriten* ('azt meg kívánja szegni') kívül *hic et nunc* deiktikus formulák összessége, amelyek a szerződés típusát vagy magát az oklevelet nevezik meg – hat eset kivételével – a *hic*, az *iste* és a *praesens* segítségével. Mivel az előző alpontban érintettem, hogy csak azonos referenciális funkciójú variánsok között lehet a vizsgálatot lefolytatni, és az *eam* nagy valószínűséggel anaforikus, ellentétben a formula többi, deiktikus megvalósulásával, így a vizsgálatból kizártam.

¹³ ChLA II 124.6: *contra hanc tradicionem istam venire*; ChLA II 135.12: *haec presens carta*.

¹⁴ *in his locis supernominatis* (ChLA II 159.9).

¹⁵ *contra hanc donatione ista* (ChLA II 163.12); *presens cartula ista* (ChLA II 145.9).

¹⁶ *in ista loca superius nominata* (ChLA II 115.4).

agere, temptare vel inrumpere voluerit, solvat dublum tantum, quantum in ipsa donatione insertum est, et a fisco auri uncia una et argenti pondera duo, et nihilomenus presens donatio istic omni tempore firma et stabilis permaniat cum stipulatione subnixa. (ChLA I 90.1–13)¹⁷

’Én, Isten nevében Witerichus ... átadom a vagyonomat ... a fentnevezett szent hely és az ugyanott szolgáló szerzetesek részére ... (vagyonlista és a haszonélvezet díjának meghatározása) ... Ha azonban valaki, én vagy az örököseim vagy valamely (e döntéssel) egyet nem értő személy eme eme [sic!] adomány ellen kelne, tenne, perelne vagy megszegné (azt), annyi duplumot fizessen, amennyit magába / ebbe (az) / abba (az) adományba foglaltak, és a kincstárnak (fizessen meg) egy uncia aranyat és két font ezüstöt, és eme jelenlegi adomány mindenkor érvényesen és szilárdan maradjon meg a csatolt kikötéssel.’

Ahogy a példa mutatja, a *quantum in ipsa donatione insertum est* ’amennyit magába/ebbe/abba (az) adományba foglaltak’ alapvetően egy szituációs és textuálisan közelre mutató formulában fordul elő, hiszen a *donatio* megnevezi a szerződés típusát, így pontosítja a szöveg jelentését, tehát az *ipse* textuális szerepet tölt be, másrészt pedig a *donatio* szó egyben magára a pergamenes oklevélre is utal, így tehát szituációs használata van. Azonban az *ipsét* lehet máshogy is értelmezni, indirekt anaforaként, amelynek nincs konkrét antecedense: az „antecedens” koncepciója a szerződő felekből, a szerződést meghatározó igékből és a vagyonlistából együttesen áll össze. Ebben az esetben azonban a *contra hanc donationem istam* ’eme (eme) adományozás ellen’ és a *presens donatio istic* ’eme (jelen) adományozás’ egyaránt asszociatív anaforikus funkciót töltenének be. Csakhogy *hic+iste* és *praesens+iste/istic* duplikációk nem szoktak anaforikus esetekben szerepelni. Ilyenkor a *hic* a *supradictusszal* vagy egy másik determinánssal állna együtt, míg az *iste* önmagában vagy a *supradictusszal*.

Ha a hosszabb formulát tekintjük, és nem csak azt a tényt, hogy az *ipse* a *donatio* szóval alkot szintagmát, akkor megemlíthetjük, hogy más dokumentumokban a *quantum cartula ista ... continet* (ChLA I 62.5) ’amennyit eme oklevél ... tartalmaz’ variáns szerepel.¹⁸ Tehát a hosszabb formula, még ha más állítmányt használ is, alapvetően a deiktikus *istét* követeli meg. A fentiek tehát az *ipse* közelre mutató deiktikus funkcióját valószínűsítik.¹⁹

¹⁷ A további öt esetet lásd: Pálfi (2023: 548–549).

¹⁸ ChLA II.125.11–12; II.142.9; II.143.18; II.147.8; II.151.8

¹⁹ Szintén a deiktikus funkció felé mutat a tény, hogy az *ille* a *hickel*, az *istével* és az *ipse*vel ellentétben sosem áll halmozásban, így anaforikusan a *supradictusszal* sem.

Azonban az *ipse* esetében ez nem lehet elégséges magyarázat. Hiszen e determinánssal kapcsolatban mindig számolni kell egy esetleges nyomatékosító funkcióval. Ha az *ipse* exkluzív intenzifikáló szerepet töltene be,²⁰ akkor az azt jelentené, hogy a szerződésben meghatározott büntetést egy másik dokumentumban is fel lehetne tüntetni, nemcsak abban, amelyik a szerződést leírja. De erre egyetlen példa sem található a korpuszban, így az *ipse* exkluzív interpretációja értelmetlen. A másik eshetőség az inkluzív interpretáció.²¹ Ekkor azonban azt kéne feltételezni, hogy szokatlan a megállapodásban meghatározni a kötbér értékét. Ugyanakkor a büntetést mindig az adott szerződést leíró dokumentumban szabják meg, így az *ipse* értelme inkluzív sem lehet. Végül az elégséges feltételt kifejező *ipse*re is kitérnék, amely valahol az exkluzív és az inkluzív „vektorok” csomópontjában helyezkedik el. Ebben az esetben csak annyi kötbért kéne a felajánlónak fizetni, amennyit a dokumentumban meghatároztak.²² Kérdéses azonban, hogy kell-e ezt rögzíteni, hogyha a többi oklevél nem tartja szükségesnek? Illetve, ha több büntetést akarnának behajtani a felajánlón, mint amennyi a megállapodásban szerepelt, nem az oklevél maga lenne-e a biztosíték arra, hogy ez jogszerűtlen. Ennélfogva ez az interpretáció se tűnik megalapozottnak. Így valószínűsíthető, hogy az *ipse* névmásnak referenciális funkciója van.

A formuláris szempontok és az *ipse* intenzifikáló szerepének kizárása eddig a deiktikus értelmezést erősíti. Szintén erre enged következtetni, hogy a Sankt Gallen-i oklevelekben az *ipse* alapvetően képes megőrizni klasszikus intenzifikáló szerepét is mind a narrációban (amelyből igen kevés van), mind a formuláris szövegrészekben.²³

²⁰ Parafrázálva: amennyit ez az oklevél, és nem egy másik tartalmaz.

²¹ Parafrázálva: amennyit még ez az oklevél is tartalmaz (holott általában csak más oklevelek tartalmazzák).

²² Ezt a variánst legkönnyebben a *csak* szóval lehetne visszaadni, de úgy érzem, a magyarban az *amennyittel* fog szorosabb kapcsolatban állni, így az *egymagát* használtam helyette: amennyit az oklevél egymaga tartalmaz.

²³ Inkluzív *ipse*vel leggyakrabban a *poenalis clausula* (kötbérikötés) elején lehet találkozni: ***Si ego ipse aut aliquis de heredibus vel proheredibus meis vel quicumque contra hanc tradicionem venire aut eam infringere voluerit, inprimis iram et penas infirmi (sc. inferni) experire pertimiscat et insuper ... multa componat*** (ChLA II.153.13-15). 'Ha én magam vagy az örököseim közül valaki vagy bárki e adományozás ellen kelne, vagy azt megszegné, különösképp féljen megtapasztalni (Isten) haragját és a pokol büntetéseit, és ezenfelül fizessen büntetést.' Itt az *ipse* azért fejez ki inkluzivitást, mert a szerződésszegés az összes lehetséges személy közül pont attól a legkevésbé elvárható, aki a szerződést saját akaratából kötötte, és javait általában saját lelki üdvéért ajánlotta fel. A következő példában pedig egy kivételesen alkalmazott exkluzív *ipse*re lehet lelni: *Ego ipse in dei nomine*

Azonban az elemzés elején említettem, hogy a halmozásokat nem egyforma súllyal veszem figyelembe. A legegyszerűbbek az azonos funkciót betöltő névmáshalmozásos esetek (*hic+iste+N*), míg a járulékos metanyelvi elemek (*ipse+supradictus+N*) már nehezebben interpretálhatóak, így óvatosabb konklúziókat lehet csak levonni belőlük. A deiktikus *ipsék* interpretációját pedig épp az nehezíti meg, hogy a közelre mutatót kifejező előfordulások esetén hiányzik a pozitív adat, az *ipse* *hickel* vagy *praesens*szel megvalósuló halmozása (**hic+ipse+N* / **ipse+praesens+N*). De mi állhat e hiány hátterében? A legkézenfekvőbb az *ipse* általános anaforikus funkciója lenne, hiszen a *census* formulában a gyengülő *idet* kompenzálta (Pálfi 2023: 536–537). Emellett szól egy speciális, Sankt Gallen-i hibatípus is.

- (A) ... *dono* ... *ipsam salam <quae> colitur et omnia in ipsa villa* (ChLA I 59.3-4)²⁴ '... adományozom ... ezt (az)/ azt (az)/ az épületet, amely lakható és mindent ama / eme birtokon'
- (B) ... *cunplacuit* ... *ut ipsa rem <quam> Macanradus presbiter ibidem conquist, eorum (=eis) tradedissit* (ChLA I 70.3-4) 'megegyeztünk ... hogy azt a vagyont, amelyet ugyanott (ti. a monostorban) Macanradus pap szerzett, nekik átadjuk'

Az eredeti szövegek nem tartalmaznak beszúrt vonatkozó névmást. Ugyanakkor nélkülük a mondatok agrammatikusnak minősülnek. Az adnominális *ipse*vel ellátott főnevek a vonatkozó alarendelés fejtét képezik. Mindemellett ezek az *ipsék* olyan entitásokat vezetnek be az oklevélbe, amelyeknek nincs szövegbeli antecedenense vagy olyan körülíró környezete, mely lehetővé tenné asszociatív anafora révén a bevezetésüket. A szövegben a még nem említett, azonban a szerződő felek számára ismert entitásokat ráismerő *ille* szokta bevezetni kataforikus struktúrával (a szakirodalomban *recognitional use*).²⁵

Bernegarius indignus vocatus presbiter scripsi et subscripsi. (ChLA II.143.21). 'Én magam, Isten nevében Bernegarius, akit méltatlanul hívnak papnak, írtam és aláírtam.' Ebben a formulában nem szokott *ipse* szerepelni. Ugyanakkor az oklevélben a *donatort* ugyanúgy hívják, mint a szerződést író *scribát*, így egy exkluzív *ipse* kerül az írnok oklevelet lezáró sorába, amelyben rögzíti az oklevél megírásának és aláírásának tényét.

²⁴ Az (A) példában a vonatkozó névmás Adamik Béla beszúrása, a (B)-ben az enyém.

²⁵ A ráismerő használat elsősorban távolra mutató névmások sajátja. Olyan entitást neveznek meg, amely új a szövegben (először említett), de régi a hallgatóság számára (hallgató és beszélő közös ismerete), és az ismeret nem ágyazódik be egy tágabb kulturális tudásba (Diessel 1999: 103–106; Carlier – De Mulder 2010: 263–264; Cornish 2010: 219–221; Pieroni 2010: 465).

- (C) *illas res, quas Uuigant in subter nominatis locis ad prefatum monasterium tradidit* (ChLA I 144.2–3) 'azokat a vagyonelemeket, amelyeket Wigant a fentnevezett helyeken a korábban említett kolostor számára átadott'

(B) és (C) ugyanazon típusú oklevél kezdőmondatának része: a szerződésmódosító okleveleké. Ezekben a mondatokban visszautalnak egy korábbi – általában *precaria*-konstrukciót (visszabérlést) nem tartalmazó – oklevélre, amelynek tartalma mindkét szerződő fél számára ismert. A közös tudásra pedig kataforikusan szerkesztett *illével* utalnak. Ez a szöveg szempontjából tisztán kataforikus struktúra csak az *illével* valósítható meg a Sankt Gallen-i oklevelekben (és nem csak a szerződésmódosító egyezségekből). Ellenben az *ipse* csak olyan kataforikus szerkezetekben szerepel, amelyek már be lettek vezetve korábban a szövegbe, tehát valójában anaforikusak:

- (D) *et [pro istas res proservire volo annis singulis, ho est soledum unum]...proserviat ipsum servitium, quod superscriptum est,* (ChLA I 46.7-9) 'és ezekért a vagyontárgyakért fizetni akarok minden egyes évben, tudniillik egy aransolidust ... fizesse meg ezt / azt (a) kötelezettséget, amelyet fentebb leírtak'

Ez a példában szereplő anaforikus/metadeiktikus kifejezés pedig a már jól ismert halmozásos formára is átírható: *proserviat ipsum superscriptum servitium*. Így a Sankt Gallen-i anyag jellegzetessége, hogy az *ille* alapvetően kataforikus szerepű, míg az *ipse* mindig anaforikus, még akkor is, ha kataforikus struktúrában áll. Ebből pedig következik, hogy ha az írnok véletlenül az *illét* *ipse*-re cseréli, akkor az automatikusan vezet a rákövetkező vonatkozó névmás elhagyásához. Tehát a névmások meghatározzák szintaktikai környezetüket. Így a „helyes” variánsok (A) és (B) példa esetében a következők lennének:

- (A') *dono illam salam, quae colitur et omnia in ipsa villa*
 (B') *cunplacuit...ut illam rem, quam Macandradus presbyter ibidem conquisivit, eorum (=eis) tradedissit*

Ebből a hosszas fejtegetésből pedig látszik, hogy az *ipse* elsődlegesen anaforikus funkciója képessé teszi e determinánst a gyengülő *id* visszautaló szerepének nyomatékosítására (*id ipsud / ipsum*), és azt is biztosítja, hogy az *ipse* alapvetően ne forduljon elő közelre mutató deiktikus halmozásokban (**hic+ipse+N*).

Mivel tehát az *ipse* közelséget indikáló deiktikusságára nincs direkt bizonyíték, a járulékos *supradictus* vizsgálatán áll vagy bukik e deiktikus *ipse*-ék helyes értelmezése. Mint már említettem, az *ipse+supradictus+N* anaforikus konstrukció elméletben az *ipse* gyengülő és erősödő fókuszát egyaránt sugallhatná, azonban a fentiek miatt a korábbi analízis során az erősödő fókusz mellett foglaltam állást

(Pálfi 2023: 539–540, 544–545, 549, 557). Azonban, ha az *ipse+supradictus+N* konstrukció valóban a szemantikai instabilitás, és így az erősödő fókusz indikátora, úgy e szerkezet felszaporodásával kellene számolni azelőtt, hogy a deiktikus *ipse*k a közelre mutató *charta*-formulákban megjelenének. Mivel a Sankt Gallen-i anyagban a *charta*-formulák deiktikusak, így a vizsgálathoz egy olyan formulára van szükség, amely az anaforikus *ipse*ket és halmozásos eseteiket is tartalmazza. Ehhez pedig a kolostorral kapcsolatos *ecclesia*-formula tud adatokkal szolgálni, amely *ipse*-specifikus, és benne az *ipsén* kívül jórészt csak a *supradictus*szal és a kettő kombinációjával lehet számolni. Ráadásul e formula esetében korábban szintén ki lehetett zárni az *ipse* esetleges intenzifikáló értelmezését, így alkalmas a referenciális viszonyok tiszta leképezésére. Ez azt jelenti, hogy a diakrón vizsgálat során előbb az *ecclesia*-formula variánsainak, azaz a formulát alkotó referáló kifejezések típusainak változását vizsgálom meg, majd a *charta*-formulában bekövetkező változásokat. A vizsgálatról továbbá azt is várom, hogy a többi halmozásos eset interpretációjának helyességét is visszaigazolja, természetesen csak a jogi szövegek tradicionalitásának keretei között, azaz nem feltétlenül számolok hirtelen bekövetkező és nagymértékű változásokkal.

Ugyanakkor az időbeli analízisen kívül még egy másik megvilágításból is vizsgálható az *ipse* közelre mutató mivolta. Ez pedig a szövegbeli távolság vizsgálata referens és referáló kifejezés között. Ezt a *res*-formula segítségével fogom elvégezni, mivel az anaforikus *ecclesia ipse*-specifikus. Ennek pontos menetét azonban majd a vizsgálatnál írom le.

6. Diakrón elemzés

Ebben a pontban tehát azt vizsgálom, hogy az anaforikus esetekben az adnominális *ipse*t kísérő *supradictus* az *ipse* gyengülését vagy erősödő fókuszát jelzi-e, így prognosztizálva annak proximális deiktikus szerepkörben való megjelenését. Ahhoz, hogy ez igazolást nyerjen, az anaforikus determinánshalmozásnak növekvő gyakorisággal kell megelőznie a deiktikus *ipse*k megjelenését.

Mielőtt azonban a tényleges vizsgálatra rátérnék, ki kell fejtenem, hogy az időbeli elemzést milyen megkötésekkel végzem el. Első lépésként a Sankt Gallen-i anyag 133 pergamen oklevelét dolgoztam fel, azonban a diakrón vizsgálatban nem mindegyik jelenik meg. Ennek az az oka, hogy évtizedekre osztottam fel a 730 és 801 között íródott korpuszt, azonban vannak olyan oklevelek, amelyek nem datálhatóak, netán két vagy több évtizednyi különbség is felmerülhet a pontos évszámot illetően. E bizonytalan datálású okleveleket tehát kizártam az elemzésből. (Azokat azonban nem, amelyek esetében a bizonytalanság az általam vizsgált intervallumokon belülre esett.) Ez tehát azt is jelenti, hogy „kieshettek” adatok, az eloszlás pedig ezáltal némiképp torzulhat.

6.1. Út a *hic et nunc* deiktikus *ipse*ig – A *charta*-formula vizsgálata²⁶

A *charta*-formula időbeli vizsgálatára tehát azért kerül sor, hogy a deiktikus *ipse*ek eloszlását és időbeli megjelenését megfigyeljem, továbbá hogy ellenőrizzem, a *hic* valóban gyengül-e (csökken-e az aránya), míg az *iste* erősödik-e (nö-e az aránya).

1. táblázat: Referáló kifejezések időbeli változása a *charta*-formulákban

Idő	<i>hic</i>	<i>iste</i>	<i>praesens</i>	<i>duplex / triplex</i>	<i>ipse</i>	Össz.
730–749 (5CH; 3S)	11 73,33%	1 6,66%	0 0%	3 20%	0 0%	15 100%
750–759 (7CH; 3S)	9 47,37%	1 5,26%	2 10,53%	7 36,84%	0 0%	19 100%
760–769 (15CH; 12S)	28 68,29%	4 9,76%	0 0%	9 21,95%	0 0%	41 100%
770–779 (22CH; 12S)	35 61,40%	9 15,79%	1 1,75%	12 21,05%	0 0%	57 100%
780–789 (23CH; 20S)	30 46,88%	9 14,06%	0 0%	22 34,38%	3 4,69%	64 100%
790–801 (30CH; 21S)	37 45,68%	13 16,05%	6 7,41%	22 27,16%	3 3,70%	81 100%
Össz. (102CH; 74S)	150	37	9	75	6	277

Az első két évtizedet összevontam az alacsony oklevélszám miatt, a formulák elsősorban adnominális *hickel* állnak, az esetek egyötödében halmozás figyelhető meg. A 750-es években a *hic* közel 26%-os csökkenésnek, míg a halmozások növekedésnek indulnak, miközben a *praesens*t is használni kezdik. A 760-as években normatív törekvések figyelhetőek meg. Az adnominális *hic* eloszlása nő, ismét közelít korábbi eloszlásához (47,37% → 68,29%), a halmozásoké csökken (36,84% → 21,95%), a *praesens* eltűnik. Egyedül az *iste* lassú növekedése jelzi a változás érdemi manifesztációját, azaz az *iste* növekvő proximális deiktikus szerepét. A 760-as évektől a *hic* radikális csökkenésnek indul (68,29% → 61,40% → 46,88% → 45,68%), amit az *iste* lassú felkapaszkodása kísér (9,76% → ~15% körüli stagnálás), miközben a *praesens* újra feltűnik. Mindezzel párhuzamosan a halmozások kezdeti növekedése után (21,95% → 34,38%) ismét a csökkenés

²⁶ CH = *charta* darabszáma; S = különböző írnokok száma.

dominál (27,16%), még ha a korábbi évtizedekben látottak fölött marad is a gyakoriságuk. A deiktikus *ipse*k csak az utolsó két évtizedben jelennek meg. A táblázat még ha nem is lineárisan (a 760-as években egyfajta normatív tendencia figyelhető meg, amely szerintem elfogadható, tekintettel arra, hogy a vizsgálat jogi dokumentumokra irányul), de igazolja a *hic* gyengülését és az *iste* erősödését, amelyeket a duplikációk alapján becsültem meg.

6.2. Az *ipse+supradictus+N* vajon a szemantikai instabilitás jele-e?

Következő lépésként azt ellenőrzöm, hogy az *ipse+supradictus+N* halmazások értelmezése helyes volt-e, amikor az *ipse* erősödő fókuszával magyaráztam őket.

2. táblázat: Referáló kifejezések időbeli eloszlása az *ecclesia*-formulában

Idő	<i>ipse</i>	<i>supra-</i> <i>dictus etc.</i>	<i>duplex</i>	<i>hic</i>	<i>ille</i>	Össz.
740–749 (2CH; 2S)	3 50%	0 0%	1 16,67%	1 16,67%	1 16,67%	6 100,00%
750–759 (5CH; 5S)	10 76,92%	2 15,38%	0 0%	0 0%	1 8%	13 100%
760–769 (11CH; 9S)	20 76,92%	1 3,85%	5 19,23%	0 0%	0 0%	26 100%
770–779 (19CH; 10S)	31 77,50%	0 0%	9 22,50%	0 0%	0 0%	40 100%
780–789 (15CH; 13S)	25 73,53%	7 20,59%	2 5,88%	0 0%	0 0%	34 100%
790–801 (30CH; 21S)	66 78,57%	14 16,67%	3 3,57%	0 0,00%	1 1,19%	84 100%
Össz. (82CH; 56S)	155	24	20	1	3	203

A forráshiány miatt az első évtizedből nem lehet sok következtetést levonni, talán csak azt, hogy a formula eredetileg kevésbé volt *ipse*-specifikus. A 750-es években jórészt az *ipse* ($\Sigma 10$; 76,92%), és olykor a *supradictus* ($\Sigma 2$) tölt be anaforikus szerepet. Amíg az *ipse* a 780-as évek kivételével (73,53%) gyakorlatilag változatlan gyakorisággal fordul elő (~77–78%), addig a *supradictus* a 760–770-es években visszaszorul a halmazások előretörésével (0%→19,23%→22,5%) párhuzamosan. A 780–790-es években újfent erőre kapó *supradictus*hoz ($\Sigma 7$; 20,59%; $\Sigma 14$; 16,67%) ismét fordítottan aránylanak a duplikációk: jelentős csökkenést mutatnak ($\Sigma 9$; 22,5%→ $\Sigma 2$; 5,88% és $\Sigma 3$; 3,57%). Kiemelném újra, hogy a *hic et*

nunc deiktikus *ipse* a 780–790-es években tűnnek fel. Ezt megelőzően, a 760–770-es években a duplikációk számottevő növekedése figyelhető meg, valamint az anaforikusan stabil *ipse* enyhe visszaesése. Mindezek fényében látható, hogy a *supradictus*szal halmozódó *ipse* egyértelműen megelőzik a deiktikus *ipse*ket, mintegy jelölve a szemantikai instabilitást, amely az inherens fókuszban következik be.

7. Szövegbeli távolság

További vizsgálati szempont a szövegbeli távolság elemzése. A hipotézis az, hogy ha az *ipse* a *charta* formuláiban képes a *hic et nunc* deiktikusság kifejezésére, akkor azokban az esetekben, amikor a szövegbeli távolság jelölését szükségesnek tartja az írók, szintén meg kell jelennie proximális esetekben. A hipotézist bonyolítja, hogy az *ipse* az általános anaforikus determináns, tehát nagy valószínűséggel minden távolságban megjelenik. A másik nehezítő körülmény, hogy egyes formulák determinánsspecifikusak, azaz szinte csak bizonyos demonstratív kifejezésekkel állnak. Így ez limitálja a formulák használhatóságát.²⁷

A *res*-formula azonban alkalmas a vizsgálat lefolytatására, ugyanis variánsai a vagyonlistára, valamint a vagyonelemekre előszeretettel utalnak vissza a szöveg egészében, és nemcsak *ipse*vel, hanem más referáló kifejezésekkel is állnak.

²⁷ A determinánsspecifitás nemcsak a felhasználható formulák körét szűkíti, hanem az alkalmazható módszereket is. Így Givón (2017: 1–12) azon tipológiai javaslata, miszerint antecedenens és referens távolsága kijelentésekben mérhető, számos nehézségbe ütközik az oklevelek névmáshasználatának vizsgálatakor. Givón három anaforikus távolságot (antecedens és referáló kifejezés között) különböztet meg: közelit (kijelentésen/tagmondaton belül), közepeset (2–3 kijelentésen/tagmondaton átvélő) és távolit (3 tagmondatnál távolabbi). Közeli anaforikus távolság esetén hangsúlytalan pronominális névmással, ill. annak elhagyásával lehet visszautalni az antecedenstre. Közepes távolság esetén hangsúlyos pronominális névmással, távoli esetén már csak teljes főnévi csoporttal. Az alábbi példa csak egy a sok közül (ChLA I 140.8–11): *ut tempus vitae meae ipsas res₁ per beneficium [recipiam]. Et post nostrum discessionem ipsas res₂ cum omni integritate sine ulla marricione ad ipsum monasterium revertantur, et quidquid rectoris ipsius monasterii de ipsas res₃ facere voluerint in omnibus firmissimam habeant potestatem.* 'hogy (ugyan)ezeket/azokat (a) vagyonelemeket életem idejére hasznélvezet gyanánt <megkapjam>. És a halálunk után (ugyan)ezek/azok (a) vagyonelemek teljes sértetlenségben, késlekedés nélkül szálljanak vissza (ugyan)erre/arra (a) kolostorra, és amit csak (ugyan)ennek/annak (a) kolostornak a vezetői (ugyan)ezekkel/azokkal (a) vagyonelemekkel tenni szeretnének, mindenben legyen meg a legszilárdabb hatalmuk.' Ahogy az *ipsas res* kifejezés is jelzi, a 'vagyonelemek' az első visszautalás után minden tagmondatban meg vannak említve. Azonban mindhárom esetben *ipse*vel ellátott főnévi csoporttal, amely Givón osztályozása szerint ilyen rövid távolságon belül nem jellemző (vö. Givón 2017: 19).

3. táblázat: Referáló kifejezések időbeli eloszlása a *res*-formulában

Idő	<i>ipse</i>	<i>duplex</i>	<i>hic</i>	<i>supra-</i> <i>dictus</i>	<i>ille</i>	<i>iste</i>	<i>idem</i>	<i>is</i>	Össz.
740-749 (3CH; 3S)	2 (+1D) 28,57%	3 42,86%	0 (+2D) 0%	1 (+3D) 14,29%	1 14,29%	0 0%	0 0%	0 0%	7 100%
750-759 (4CH; 3S)	7 (+2D) 50%	2 14,29%	0 0%	0 (+2D) 0%	1 7,14%	4 28,57%	0 0%	0 0%	14 100%
760-769 (9CH; 7S)	19 (+1D) 90,48%	1 5%	0 0%	0 0%	1 4,76%	0 0%	0 0%	0 0%	21 100%
770-779 (19CH; 10S)	27 (+1D) 71,05%	2 5,26%	0 (+1D) 0%	0 (+1D) 0%	8 21,05%	0 0%	1 2,63%	0 0%	38 100%
780-789 (19CH; 18S)	28 (+3D) 64,29%	6 14,29%	0 (+2D) 0%	0 (+6D) 0%	8 21,43%	0 (+1D) 0%	0 0%	0 0%	42 100%
790-801 (27CH; 21S)	57 (+2D) 77,03%	5 6,75%	0 (+2D) 0%	4 (+4D) 5,41%	5 6,75%	0 0%	2 (+1D) 2,70%	1 1,35%	74 100%
Össz. (81CH; 55S)	140 (+10D)	19 (0D)	0 (+7D)	5 (+16D)	24 (0D)	4 (+1D)	3 (+1D)	1 (0D)	196 (+35D)

Ahhoz azonban, hogy ez a formulakategória vizsgálható legyen, ki kell szűrni egyes szavak determinánsspecifitását.

4. táblázat: Adnominális determinánsok *resszel* (R) vagy más vagyonelemekkel (M: *marcha*, *villa*, *hoba* etc.) szintagmát alkotva²⁸

	R	M
<i>ipse</i>	103	58
<i>ille</i>	33	12
<i>supradictus</i>	4	18
<i>hic</i>	0	9
<i>iste</i>	2	4
<i>is</i>	1	34
<i>suus</i>	3	47

A táblázat az adnominális determinánsokat mutatja, amelyek a *res* szóval (R) vagy más vagyonelemmel (M) alkotnak szintagmát. Mint látható, a *res* szó *ipse*-specifikus. A nagy mennyiségű *ille* esetében árnyalja a képet, hogy a 33 esetből kilenc szerződésmódosító oklevekből származik, amelyekben a vagyont korábban bevezetett szövegbeli referens nélkül idézik fel, tehát az *ille* kataforikus struktúrájú ráismerő használatban áll.

²⁸ Az adatok forrása: Pálfi 2023: 543, 7. táblázat.

Ego in dei nomine Iohannes, dei dono vocans episcopus sive abbas monasterio sancti Galli. Ato et uxor sua Herosta ad nos venimus petivit pregariam de res illas, quas nobis tradedit in pago Linzgaugense in villa, qui dicitur Permodingas, et nos daliter plaguit adque convenit una cum consensu fratrum nostrorum... (ChLA I.93.1-3)

’Én, Isten nevében Iohannes, Isten ajándéka folytán püspök, valamint a Szent Gál kolostor apátja. Ato és felesége, Herosta hozzánk érkezve precariát [bérletszerű haszonélvezetet] kért azon vagyonelemekkel kapcsolatban, amelyeket korábban nekünk adott a linzgaui megyében, azon a településen, amelyet Permutingennek hívnak, és nekünk úgy tetszett és úgy döntöttünk a testvéreink egyetértésével ...’

Emellett a *resszel* alkotott szintagmák szolgálják a legáltalánosabban a vagyonslistára való visszautalást, így az oklevél bármely pontján felbukkanhatnak. Mindez pedig azt jelenti, hogy a *res* szó kizárásával érdemes az elemzést lefolytatni.

A 3. táblázat adatsorából tehát az alábbi szolgál a vizsgálat alapjául.

5. táblázat: A vagyon más elemeit jelölő adnominális determinánsok szövegbeli távolsága a referenstől²⁹

	<i>ipse</i>	<i>hic</i>	<i>iste</i>	<i>idem</i>	<i>ille</i>
Közel	6	4 (4D)	5 (3D)	4 (1D)	0
Közepes	5	2 (2D)	0	0	0
Távol	42 (5D)	1 (1D)	0	0	5
Összesen (Σ73)	52 (5D)	7 (7D)	5 (3D)	4 (1D)	5

Az 5. táblázatban tehát a referáló kifejezés és referens szövegbeli távolságára vonatkozó esetszámok vannak feltüntetve. Mint a táblázatban látható, a távolság vizsgálatába nem vontam be se a *genitivus*-ban álló *ist*, se a névszóval egyeztetett *suust*, ugyanis mindkettő birtokviszony kifejezésére szolgál, így használatuknak előfeltétele, hogy a referens közel legyen.³⁰ Ez a tulajdonságuk pedig torzítaná az eredményeket.

²⁹ A zárójelben feltüntetett duplikációk (=D) a zárójel nélkül szereplő összes esetszámba tartoznak, így *hic* négy esetben fordul elő közelséget kifejezve, s ezen esetek mindegyike duplikált/halmazos kifejezésben áll (4D). Mint látható, a 4. táblázattól eltérő számok fordulnak elő. Ennek oka, hogy a 3. táblázat adatsora szolgált az adatok forrásául.

³⁰ ChLA I 87.7: *Ragynulfus et Hariratus cum omnes adpertenentias eorum* ’Ragynulfus és Hariratus minden tartozékaikkal’; ChLA II 121.5: *Uuinidolf cum huaba sua, Ascolf cum huaba sua, Uuillihad cum huaba sua* ’Winidolf a jobbágytelkével együtt, Ascolf a jobbágytelkével együtt, Willihad a jobbágytelkével együtt’.

A vizsgálatba bevont többi adnominális determináns anaforikus funkciót tölt be. Az elemzés során három távolságviszonyt határoztam meg: közelit, közepeset (mediális távolságot) és távolit. Közelség esetén a referenst azonnal követi a rá visszautaló kifejezés. A rezumptív, összefoglaló anaforának közvetlenül az utolsó referens után kell állnia.³¹ Közepes távolság esetén a referens és a referáló kifejezés között egy rövid, a referens bővítményeként álló kifejezés található.³² Minden, ami nem közelség és közepes távolság, a távoli kategóriába került.³³

³¹ ChLA II 162.1: *Ego Rodulfus dono in villa, que dicitur Hohunstat, quicquid in ipsa curte visus sum habere* 'Én, Rodulfus átadom a településen, amelyet Hohunstatnak hívnak, mindazt, amit ezen (a) / azon (a) / ugyanezen (a) / ugyanazon (a) településen birtokolni tűnök'; ChLA II 146.2–4: *illas res, quas nobis Peratholdus comis tradidit in Muni-oluingas et quas nobis tradidit Ata quaedam matrona in Sedorf, ut haec idem loca Perahtoldo pro beneficio in censum prestare deberemus* 'azokat a dolgokat, amelyeket nekünk Perahtoldus gróf adott át Mundelfingenben és amelyeket nekünk Ata, egy bizonyos nemesasszony adott át Sedorfban, hogy ezeket (az) ugyanezeket (a) helyeket adjuk bérbe Perahtoldusnak haszonélvezet gyanánt'; ChLA II 115.2–4: *ut aliquas res nostras, qui sunt in pago Egauinsse in villa, que dicitur Slat, seu et in Mulinusa vel in Hegingas eciam et in Uuiteringas necnon et in Uualasingas vel in Gundihhinhoua eciam et in Usa, quicquid in ista loca superius nominata tibi in precaria prestare deberimus* 'vállaljunk kötelezettséget, hogy néhány vagyonelemünket, amelyek a hegau kantonban vannak a településen, amelyet Schlattnak neveznek, és (azokat) is, (amelyek) Mühlhausenben és Ehingenben és Weiterdingenben, és nemkülönben Welschingenben és Gundihhinhovában és Hausenben is (vannak), (hogy) mindazt, ami eme fentnevezett helyeken van, neked precariába adjuk'.

³² ChLA II 112.4–5: *que dicitur Sytynga marca, in pago Bertoldesbara, quicquid ibidem in ipsa marca Sitynga* 'amelyet Seitingen örgrófságnak neveznek, Berchtoldsbaar megyében, ami csak ugyanott, eme / ama seitingeni örgrófságban van'; ChLA II 138.2–4: *Et hoc est, quod dono in pago, qui vocatur Perahtoldipara, in vico nuncupante Uurmmerringa, quicquid ibidem visus sum habere; id est ... [rövid vagyonlista] ... et una hoba in villa, quae vocatur Conninga, cum omnibus ad eam pertinentibus vel quicquid ab his duobus denominatis locis* 'És ez, amit adok a megyében, amelyet Berchtoldsbaarnak neveznek, a Würmlingennek hívott településen van, amit csak ugyanitt birtokolni látszom, tudniillik ... [rövid vagyonlista] ... és a jobbágytelekkel együtt, amely a településen van, amelyet Gunningennek hívnak, minden idetartozóval együtt és mindazt, amit e két nevezett helyről...'.

³³ ChLA I 80.3–4; 7–8: *quidquid ego visus fui habere in villa, qui vocatur Uuobolgingas ... [vagyonlista] ... quidquid mihi genitor meus in ipsam villam superdictam Obolgingas dereliquit* 'mindazt, amit én birtokolni látszottam a településen, amelyet Weiblingennek hívnak ... [vagyonlista] ... mindazt, amit apám (ugyan)ezen (a) / (ugyan)azon (a) fent említett Weiblingen településen rám hagyott'; ChLA I 97.2–3; 7: *hoc est, quod dono in pago Bertoltipara in loco, qui dicitur Buchilesperc, id est casis, domibus, aedificiis, pecuniis, terris, pratis, pascuis, silvis ... [4–6. sorok] ... de illa terra ad alia terra ipsius sancti Galli*

Az *ipse*, minthogy közel, közepes távolságban és a referenstől távol egyaránt megjelenik, általános anaforikusságról tesz tanúbizonyságot. Jóllehet szövegbeli közelség és távolság esetén minden évtizedben előfordul, mediális előfordulásai a 780-as évektől detektálhatóak. Duplikációi azonban csak távolságjelölés esetén figyelhetőek meg *supradictusszal*, amely indirekt módon jelezheti szemantikai instabilitását, ha referens és anaforikus determináns egymástól távol helyezkedik el.³⁴

A *hic* esetében elmondható, hogy általános anaforikus funkciót látott el a múltban, mivel minden távolságkategóriában megjelenik (ez most az *ipse* feladata), azonban ahogy a közelre mutatóban, úgy anaforikus szerepkörében is meggyengült, hiszen csak duplikációkban fordul elő.

Az *iste* csak szövegbeli közelség esetén fordul elő, az öt esetből háromszor *supradictusszal* együtt halmozásban, amely mintegy a kialakulóban lévő új inherens szemantikát kíséri. Ha mindezt összevetjük a diakrón analízis eredményével, amelyben a *hic et nunc* deiktikus *iste* gyakorisága nőtt az évtizedek során, akkor a támogató *supradictus* nem mond ellent a következtetéseknek.

Érdekes módon az *idem*, amely a 770-es évek végén jelenik meg először kis számban a ChLA korpuszában, közelség esetén fordul csak elő, egy alkalommal pedig *hickel* halmozott kifejezésben. Mint látható tehát, az *idem* nem gyengült, hanem egyszerűen eltűnt és újra visszatért az oklevelek megszövegezésébe.

Annál feltűnőbb, hogy az elsősorban kataforikus és néhány alkalommal anaforikus *ille* csak távoli esetekben látja el az utaló szerepét, tehát elsősorban távolságjelölő.

8. Összefoglalás

Jelen tanulmány célja a korábbi vizsgálat (Pálfi 2023) eredményeinek ellenőrzése volt. Elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy az anaforikus *ipse*+*sup*-

transire voluerit 'az, amit adományozok, a megyében van, amelyet Berchtoldsbaarnak hívnak, a helyen, amelyet Bickelsbergnek hívnak, tudniillik a kunyhókat, a házakat, az épületeket, a nyájakat, a földeket, a mezőket, a legelőket, az erdőket ... [4–6. sorok] ... (ha) ama földről ama Szent Gál kolostorának másik területére át akarna menni'; ChLA II 159.5–9: [helynevek felsorolása négy soron keresztül] ... *haec omnia et ex integro, tam de paternico meo quam et de maternico vel mea adquisitione et viro meo Landoaldo in his locis supernominatis* '[helynevek felsorolása négy soron keresztül] ... mindezt e fentnevezett helyeken és sértetlenül (ti. adom), úgy az apai örökgemből, mint az anyai örökgemből is, és a szerzeményemből és férjemtől, Landoaldustól'.

³⁴ Önmagában a távolság nem szolgálhat elégséges ok gyanánt a *supradictusszal* való halmozódásra, hiszen akkor, amikor az antecedens és a referáló kifejezés egymáshoz közel helyezkedik el (pl. a *hic* esetében), mi indokolná a *supradictus* megjelenését?

radictus+*N* szerkezetek valóban szemantikai instabilitást jelölnek-e, és prognosztizálják-e az *ipse* új, *hic et nunc* deiktikus funkcióját (6. fejezet). A vizsgálat ugyan igazolta a feltételezéseket, azonban azáltal, hogy csak a pontosan datálható okleveleket lehetett bevonni, némileg módosíthatta az eloszlást. Ennek ellenére jobb módszernek tartom a kvalitatív-kvantitatív analízis diakrón elemzéssel való kiegészítését, ugyanis leszűrhetők belőle az általános trendek. Emellett az időbeli eloszlások arra is rávilágítottak, hogy a *hic* csökkenő aránya mellett az *istée* lassan, de folyamatosan nő. Így e névmások egymással, ill. a *praesens*szel álló halmozásos alakjai a *hic* gyengülésére és az *iste* erősödő fókuszára utaltak. Ezzel szemben a szövegbeli távolság vizsgálata (7. fejezet) kevésbé megbízható, ugyanis csak nagyon alacsony esetszámokkal kivitelezhető. Megkockáztatom, hogy általános mintázatok kirajzolására alkalmas lehet, de ehhez szükséges az a feltétel, hogy a formulák jó része nyitottabb legyen *ipsén* és *supradictus*on kívül más determinánsok használata felé is. Ennek ellenére kirajzolódott belőle a *hic* egykori anaforikus szerepe, valamint az *ipse* általános anaforikus szerepe. Az *iste* és az *idem*, amennyiben anaforikusak, közel állnak az antecedenshez, szemben az *illével*, amely mindig távol helyezkedik el tőle.

Irodalom

- Bertocchi, Alessandra (2000), *Ipse* as an intensifier. *Journal of Latin Linguistics* 5/1: 15–30. <https://doi.org/10.1515/joll.2000.5.1.15>
- Carrier, Anne – De Mulder, Walter (2010), The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin. In: Davidse, Kristin – Vandelanotte, Lieven – Cuyckens, Hubert (eds), *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*. Mouton de Gruyter, Berlin. 241–275. <https://doi.org/10.1515/9783110226102.3.241>
- ChLA I. = Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1954), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part I. Switzerland: Basle – St. Gall. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- ChLA II. = Bruckner, Albert – Marichal, Robert (eds) (1956), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters prior to the ninth century. Part II. Switzerland: St. Gall – Zürich. Urs Graf Verlag, Olten – Lausanne.
- ChLA CXVIII. = Cavallo, Guglielmo – Nicolaj, Giovanni (eds) (2019), *Chartae Latinae Antiquiores*. Facsimile edition of the Latin charters. 2nd series. Ninth century. Part CXVIII. Addenda II. Switzerland, Luxembourg, Spain. Urs Graf Verlag, Dietikon – Zürich.
- Ciccarelli, Rossana (2017), I dimostrativi. Tra norma e uso. In: Sornicola, Rosanna – D’Argenio, Elisa – Greco, Paolo (a cura di), *Sistemi, norme, scritture. La lingua delle più antiche carte cavensi*. Giannini, Napoli. 175–202.

- Cornish, Francis (2010), Anaphora: Text-based or discourse-dependent? Functionalist vs. formalist accounts. *Functions of Language* 17/2: 207–241. <https://doi.org/10.1075/foL.17.2.03cor>
- Diessel, Holger (1999), Demonstratives: Form, functions and grammaticalization. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 93–114. <https://doi.org/10.1075/tsl.42>
- García, Erica C. (1975), The role of theory in linguistic analysis: The Spanish pronoun system. North Holland, Amsterdam.
- Givón, Talmy (2017), The story of zero. Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. <https://doi.org/10.1075/z.204>
- Halliday, Michael A.K. – Hasan, Ruqaiya (1976), Cohesion in English. Longman, London.
- Hawkins, John A. (1978), Definiteness and indefiniteness. A study in reference and grammaticality prediction. Routledge, London – New York.
- Kirchner, Robert. S. (1979), Deixis in discourse: an exploratory quantitative study of the modern Dutch demonstrative adjectives. In: Givón, Talmy (ed.), *Syntax and semantics*. Vol. 12: Discourse and syntax. Academic Press, New York. 355–375. https://doi.org/10.1163/9789004368897_016
- Lyons, John (1977), *Semantics*, Vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620614>
- Pálfi Dorottya (2023), Demonstratives in the charters of St. Gall. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 63/4: 525–559. <https://doi.org/10.1556/068.2024.00125>
- Pieroni, Silvia (2011), Deixis and anaphora. In: Baldi, Philip – Cuzzolin, Pierluigi (eds), *New perspectives on historical Latin syntax*, Volume 3. Constituent syntax: Quantification, numerals, possession, anaphora. De Gruyter Mouton, Berlin – New York. 389–502. <https://doi.org/10.1515/9783110215465.389>
- Płocharz, Piotr (2020), Latinophonie altimédiévale en Italie méridionale. Étude des démonstratifs dans les chartes. Le cas de IPSE. *Acta Antiqua Scientiarum Hungaricae* 59: 399–411. <https://doi.org/10.1556/068.2019.59.1-4.35>
- Selig, Maria (1992), Die Entwicklung der Nominaldeterminanten im Spätlatein. Narr, Tübingen.
- Skrzypek, Dominika – Piotrowska, Alicja – Jaworski, Rafał (2021), The diachrony of definiteness in North Germanic. Brill, Leiden.
- Strauss, Susan (2002), *This, that and it* in spoken American English: a demonstrative system of gradient focus. *Language Sciences* 24/2: 131–152. [https://doi.org/10.1016/S0388-0001\(01\)00012-2](https://doi.org/10.1016/S0388-0001(01)00012-2)
- Talmy, Leonard (2020), Targeting in language. Unifying deixis and anaphora. *Frontiers in Psychology* 11: 1–14. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.02016>
- Tamás Lajos (1977), Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Väänänen, Veikko (1981), *Introduction au latin vulgaire*. 3e éd. Klincksieck, Paris.

Ismertetések

Zoltán András: *Slavo-Hungarica. Tanulmányok a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok köréből*

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2024. 191 l.

Zoltán András olyan szlavista, akinek a munkásságában fontos, sőt meghatározó szerepet játszanak a magyar vonatkozású témák, pontosabban a szláv–magyar nyelvi, továbbá irodalom- és művelődéstörténeti kapcsolatok. Mind az igény, mind a képesség megvan benne arra is, hogy az ilyen tárgyú írásait tanulmánykötetekbe rendezze. Ezt bizonyította a *Szavak, szólások, szövegek* című gyűjtemény (Zoltán 2005), és ezt tanúsítja a most ismertetendő összeállítás is.

Ez az újabb kötet válogatás azokból a magyar nyelvű és érdekeltségű tanulmányokból, amelyeket Zoltán András az elmúlt húsz évben készített. Az írásokat két nagyobb csoportba rendezve olvashatjuk: *Szláv a magyarban* (9–134) és *Magyar a szlávban* (135–150). A két egységet egyfelől az *Előszó* (7–8), másfelől több jegyzék foglalja keretbe: a hivatkozásokban szereplő szakirodalomé (151–177), a tanulmányok eredeti megjelenési helyét feltüntető lista (179), a magyar szómutató (181–183) és a névmutató (185–191).

Az előszóból értesülhetünk arról, hogy az újrakiadásra való előkészítés során a szerző a tipográfiát és a hivatkozásrendszert a *Magyar Nyelv* szokásaihoz igazítva egységesítette. Egyetérthetünk azzal, hogy az újraközlés alkalmát nem használta fel arra, hogy vitatkozzék azokkal a bírálókkal, amelyek etimológiai magyarázatait eredeti megjelenésük óta érték. A hagyományos előszói funkciók közé tartoznak a köszönetnyilvánítások; ezt a feladatot a szerző körültekintően és helyes arányérzéssel teljesíti.

A válogatott tanulmányok első csoportja, a *Szláv a magyarban* sokkal terjedelmesebb a párjánál, de ez egyáltalán nem tűnik egyenetlenségnek, hanem természetesen adódik a témakínálatból. Az írások nem az eredeti megjelenésük időrendjében követik egymást, hanem lényegében a tágabb témakört átfogók felől haladnak a részletkérdéseket taglalók felé.

A *Szláv a magyarban* című csoport 18 tanulmányt tartalmaz. Közülük az általánosabb, átfogóbb témájúakból leginkább az a vitakérdés érdemel kiemelést, hogy a szláv alapnyelv (az összláv) mikor vált szét a ma ismert szláv leánynyelvekre. A hazai szlavisztikában uralkodónak tekinthető nézet szerint a nagy szláv expanziót (6–7. sz.) követően az összláv nyelv a mai értelemben vett szláv nyelvekre bomlott szét. Ebből következően a honfoglaló magyarok már önálló szláv nyelveken beszélő népet találtak a Kárpát-medencében.

Zoltán András azonban szembeállítja ezzel azt a véleményt, amelyet Trubeckoj 1920 táján (sőt már előbb, az első világháború idején is) képviselt. Trubeckoj elgondolásának lényege az, hogy egy nyelv akkor bomlik fel több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös innovációkat végrehajtani. Az összláv esetében az utolsó közös innováció az úgynevezett „jerek” (ѣ, ѥ) kiesése, illetve megváltozása bizonyos pozíciókban a 10–12. században, tehát Trubeckoj az összláv korszak végét a 12. századra teszi. (Trubeckoj véleményének magyarországi fogadtatásáról – beleértve tudománytörténeti és politikai részleteket is – ld. a most ismertetett kötet egyik tanulmányát: 32–34).

Trubeckoj elgondolásának híveként Zoltán levonja azt a következtetést, amely az elméletből a szláv–magyar kapcsolatra adódik. Eszerint a honfoglalás idején és azt követően a magyarság nem egyes, önállósult szláv nyelvekkel találkozott, hanem összláv dialektusokkal.

Mivel a legrégebbi szláv jövevényszavak zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészen elterjedt elem, szükségszerűen arra következtethetünk, hogy ennek a szóképzletnek az átvételére nem szórványos, határ menti érintkezéssel került sor, hanem nagyobb számú néptömegnek a Kárpát-medence központi területein történt beolvadásával, vagyis szubsztrátum jelleggel.

A beolvadó szláv népesség nyelvét az ennek a szubsztrátumnak a kutatásában kiemelkedő szerepet játszó Helimskij az általa pannóniai szlávnak nevezett, a déli és nyugati szláv vonásokat ötvöző dialektusban jelöli meg. E nyelvjárás rekonstruálásának forrását éppen a magyar nyelv szláv jövevényszavai képezik.

Helimskij érdemeit elismerve és hangsúlyozva Zoltán felhívja a figyelmet az elképzelés túlzásaira, egyoldalúságára is. Egyrészt rámutat, hogy a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel szintén kapcsolatba került. Másrészt (Kniezsa István és Dénes György eredményeit hasznosítva) kimutatja, hogy a Kárpát-medencében a pannóniai szlávnak nevezett mellett léteznie kellett egy bolgáros dialektusnak is.

Az utóbbi tény különösen jelentős a szláv nazális *ę* és *o* hangokat tükröző jövevényszavaink történetének szempontjából. A bolgárban (és persze nyelvjárásában) ugyanis ezeknek a magánhangzóknek a denalizációja később ment végbe, mint a szláv nyelvek többségében. A bolgáros nyelvjárás Árpád-kori jelenlétének feltételezése a Kárpát-medencében megingathatja azt a hagyományos elképzelést, hogy a *rend*, *galamb* típusú számos jövevényszavunk átvételére feltétlenül a 10. század vége előtt került sor.

Akad a kötetben olyan tanulmány is, amely a honfoglalás előtti szláv–magyar kapcsolatok ügyét tárgyalja. A gondos elemzés számos olyan állítást leplez le, amely pontatlan, sőt megalapozatlan, ugyanakkor Zoltán ügyel arra, hogy ne mossa velük össze a reális, de nem kellően igazolható felvetéseket. Erre az eredményre jut: „A honfoglalás előtti szláv–magyar nyelvi kapcsolatoknak egyértelműen bizonyítható nyomai tehát nyelvünkben nem maradtak fenn” (24).

Egy-egy tanulmány a honfoglalás utáni anyag vizsgálatát időben (a 11. századra), illetőleg témájában (a keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemekéire) szűkíti.

Az időbeli szűkítés lehetősége persze viszonylagos: a 11. században feljegyzett szórványok egy része 10. századi átvétel eredménye is lehet. Mint már láthattuk, a nazálisos jövevényszavak esetében Zoltán kételkedik a 10. század végi korszakhatár valóságában. Használhatóbb korjelzőnek tűnik a „jerek” sorsa: ha ezek *i* és *u* hangokként kerültek a magyarba, akkor az őket tartalmazó jövevények valószínűleg a 12. század előttiek.

Ami a bizánci rítusú terminológia elemeit illeti, Zoltán szerint a bizonyíthatóan balkáni eredetűek tartoznak a körükbe: a *karácsony* és a *pitvar*, valamint a *hálát ad* kifejezés.

A Zaicz Gábor által szerkesztett *Etimológiai szótár*hoz (ESz., 2006) Zoltán nem klasszikus értelemben vett ismertetést készített, hanem főleg a szláv vonatkozású anyagot érintő széljegyzeteket fűzött. A gondos szemle sok betűhibára, átírási hibára hívja fel a figyelmet, de olyan elvi kérdésekre is rámutat, amilyen például a szláv igekötős összetételek téves kezelésmódja. Az áttekintés erényei közül alapossága mellett szeretném kiemelni, hogy feltárja a szótárnak az EWUng.-tól örökölt hibáit, ugyanakkor körültekintő, korrekt módon jelzi azokat a helyeket, amelyeken a tévedések nem varrhatók az EWUng. „nyakába”.

A kiemelkedő szlavista etimológusok közül egy-egy tanulmány Hadrovics Lászlónak és Kiss Lajosnak állít emléket. Ezek az írások már csak terjedelmükből adódóan sem lehetnek nagyon részletesek, de találóan villantják fel a két tudós munkásságának néhány figyelmet érdemlő eredményét. A portrékat Zoltán személyes emlékeivel is színesíti. Kiss Lajosét pedig egy saját etimológia közreadásával is gazdagítja a két *seb* főnévről (‘sérülés’, ill. ‘gyorsaság; a víz sodra’) és a velük korreláló *sebes* (‘sérült’, ill. ‘gyors’) melléknévpárról. (Ennek a szófejtésnek a részletes értékeléséről ld. Horváth László: A két *seb* ügyében: Magyar Nyelv 111 [2015]: 458–464). Az elemzést tanulmánygyűjteményének előszavában maga Zoltán is megemlíti, tökéletesen elfogadható indoklással utalva arra, hogy írásának a gyűjteménybeli újraközlését nem kívánta a bírálatra adott válasza felhasználni.)

Emlékszem, hogy 2013-ban milyen megdöbbenést keltett a *Magyar Nyelv* olvasóinak körében Holler László újfajta szófejtése a *király* ügyében. Ugyanezek a magyar nyelvtörténészek egyetértéssel és elégedetten fogadták, hogy még abban az évben Zoltán András személyében egy szakértő szlavista is megerősítette hang- és jelentéstani vonatkozású ellenvéleményüket. Ugyanakkor Zoltán rávilágított, hogy a szó származtatásában a Holler-féle magyarázattól függetlenül mégis van valódi hangtani furcsaság is: az, hogy a *király* forma helyett *karály*-féle alak volna várható...

A *denevér* szót az EtSz. ismeretlen eredetűnek tartja, és ebben az újabb etimológiai szótárak is követik. Zoltán viszont – igaz, alapos finomítással – felújításra érdemesnek tartja Edelspacher Antal szláv alapú szófejtési ötletét (1876). Egy ’denevér’ jelentésű szláv **netopyr*’-féle alakról lehet szó; ebből a magyarban a *tenevér* ~ *denevér* hangátvetéssel keletkezhetett. Maga a szláv szó vitatott eredetű; (elhomályosult) összetett szó lehet. Zoltán a szlavisztikai szakirodalomból többféle magyarázatát is ismerteti; ezekben részint egymással összefüggő, részint egymásnak ellentmondó jelentéstani megközelítések bukkannak fel: ’madárféleség’, ’pillangó’, ’éjszakai repülő lény’ stb. A magyarba nemzetközi szóként (főleg a németből) bekerült *vámpír* végső soron összefügg azzal a szláv összetett szóval, amely a magyar *denevér*-hez alapul szolgálhatott. A *denevér* ismert szinonimája, a *bőregér* az EWUng. szerint egyszerűen magyar összetétel eredménye. Hadrovics nyomán Zoltán szívesen számolna a német *Fledermaus* ’denevér’, tkp. ’röpködő, cikázó egér’ > **Ledermaus* tkp. ’bőregér’ népetimológias tükörfordításával.

A Juhász Dezső tiszteletére összeállított emlékkönyvben (2015) Zoltán annak a jegyében egyesítette a *darázs* és *vizsga* szavak eredeztetéséről szóló mondanó-ját, hogy mindkét főnév olyan igéből való elvonással jöhetett létre, amely szláv eredetű lehet.

A *vizsga* esetében a kiindulás természetesen a *vizsgál* ige. Ezt az EWUng. ismeretlen eredetű tőből származtatja. Králik szlovák nyelvész viszont olyan szláv igéből magyarázza, amely (’kiéget’ jelentéssel) a nemesfémek tűzpróbájával kapcsolatos. Zoltán elismeréssel, egyetértéssel támogatja ezt a származtatást; csak annyiban módosítja, hogy tágítja az ige lehetséges forrásaként szóba jöhető szláv nyelvek körét.

A *darázs* eredeztetéséhez Zoltán azt az ötletet használja fel, amellyel Dankovszky Gergely (1833) a rovar nevét (’irritáló lény’ jelentéssel) a csehből származtatta. A szemantikai alapot megtartva, de az elképzelést más szempontokból lényegesen javítva Zoltán a *darázs* főnevet egy **darácsol* ’bosszant, irritál’ igéből való elvonás eredményeként tartja magyarázhatónak, természetesen bevallva az ige adatolatlanságát. (Lábjegyzetben kiemeli, hogy a kézimumkázásból ismert *darácsol* már a *darázs* származéka, tehát a főnév eredete szempontjából elhanyagolható.) Az elvonáshoz (a hangalakra tekintettel is) jó analógia a *varácsol* > *varázs*. A *darázs* elvonásához szolgáló **darácsol* a szláv **dražiti* ’ingerel, irritál’ átvétele lehet. Mindezt figyelembe véve nem könnyű felelni arra, milyen eredetminősítést kapjon a *darázs* egy etimológiai szótárban. Zoltán felvetése feltétlenül említést érdemel; ugyanakkor ő maga is jelzi azt a súlyos nehézséget, amelyet a *darácsol* ’irritál’ adatolatlansága jelent. Véleményem szerint az egyik járható út „az ismeretlen eredetű” minősítés megtartása, mégpedig úgy, hogy ismertetjük Zoltán ötletét, de jelezzük, hogy az ige adatolatlansága megakadályozza az életbe léptetését. (Jelenleg a Gerstner Károly szerkesztette *Új magyar etimológiai szótár* ezt

a megoldást képviseli.) A másik lehetséges út ilyenféle lenne: „Bizonytalan eredetű, talán elvonás eredménye egy **darázsol* 'irritál' igéből; ez pedig egy szláv **dražiti* 'ua.' átvétele. A szemantikailag megalapozott eredeztetésben azonban súlyos nehézség a számításba vett magyar ige adatolatlansága.”

Az EWUng.-ban belső keletkezésüként kezelt *kószá* eredetét Zoltán szláv irányban keresi, és átadójaként a (kárpát)ukránt valószínűsíti.

Egy olyan kötetben, amelyet Nyomárkay István emlékére állítottak össze, Zoltán András *Varia etymologica* címmel apró etimológiai hozzászólásokat gyűjtött csokorba. Közülük a nyelvművelő vonatkozása és a 2005-ös Zoltán-tanulmány-kötet egyik írásához is kapcsolódó *farvíz* volt számomra a legérdekesebb.

A *Jelentéstani kérdések régi szláv jövevényszavaink köréből* című tanulmány a *parázna* ügyében meggyőzően hidalja át a szláv 'üres' és a magyar 'szajha' jelentésének eltérését, de a túlságosan általános cím nem szerencsés.

Művelődéstörténeti vonatkozása a *hoszpodár* használatának körüljárása.

Nem látom viszont meggyőzőnek azt a kísérletet, amely szláv mintát keres a jövő idő *fog* segédigéjének kialakulásához (az aligha átlátható jelentésű ukrán *яму*-val kapcsolatban).

Elfogadható, hogy a *Szláv a magyarban* egységhez sorolja a kötet azt a két tanulmányt, amelyekben voltaképpen német hatások játsszák a főszerepet: mind az orosz *начкун* és a magyar *pancser* ügyében, mind a *szabadon bocsat/enged* kifejezéssel kapcsolatban. Mindkettő érdekes olvasmány, és a meggyőző erő sem hiányzik belőlük. Az elsőben talán túl későn kerül szóba a magyar *pancser*; a másikkal pedig általános volta miatt megtévesztő a címe (*Szláv analógiák magyar szólásokhoz II.*).

A *Magyar a szlávban* csoportban három tanulmány kapott helyet.

A *Magyar szavak az ófehéroroszbán* a téma szokatlansága miatt is felkeltheti a magyar olvasó figyelmét. Gondosak és fontosak benne a lengyel elemek közvetítő szerepét értékelő kitérések. Hangulatosak Zoltán személyes emlékei Pusztai Ferencről. A második tanulmány a meglehetősen ismeretlen ómagyar *szerencs* 'útonálló' nyomát fedezi fel a kárpátukránban, a harmadik pedig magyar tárgyú hamisítások, anakronizmusok részleteit tárja fel egy régi orosz krónika szövegében.

A tanulmánykötetet kiegészítő hivatkozásjegyzék mintegy 570 tételből áll. A gyűjtemény használatát nagyban segíti a körülbelül 320 elemből álló magyar szómutató és a mintegy 520 tételes névmutató.

A kötet gazdag tartalma lenyűgözi az olvasót. A tanulmányokban mindvégig megmutatkozik a szerző alapossága, igényessége, ötletessége. A szöveg megfogalmazása, a gondolatvezetés mindenütt logikus és olvasmányos. „A kákán is csomót keresve” megemlítem, hogy a tanulmányok címadása nem mindenütt szerencsés, néhol konkrétabban, pontosabban is tükrözhetné a tartalmat.

Zoltán András tanulmánykötete természetesen elsősorban a szerző érdeme, de köszönet illeti mindazokat, akik a létrehozásában közreműködtek. Mindenki sokat tanulhat belőle, akit behatóan vagy érintőlegesen érdekel a magyar vonatkozású szlavisztika. Szeretném kiemelni a kötet tudománytörténeti jelentőségét, valamint azt a szerepet, amelyet az oktatásban kaphat. Nemcsak a konkrét tudásanyagra gondolok, hanem a szerzőnek mindazokra az erényeire, amelyeket követésre ajánlok a fiatal kutatóknak.

HORVÁTH LÁSZLÓ
ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont

**Borbély Anna – Bartha Csilla (szerk.):
Többsnyelvűség Magyarországon.
Szociolingvisztikai vizsgálatok nemzetiségekről¹**

HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024. 420 l.

Borbély Anna és Bartha Csilla szerkesztésében jelent meg a kétezres évek elején indult *A nyelvi másság dimenziói: a kisebbségi nyelvek megőrzésének lehetőségei* NKFP kutatás eredményeit közreadó kiadvány. E projekt zárása azonban korántsem jelentette a kutatómunka végét, a 2024-ben megjelent kötet így tágabban, a két évtized eredményeiből merítő átfogó anyag, amely az NKFP projekt öt közösségekben megvalósult követéses vizsgálatát önálló fejezetekben ismerteti, valamint az ez idő alatt megélénkült nyelvitájkép-kutatás meglátásait is beemeli. A jelen írás elsősorban a kiadvány nyomtatásban megjelent változatát ismerteti, noha a kötet elektronikus kiadása (elérhető a <https://nytud.hu/kiadvany/tobbsnyelvuseg-magyarorszagon> linken) közel 100 oldalnyi függeléssel gazdagabb ennél. Az ismertetés a fejezetek sorrendjében halad, de röviden áttekinti azokat a szempontokat és megfigyeléseket, amelyek az írások mindegyikében felbukkannak, és amelyek így a kötet szemléleti egységességét is jelzik.

Bartha Csilla a szerzője a kiadvány háttérét adó kutatás elméleti-módszertani alapjait és a megvalósítását is ismertető első fejezetnek. Ennek elméleti részei a kétnyelvűség és többsnyelvűség, a nyelvi másság és a nyelvcseré definícióit és korábbi kutatási irányait tekintik át. A lényegre törő áttekintés egyúttal problémáérzékeny is, hiszen nem csupán elköteleződik a kétnyelvűség funkcionális definíciója mellett (16), hanem ennek olyan közérthető megfogalmazását is közreadja, amely a hétköznapi tévhitek eloszlatására irányul. Eszerint „a kétnyelvűség vagy többsnyelvűség két vagy több nyelv (nyelvváltozatokat is tartalmazó repertoárjának) váltakozó használatát takarja; két- vagy többsnyelvű az a személy, aki két vagy több hangzó- és/vagy jelnyelvet tud és mindennapjai során rendszeresen (szóban és/vagy írásban, illetve jelelve) használ, miközben nem szükséges a két vagy a több nyelvet azonos/anyanyelvi szinten ismernie, így a nyelvek tudása egészében átfedheti, illetve részben kiegészítheti egymást” (16). A szemléletesség és a közérthetőség a kötet egészét áthatja. A fejezet a terepmunkával összefüggő lokális tapasztalatok mellett rávilágít a többsnyelvűség alapvető jelentőségére (17),

¹ Az ismertetés az NKFP 150824 számú projekt keretében készült, amely a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, az NKFP Starting pályázati program finanszírozásában valósult meg.

többek között a globális társadalom hatékony működése szempontjából. Eközben arra is felhívja a figyelmet, hogy a többnyelvűség számos területen teljesen természetes (21), csupán az európai nemzetállamiság ideológiája felől értelmeződhet újszerűnek vagy szokatlannak. A fejezet a két- és többnyelvűség-kutatás meghatározó szakirodalmait, szakfolyóiratait és rendezvényeit is számba veszi, melyek közül bővebben a hazai eseményeket és projekteket (16–18) tárgyalja.

A kötet aktualitását és időtállóságát egyszerre jelzik a nyelvcsere folyamatok felgyorsulásának globális tendenciái, a témakör szűkebben vett európai kérdései (mint például az európai uniós alapértékek és narratívák széttartó, akár ellentmondásos volta), valamint annak a ténye, hogy a Kárpát-medence kevésbé reprezentált a nemzetközi többnyelvűség-kutatásokban, miközben egy nyelvi kisebbség tagja „Magyarországon is naponta szembesülhet azzal, hogy nem minden beszélő és nem minden többnyelvű repertoár rendelkezik ugyanazzal az értékkel mindenhol és mindenkor, s miközben bizonyos többnyelvű kompetenciák a mindennapi életben hasznosulhatnak, hivatalosan nem ismerik el ezeket” (19). Az NKPF kutatás ezzel összefüggésben a hasznosság gyakorlatibb és a tudományos megismerés absztraktabb céljait egyaránt szem előtt tartja. Ahhoz, hogy a nyelvcsere mint soktényezős társadalmi folyamat értelmezhető, lassítható, akár visszafordítható legyen, a kutatásban az alábbi vizsgálati irányok és kérdésfelvetések fogalmazódnak meg. Egyrészt szükséges a nemzetiségi közösségekben zajló nyelvi és társadalmi változások empirikus vizsgálata, másrészt a nemzetiségi nyelvek megőrzésében vagy feladásában kulcsszerepet játszó másságnak, a nemzetiségi és többségi attitűdöknek, sztereotípiáknak és előítéleteknek, a csoportok közötti érintkezés megvalósulásainak a feltárása (25–26). A kutatás ezek alapján megfogalmazott célkitűzéseit a fejezet hét pontban ismerteti.

A vizsgálat kvantitatív és kvalitatív módszerekkel dolgozik. A zárt kérdéssorral dolgozó, így az összevethetőséget és megismételhetőséget megalapozó nyelv-választási-nyelvhasználati kérdőívet ötvözi a kvalitatív adatgyűjtésre alkalmas nyelvi-nyelvhasználati interjúkkal. Ez a módszer (28) lehetőséget ad a kérdőív-re adott válaszok bővebb kifejtésére, metanyelvi reflexiók megfogalmazására, akár tisztázó kérdésekre is. A 142 elemből álló kérdéssort hat nemzetiségi nyelvre dolgozták át (noha a mezőtúri roma közösségben gyűjtött adatok végül önálló fejezetben nem, csak az összehasonlító vizsgálatból ismerhetők meg). Fontos módszertani jellemző, hogy a kérdőíveket a vizsgált nemzetiségi nyelvekre adaptálták. A kérdőív négy részből tevődött össze: 1) általános kérdésekből, 2) a nyelvhasználatot, nyelv választást érintő kérdésekből, 3) a nyelvtudásra, nyelvről való szubjektív véleményekre vonatkozó kérdésekből, 4) a sztereotípiákra, előítéletekre vonatkozó kérdésekből (29–30). A fejezetek szerzői összesen 421 résztvevő közel 60 000 választát dolgozták fel.

A terepmunka megtervezését és lebonyolítását ismertető rész, valamint a feldolgozást és a projekt publikációs irányelveit bemutató bekezdések (31–35) a

transzparencia mellett akár projekttervezési és menedzselési iránymutatást is jelenthetnek, a módszertan és a megvalósítás ismertetése így a tudós közösség számára gyakorlati szempontból is hiánypótló. A fejezetet mellékletként a kötetben szereplő tanulmányok elkészítésére vonatkozó instrukció zárja (37–44), amely világosan veszi végig az egyes fejezetek egységes szerkezetét. Így alapozza meg, hogy az egyes nemzetiségeket feldolgozó írások maguk is összevethetők, egymás mellé állíthatók legyenek, az összehasonlítás lehetősége ne korlátozódjon pusztán a kontrasztív kutatást bemutató 7. fejezetre. A 2–6. fejezeteket azonban az egységesség és az egyediség konstruktív együttállása jellemzi.

Néhány szempont nem szerepelt az instrukcióban, azonban minden bemutatott közösség viszonylatában relevanciája van. Különböző mértékben, de minden fejezet foglalkozik a népességszám meghatározásának problematikájával: a népszámlálási adatok korlátozott megbízhatóságának okait egyes fejezetek a bennük tárgyalt nemzetiséggel összefüggésben specifikusan értelmezik, míg mások alternatívákat keresnek a népességszám pontosabb becslésére. Ugyancsak közös vonás a nemzetiségi kultúra intézményeinek és médiaorgánumainak a bemutatása, amely egyaránt informatív a kutatók és a nemzetiségek iránt érdeklődők számára. Hasonló információértékű lehet a vizsgálatban részt vevő település nyelvi tájképének, vagy akár csak a közösségek írásbeli gyakorlataira reflektálásnak a szempontja. A kötet egyik fő megállapítását erősíti, hogy a fejezetekben rendre megjelenik az életkor változója és a nyelvválasztás, a nemzetiségi identitás, vagy pedig a nyelvre vonatkozó vélekedések között megfigyelhető szignifikáns kapcsolat.

A magyarországi beások és Mánfalva beás közösségét bemutató második fejezet szerzője Orsós Anna. A magyarországi cigány/roma közösségek alapvető történeti és leíró adatainak áttekintése, a *cigány* és *roma* terminusok használati kérdéseinek a tisztázása mellett már a bevezető rész felhívja a figyelmet arra, hogy a cigányság szocio-ökonómiai státusza, iskolázottsága messze elmarad más nemzetiségektől, ez a különbség pedig a mánfai vizsgálatban is megmutatkozott. A magyarországi beások viszonylatában Orsós nemcsak arra reflektál, hogy – noha a magyarországi beások írásbelisége rövid múltja ellenére a környező térségeknél kidolgozottabb és elterjedtebb – a beás standardizációját napjainkban sem tekinthetjük lezártnak (63, 65), hanem arra is, hogy „napjainkban a beások már (legalább) a második nyelvcsereét élik át, mivel az évszázadokkal ezelőtt a környezetükben élőktől átvett román nyelvet lecserélik a jelenlegi környezetükben élők nyelvére, a magyarra (Borbély 2001a, 2001b)” (63).

A mánfai kutatásban az iskolázottság szerinti rétegzett mintavétel nem valósulhatott meg az előzetes terveknek megfelelően, a kutatásban így 8 általánosnál alacsonyabb végzettségű, 8 általánost végzett és 8 általánosnál magasabb végzettségű iskolázottság szerinti csoportok elkülönítésére volt lehetőség (70). A vizsgálat fontos meglátása, hogy a beás az elsődleges szocializáció nyelve, de az óvodába, iskolába kerülő gyerekekkel már inkább magyarul beszélnek a szülők (71),

a beás és a magyar használati szinterei tehát családon belül is elkülönülnek egymástól (78). A magyart piacképesebbnek, értékesebbnek tartják a résztvevők (73), összefüggésben azzal, hogy a beás használati szintereinek a korlátossága problémát jelent számukra például orvosnál vagy hivatali ügyintézés során (72, 77). A követéses vizsgálat arról számol be, hogy 2022-ben már nem volt olyan szituáció, amikor a résztvevők kizárólag beásul beszéltek volna (94). Orsós reflektál arra is, hogy ez milyen összefüggésben áll a nemzetiség társadalmi helyzetével: „a cigányok/romák helyzete minden más hazai nemzetiséghez képest azért rosszabb, mert ők gyakran csak a szélsőséges helyzetekben, a perifériákon bukkanhatnak elő” (107). A nyelv- és kultúramegőrzés így nem tartozik a közösségek legfontosabb problémái közé. Eközben az iskolai oktatás, a közoktatásban jogszabályi keretekkel kialakított lehetőségek konkrét megvalósulásai sok kívánnivalót hagynak maguk után, a beás ismerete általánosságban nem jelenik meg értékként. Orsós a pécsi Ghandi Gimnáziumban működő beás nyelvi műhely tevékenységét látja az egyetlen érdemi lehetőségnek a nyelvertervezési feladatokat ellátni képes réteg erősítésében (109).

Erb Mária fejezete a magyarországi németek és a tarjáni svábok helyzetét tekintti át. Az írás a magyarországi német népcsoportok történeti, demográfiai áttekintésével nyit, melyben az őket ért 20. századi traumák, a kényszermunka és a kitelepítések összefüggésrendszerében mutatja meg a német nemzetiségi identitás vállalásának vagy nem vállalásának alakulását, melyet a 80-as évek nemzetiségpolitikája ugyancsak kedvezőtlen irányba befolyásolt. Sem az NDK anyaországként pozicionálása, sem pedig a német idegen nyelvként oktatása nem támogatta a nemzetiségi nyelv és identitás erősítését. Utóbbi egyrészt figyelmen kívül hagyta a tanulók német nyelvjárástudását, másrészt hozzájárult ahhoz, hogy azt hibás-ként, nem helyes változatként azonosítsák, miközben a szülőket, nagyszülőket is visszavetette a nyelvjárás átadásától (121–122).

A vizsgált településen, Tarjánban a többségi nyelv családon belül is túlsúlyban van, ami arra utalhat, hogy a tarjáni sváb anyanyelvként való családon belüli átadása nem folytonos (133), az unokákkal kapcsolatos válaszok azonban némileg ellentmondanak ennek (134). A kevésbé modernizált magyarországi német nyelvjárások (138), valamint a hivatalos szinterekkel kapcsolatos attitűd egyaránt a nemzetiségi nyelv visszaszorulásának irányába hat, ahogy az egyik kutatási résztvevő fogalmaz: „Úgy érzem, hogy ilyen helyen, hivatalos helyen, magyarul kell beszélnem” (141). Eközben az oktatási intézmények jól szervezett, hatékony munkát végeznek, melynek eredményeként a felnövő új generációt a standard német magas szintű ismerete jellemzi (125). A németországi kapcsolatok pedig a nyelvjárásokra vonatkozó negatív attitűd felszámolásában, a saját nyelvjárás átöröklésében is szerepet játszhatnak (146). Ezek általános tendenciaként és a tarjáni közösségben is megfigyelhetők, elsősorban közintézmények irányából (178–180). A tanulmány szerzőjének zárogondolatai a privát és a nyilvános nyelvhasználati

színterek együttes jelentőségére hívják fel a figyelmet: „A magyarországi németek nyelvi jövőjébe olyan ajtó vezet, amin két zár van. Az egyik kulcsa a családonál, a másiké az oktatási és nevelési intézményeknél van. Az ajtó nyitásához mindkettő szükséges” (181).

Borbély Anna a szerzője a magyarországi románok és Kétegyháza román közösségét feldolgozó fejezetnek. Az írás specifikus kérdésfeltevéssel nyit: „egy valaha egy nyelvű román közösség tagjai kétnyelvűvé válva melyik utat választják: újra egy nyelvűvé válnak-e, de immár magyar nyelven, avagy stabilizálják a román–magyar kétnyelvűséget?” (184). A román nyelv és a magyarországi román nyelvváltozat jellemzőit és alakulását áttekintő részek után a román nyelv magyarországi helyzetének ismertetésére konkrét példákat és korábbi kutatási eredményeket is mozgósít. Érzékletes (és sajnálatos) példája a román nemzetiségi nyelvekkel kapcsolatos tudás hiányának a szegedi Juhász Gyula Tanárképző főiskolán történt eset (188–189), egy 1995-ös magyarországi (battonyai) és romániai (bukaresti) román párbeszédét felvillantó rész azonban azt mutatja meg, hogyan kezelik a beszédpartnerek a nyelvváltozati különbségeket a közös kommunikációs célok megvalósítása során (189–190).

A vizsgált településen, Kétegyházán a nyelvcserefolyamat közbülső szakaszában jár (205). Ezt támasztja alá az életkor és a nyelvválasztás összefüggése (minél idősebb valaki, annál szívesebben választja a románt), az iskolázottság változója (a magasabb iskolai végzettségűek inkább a magyar nyelvet választják a románnal szemben) és a nyelvtudás (legjobban magyarul tudnak). A nyelvmegtartást segítheti a vallási életben használt nyelv és a román nemzetiségi iskola, noha a tanítók meglátása szerint az ide járók román nyelvtudása a 8. osztály végére is gyenge marad (206). Összességében megállapítható, hogy a román nyelv és identitás gyakorlatai felülről és a közösségi tevékenységeken keresztül valósulnak meg. „A román–magyar kétnyelvűség és a román nyelv az intézmények, óvoda, iskola, templom; az ünnepek, szertartások nyelvi gyakorlataiban jelenik meg, például a Román Nemzetiség Napján, az Ortodox Templom Védőszentjének Ünnepe” (233), miközben a privát színterekről eltűnik a román. A kétnyelvűség stabilizálódásának nem mutatkoznak jelei, a fenntartható kétnyelvűség egyéni megvalósulásainak azonban igen.

A magyarországi szerbokról szóló és Pomáz szerb közösségének kutatási adatait ismertető fejezetet Tücsök Dorottya írta. A szerb nyelv és nemzetiség áttekintése mellett figyelmet fordít a magyarországi szerb és a magyar kultúra szerves kapcsolatának szemléltetésére, például jelentős magyarországi szerb személyek bemutatásával, vagy a magyar konyhakultúrában is ismert és népszerű szerb ételek leírásával.

Az NKFP kutatás eredményei alapján a családon belüli nyelvhasználat a nyelvmegtartásra enged következtetni: ezen a kommunikációs szintén a szerb választása a leggyakoribb (264). A második generációnál ez az arány csökken ugyan a

többségi nyelv javára, mégis a nyelvmegtartás irányába mutat, hogy a szerb–magyar házasságokban is jelen van a szerb ismerete (265). Ezt erősíti, hogy nyilvános színtereken is van lehetőség a nemzetiségi nyelv használatára, és a kutatás résztvevői élnek is ezzel: van szerbül tudó ügyintéző a polgármesteri hivatalban, de a vásárlás vagy az egészségügy kommunikációs helyzeteiben is lehetséges szerbül érvényesülni (267). A vallásgyakorlás, a templom szerepe kiemelkedő (267), és ugyancsak lényeges, hogy a településen egyértelmű igény látszik köznevelési intézményekre (277). A nyelvmegtartást továbbá az is segítheti, hogy a pomáziak értik a szerbiai szerbet, és sokuknak aktív kapcsolata van az anyaországgal (263). A pomázi szerb nyelvváltozatot a profitideológia felől kevésbé tartják ugyan értékesnek (a standard szerbvel szemben), érzelmi kötődésük viszont ehhez, saját nyelvváltozatukhoz a legerősebb (273). Összességében elmondható, hogy a pomázi szerb közösség erősen őrzi identitását. A szerb nyelv használata a család és a hivatalos ügyintézés színterein, a közösségi és a vallási életben egyaránt megvalósul. A résztvevők anyanyelvre és identitásra vonatkozó válaszaik ugyan nem esnek teljesen egybe, és az írásbeliségben a magyar használata dominál, mégis csak a legfiatalabb generációnál figyelhetők meg a nyelvcserre felé való lassú elmozdulás jelei.

Tuska Tünde és Uhrin Erzsébet a szerzői a magyarországi szlovákságot és Tótkomlós szlovák közösségét bemutató fejezetnek. A nemzetiséget a szakirodalom a leggyorsabban asszimilálódóként tartja számon (287), amely azonban a drasztikus népességfogyás ellenére is megőrizte szellemi és tárgyi kulturális örökségét, nyelvét, hagyományait (289). Ugyan a család már nem képes átadni a nemzetiségi örökséget, ez intézményes keretek között megtörténik (291).

A tótkomlói szlovák vizsgálatnál a szerzők jelzik, hogy a minta enyhén torzít, mivel a közép- és fiatal generáció felülreprezentáltabb (299), a nők között pedig sok a pedagógus (309). Különösen utóbbi kapcsán figyelmeztetnek arra, hogy a gyakorlatok és vélekedések nemi megoszlásánál a nőket valójában pedagógus nők reprezentálják. A résztvevőknek elsődlegesen érzelmi kötődése van a szlovákhoz, miközben a nyelvhasználatukban a többségi nyelv dominál, kétharmaduk pedig gyerekkora óta kétnyelvű (300). Ellentmondásosnak látszik, hogy az óvodai, iskolai nyelvhasználat mind a többségi nyelv, mind a szlovák használatára pozitív hatással van (303). A két nyelv funkciómegoszlása egyértelmű, melynek szemléletes példája a következő idézet: „Amikor olyan orvosunk volt, aki tudott, beszélgettünk szlovákul is, nem a betegségről, hanem arról, hogy vagyunk, mit csinálunk, mit főzünk. Akadnak, akik tudnak szlovákul” (305, a szlovákul adott válasz magyar fordítása). A nyelvmegtartást segítheti a mára konszolidálódott magyar–szlovák viszony, a szlovák használatát kezdeményező fiatalabb generációk, az oktatási intézmények számának növekedése, valamint a tótkomlói egyházi életben bekövetkezett változások. A nemzetiségi és a települési önkormányzat közti egyre jobb viszony ugyancsak ehhez járulhat hozzá. Tuska és Uhrin megállapítják, hogy

bár a magánjellegű nyelvhasználati színterekről visszaszorulóban van a szlovák, az egyházi életben és a magaskultúrában intenzíven jelen van. Noha ez utóbbiak szimbolikus jelentőségűek, és a nemzeti kultúra értékeinek elsajátítása nem a családban, hanem intézményes keretek között zajlik, a nyelvcseré lassításra és a szlovák nyelv megerősítésére a szerzők jó esélyt látnak.

Borbély Anna záró fejezete hat nemzetiség, a magyarországi beások, németek, románok, szerbek, szlovákok és románok összehasonlító elemzését adja. Az írás bevezetésként az NKFP pályázat eredményeit és azok disszeminációját ismerteti, felsorolja azokat az eseményeket és mérőszámokat is, amelyeket a projekt indukált. Kiemelkedik ezek közül a *Magyarországi Kisebbségi Kutatóintézetek Platformjának* (MKKP) 2011-es megalakulása (344).

Az összehasonlító vizsgálat a nyelvi gyakorlatokra, a kétnyelvűségekre és a nyelvi tájképre összpontosít, az NKFP kutatás eredményei tehát fő, de nem kizárólagos forrásai a fejezet meglátásainak. A nyelvi gyakorlatok alakulásában a következő szempontok jelennek meg: a) a nyelvhasználat gyakorisága, b) a használati színterek és c) a többségi nyelv használata. A mennyiségi adatok összevetésével és a felsorolt szempontok egymásra vetítésével mutatkozik meg, hogy a vizsgált nemzetiségek hol tartanak egymáshoz képest nyelvmegtartás és nyelvcseré viszonylatában, korábbi kutatási eredmények beemelésével pedig az is felderíthető, hogy melyek azok a tényezők vagy stratégiák, amelyek hozzájárulhatnak a nyelvmegőrzéshez. A nyelvtudásra vonatkozó adatokat egy határon túli kutatás, a Magyarország hat szomszédos országában lefolytatott RSS kutatás eredményeivel is összeveti a fejezet. Kitekintést nyújt ezzel arra, hogy a határon túli magyar közösségek és a magyarországi nemzetiségek egymáshoz viszonyítva hogyan beszélnek kisebbségi nemzeti nyelvüket és a többségi nyelvet. A nemzeti nyelvváltozattal, a kisebbségi nyelv standard változatával és a többségi nyelvvel kapcsolatos vélekedések összevetése egyrészt az érzelmi viszonyulás, másrészt a nemzeti nyelv helyi és standard változatának egymáshoz viszonyított helyzetét mutatja meg a nyelvmegtartást támogató lehetséges tényezőként. Ezt egészíti ki az anyanyelvvel és a kétnyelvűséggel kapcsolatos nézetek összehasonlítása, hiszen egyáltalán nem evidens, hogy a vizsgált közösségek egyenlő több nyelvet tekintenek-e anyanyelvnek, valamint hogy kiket és milyen szempontok mentén ítélnék kétnyelvűnek.

A nyelvi tájképet ismertető rész jó gyakorlatokra összpontosít, és a mennyiségi adatokon keresztül összevetett hat közösségnél messzebbre tekint. Említ az NKFP kutatásban nem szereplő településeket, sőt olyan magyarországi nemzetiségeket is, amelyeket a kötet fejezetei nem tárgyalnak (örvények, lengyelek, ukránok, bolgárok), a nyelvi tájkép megvalósításával azonban követendő pozitív példát jelelhetnek.

A fentieket összegezve a *Többségteljes Magyarországon* olyan hiánypótló kötet, amely hat magyarországi nemzetiség nyelvi gyakorlatait és nyelvi attitűdjait

tekinti át, értékelve ezek helyzetét a nyelvcseré és nyelvmegtartás folyamatában. A szociolingvisztikai alapfogalmak tisztázása, a tárgyalt kisebbségekre vonatkozó történeti, demográfiai, nyelvi és kulturális ismeretek áttekintése, valamint a munkamódszer szemléletes bemutatása olyan erényei e könyvnek, amelyek mind a kutatásban, mind az oktatásban hasznosíthatóvá teszik.

KRIZSAI FRUzsINA

Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék

**Hoffmann István – E. Nagy Katalin (szerk.): A Hajdúnánási
járás helynevei. Magyar Nemzeti Helynévtár 1.**

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2024. 417 l.

2022-ben indult el a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával és a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke koordinálásával a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP.). A programban hat térség (Magyarország, Felvidék, Kárpátalja, Partium, Erdély, Vajdaság) 23 egyeteme vesz részt annak érdekében, hogy a magyar nyelvterület földrajzi névkincsének mai és régi adatait szótári közreadás mellett adatbázisba rendezve mindenki számára elérhetővé tegye. A munkatársak száma bőven száz fölött van, lényegében a magyar névtan képviselői valamilyen viszonyban és mértékben valamennyien érintettek a projektben. A gyűjtőmunkát a projekt keretében tartott névtani kurzusokon részt vevő hallgatók is végezhetik majd a jövőben. Egy ekkora projekt felügyelete és koordinálása önmagában kihívást, de értékes lehetőségeket is jelent: a képzett hallgatók személyes közreműködésükkel közvetlenül hathatnak a nyelvre, a kultúrára és a tudomány társadalmi megítélésére. A közkinccsé tett helynevek a Magyar Nemzeti Helynévtár (MNH.) köteteiben és a Magyar Nemzeti Helynévtár Füzetek (MNHF.) sorozatában nyomtatott formában, míg adatbázisba rendezve a <https://mnh.unideb.hu> honlapon érhetők el. A folytatásban már megjelent első szótár kötetét az MNHP. e kötetén nem dolgozó munkatársaként ismertetem.

A magyar nyelvterület földrajzi nevei közel 200 éve foglalkoztatják a nyelvészek közösségét, és számos kezdeményezés indult ezek összegyűjtésére ezen idő alatt. Ezek közül most csak a sorozat közvetlen előképét, a 2015-ben a Magyar Névtár Kiadványai 35. köteteként *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* címen megjelent szótárát emelném ki összevető szándékkal. Nem a módszeres összevetés a célom, pusztán a kötetek közti hasonlóság miatt teszem ezt, mely az olvasó számára is felismerhető.

A két kötet külleme és felépítése nagyon hasonló, mégis érdemes kiemelni néhány részletet. A földrajzi neveket mindkét kötetben települések szerinti bontásban találjuk meg, a településenkénti elkülönítést az eltérő színű fejlécek és a településekről készített légifotók segítik. A térbeli tájékozódást az MNH. 1. kötetének belső kötéstábláján járási térkép, a hátsón az országos térkép segíti. Továbbá mindkét szótárban találhatók képek, térképrészek illusztrációként néhány objektumhoz. Ezek nemcsak olvasóbaráttá teszik a kiadványokat, hanem a kutatómunka során feltárt adatok, magyarázatok befogadását is segítik. Az egyes települések helynevei jelennek meg különnyomatként az MNHF. sorozatában. Az

eredeti szándék szerint ezek a füzetek mindenben megegyeznek a járási kötetben közöltekkel, viszont sajnos néhány oldalszámnyi eltérés bizonyos füzetekben (pl. Polgár helynevei) megfigyelhető – erre a jövőben a szerkesztéskor ügyelni kell. Bár jelenleg költséghatékonysági szempontok is befolyásolják a megjelenési sorrendet, de talán jobb lenne az önálló sorozat voltát erősítve az összegző kötet előtt elkészíteni a szélesebb körben terjeszthető füzeteket – hiszen az idős adatközlők türelmetlenül várják ezeket. Az internetes megjelenés lehetőséget biztosít az esetleges későbbi, település- és járáshatárt érintő korrekciókra: ez természetes is, hiszen a névközségek nem ismernek település- és járáshatárokat. Az ilyen határterületek közti ingadozás szükségszerűen javítást igényel majd, a hosszabb idő alatt elkészülő járási köteteket már ezt elvégezve lehetne közreadni.

Mindkét kötet az Előszóval kezdődik. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás kötete A kötet felépítése és Tájékoztató a helynévtár használatához fejezettel folytatódik, ám a Hajdúnánási járás kötetéből mindez hiányzik. Ez részben érthető, hiszen így a sorozat összes leendő kötetéből hiányozhat, viszont az olvasó elesik a sajátosan szerkesztett szótár használatának megsegítésétől. Legalább az Előszóban érdemes lett volna utalni egy mondatban arra, hogy a használathoz szükséges szerkesztési és közlési elvek a honlapon vagy az előzménykötetben keresendők.

A korábbi kötetben ezt követően szerepel az egész járásra vonatkozó földrajzi köznevek gyűjteménye, majd a települések névanyagának feldolgozásához használt források egyesített jegyzéke. A gyűjtések közlése csak ezután, egy átfogó Helynévtár fejezetben következik. Az újabb kötetben ezek a részek a települések névanyaga után foglalnak helyet. Sorrendben: a földrajzi köznevek, majd a felhasznált források jegyzéke, ez után a helynévmutató következik.

A Hajdúnánási járás 6 településének névanyagát településenként más-más kutató gyűjtötte össze és dolgozta fel. Folyás helyneveit Porció Veronika, Görbeháza helyneveit Szalatyán Erzsébet, Hajdúnánás helyneveit Pásztor Éva és Reszegi Katalin, Polgár helyneveit Vékony Vivien, Tiszagyulaháza helyneveit Bódis Mira Mária és Török Eszter, Újtikos helyneveit Szép Szilvia adta közre. A szótári részt minden esetben megelőzi egy rövid településtörténeti összegzés, ezt pedig az élőnyelvi gyűjtések fontosabb körülményeinek rövid összefoglalása követi.

Ezután következik az élőnyelvi és történeti adatokból összeállított helynévgyűjtemény. Azért használom kényszerűségből ezt a hosszabb és valójában szerénykedő megnevezést, mert tulajdonképpen se nem szótár, se nem helynévtár kerül az olvasó elé. Nem feltétlenül olyan formájú gyűjtemény ez a szótár, melyhez a szélesebb közönség szokott, mert nem nevek, hanem objektumok szerint rendezetten találhatók meg az adatok és a hozzájuk fűzött magyarázatok. Vagyis az azonos valóságelemet jelölő névalakok egy szócikkben találhatók, az összetartozó alakváltozatok között gazdag utalószórendszer segít tájékozódni. A gyűjtemény

nem is helynévtár, mert nem egyszerűen listázza a neveket, hanem megadja a jelentésüket, a nevekkel jelölt objektumok helyzetét és azok egymás közti viszonyát, a nevek eredetét, illetve a bennük található közszavak pontos jelentését. Ezek mellett népi magyarázatokat és egyéb néprajzi, gazdasági, történeti szempontból fontos adalékokat is talál az olvasó. Ebből is látszik, hogy milyen mély kutatómunka és milyen alapos feldolgozás előzi meg a kiadványok megjelenését, melyek leginkább a „fogalomtár”-szerűen elrendezett enciklopédiához hasonlíthatnak. Ez az összetettség biztosítja azt, hogy jó eséllyel mindenki talál majd bennük a maga számára érdekességet.

Az olvasó a földrajzi nevek bemutatását és elemzését a táblanevek alapján rendezve találja meg. Ez az egy objektumhoz tartozó különböző névformákat átfogó köznyelvi alak, mely a térképeken is megtalálható. Ezután következik a névalakok közlése, a maitól időben visszafelé haladva. Olykor találni hosszabb mondatokat, szövegrészleteket, melyek a magyar egyszerűsített dialektológiai lejegyzésben kerülnek az olvasók elé. A szócikkek adatait olvasva feltűnhet az élőnyelvi gyűjtésből származó adatok alakváltozatainak hiánya: az élőnyelvi adatok főleg helyi nyelvjárási megfelelőket mutatnak, a regionális köznyelvi vagy köznyelvi szintet ritkán látjuk. Az eljárás mögött több szándék fedezhető fel. Már Szabó T. Attila is javasolta 1938-ban, hogy földrajzi nevek gyűjtésekor mindig fonetikusán jegyezzük le az adatokat (Szabó T. 1938: 11, 14), és kétségtelen, hogy akkor még túlnyomórészt nyelvjárási alakokat lehetett lejegyezni. Ma azonban a nyelvjárásaink már kevésbé vannak ennyire egységes állapotban, ráadásul több adatközlőt megszólítva számos ejtészváltozat is összegyűjthető. Az MNH. esetében az élőnyelvi adatok közül A magyar nyelvjárások atlaszára épülő dialektológiai kézikönyvekre támaszkodva megállapítható elsődleges alak részesül előnyben. Vagyis az atlasz adataiból idealizált nyelvváltozatok térbeli kiterjesztésével létrehozott absztrakció fedi el a nyelvi sokféleséget. Erre nem lenne szükség, hiszen arról pontosan beszámol minden település esetében a kötet, hogy az élőnyelvi gyűjtés a lakosok közül kiknek a névismeretét és nyelvhasználatát mutatja. A régiókra alapuló általánosítás megvalósítása azért is tűnik problémásnak a megtapasztalható nyelvi változatosság pontos leírása helyett, mert a helyi nyelvjárásokban szomszédos települések között is lehet eltérés.

Természetesen a jelenkort jellemző élőnyelvi alakbőség szükségszerűen megnövelné a terjedelmet, de lehetővé tenné, hogy lexikai és névszerkezeti elemzések mellett mélyebb nyelvtörténeti és dialektológiai vizsgálatokat is végezhesen az utókor. Ez a nyereség, úgy gondolom, van akkora, hogy érdemes legyen átgondolni a közlési elveket – hiszen a köteteket eleve több tudomány (néprajz, történelem, régészet, földrajz stb.) képviselői várják a jól hasznosítható adatok reményével. Számukra és az adatközlők számára nehézkessé válhat a névalakok, szövegrészletek értelmezése, kiolvasása. Az internetes felületen lesz lehetőség minden névváltozat megjelenítésére.

A névalakok jelenkori és történeti adatokat felvonultató része mellett a magyarázatok is olyan egységei a köteteknek, melyeknél szükségszerűségeből a(z ön)korlátozás elvét kell követni annak érdekében, hogy belátható időn belül az olvasókhoz jussanak a kötetek. Ez egyúttal feladatot ad majd a jövő névkutató nemzedékei számára további levéltári munkára, újabb adatközlők bevonására. A hatalmas gyűjtőgárdát mozgó projekt egységes elvei ellenére sem nyújthat egységes „szívnál” köteteket. A gyűjtők eltérő érdeklődéséből, felkészültségéből adódó szakmai háttér, valamint a gyűjtött területen korábban végzett terepmunka, a történeti feldolgozottság, az elérhető forrásokon kívül a bevonható adatközlők egyaránt befolyásolják végeredményt. Épp ez adja az MNHP. egyik szépségét: településenként közreadjuk azt a lexikálisan elemzett alapvető névkincset, amelyre támaszkodva később akár még részletesebb feldolgozások is készíthetők. Hiszen minél több adatot mozgatunk meg, annál nagyobb segítséget kapnak majd a jövőbeli feldolgozások. Adat és elmélet egymást kölcsönösen feltételező viszonyban létezhet a projekt során létrejövő online adatbázisban, mely bővíthető és javítható lesz. Akár mondhatnánk azt is, hogy a munka nem zárul le a jelenlegi közreadással. A névmagyarázatok is mélyíthetők lesznek, pl. Hajdúnánás *Borzik* földrajzi neve nem a *borzlik* 'borzlyuk' főnévvel lehet kapcsolatban. Inkább a honfoglalás után betelepülő török nyelvű népességek *borsuq* ~ *borsiq* szavából (WOT. 157–158; Kun 2002: 339) származhat, melynek alakváltozata a honfoglalás előtt *borz* alakban került át a magyarba.

A tartalomjegyzékek szerint mindkét kötet a Helynévatlasz című fejezettel zárul. Ugyanakkor a köteteket lapozva feltűnhet, hogy ilyen fejezetcím egyikben sincs. A kötetekben mindig a járási térkép megjelölés szerepel. A térképlapok külön oldalszámozással, T+lapszám jelzésével folytatódnak. Az atlaszhoz áttekintő szelvényezés, jelmagyarázat és a méretarány jelzése társul. Az MNH. első kötetéből (a bevezetőből hiányzó magyarázat miatt) azonban nem derül ki, hogy az élőnyelvi adattal rendelkező táblanevek állóval, a csak történeti adattal rendelkezők dőlt betűvel szerepelnek a térképlapokon. Noha ez az eljárás igazán szemléletessé teszi a múltbeli állapotokat, olykor teljessé teszi a névbokrok, viszonyított nevek mögötti hátteret, mégis ismét egy olyan idealizált térbeli állapotot mutat, amely valószínűleg sosem létezett. Szerencsésebb lehet forrásonként, gyűjtésenként, korszakonként bontva és ezek mentén külön rétegenként egymásra vetíthető módon bemutatni térben a névállományt, erre kiváló terepet nyújt majd az internetes felület. A térképen szereplő történeti nevek dőlt betűvel szedése különösen az objektumhoz igazított elforgatott nevek esetében nem mindig egyértelmű, más nyomdatechnikai kiemelés (aláhúzás, félkövérezés) könnyebben megkülönböztethető tenné azokat.

Minden gyakorlati munka számos változtatáson esik át a megvalósulás során: nem lehet minden lehetséges kihívásra felkészülni. Az ismertető számára is könnyebbé szeretnénk tenni a kötetek között, látva az e kihívásokra

adott válaszokat az egyes kötetekben. Ugyanis a projekt olvasókhöz is eljutó, kézbe vehető tagjai (füzetek, szótárak) a szélesebb közönséghez szólás és a tudományos minőséget biztosító elvek között egyensúlyoznak. Az arra való törekvés helyett, hogy e két, olykor egymásnak ellentmondó szempontnak egyszerre feleljen meg a közreadott anyag, néhány ponton talán szerencsésebb lenne a gyorsabban elkészíthető MNHF. és a több időt igénylő MNH. letisztult profilú elkülönülése. Így a projekt megvalósulásával létrejövő újabb tudományos eredmények és a társadalmasítással járó erények jobban ki tudnának domborodni. A digitalizáció lehetőségét kihasználva az elvileg végtelenségig bővíthető internetes felületen ezek a különbségek amúgy is feloldódnak.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program a magyar nyelvterületen található mai és egykori földrajzi nevek összegyűjtését célozta. A kötetekben, füzetekben és az interneten elérhető honlap moduljain (szótár, térkép) több tudományág szempontjából is kiemelten értékes információk jelennek meg. A közreadott anyagok mögött hatalmas merítésű történeti és élőnyelvi gyűjtőmunka áll. Egy-egy szótár elkészítésekor lényegében az egykori világot próbáljuk meg a nevek által mentálisan reprezentálni, majd térképre vetíteni. Minél több gyűjtést teszünk közzé, lényegében annál több munka várja a kutatókat. A sorozatban megjelenő anyagok bizonyára ösztönzőleg hatnak majd a különböző tudományágak kutatóira.

Irodalom

- Bába Barbara (szerk.) (2015), Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kun Péter (2002), Néhány kun eredetű családnév. Magyar Nyelv 98: 336–342.
- Szabó T. Attila (1938), Miért és hogyan gyűjtünk földrajzi neveket? [Különnyomat.] Népművelési Füzetek, Kolozsvár.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

NÉMETH DÁNIEL

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Debreceni Egyetem

August Ahlqvist: Tschuwaschisches Dialektwörterbuch

Edited by Klára Agyagási and Eberhard Winkler.
Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 99.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2023. 330 pp.

Chuvash is the only surviving member of the Bulgaric branch of the Turkic language family, the older stages of which are poorly attested. Therefore, for the study of the Turkic language family as a whole, any linguistic material related to the Chuvash language is of great importance. In this context, dialectological and premodern data that extend beyond the standard written language are particularly valuable. It is known that Russian and other archives house several unpublished manuscripts on the Chuvash language from the 18th and 19th centuries.

The work under review, edited by Klára Agyagási and Eberhard Winkler, makes a significant contribution to making some of this material accessible to the academic community. The materials in question were collected by the Finnish scholar August Ahlqvist (1826, Kuopio – 1889, Helsinki), who is better known for his research on the Finno-Ugric languages. Ahlqvist gathered these materials in 1856–1857 from several Chuvash villages, including Išaki and Koz'modem'jansk, documenting data from both Upper and Lower Chuvash dialects.

In 2008 and 2010, the editors published a two-volume work that included a facsimile of Ahlqvist's original manuscript, which comprised three vocabularies and a Chuvash grammar, along with an untranslated transcription. The present volume is a critical edition of Ahlqvist's Chuvash lexical materials.

The book consists of a preface by Klára Agyagási (pp. 7–24), an introduction by Eberhard Winkler (pp. 25–36), a dictionary of Ahlqvist's materials (pp. 37–294), and indexes of German and Russian meanings (pp. 295–330).

The preface begins with an overview of the history of research on the Chuvash language since Philipp Johann von Strahlenberg's *Das Nord- und Ostliche Theil von Europa und Asia* (1730) and discusses Ahlqvist's place in this tradition. It continues with Agyagási's account of how Ahlqvist collected and organized his Chuvash vocabularies. In the following section, Agyagási provides detailed information on the phonology, phonetics, and orthography in Ahlqvist's manuscript, including a comparative table of phonetic transcriptions used by Ahlqvist, Heikki Paasonen, and the modern Cyrillic Chuvash alphabet with its phonemic transcription (p. 18). The preface concludes with a discussion of the structure of the headings in the critical edition.

The introduction is a revised version of the section titled *August Ahlqvist als Erforscher des Tschuwaschischen* (pp. XXXVI–LX) in the authors' earlier work. It includes a brief biography of Ahlqvist, an account of his journey to the Chuvash people, and his field research on Chuvash dialects. The introduction concludes with a short section on Ahlqvist's significance for the study of Chuvash and neighbouring Finno-Ugric languages.

The dictionary section presents Ahlqvist's Chuvash lexical materials, comprising a Russian–Chuvash, a Chuvash–Russian, and a Chuvash–Swedish vocabulary. The alphabetical order of this section (a, ä, č, e, ě, x, i, ĭ, y, k, l, m, n, o, p, r, s, š, š, t, u, ü, v) does not correspond to either the Chuvash Cyrillic alphabet or its romanization, which may cause some confusion.

Each dictionary entry begins with the romanized form of the literary Chuvash word and its meaning as found in the standard Chuvash–Russian dictionary by Mikhail I. Skvorcov (1982) and the Russian–Chuvash dictionary by Ivan A. Andreev and Nikolaj P. Petrov (1971). The second line shows the forms recorded by Ahlqvist in his vocabularies. The Russian meanings remain untranslated, while the Swedish meanings are translated into German. The third line provides comparative data from well-known Chuvash dictionaries by Nikolaj Ašmarin (1928–1950) and Heikki Paasonen (1908). However, references to Paasonen's work are limited to page numbers. The edition would have been more accessible if both the Russian and Swedish meanings had been translated, with the original translations provided separately.

The authors distinguish three types of headwords: bold and non-italic, bold and italic, and non-bold and italic. The first type represents words found as such in the standard Chuvash–Russian and Russian–Chuvash dictionaries. The second type includes words recorded by Ahlqvist from a single dialect and those given by Ahlqvist in specific morphological structures, even though their bases and derivational suffixes are otherwise known. The third type comprises words that cannot be identified using existing lexicographic sources. Additionally, many headwords are marked with an asterisk, likely indicating isolated forms without clear comparisons, though this is not explicitly explained in the preface.

Some valuable hapaxes appear in Ahlqvist's Chuvash materials. While some are etymologically obscure, others can be analyzed with reasonable certainty. For example, *yüşenter-* 'to moisten' (p. 113) is derived from a loanword from Tatar *yüş* 'wet', which ultimately traces back to Common Turkic **hödüş* 'idem' (> Old Uyghur *ödüş* 'moisture, moist'). *s^cum* 'leg' (p. 236) likely relates to Common Turkic *sān* 'body; limb, organ, a part of the body' (Dybo 2003: 188–189). *pot* 'swamp' (p. 170) corresponds to Common Turkic *batig* 'idem', attested from Old Uyghur onward (Wilkens 2021: 151), though it has lost its reduced final vowel. *kürək* 'gathering' (p. 139) resembles Common Turkic *kuvrag* 'crowd, gathering' but is more plausibly a loanword from a later form, such as **kuyrak*. *sükläs* 'to

carry' (Swedish: *bära*; p. 194) appears to be a spelling error for *sükläs*, equivalent to *šēkle*- 'to lift, to carry'. Finally, *suklas* (recte *sükläs*) 'to maintain, to keep up' (Swedish: *upphålla, uppbära*) is a variant of *sükläs*.

As a researcher, I wish that this critical edition of Ahlqvist's Chuvash materials were published in English. Aside from the basic word list (pp. 215–242) in *Chuvash Manual* by John R. Krueger (1961), there is no reliable Chuvash–English dictionary. A collaboration between scholars with expertise in the Chuvash language would provide a strong foundation for a comprehensive Chuvash–English dictionary. Despite these personal wishes, the book is an invaluable contribution to Turkic and Chuvash studies. Hopefully, future studies will continue to explore such archival materials on Chuvash.

References

- Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2008), August Ahlqvist: Tsčhuwasçhiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard (Hrsg.) (2010), August Ahlqvist: Tsčhuwasçhiska. Tschuwaschischer Nachlass von August Ahlqvist. Band 2: Grammatik. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Andreev, I. A. – Petrov, N. P. [Андреев, И. А. – Петров, Н. П.] (1971), Русско-чувашский словарь. Советская энциклопедия, Москва.
- Dybo, A. V. [Дыбо, А. В.] (ред.) (2003), Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межатюркские основы на буквы Л, М, Н, П, С. Восточная литература РАН, Москва.
- Krueger, John R. (1961), Chuvash manual: Introduction, grammar, reader and vocabulary. Uralic and Altaic Series 7. Indiana University, Bloomington.
- Skvorcov, M. I. [Скворцов, М. И.] (1982), Чувашско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- Wilkens, Jens (2021), Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch–Deutsch–Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca–Almanca–Türkçe. Universitätsverlag Göttingen, Göttingen.

ORÇUN ÜNAL
University of Göttingen

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája az ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont. A folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető meg:

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068
Számlaszám: Eötvös Loránd Tudományegyetem,
10032000-00002742-06010020
megrendeles@nytud.elte.hu

Nyelvtudományi Közlemények is published by the ELTE Research Centre for Linguistics. It can be ordered at the following address:

ELTE Nyelvtudományi Kutatóközpont
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068
Bank account number: Eötvös Loránd University,
HU12 1003 2000 0000 2742 0601 0020
megrendeles@nytud.elte.hu

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Kapitális Nyomda
Felelős vezető: ifj. Kapusi József